

І. С. ТУРГЕНЄВ

ЗАПИСКИ МИСЛИВЦЯ

БАТЬКИ І ДІТИ

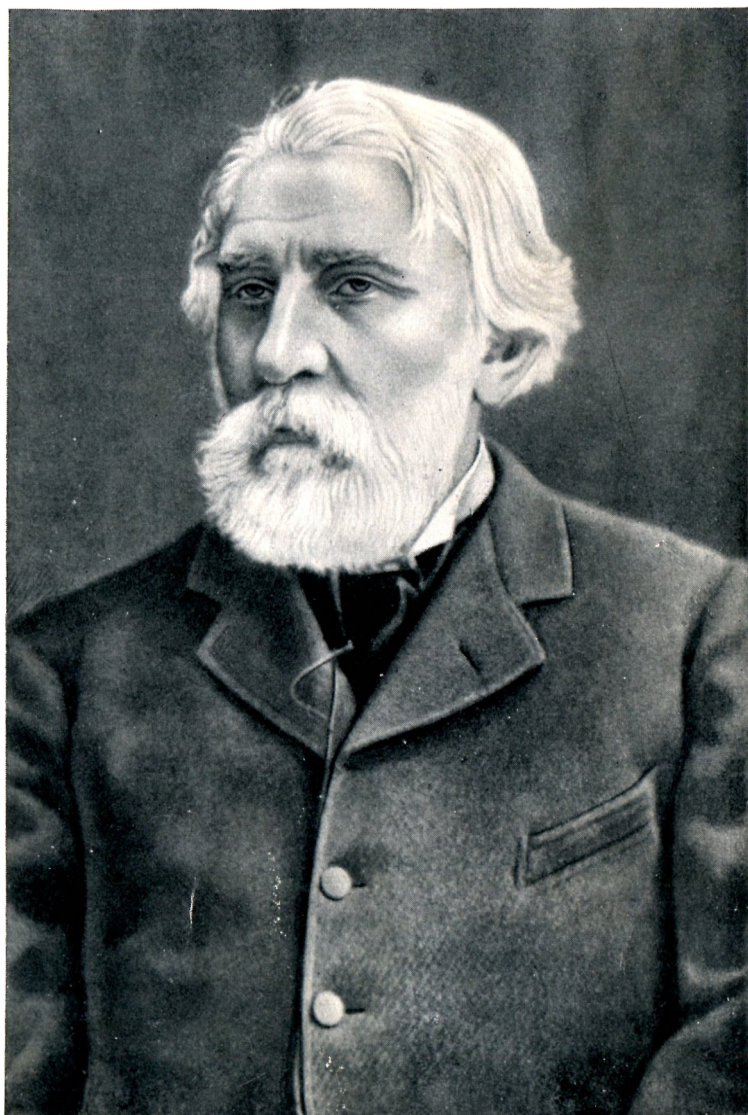
ДЕРЖЛІТВИДАВ
УКРАЇНИ

І. С. ТУРГЕНЄВ

ЗАПИСКИ
МИСЛИВЦЯ

БАТЬКИ І ДІТИ

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
КИЇВ — 1949

Н. С. Мухоморов

І. С. ТУРГЕНЄВ

Тургенєв — один з найвидатніших російських письменників ХІХ століття.

Яскравість зображення російської дійсності 40—70-х років минулого ст., чуйне ставлення до ідейних шукань передових людей свого часу, глибокий інтерес до громадсько-політичного життя країни, палка любов до батьківщини, до свого народу, до рідної російської природи — все це обумовило виняткову популярність Тургенєва серед численних читачів. Художньо-пізнавальне значення його творів величезне. Ленін цинив чудову мову Тургенєва. В статті «Чи потрібна обов'язкова державна мова» він писав: «...мова Тургенєва, Толстого, Добролюбова, Чернишевського — велика й могутня»¹.

За походженням Іван Сергійович Тургенєв — виходець із дворян. Його батьки були багатими поміщиками, що володіли численними маєтками і сотнями кріпосних селян. Народився майбутній письменник 28 жовтня (ст. ст.) 1818 року в м. Орлі. Тут, а також в Спаському-Лутовинові, в садибі батька пройшло раннє дитинство Тургенєва.

У Спаському-Лутовинові вразливий хлопчик вперше спостерігав сцени дикої розправи над кріпосними селянами. І це залишило глибокі сліди в його свідомості. Тургенєв рано втратив батька. Його мати, що стала після смерті чоловіка цілковитою господинею спадкових маєтків, була вередливою і свавільною поміщицею. Для неї нічого не варт було за найдрібнішу провину висікти різками, здати в рекрути або заслати в Сибір будь-кого з своїх дворових. Тургенєв зберіг найтяжчі спогади від спостережень над картинами життя в Спаському. На кожному кроці він бачив похмуру кріпосницьку дійсність. Пізніше в оповіданнях «Муму», «Пунін і Бабурін» він змалював в образі жорстокої поміщиці свою матір Варвару Петрівну Тургенєву-Лутовинову.

Штучне виховання, іноземці-гувернери та французька мова, що панувала в панському домі, не вбили в ньому органічної любові до російської простої людини, до російської природи. В творі «Пунін і Бабурін» (1874 р.) Тургенєв розповідає, як прищепив йому любов до російської мови і російської лі-

¹ В. І. Ленин. Соч., изд. III, т. XVII, стор. 180.

тератури кріпосний слуга його матері, палкий прихильник поезії XVIII ст. Величне враження справив на хлопчика Бабурін — демократ-різночинець, який сміливо вказав поміщиці на її несправедливе ставлення до кріпосних. Зворушливо передана в оповіданні сцена прощання з Бабуріним. На слова Бабуріна про те, що коли він, «панич», виросте, то повинен припинити «таку несправедливість», «панич», обливаючися сльозми, зворушливо промовляє: «Буду... буду пам'ятати, що я обіцяю... зроблю... неодмінно... неодмінно...» Це була його, як висловився Тургенев, «Аннібалова клятва».

Так у Тургенева зароджується почуття зненависті до кріпосного права. В 1827 році Тургенев з матір'ю переїжджає до Москви, де вчиться в приватних пансіонах і одночасно готується до вступу в університет.

П'ятнадцятилітнім юнаком майбутній письменник вступає на словесний факультет Московського університету, а через рік, у зв'язку з переїздом сім'ї до Петербурга, переходить на той же факультет Петербурзького університету.

В університетах того часу так звана офіційна наука не сприяла і не могла сприяти інтелектуальному розвитку студентів. Більшість професорів не мала ніякого авторитету серед слухачів. Показовий, наприклад, такий факт. Російська література, яка особливо цікавила Тургенева, викладалась за старими підручниками. Найновіші явища її зовсім не згадувались у лекціях. Ім'я Пушкіна, якого так любив Тургенев, було забороненим в університетській аудиторії. Тим-то студентська молодь, що прагнула до живих знань, збиралась поза університетом. Студентські гуртки, вечори, бесіди — ось що, головним чином, допомагало передовій молоді усвідомити політичні завдання часу, мету боротьби з реакційним режимом. Тургенев брав активну участь в цьому бурхливому позауніверситетському житті студентів, і це був його справжній «університет».

Перші літературні спроби Тургенева припадають на студентські роки. Він пише багато віршів і драматичну поему «Стено», на яких позначився вплив романтичної поезії. Поему «Стено» Тургенев віддав на суд професору російської літератури П. О. Плетньову, який, після смерті Пушкіна, був також редактором журналу «Современник». Під час одної лекції Плетньов, не називаючи імені автора, розглянув цю драму і розкритикував її. Однак Тургенева підбадьорювало те, що Плетньов у розмові з ним сказав, що в нього, в Тургенева, «щось є». Тоді Тургенев відніс до «Современника» кілька віршів. Один з них — «Вечір» — був надрукований в журналі. Це — перший друкований твір Тургенева, що з'явився навесні 1838 року.

По закінченні Петербурзького університету (1836 р.) Тургенев виїздить за кордон і стає студентом Берлінського університету. Тут він зближується з Грановським, Станкевичем та іншими передовими представниками російської дворянської інтелігенції. Під впливом цих людей Тургенев виявляє великий інтерес до питань російської дійсності, до історії своєї країни. Його не могли задовольнити абстракції ідеалістичної філософії, що викладалась в університеті, і він шукає шляхів до пізнання реального життя, шукає в філософії та історії зброї для боротьби проти кріпосного права в Росії.

В 1841 році Тургенев повертається на батьківщину. Він має намір стати науковим працівником. Однак цей намір йому не пощастило здійснити: він наразився на протидію влади. Деякий час Тургенев служить чиновником,

не припиняючи також літературної роботи. В 1843 році виходить з друку його поема «Параша». Цей твір привернув увагу Белінського — великого російського критика, ідейного керівника передової літератури 30—40 років. Критик відзначив у автора «Параші» «вірну спостережливість, глибоку думку, вихоплену з потаємних глибин російського життя, граціозну і тонку іронію, під якою криється стільки почуття». Белінський назвав Тургенева «сином нашого часу, який носить у грудях своїх всі скорботи й питання його»¹.

Висока оцінка «Параші», що її дав критик, очевидно, пояснюється тим, що Тургенев правдиво, без ідеалізації, змалював у поемі картини поміщицького побуту. Наступні поеми Тургенева: «Розмова», «Поміщик», «Андрій» — мало відомі нашому читачеві — також знайшли прихильний відгук Белінського, який відзначив у них майстерність виконання і серйозність думки. Довідавшись про високу оцінку, дану Белінським поемі «Параша», Тургенев вирішив особисто познайомитися з великим критиком.

Белінський відіграв велику роль в ідейному зрості Тургенева. Ще до свого особистого знайомства з ним, Тургенев уважно прислухався до його думки, гаряче співчуваючи боротьбі Белінського проти псевдоромантизму, ідеалізму, теорії «мистецтва для мистецтва», проти реакційних ідей в літературі.

Знайомство з Белінським відбулося в 1843 році. Після цього прагнення молодого письменника цілком присвятити себе літературі ще більш зміцніло. Розмови з Белінським на літературні, політичні, філософські теми благотворно вплинули на формування його світогляду. Тургенев глибоко усвідомив суспільне значення літератури, місце письменника в громадському житті.

А час був дуже важкий. У спогадах про Белінського Тургенев малює похмурі картини сорокових років: «Кріпосне право стоїть, як скеля, казарма на першому плані, суду нема, поширюються чутки про закриття університетів», і далі: «якась темна хмара постійно звисає над всім, так званим ученим, літературним відомством, а тут іще сичать і розповзаються доноси; між молоддю нема ні спільного зв'язку, ні загальних інтересів, у всіх страх і приниження, хоч рукою махни!»²

Але, незважаючи на перешкоди, що їх чинило самодержавство поширенню революційних, прогресивних ідей, незважаючи на переслідування, 40-і роки в Росії ознаменувалися піднесенням антикріпосницького руху. В центрі громадської уваги стало питання про знищення кріпосного права. Тяжке становище мас, звіряча суть «рабства дикого без чувства, без закона», повстання селян проти поміщиків — все це мало величезний вплив на розвиток передових ідей, будило думку і закликала до боротьби проти самодержавства.

Пушкін, Лермонтов, Гоголь наблизили літературу до дійсності. Вона стала виявом суспільних потреб і боротьби людини за своє визволення, відображенням прагнень народу, вона рішуче звільнялась від сентименталізму, псевдоромантизму, ідеалізації старовини, споглядального ставлення до дійсності. Пушкін, Лермонтов, Гоголь вивели літературу на шлях кри-

¹ В. І. Белінський. Твори в 3-х томах. М., 1948, т. II, стор. 569.

² І. С. Тургенев. Твори. М., 1934 р., т. XI, стор. 420.

тичного реалізму, тобто на шлях глибокого, правдивого зображення життя, активної критики всього існуючого соціально-політичного ладу. Література стає соціально-чутливою, мистецтвом великих проблем і тенденцій.

Тургенев не поділяв революційних ідей Белінського, але критик був близький йому своєю ненавистю до царизму, кріпосництва, сваволі і деспотизму. Так само Белінський в особі Тургенева вбачав однодумця в боротьбі проти самодержавства.

В літературі 40-х років основним питанням було зображення життя народу. Його висунула сама дійсність, ідейно-політичні настрої передової інтелігенції, стихійний рух мас.

Зображення селянства стає одною з провідних тем. В 1846 році в «Отечественных записках» була надрукована повість Григоровича під назвою «Село». Незважаючи на сентименталізм у зображенні життя селянства, цей твір викликав у сучасників жвавий інтерес.

В 1837 р. в першій книзі журналу «Современник» з'явився нарис Тургенева «Хорь і Калинич». Сам Тургенев так пояснював появу цього нарису. Він уже хотів кинути літературу, незадоволений своїми першими спробами, коли Панаєв, один з редакторів журналу, попросив його дати щось для заповнення відділу «Всичини». Так і з'явився «Хорь і Калинич». «Успіх цього нарису, — згадував згодом Тургенев, — спонукав мене написати інші, — і я повернувся до літератури»¹.

Але цей нарис насправді не був випадковим. Він був продиктований віянням часу. Після цього Тургенев створив ще цілий цикл таких оповідань з життя селянства, об'єднавши їх спільною назвою «Записки мисливця».

«Записки мисливця» стали своєрідним здійсненням тої «Аннібалової клятви», що її давав собі юнак Тургенев, мріючи про боротьбу з кріпосництвом.

В оповіданнях «Записки мисливця» змальовано цілу галерею образів поміщиків. Майже всі вони — тупі, огидні, егоїстичні. Їх самодурству немає меж. В оповіданні «Однодворець Овсяников» поміщик Комов примушує кріпосних дівчат співати до ранку хороших пісень, а щоб вони не втомлювалися, конюхи повинні підбадьорювати їх... батогами. В нарисі «Хорь і Калинич» розповідається про те, як один поміщик «приорав землі» від іншого поміщика Полутікіна і на приораній землі звелів висікти полутікінських кріпаків...

Але особливо виділяються образи кріпосників, зображені в оповіданнях «Бурмистр» і «Два поміщики».

Оповідання «Бурмистр» має свою особливу історію. Цей твір був написаний Тургеньєвим за кордоном, майже одночасно з відомим листом Белінського до Гоголя, — в Зальцбруні, в липні 1847 р. Вплив критика на цей твір безсумнівний. Тим-то не випадково оповідання визначається своєю викривально-сатиричною спрямованістю. Тургенев змальовує тут образ поміщика Пеночкіна. Це досить приваблива на вигляд людина, з вишуканими манерами, приємним голосом... Але ось його камердинер не підігрів, чи недостатньо підігрів вино до сніданку, і цей «культурний» поміщик посилає його «на конюшню».

¹ І. С. Тургенев. Твори. М., 1934 р., т. XI, стор. 421.

В. І. Ленін в статті «Пам'яті графа Гейдена», викриваючи «гуманність» експлуататора і гнобителя, згадує оповідання «Бурмистр». Він пише:

« — Гейден був «людина», — захлинається від захоплення салонний демократ. — Гейден був гуманний.

Це захоплювання гуманністю Гейдена змушує нас згадати не тільки Некрасова і Салтикова, але й «Записки мисливця» Тургенева. Перед нами — цивілізований, освічений поміщик, культурний, з м'якими формами поведіння, з європейським лоском. Поміщик частує гостя вином і веде високі розмови. «Чому вино не нагріте?» — питає він лакея. Лакей мовчить і блідне. Поміщик дзвонить ї, не підіймаючи голосу, каже слугі, що ввійшов: «Відносно Федора... розпорядитися».

Ось вам зразок Гейденівської «гуманності» або гуманності а Іа Гейден. Тургеневський поміщик теж «гуманна» людина... в порівнянні із Салтичихою, наприклад, настільки гуманний, що не йде сам у конюшню наглядати за тим, чи добре розпорядилися висікти Федора»¹.

Але значення «Записок мисливця» не обмежується лише тим, що Тургенев показав моральну нікчемність поміщиків і тяжке становище кріпосних. Письменник показав також розумову й моральну вищість простої людини, закріпаченого селянина над дворянином.

В нарисі «Хорь і Калинич» Тургенев з великою симпатією змальовує двох, цілком відмінних за своєю вдачею, селян. Кріпосний Хорь відзначається поважністю, практичністю, почуттям власної гідності. Калинич — романтик, мрійник, він близький до природи, любить її, любить він і співати, і грати на балалайці. Він майже не зв'язаний з господарством (до речі, не з власної вини, а з примхи свого пана, який відірвав його від господарства, зробивши з Калинича мисливця), в нього немає сім'ї, він живе убого. Але таке становище не викликає в Калинича активного протесту. Відсутність класової свідомості — характерна риса селян Тургенева.

Чудове оповідання «Співаки», в якому дається прекрасна характеристика російського співу, російської пісні, «правдивої» і «гарячої» російської душі. Талановитість російської людини розкривається в її сильному почутті, в любові до людей, до природи, до рідної пісні. Ось, наприклад, як Тургенев розповідає про спів Якова Турка: «...дедалі гарячіше та ширше полилася тужлива пісня. «Не одна у полі доріженька пролягала», — співав він, і всім нам солодко ставало й моторошно. Я, признаюся, рідко чувач такий голос: він був трохи розбитий і дзвенів, як надтріснутий; він навіть спочатку віддавав чимсь болісним; але в ньому була й невдавана глибока пристрасть, і молодість, і сила, і солодощі, і якась захоплююче-байдужа, сумна скорбота. Російська правдива, гаряча душа звучала й дихала в ньому, і так і хапала вас за серце, хапала прямо за його російські струни».

Не всі нариси, написані письменником, увійшли до «Записок мисливця». Тургеневу доводилося зважати на цензуру. Згодом він говорив, що в його

¹ В. І. Ленін. Соч., изд. III, т. XII, стор. 9—10.

портфелі лишилось оповідання під назвою «Землеїд», в якому показана розправа селян з поміщиком. Твори такого відкритого антикріпосницького спрямування майже неможливо було друкувати в журналах. І все ж, незважаючи на те, що в «Записках» немає прямого різкого політичного викриття поміщиків, читач справедливо прийняв їх за антикріпосницькі. Всім своїм змістом, своїм методом зображення, порушеними в них питаннями «Записки» закликають до гуманного поводження з людиною, до знищення безправ'я і сваволі, протестують проти зневаження прав особи, проти знеособлення, перетворення людини в річ.

Наприкінці 40-х рр. Тургенев перебував у Франції, де був свідком буржуазної революції 1848 року. Згодом, у 60—70 роках, він пише кілька нарисів, в яких, відтворюючи дні Французької революції, з великою теплою змальовує образи робітників. Тургенев не став революціонером, спостерігаючи класові сутички між буржуазією і робітниками, але він також не зрадив своїм намірам — боротися проти кріпосництва в Росії. Лишаючись у своїх поглядах «постепеновцем», тобто прихильником поступових соціально-політичних реформ у Росії, Тургенев був твердо впевнений в необхідності зміни становища селян. Обмеженість політичних поглядів Тургенєва в конкретні історичних умовах не завадила йому, проте, бути стійким антикріпосником, і це передусім і обумовило ідейно-художню силу його «Записок мисливця».

В 1852 році «Записки мисливця» вийшли окремим виданням. Микола I виявив своє обурення з цього приводу. Цензор, який допустив книгу до друку, був усунений, а книгу наказано було спалити.

У цьому ж 1852 році помер Гоголь. Смерть автора «Мертвих душ» глибоко вразила Тургенєва. В одному з своїх листів він писав про Гоголя: «Для нас він значив більше ніж письменник: він розкрив нам самих себе. Він в багатьох відношеннях був для нас послідовником Петра Великого».

Схвильований сумною звісткою, Тургенев пише статтю про Гоголя. Але царський уряд заборонив будь-що згадувати про автора «Мертвих душ»: уряд боявся популярності викривача поміщиків і чиновників. Однак Тургенев друкує свою замітку. Він говорить про Гоголя, як про великого письменника, яким пишається російська література і який у своїх кнїгах виявив велику любов до Росії та російського народу.

За таку «провину» Тургенев був заарештований і просидів місяць в арештному домі. Тут він написав одно з найбільш відомих своїх оповідань — «Муму». Цей твір не був включений до «Записок мисливця», але за своєю темою і спрямуванням він близький до них. В «Муму» описана зворушлива історія кріпосного селянина. Глухонімиї Гарасим, взятий у місто до своєї поміщиці, відірваний від рідного середовища, всією душею прив'язався до знайденого і вигодуваного ним цуценяти. Але поміщиця наказала втїпнн собаку, бо він нібиго порушував її спокій. Гарасим виконує цю вимогу і, на знак протесту, тікає до села.

В роботі над своїми творами Тургенев завжди спирався на факти і явища реального життя. Цю особливість таланту Тургенєва відзначив ще Белінський у статті «Погляд на російську літературу 1847 року». «Головна характерна риса його таланту, — писав критик, — полягає в тому, що йому навряд чи вдалося б створити правдиво такий характер, подібного якому

він не зустрічав у дійсності. Він завжди повинен дотримуватися ґрунту дійсності»¹.

Пробувши місяць під арештом, Тургенев, висланий з Петербурга, оселеється в Спаському. «Пересування в селі, — говорив письменник, — дало мені безсумнівну користь: воно наблизило мене до таких сторін російського побуту, які при звичайному ході речей, можливо, пройшли б повз мою увагу»².

В Спаському Тургенев написав свій перший роман «Рудін», що поклав початок його романічній творчості. Працюючи над романом, автор ставив перед собою завдання дати широку картину суспільного життя, показати найважливіші явища тогочасної російської дійсності.

Роман «Рудін», надрукований на початку 1856 року, привернув до себе увагу широкої громадськості постановкою питання про так званих «зайвих людей».

Герой роману — Рудін — культурна, високоосвічена людина. Він володіє чудовим даром слова, приваблює до себе і дівчину з «дворянського гнізда» і різночинця-вчителя. Але сам Рудін, маючи всі позитивні якості, нерішучий, безвольний. І хоч Тургенев показує загибель свого героя на барикадах під час Французької революції 1848 року, Рудін залишається в свідомості російського читача людиною тільки слова, іdealістом в практичному житті, людиною, далекою від вимог реальної дійсності.

Рудіну протиставлені в романі Лежньов і Волинцев. Але вони не могли викликати симпатій у передового читача: сфера їх діяльності була надто обмежена. Теплі почуття викликає Наталія Ласунська, яка безуспішно шукала в особі Рудіна підтримки своїм прагненням до діяльності.

Другий роман Тургенева, «Дворянське гніздо» (1859 р.), справедливо вважають одним з найбільш високохудожніх творів письменника. Тургенев прощається із старою Росією — Росією «дворянських гнізд». Він поетизує Лізу Калітіну, змальовуючи ідеальний, морально чистий образ дівчини, яка сповідує ідеї суворого обов'язку перед життям. Про героя твору Лаврецького Добролюбов писав: «Він (тобто Тургенев) умів поставити Лаврецького так, що над ним незручно іронізувати, хоч він і належав до того ж роду типів — нероб, на яких ми дивимося з насмішкою. Драматизм його становища полягає вже не в боротьбі з власним безсиллям, а в сутичці з такими поняттями і звичаями, боротьба з якими дійсно повинна усунути навіть енергійну і сміливу людину»³. Прагнення Лаврецького і Лізи Калітіної до щастя не могло здійснитись: йому на перешкоді стала умовність понять і відносин між людьми, умовність виховання та соціальне середовище, що обмежувало нормальний духовний розвиток людини. І Лаврецький і Ліза Калігіна неспроможні подолати ці перешкоди. Тургенев намагався показати діяльність Лаврецького, зауваживши, що він хотів «землю орати». Проте Лаврецького — діяльної натури — ми так і не бачимо. В епілозі твору, думаючи про своє змарноване життя і з надією дивлячись у майбутнє, він вітає нове молоде покоління, життєрадісне і бадьоре.

Добре сказав про Тургенева-романіста Луначарський. «Цей письменник був покликаний для того, — зазначає він, — щоб у своїх романах ознамену-

¹ В. Г. Белінський. Твори в 3-х томах. М. 1948, т. III, стор. 832.

² И. С. Тургенев. «Материалы и исследования» Орел, 1940, стор. 33.

³ М. О. Добролюбов. Повна збірка творів. М., 1935, т. II, стор. 211.

вати ліквідацію ідейної гегемонії дворянства»¹. Ці слова Луначарського можна застосувати і до роману «Дворянське гніздо». Великий художник-реаліст Тургенев у цьому творі показав соціально-історичну приреченість дворянства, нежиттєздатність навіть його найкращих представників.

Восени 1859 року Тургенев закінчив третій роман «Напередодні». В цьому творі письменник відходить від зображення «зайвих людей». Роман відбив піднесення російського суспільства епохи реформ. Тургенев прагне підкреслити «необхідність свідомо-героїчних натур». Він показує в романі людину дії. Представники російського дворянства — Шубін, Берсенев та інші не мають тих якостей, що були властиві справжньому діячеві. В романі порушено питання про тип такого діяча. Тургенев показує Інсарова — болгарина за національністю, який є типом нової людини. Інсаров — різночинець, його мета — визволення батьківщини від турецької неволі. Високе благородне служіння ідеї справляє сильне враження на російську дівчину Єлену Стахову. Інсаров — людина сильної волі, незалежного характеру, в нього немає розриву між особистим і громадським, він живе разом з народом, його прагненнями.

Добролюбов у статті «Коли ж настане справжній день?» говорить про появу роману «Напередодні» як про знаменне явище російського життя. В цьому творі російський письменник висловив ті думки й настрої, якими жили передові люди того часу. Новий герой міг бути лише активним, цілеспрямованим. Прагнення, жадоба дії найбільш яскраво відбиті в характері Єлени Стахової — героїні цього твору.

Добролюбов зробив революційні висновки з роману Тургенева. Хоч письменник не показав Інсарова революціонером, Добролюбов говорить про близьку появу «російських Інсарових», маючи на увазі революційних діячів. Революційно-демократичний критик глибше поставив питання про героя, людину дії, ніж письменник.

Тургенев хоч і негативно ставився до революції, але своїм романом порушив питання, що глибоко хвилювали передових людей того часу: про соціально-політичні зміни, про народність діяча, про боротьбу за свободу народу. Як художник-реаліст, він відчув «віяння часу» і передав його в образах своїх творів.

1860 року Тургенев відходить від «Современника». У цьому журналі на той час перші місця посідають Чернишевський і Добролюбов — великі революційні критики. Дворянські письменники, що співробітничали в «Современнике», були незадоволені цим. Вони намагались вплинути на Некрасова, редактора журналу, сподіваючись зберегти своє панівне становище в журналі. Однак Некрасов — народний поет — залишився на боці Чернишевського і Добролюбова.

Тургенев (правда, не в такій мірі, як Дружинін, Фет та інші) недоброчинливо ставився до діяльності революційних критиків. Він боявся і не хотів революції в Росії. В. І. Ленін чітко і ясно визначив причину розходжень між Тургеневим і Чернишевським. В 1918 році, в брошурі «Чергові завдання радянської влади» Ленін писав:

«Сучасних «соціал-демократів», відтінку Шейдемана або, що майже те саме, Мартова, так само верне від Рад, їх так само тягне до добро-

¹ А. В. Луначарский. «Русская литература». М., 1947 р., стор. 83.

пристойного буржуазного парламенту, або до Установчих зборів, як Тургенев 60 років тому тягло до поміркованої монархічної і дворянської конституції, як його вернуло від мужицького демократизму Добролюбова і Чернишевського»¹.

Тургенев був проти вміщення в «Современнике» статті Добролюбова «Коли ж настане справжній день?» і просив Некрасова, редактора журналу, не друкувати її. Його лякали ті висновки, що їх зробив Добролюбов з роману «Напередодні». Але Некрасов надрукував статтю Добролюбова, і тоді Тургенев порвав стосунки з «Современником».

Розрив із «Современником» негативно позначився на творчості письменника. Це досить влучно зазначив Салтиков-Щедрін. Він писав Анченкову в 1876 році, кажучи про Тургенева: «Біля нього немає нікого — тому він і заснув. Немає нікого, хто б викликав його на суперечки і будив його думку. В цьому відношенні розрив із «Современником» і вбив його. Останнє, що написав він, «Батьки і діти», було наслідком стосунків з «Современником». Там... змушували мислити, ворушитися і переробляти самого себе»².

Роман «Батьки і діти» Тургенев друкував уже не в «Современнике», а в ліберальному тоді ще журналі «Русский Вестник» у 1862 році. Жоден роман Тургенева не викликав так багато суперечок, такої сили різних висловлювань. Зміст роману і задум автора громадськість не відразу зрозуміла. Реакціонери зраділи, що Тургенев викрив революціонерів-демократів. З другого боку, в журналі «Современник» критик Антонович надрукував гостру статтю проти роману, обвинувачуючи Тургенева, що він зводить наклеп на передову молодь. З тлумаченням образу Базарова виступив Писарев, який дав яскраву характеристику твору Тургенева і наблизився до розкриття об'єктивного змісту роману.

Тургенев виступив з докладною відповіддю. У 1868—1869 рр. Тургенев друкує статтю під назвою «З приводу «Батьків і дітей». Письменник з усією категоричністю відкидає обвинувачення в тому, що він ніби мав намір опорочити передову молодь шістдесятих років. Тургенев підкреслює, що написати роман спонукав його реальний факт. «В основу головної фігури, Базарова, — пише Тургенев, — було взято одну особу молодого провінціального лікаря, що вразила мене. (Він умер незадовго до 1860-го року). У цій незвичайній людині втілюлося — на мій погляд — те начало, що ледве народилося і ще шумувало, а згодом набуло назву нігілізму»³.

Тургенев, справді, перший в російській літературі того часу звернув увагу на той факт, що виник новий суспільний тип, отже й на наявність нового конфлікту в соціальній дійсності. І його величезна заслуга полягає в тому, що він, як митець, виявивши надзвичайну чуйність, не побоявся показати цей конфлікт у романі. Отже, життя, сама дійсність підказала письменникові задум роману та образ центрального героя Базарова — людини з яскраво визначеними рисами нового світогляду. Тому саме навколо образу Базарова й точилися найпалкіші суперечки. Роман «Батьки і діти» став фактором російського громадського життя.

¹ В. И. Ленин. Соч., изд. III, т. XXII, стор. 467.

² Н. Щедрін (М. Салтиков). Повна збірка творів. М. Л. 1937 р., т. XVIII, стор. 343.

³ І. С. Тургенев. Твори. Л. 1934, т. XI, стор. 459.

Тургенев прагнув з усією щирістю і правдивістю показати революціонера-різничника 60-х років. Дворянство, як передовий клас, уже відіграло свою роль, підкреслює Тургенев. Має з'явитися нова сила, що спроможна розв'язати історичні завдання.

Здавалося, що цю нову силу Тургенев повинен був вбачати в передовій демократичній групі шестидесятників. Проте, незважаючи на все своє критичне ставлення до дворянського класу, Тургенев не дивиться на різничників-демократів як на передову суспільну політичну силу. Звідси критичне, поряд з прагненням зберегти об'єктивність, ставлення до демократа-шестидесятника. Базаров — яскравий образ демократа, але він не передовий ідеолог 60-х рр., не людина типу Чернишевського, Добролюбова. І саме в цьому позначилось особисте ставлення Тургенева до революціонерів 60-х років. Проте роман Тургенева відіграв величезну роль у розвитку громадської самосвідомості, а в історії літератури — в справі створення позитивного героя.

У романі «Батьки і діти» Тургенев начебто протиставляв два покоління, але по суті протиставляються люди різних соціальних груп, різних класових світоглядів. Автор точно зазначає час дії — 1859 рік, тобто передреформений період, передень скасування кріпосного права. У творі порушено питання величезної ваги — боротьба між старим і новим.

В особі братів Кірсанових, Одинцової автор показав поміщиків напередодні реформи.

Микола Петрович Кірсанов — тип ліберального поміщика. Він прагне жити в злагоді з селянами, хоч це не дуже йому вдається. Він намагається зрозуміти нові віяння часу, пристосовується до нових умов останніх до-реформних років. Тургенев змальовує його як слабого та обмежену людину.

Його брат — Павло Петрович — колишній гвардійський офіцер, світська людина. Несчастливе кохання губить його кар'єру, він залишає аристократичне товариство та їде на село — до брата. Павло Петрович — людина твердих консервативних переконань. Цілком природно, що Павло Петрович зневажає, ненавидить різничників. Тургенев показує сутічки, суперечки принципіального характеру, що раз у раз спалахують між Павлом Петровичем і Базаровим.

Сина Миколи Петровича, Аркадія Кірсанова, змальовано як представника молодого покоління. Автор показує його як послідовника Базарова. Та Аркадій Кірсанов — син дворянина, поміщика. «Нігілізм» для нього — мода, тимчасове захоплення. Він досить швидко усвідомлює своє дворянське становище і пориває з базаровськими поглядами.

Ім усім протистоїть Базаров — різничинець за походженням і становищем. Він син повітового лікаря. Про діда з гордістю каже він: «Мій дід землю орав».

Базарови були провідниками в життя передових демократичних ідей, горою стояли за практичне втілення їх в умовах повсякденної російської дійсності. Про Базарова Писарев говорив, що «все наше молоде покоління із своїм прагненням та ідеями може пізнати себе в дійових особах цього роману».

Базаров непримиренно ставиться до панівного класу. Його «нігілізм», тобто заперечення, спрямований насамперед проти дворянського ставлення до життя, проти дворянських принципів. Яскраво і переконливо змальовує Тур-

генев демократизм, матеріалізм, атеїзм свого героя. Базаров наближався і до розв'язання соціальних питань. Він говорив: «Ми приблизно знаємо, від чого бувають тілесні недуги, а моральні хвороби походять від поганого виховання, від усяких дурниць, що ними змалку запаморочують людські голови, від неподобного стану суспільства, одно слово. Виправте суспільство, і хвороб не буде».

Проте Тургенев, розкриваючи погляди Базарова, не розвинув цього положення.

В образі Базарова Тургенев прагнув втілити риси революційно-демократичної молоді шістдесятих років, але показав він Базарова, як нігіліста. Базаров заперече мистецтво, заперече красу природи, любов. Цей погляд письменника на революціонера безперечно хибний.

Роман «Батьки і діти» належить до найвидатніших творів не лише російської, але й світової літератури. Своєю ідейною насиченістю, винятковою майстерністю соціальної та індивідуальної характеристики героїв, глибоким розкриттям суспільного життя твір «Батьки і діти» справедливо вважають взірцем романічного жанру в світовій літературі.

Відірваність від батьківщини певною мірою негативно позначилась на його творчості цього періоду. Деякі його твори («Привиди», «Клара Миліч», «Пісня переможної любові») сповнені сумними роздумами, спогадами про минуле і навіть містицизмом.

В 1867 році з'являється роман «Дим», а через десять років — останній великий твір письменника — роман «Цілина» («Новь» 1877 р.).

В одному з своїх листів Тургенев говорив, що він був далекий від всього надприродного. «Я переважно реаліст, — писав він Малютіній в 1875 році, — і найбільше цікавлюсь живою правдою людської фізіономії; до всього надприродного ставлюсь байдуже... Усе людське для мене дороге...»¹.

Незважаючи на хитання, не дивлячись на те, що в останні роки Тургенев дедалі більше вдавався у песимістичні настрої і виявляв особливу зацікавленість до вузько особистого, «таємничого» в житті людини, він залишався реалістом, і до того ж свідомим реалістом. Не зайвим буде при цьому послатися на його слова: «Я не політичний діяч», — говорив він і разом з тим виявляв постійний живий інтерес до політики. Так, наприклад, 60—70 рр. він підтримував зв'язки з людьми революційних переконань: Герценом, Лавровим, Лопатініним та іншими. Він допомагає виданням нелегальної політичної літератури і окремим революціонерам, жваво цікавиться політичними подіями, суспільно-ідейним рухом у Росії, настроями серед молоді. І хоч він лишається «постепеновцем», «лібералом старого покрою», людиною, яка чекає реформ тільки зверху, принциповим противником революції, за його власними словами, — він з хвилюванням стежить за боротьбою передових російських діячів проти самодержавства, деспотизму, поміщицької сваволі.

В романі «Дим» Тургенев з великою сатиричною силою показав дворян-аристократів найреакційніших переконань, які прагнули відновити старі порядки, закабалити народ. Автор висміює кріпосників-реакціонерів, що мріяли повернути назад колесо історії. В цьому викритті сила письменника. Але

¹ Н. Л. Бродский. «И. С. Тургенев». М., 1924 р., ч. 2, стор. 155.

Тургенев не обмежувався цим. Свою сатиру він скеровував і проти політичних емігрантів — ворогів тогочасної політичної системи в Росії, які заважали, на думку Тургенева, добитися від царя конституції. Поряд з цим письменник устами Потугіна прославляє буржуазну цивілізацію.

Між романами «Дим» і «Цілина» Тургенев створює повість «Весняні води» (1872 р.). Тема повісті — історія кохання. Проте ця повість теж не позбавлена політичної гостроти. Якщо до своїх романів суспільного спрямування Тургенев вводив любовну історію, щоб глибше розкрити характер того чи іншого персонажа, то в повісті, присвяченій любовній темі, виразно відчувається політичний сатиричний мотив. Повість «Весняні води» письменник задумав і розробив під час франко-прусської війни 1870—71 рр. Тургенев ненавидів наполеонівський режим у Франції і охоче бажав йому загибелі. Але після поразки Франції він побачив усю огидність і тупість зарозумілого переможця, зростання німецького мілітаризму. У повісті «Весняні води» Тургенев дав кілька портретів німців, наприклад, нареченого Джемми, який вражає своєю тупістю, самопевненістю. Таким чином, і ця повість не є аполітичною. В показі деяких персонажів явно відчуваються соціальні антипатії Тургенева.

Роман «Цілина» написано на матеріалі руху народників в Росії 70-х років. Не все вірне в цьому творі. Якщо образи ліберала Сипягіна і реакціонера Коломійцева вражають своєю вірністю і реалістичною досконалістю змалювання, то народники, а також Соломін — як позитивний образ, односторонні і схематичні. Це, однак, не означає, що і в зображенні народників немає окремих вірних зауважень і спостережень, але критикував їх Тургенев як ліберал, а Соломіна показав «постепеновцем».

У 80-х роках Тургенев створює чудовий цикл «Поезій у прозі», побудованих на філософських роздумах про людину, суспільство, природу, боротьбу. В цьому циклі є ліричні спогади, яскраві побутові малюнки: «Які чудові, свіжі були рози», «Маша», зворушлива поезія «Поріг», — про російську героїчну дівчину, «Горобець» — про безстрашність і силу життя та ін. Цей чудовий цикл закінчується одним з найдорожчих для російського читача творів Тургенева — поезією «Російська мова». В ній письменник з величезною силою висловив свою любов до російського народу і глибоку віру в його велике майбутнє. Він писав: «У дні сумнівів, у дні важких роздумів про долю моєї вітчизни — ти одна мені підтримка й опора, о, велика, могутня, правдива і вільна російська мова! — Не було б тебе — як не впасти у відчай, бачачи все, що відбувається вдома? — Але не можна вірити, щоб така мова не була дана великому народові!».

Перебуваючи за кордоном, Тургенев ні на хвилину не забував про свою батьківщину. Всі його мрії були в Росії, він думав про її майбутнє, про російський народ. Він так палко любив Росію, що, як сам признається в одному листі, коли на чужині випадково побачив незвичайного для тих місць ворона, він розчулився: «Вигляд цього земляка, — пише він, — хвилює мене. Я знімаю кашкета і прошу в нього звісток про мою батьківщину». А наприкінці свого життя він писав Я. П. Полонському: «Коли ви будете в Спаському, поклоніться від мене дому, саду, моему молодому дубові, поклоніться батьківщині, яку я вже ніколи не побачу»¹.

¹ И. С. Тургенев. «Полное собрание писем», 1884 р., стор. 437.

Про народ своєї країни він писав: «Ми, як народ юний і сильний, віримо і маємо право вірити в своє майбутнє»¹.

Некрасів порівнював Тургенева з Пушкіним. Горький писав про чудесну простоту і ясність, прозорість образів у Тургенева.

Російська чарівна природа, російська людина великої душевної краси, шукання російської передової інтелігенції, «тургенєвська дівчина» — все це втілено в оповіданнях, повістях, романах Тургенева, все це зробило ім'я великого російського письменника безсмертним.

Помер Тургенев у Буживалі — поблизу Парижа — 22 серпня (ст. ст.) 1883 року.

В нелегальній прокламації народовольців в день похорон Тургенева у Петербурзі було сказано: «Для нас важливо, що він (Тургенев) служив російській революції сердечним змістом своїх творів...»

Ленін, відзначаючи політичну обмеженість Тургенева, в той же час дуже високо цинив його як художника. і назвав його «славним російським письменником»².

Тургенев належав до тих російських письменників, яким зовсім була чужа національна обмеженість. Він був прихильником розвитку національних мов і літератури. Він любив Україну, симпатизував боротьбі передових українських письменників проти кріпосництва, царської сваволі.

На запитання одної знайомої, чи любить він Україну, Тургенев відповів: «Так, я дуже люблю Малоросію (так до Жовтневої революції офіційно називали Україну. В. К.). В ній, в її піснях, в її звичаях так багато симпатичного; якщо не цього, то майбутнього літа я неодмінно відвідаю її, і тоді, звичайно, якщо дозволите, буду у вас, а втім, і не бувши там, я трошки працював для неї, перекладаючи оповідання Марка Вовчка...» Ця розмова відбулася в 70-х рр.

Тургеневу не довелося побувати на Україні, але він багато знав про неї, був знайомий з її історією, з життям народу. Від знайомих російських та українських письменників, поетів, художників, від виходців з України він слухав пісні, оповідання про Україну і українців, і вони надовго залишились в його пам'яті.

Відомо, що на початку 60-х рр. в Петербурзі в будинку Варвари Яковлівни Карташевської вечорами збиралися російські та українські письменники і поети. Тургенев часто відвідував ці вечори, де він зустрічав багатьох представників української літератури. Автор публікації листів Тургенева до Карташевської пише: «Постійними відвідувачами вечорів у Карташевських були Жемчужников, Костомаров, Білозерський, Шевченко, Анненков. До них в кінці 1858 чи на початку 1859 р. приєднався і Іван Сергійович»³.

Тургенев близько зійшовся з Тарасом Григоровичем Шевченком. Шевченко цинив Тургенева, як людину, що виступала проти кріпосницького права, він читав йому вірші, розповідав про своє тяжке життя.

¹ И. С. Тургенев. «Критические статьи и речи», 1898 р., т. II, стор. 234.

² В. И. Ленин. Соч., изд. III, т. XXVII, стор. 353.

³ Журнал «Голос минувшего», 1919 р., № 1—4, стор. 210.

В 1875 році Тургенев написав спогади про Шевченка. Він називає Шевченка народним поетом України, говорить про оригінальність і силу його таланту, про його місце серед українських письменників того часу.

Після смерті Шевченка Тургенев звернувся до Герцена з проханням написати про українського поета в «Колоколе».

Високо цінував Тургенев народні оповідання Марка Вовчка. Він був добре знайомий з письменницею і перекладав деякі її оповідання. В журналі «Отечественные записки» за 1860 р. № 1 був надрукований твір Марка Вовчка «Інститутка» в перекладі І. С. Тургенєва.

В 1878 році в Парижі відбувся міжнародний літературний конгрес. На цьому конгресі була поширена брошура — протест проти заборони царським урядом у Росії української літератури. Тургенев не тільки висловив свою цілковиту солідарність з текстом протесту, але й розповсюджував його.

В творах Тургенєва 40—50-х років ми знаходимо звернення письменника з того чи іншого приводу до України. В романі «Рудін», наприклад, Тургенев висміює уявлення Пігасова — нікчемної людини — про українську мову, як про неоригінальну. Поряд з цим письменник показує Басистова — вчителя-різничинця, який був на Україні, полюбив український народ і його мову. В романі «Дворянське гніздо» змальований українець Михалевич — товариш Лаврецького. Він гаряче обвинувачує Лаврецького в марноградстві і вимагає активного ставлення до життя. Особливо чудовий образ Маші із повісті «Затишшя». Маша чарує всіх своєю красою, своєрідною красою дівчини-українки.

Українські письменники в свою чергу неодноразово зверталися до творчості великого російського художника і писали про нього зворушливі статті. Так, наприклад, письменник Білик (Рудченко) — брат Панаса Мирного — в 1873 році у львівському журналі «Правда» надрукував в українському перекладі оповідання Тургенєва «Хорь і Калиничі» і «Бежін Луг», додавши до них свої зауваження про російського письменника і його значення для розвитку української літератури. Білик писав: «Українська література, можна сказати, ще тільки починається. Через те їй не зашкодить і в посестри дещо позичити; тому вона повинна роздивлятися, якою стежкою йшли інші писателі. Тургенєвська ж стежка — неабияка і недаром став він великоруським любимцем, немарно його «Записки охотника» либонь чи не на всі європейські мови переложено. Його живе слово, його чиста великоруська, як перемита, мова, його уталантована вдача, його мистецькі вирази, освічені широким поглядом, а в кінці всього — непохитна правда, з якою він малює життя людське, заставляє бажати, щоб і наша література повернула на його стежку — од плачу про «длоу та волгу», од любовців та захохання на шлях розумної битопісі. Тоді вона буде проводирем живої правди у свою рідну країну. А коли, збившись з рідного поля народного, піде іншою дорогою — вона ніколи не стане покажчиком громадської потреби...»¹.

Видатний український поет-демократ Іван Франко називав Тургенєва знаменитим російським романістом, великим поетом і людинолюбцем. В одній із своїх статей про Тургенєва Франко дав досить влучне визначення суті творчості романіста і, в цьому плані, його значення для діяльності інших письменників. «Величезне, культурно-історичне значення Тургенєва, по-

¹ Журнал «Правда». Львів, 1873 р., стор. 3.

нашому, іменно в тім лежить, — писав Франко, — що він в цілім ряді майстерських очерків дав нам історію того перелому в життю російської інтелігенції: від крайньої одірваності від народа до служення тому ж народові і до праці для його піддвиження»¹.

Українські передові письменники цінили Тургенева, як письменника громадського напрямку, борця проти кріпосництва і сваволі, за визволення людини від насильства і гніту. Твори Тургенева перекладено на всі мови народів СРСР. Майже всі його твори перекладено і на українську мову. Романи, повісті, оповідання Тургенева друкуються масовими тиражами. Його люблять і глибоко шанують наші радянські читачі.

В. Капустін.

---

¹ «Іван Франко про російську літературу». Львів, 1947 р., стор. 121.

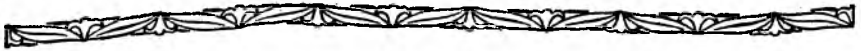

ЗАПИСКИ
МИСЛИВЦЯ

ХОРЬ І КАЛИНИЧ

Кому траплялося з Волховського повіту перебиратися в Жиздринський, того, напевне, вражала величезна різниця між породою людей в Орловській губернії і калузькою породою. Орловський мужик невисокий на зріст, сутулуватий, похмурий, дивиться спідлоба, живе у поганеньких осикових хатинках, ходить на панщину; до торгівлі не вдається; харчується погано, ходить у личаках; — калузький оброчний мужик мешкає в просторих соснових хатах, високий на зріст, погляд має сміливий і веселий, з обличчя чистий і білий; торгує маслом і дьогтем і в свята ходить у чоботях. Орловське село (ми кажемо про східну частину Орловської губернії) звичайно лежить серед розораних ланів, поблизу яру, сяк-так оберненого на брудний став. Крім нечисленних верб, завжди готових стати у пригоді, та двох-трьох миршавих беріз, деревця на версту навколо не побачиш; хата тулиться до хати; покрівлі закидані гнилою соломою... Калузьке село, навпаки, здебільшого оточене лісом; хати стоять вільніше й рівніше, вкриті тесом; ворота щільно замикаються, пліт на задвірку не розвалений і не вивалився на вулицю, не закликає в гості кожну перехожу свиню... Та й для мисливця в Калузькій губернії краше. В Орловській губернії останні ліси й площада¹ зникнуть років через п'ять, а боліт і сліду нема; в Калузькій, навпаки, засіки

¹ «Площадями» звуть в Орловській губернії великі суцільні маси чагарника. Орловська говірка взагалі відрізняється силою своєрідних, часом дуже влучних, часом досить потворних, слів і зворотів. (Прим. автора).

тягнуться на сотні, болота на десятки верст, і не перевелася ще благородна птиця — тетерюк, водиться добродушний дупель; і клопотуха куріпка своїм поривчастим зльотом звеселяє і лякає стрільця і собаку.

Навідуючи Жиздринський повіт як мисливець, зустрівся я в полі і познайомився з одним калузьким дрібним поміщиком, Полутикіним, завзятим мисливцем і, отже, чудовою людиною. Були в нього, щоправда, деякі химери: він, наприклад, сватався до всіх багатих відданиць у губернії і, доставши відмову на сватання та на відвідування дому, із скрушеним серцем повіряв своє горе всім друзям та знайомим, а батькам відданиць і далі посилав у подарунок кислі персики та інші сирі продукти свого саду; любив повторювати один і той самий анекдот, що, незважаючи на повагу, яку пан Полутикін почував до його якостей, зовсім ніколи нікого не смішив; хвалив твори Акіма Нахімова та повість: П і н н у; заїкувався, називав свого собаку Астрономом; замість о д н а к говорив о д н а ч е, і завів у себе в домі французьку кухню, що її таємниця, на думку його кухаря, полягала у цілковитій зміні природного смаку кожної страви: м'ясо у цього митця відгонило рибою, риба — грибами, макарони — порохом; зате ні одна морквина не потрапляла в суп, не набравши вигляду ромба або трапеції. Але, за винятком цих небагатьох і незначних вад, пан Полутикін був, як уже сказано, чудова людина.

У перший же день мого знайомства з паном Полутикіним він запросив мене ночувати до себе.

— До мене верст із п'ять буде, — додав він: — пішки йти далеко; зайдімо спочатку до Хоря. (Читач дозволить мені не віддавати його заїкування).

— А хто такий Хорь?

— А мій мужик... Він звідси близенько.

Ми подалися до нього. Посеред лісу, на розчищеній і обробленій поляні, підносилася одинока садиба Хоря. Вона складалася з кількох соснових зрубів, з'єднаних парканами, перед головною хатою йшов піддашок, підпертий тоненькими стовпчиками. Ми ввійшли. Нас зустрів молодий парубок, років двадцяти, високий і вродливий.

— А, Федя! Дома Хорь? — спитав його пан Полутикін.

— Нема. Хорь до міста поїхав, — відповів парубок, усміхаючись і показуючи ряд білих, як сніг, зубів. — Візок запрягти накажете?

— Так, брат, візок. Та принеси нам квасу.

Ми ввійшли у хату. Ні одна суздальська картина не заліплювала чистих рублених стін; на покуті перед важким образом у срібній оправі блимала лампадка; липовий стіл недавно був вишкрябаний і вимитий; між бруссям та на лутках не тинялися жваві прусаки, не ховалися задумливі таргани. Молодий парубок незабаром з'явився з великою білою квартою, повною

доброго квасу, з величезною скибкою пшеничного хліба та з дюжиною солоних огірків у дерев'яній мисці. Він поставив усі ці припаси на стіл, прихилився до дверей і почав з усмішкою на нас поглядати. Не встигли ми з'їсти нашої закуски, як уже віз загуркотів перед ганком. Ми вийшли. Хлопчик років п'ятнадцяти, кучерявий і червонощокий, сидів за кучера і ледве стримував ситого рябого жеребця. Навколо воза стояло чоловіка з шість молодих велетнів, дуже схожих один на одного і на Федю. «Все діти Хоря!» зауважив Полутикін. «Все Хорьки, — підхопив Федя, що вийшов слідом за нами на ганок: — та ще не всі; Потап у лісі, а Сидір поїхав з старим Хорем до міста... Гляди ж, Васю, — казав він далі, звертаючись до кучера: — одним духом злітай: пана везеш. Тільки на вибоях ото, гляди, тихше: бо й воза попсуєш, та й черево панське розтрусиш!» Інші Хорьки усміхнулися на вихватку Феді. «Підсадить Астронома!» урочисто вигукнув пан Полутикін. Федя не без приємності підняв у повітря собаку, що вимушено всміхався, і поклав його на дно воза. Вася смикнув віжки. Ми покотили. «А оце моя контора, — сказав мені раптом Полутикін, показуючи на невеличкий низенький домок: — хочете зайти?» — «Будь ласка». — «Ії тепер скасовано, — зауважив він, злазячи: — а все ж глянути варто». Контора складалася з двох порожніх кімнат. Сторож, одноокий дід, прибіг з задвірків. «Здоров був, Минячу, — промовив пан Полутикін: — а де ж вода?» Одноокий дід зник і зараз же повернувся з пляшкою води та двома склянками. «Покуштуйте, — сказав мені Полутикін: — це в мене добра, джерельна вода». Ми випили по склянці, причому старий низько кланявся нам. «Ну, тепер, здається, ми можемо їхати, — зауважив мій новий приятель. — У цій конторі я продав купцеві Аллїлуєву чотири десятини лісу за вигідну ціну». Ми сіли на віз і через півгодини вже в'їздили на подвір'я панського дому.

— Скажіть, будь ласка, — спитав я Полутикіна за вечерею: — чому це у вас Хорь живе окремо від інших ваших мужиків?

— А ось чому: він у мене мужик розумний. Років з двадцять п'ять тому хата в нього згоріла; от і прийшов він до мого покійного батечка і каже: мовляв, дозвольте мені, Миколо Кузьмичу, оселитися у вас у лісі на болоті. Я вам оброк платитиму добрий. — Та навіщо ж тобі оселятися на болоті? — Та так уже; тільки ви, батечку Миколо Кузьмичу, ні до якої роботи не беріть вже мене, як ваша ласка, а оброк покладіть, який самі знаєте. — П'ятдесят карбованців на рік! — Добре. — Та гляди, щоб без недоїмок у мене! — Звісно, без недоїмок... — От він і оселився на болоті. Відтоді Хорем його й прозвали.

— Ну, і розбагатів? — спитав я.

— Розбагатів. Тепер він мені сто карбованців оброку платить, та я ще, мабуть, накинуну. Я вже йому не раз казав: відкупися, Хорю, гей, відкупися!.. А він, бестія, мене запевняє, що нічим: грошей, мовляв, нема... Егеж, так я і повірив!

Другого дня ми зараз же після чаю знову вирядились на полювання. Проїжджаючи селом, пан Полутикін звелів кучерові спинитися коло низенької хати і голосно гукнув: «Калинич!» — «Зараз, батечку, зараз, — почувся голос з двору: — личака підв'язую». Ми поїхали ходою; за селом догнав нас чоловік років під сорок, високий на зріст, худий, з невеликою закинutoю назад голівкою. Це був Калинич. Його добродушне смугляве обличчя, де-не-де позначене ряботинням, сподобалося мені з першого погляду. Калинич (як я довідався згодом) щодня ходив з паном на полювання, носив його сумку, часом і рушницю, примічав, де сідає птиця, роздобував води, збирав полуниці, ставив курені, бігав по дрожку; без нього пан Полутикін кроку ступити не міг. Калинич був людина найвеселішої, найлагіднішої вдачі, безперестанку наспівував півголосом, безжурно поглядав на всі боки, говорив трохи в ніс, усміхаючись, примружував свої ясноблакітні очі і часто брався рукою за свою ріденьку, клинчасту бороду. Ходив він не швидко, але широко ступаючи, легенько спираючись на довгу і тонку палицю. Протягом дня він не раз заговорював до мене, угодовував мені без улесливості; але за паном наглядав, як за дитиною. Коли нестерпна полуднева спека примусила нас шукати притулку, він завів нас на свою пасіку, у саму гушавину лісу. Калинич відчинив нам хатинку, увішану пучками сухих запашних трав, поклав нас на свіжому сіні, а сам надів на голову щось подібне до мішка з сіткою, узяв ніж, горщик і голівешку і подався на пасіку вирізувати нам стільник. Ми запили прозорий, теплий мед джерельною водою і заснули під одноманітне гудіння бджіл та балакуче лепетання листя. — Легкий подув вітерця розбудив мене... Я розплющив очі і побачив Калинича: він сидів на порозі прочинених до половини дверей і ножем вирізував ложку. Я довго милувався його обличчям, лагідним і ясним, як вечірне небо. Пан Полутикін теж прокинувся. Ми не відразу встали. Приємно після довгої ходьби та глибокого сну лежати, не ворушачись, на сіні; тіло ніжитьсь і мліє, обличчя пашисть легким жаром, солодкі лінощі склеплюють очі. Нарешті, ми встали і знову пішли блукати до вечора. За вечерею я знову заговорив про Хоря та про Калинича. «Калинич — добрий мужик, — сказав мені пан Полутикін: — запопадливий і послужливий мужик; одначе у господарстві ладу дати не може: я його весь час відриваю. Щодня зі мною на полювання ходить... Куди вже тут до господарства, — подумайте самі». Я з ним погодився, і ми лягли спати.

Другого дня пан Полутикін мусив вирядитися до міста у судовій справі з сусідом Пичуковим. Сусід Пичуков заорав у нього землю і на заораній землі відшмагав різками його ж бабу. На полювання поїхав я сам і надвечір завернув до Хоря. На порозі хати зустрів мене старик — лисий, низький на зріст, широкоплечий і дебелий — сам Хорь. Я з цікавістю глянув на цього Хоря. Обличчям він нагадував Сократа: такий самий високий,

гулястий лоб, такі самі маленькі очиці, такий самий кирпатий ніс. Ми ввійшли разом у хату. Той самий Федя приніс мені мотука з чорним хлібом. Хорь сів на лаву і, спокійнісінько поглажуючи свою кучеряву бороду, розпочав зі мною розмову. Він, здавалося, почував свою гідність, говорив і рухався поволі, зрідка посміхався з-під довгих своїх вусів.

Ми з ним говорили про посів, про врожай, про селянський побут... Він усе начебто згоджувався зі мною; тільки потім мені ставало совісно, і я почував, що кажу не те... Так воно якось дивно виходило. Хорь висловлювався часом мудровано, мабуть, з обережності... Ось вам зразок нашої розмови:

— Послухай-но, Хорю, — казав я йому: — чому ти не відкупишся від свого пана?

— А навіщо мені відкуплюватися? Тепер я свого пана знаю та оброк свій знаю... пан у нас добрий.

— Все ж краще на волі, — зауважив я.

Хорь глянув на мене скося.

— Звісно, — промовив він.

— Ну, то чому ж ти не відкупляєшся?

Хорь покрутив головою.

— Чим, батечку, відкупитися звелиш?

— Ну, годі, старий...

— Вийшов Хорь у вільні люди, — говорив він далі півголосом, немов сам до себе: — хто без бороди живе, той над Хорем і найстарший.

— А ти сам бороду погоди.

— Що борода? Борода — трава: скосити можна.

— Ну, то що ж?

— А, мабуть, Хорь просто в купці попаде; купцям-от жити добре, та й ті з бородами.

— А що ж, адже ти теж торгівлею займаєшся? — спитав я його.

— Торгуємо помаленьку маслечком та дьогтечком... Що ж, візка, батечку, скажеш запрягти?

«Крутий ти на язик і людина собі на умі», подумав я. — Ні, — сказав я вголос: — візка мені не треба; я завтра біля твоєї садиби походжу і, якщо дозволиш, залишуся ночувати в тебе у сінному сараї.

— Милості просимо. Та чи добре тобі буде у сараї? Я скажу бабам постелити тобі простиню та покласти подушку. — Гей, баби! — гукнув він, підводячись з місця: — сюди, баби!.. А ти, Федю, піди з ними. Баби, звісно, народ дурний.

Чверть години по тому Федя з ліхтарем провів мене у сарай. Я кинувся на запашне сіно, собака згорнувся коло моїх ніг; Федя побажав мені доброї ночі, двері зарипіли і зачинились. Я досить довго не міг заснути. Корова підійшла до дверей, шумно дихнула разів зо два; собака поважно на неї загарчав; свиня пройшла мимо, задумливо рожкаючи; коняка десь поблизу почала жувати сіно і пирхати... я нарешті задрімав.

На світанку Федя розбудив мене. Цей веселий, меткий парубок дуже мені подобався; та й, скільки я міг помітити, у старого Хоря він теж був улюбленцем. Вони обидва дуже люб'язно один з одного кепкували. Старий вийшов мені назустріч. Чи тому, що я пробув ніч під його покрівлею, чи з іншої якої причини, тільки Хорь куди ласкавіше, ніж учора, повівся зі мною.

— Самовар для тебе готовий, — сказав він мені, усміхаючись: — ходімо чай пити.

Ми сіли коло столу. Здорова жінка, одна з його невісток, принесла горщик з молоком. Всі його сини один по одному входили до хати. «Який же в тебе рослий народ!» зауважив я старому.

— Егеж, — промовив він, відкушуючи малесеньку грудочку цукру: — на мене та на мою стару нарікати їм, здається, нічого.

— І всі з тобою живуть?

— Всі. Самі хочуть, то й живуть.

— І всі жонаті?

— Он один, шибеник, не жениться, — відповів він, показуючи на Федю, що, як і перше, прихилився до дверей. — Васька, той ще молодий, тому почекаати можна.

— А чого мені женитися? — відказав Федя: — мені й так добре. Навіщо мені жінка? Сваритися з нею, чи що?

— Ну, ти вже... я вже тебе знаю! Срібні персні носиш... Тобі б тільки з дворовими дівчатами нюхатись... «Годі-бо, безстидники!» — провадив далі старий, передражнюючи покоївок. — Вже я тебе знаю, білоручка ти отакий!

— А в бабі що ж доброго?

— Баба — робітниця, — поважно сказав Хорь. — Баба мужикові слуга.

— Та навіщо мені робітниця?

— Тож-бо, чужими руками жар вигортати любиш. Знаємо вашого брата.

— Ну, одружи мене, коли так. Га? що! Чого ж ти мовчиш?

— Ну, годі, годі, базікало. Бач, пана ми з тобою турбуємо... Одружу, не бійсь... А ти, батечку, не гнівайся: дитятко, бачиш, мале, розуму не встигло набратися.

Федя похитав головою.

— Дома Хорь? — почувся за дверима знайомий голос, — і Калинич увійшов у хату, тримаючи в руках пучок полуниць, яких він нарвав для свого друга, Хоря. Старий широко його привітав. Я здивовано глянув на Калиничча: признаюсь, я не чекав таких «ніжностей» від мужика.

Я цього дня пішов на полювання години на чотири пізніше, ніж звичайно, і наступні три дні пробув у Хоря. Мене цікавили нові мої знайомі. Не знаю, чим я заслужив їх довір'я, але вони невимушено розмовляли зі мною. Я охоче слухав їх і стежив за ними. Обидва приятелі анітрохи не були схожі один на одного. Хорь був людина статечна, практична, адміністративна голова,

раціоналіст; Калинич, навпаки, належав до ідеалістів, романтиків, людей захоплених, мрійливих. Хорь розумів дійсність, тобто: побудувався, назбирав грошенят, жив у злагоді з паном та іншим начальством; Калинич ходив у личаках, перебивався сак-так. Хорь наплодив велику сім'ю, слухняну і одностайну; у Калинича була колись жінка, якої він боявся, а дітей і не було зовсім. Хорь наскрізь бачив пана Полутікіна; Калинич трохи не молився на свого пана. Хорь любив Калинича й опікувався ним; Калинич любив і поважав Хоря. Хорь говорив мало, посміювався і затаював свою думку; Калинич розмовляв палко, хоч і не виспівував соловейком, як меткий фабричний чоловік... Але Калинич був обдарований перевагами, які визнавав сам Хорь; наприклад: він замовляв кров, переляк, сказ, виганяв черву; бджоли у нього добре велися, руку мав легку. Хорь при мені попросив його ввести у стайню щойно купленого коня, і Калинич з сумлінною поважністю вволив просьбу старого скептика. Калинич стояв ближче до природи, а Хорь — до людей, до суспільства; Калинич не любив роздумувати і всьому вірив сліпо; Хорь підносився навіть до іронічного погляду на життя. Він багато бачив, багато знав, і від нього я багато чого навчився. Наприклад: з його оповідань я довідався, що кожного літа, перед косовицею, з'являється у селах невеличкий візок особливого вигляду. У цьому візку сидить чоловік у каптані і продає коси. Готівкою він бере карбованець двадцять п'ять копійок — півтора карбованця асигнаціями; у борг — три карбованці і карбованець сріблом. Усі мужики, звичайно, беруть у нього в борг. Через два-три тижні він знову з'являється і вимагає грошей. У мужика овес щойно скошений, отже, є чим заплатити; він іде з купцем у шинок, і там уже розплачується. Деякі поміщики надумали були самі купувати коси за готівку і давати в борг мужикам по тій самій ціні, але мужики були невдоволені з того і навіть зажурилися: їх позбавляли приємності вистукувати по косі, прислухатися, перекидати її у руках і разів з двадцять спитати шахраюватого міщанина-продавця: «А що, хлопче, коса не дуже тее?» Ті ж самі шахрайства бувають і при купівлі серпів, з тією тільки різницею, що тут баби втручаються у справу і доводять часом самого продавця до потреби, для їхньої ж користі, побити їх. Але найбільше терплять баби ось у якому випадку. Постачальники матеріалу на паперові фабрики доручають закуповувати ганчір'я особливого роду людям, які в деяких повітах зветься «орлами». Такий «орел» одержує від купця карбованців з двісті асигнаціями і вирушає по здобич. Але всупереч благородному птахові, від якого він дістав своє ім'я, він не нападає сдерто і сміливо: навпаки, «орел» вдається до хитрощів і лукавства. Він залишає свій візок десь у кушах коло села, а сам подається задвірками та задами, немов який-небудь перехожий або просто гулящий. Баби чуттям угадують його наближення і крадуться йому назустріч.

Поквапливо укладається торговельна угода. За кілька мідних шагів баба віддає «орлові» не тільки всяку непотрібну ганчірку, але часто навіть чоловічу сорочку та власну панюву. Останнім часом баби вважають за вигідне красти у самих себе і збувати отак коноплі, особливо плоскінь, — важливе поширення і вдосконалення промисловості «орлів»! Але зате мужики і собі не дають маху, і при найменшому підозрінні, при самій далекій чутці про появу «орла», швидко й жваво вдаються до поправних і запобіжних заходів. І, справді, хіба не прикро? Продавати коноплі їх справа, — і вони справді їх продають — не у місті, — до міста треба самим тягтися, а приїжджим гендлярям, які, не маючи безміна, лічать пуд у сорок жмень — а ви знаєте, яка жменя і яка долоня у росіянина, особливо, коли він «старається»! — Таких оповідань я, людина недосвідчена і в селі не «живала» (як у нас в Орлі кажуть), наслухався вдосталь. Але Хорь не тільки розповідав, він сам розпитував мене багато про що. Дізнався він, що я був за кордоном, і цікавість його розпалилася... Калинич від нього не відставав; але Калинича більше зворушували описи природи, гір, водоспадів, незвичайних будинків, великих міст; Хоря захоплювали питання адміністративні й державні. Він перебирав усе по порядку: «Що, у них оце там є так само, як у нас, чи інакше?.. Ну, кажи, батечку, — як же?..» — «А! ах, господи, твоя воля!» вигукував Калинич під час мого сповідання; Хорь мовчав, хмурих густі брови і тільки коли-не-коли зауважував, що, «мовляв, це у нас не пішло б, а оце добре — це порядок». Всіх його розпитувань я вам переказати не можу, та й не треба; але з наших розмов я зробив один висновок, що його, напевно, ніяк не сподіваються читачі, — висновок, що Петро Великий був переважно росіянин, росіянин саме у своїх реформах. Росіянин такий певний своєї сили і моці, що він не від того, щоб поламати себе, він мало цікавиться своїм минулим і сміливо дивиться вперед. Щоб добре — те йому і подобається, щоб розумне — те йому і подавай, а звідки воно йде, — йому однаково. Його здоровий розум охоче покепкує з сухорлявого німецького глуду; але німці, як каже Хорь, цікавий народець, і він ладен повчитися у них. Через винятковість свого становища, через свою фактичну незалежність, Хорь багато говорив зі мною про таке, чого в іншого кліщами не витягнеш, як кажуть селяни, жорнами не вимелеш. Він справді розумів своє становище. Розмовляючи з Хорем, я вперше почув просту, розумну мову російського мужика. Його знання були досить, по-своєму, широкі, але читати він не вмів; Калинич — умів. «Цьому шалапуту грамота далася, — зауважив Хорь: — у нього й бджоли зроду не мерли». — «А дітей своїх ти навчив грамоти?» Хорь помовчав. «Федя знає». — «А інші?» — «Інші не знають». — «А чому?» — Старий не відповів і перевів розмову на інше. А втім, хоч який він був розумний, а і в нього було чимало забобонів і упереджень.

Баб, наприклад, він зневажав до глибини душі, а під веселу руку потішався і глузував з них. Жінка його, стара і сварлива, цілий день не злазила з печі і безперестанку бурчала та лаялась; сини не зважали на неї, але невісток вона держала у страху божому. Недарма в російській пісеньці свекруха співає: «Який ти мій син, який сім'янин! Не б'єш ти жони, не б'єш молодої...» Я раз надумав був заступитися за невісток, спробував викликати жалість Хоря; але він спокійно відповів мені, що «охота ото вам з такими... дурницями возитися, — нехай баби сваряться.. Їх як розбороняти — то ще гірше, та й рук каляти не варт». Часом лиха стара злазила з печі, кликала з сіней надвірного собаку, приказуючи: «сюди, сюди, собачко!» і лупцювала його по худій спині рогачем або ставала під повіткою і «лаялась», як казав Хорь, з усіма, хто проходив поблизу. Чоловіка свого вона, проте, боялась і, на його веління, забиралась до себе на піч. Але найцікавіше було послухати сперечання Калинича з Хорем, коли справа торкалася пана Полутікіна. «Вже ти, Хорю, не чіпай його мені», казав Калинич. «А чому ж він тобі чобіт не пошіє?» відповідав той. «Отакої, чоботи!.. навіщо мені чоботи? Я мужик...» — «Та от і я мужик, а бач...» І на цьому слові Хорь піднімав свою ногу і показував Калиничу чобіт, пошитий, мабуть, з мамутової шкіри. «Ех, та ти хіба наш брат!» відповідав Калинич. «Ну, хоч би на личаки дав: адже ти з ним на полювання ходиш; вважай, що день, то й личаки». — «Він мені дає на личаки». — «Егеж, торік гривеником обдарував». — Калинич з серцем відвертався, а Хорь заходився сміхом, причому його невеличкі очі зникали зовсім.

Калинич співав досить приємно і награвав на балалайці. Хорь слухав, слухав його, раптом схилив голову набік і починав вторувати жалісним голосом. Особливо любив він пісню: «Доле ти моя, доле!» Федя не обминав нагоди покепкувати з батька. «Чого, старий, розжалобився?» Але Хорь підпирав شوку рукою, заплющував очі і не кидав скаржитися на свою долю... Зате, іншим часом не було людини діяльнішої за нього: завжди коло чого-небудь порається — воза лагодить, огорожу підпирає, збрую переглядає. Особливо чистоти він, проте, не додержувався і на мої зауваження відповів мені одного разу, що «треба ж хаті житлом пахнути».

— Подивись-но, — відповів я йому: — як у Калинича на пасіці чисто.

— Бджоли не стали б жити, батечку, — сказав він, зітхаючи.

«А що, — спитав він мене іншим разом — у тебе свій маєток є?» — «Є». — «Далеко звідси?» — «Верст зо сто». — «Що ж ти, батечку, живеш у своєму маєтку?» — «Живу». — «А більше, мабуть, з рушницею ходиш?» — «Признатись, так». — «І добре, батечку, робиш; стріляй собі на здоров'я тетерюків, та старосту міняй частіше».

Четвертого дня, увечері, пан Полутікін прислав по мене.

Жалко мені було розлучатися з старим. Разом з Калиничем сів я у візок. «Ну, прощай, Хорь, будь здоров, — сказав я.. — Прощай, Федю». — «Прощай, батечку, прощай, не забувай нас». Ми поїхали. Зоря тільки-но займалася. «Добра погода завтра буде», зауважив я, дивлячись на ясне небо. «Ні, дощ буде, — заперечив Калинич: — качки он хлюпочуться, та й трава надто сильно пахне». Ми вїхали у чагарник. Калинич заспівав півголосом, підскакуючи на передку, і все дивився та дивився на зорю..

Другого дня я залишив гостинний дім пана Полутикіна.

ЄРМОЛАЙ І МЕЛЬНИЧИХА

... Увечері ми з мисливцем Єрмолаєм подалися на «тягу»... Але, може, не всі мої читачі знають, що таке тяга. То слухайте, панове.

За чверть години до заходження сонця, навесні, ви входите в гай, з рушницею, без собаки. Ви відшукуєте собі місце де-небудь біля узлісся, обдивляєтесь, оглядаєте пістон, переморгуєтесь з товаришем. Чверть години минуло. Сонце сіло; але в лісі ще видно; повітря чисте і прозоре; пташки лепетливо щебечуть; молода трава блищить веселим блиском ізумруда... ви чекаєте. Усередині лісу поволі темнішає; багряне світло вечірньої заграви поволі перебігає по корінню і стовбурах дерев, підноситься все вище й вище, переходить від нижніх, майже ще голих гілок до нерухомих, засинаючих верхівок... Ось і самі верхівки потемнішали; рум'яне небо синіє. Лісовий запах міцнішає; легенько повіяло теплою вогкістю; вітер, влетівши, замірає коло вас. Пташки засинають — не всі враз — як до породи; ось затихли зяблики; через якусь мить берестянки, за ними вівсянки. У лісі все темнішає й темнішає. Дерев зливаються у великі, чорніючі маси; на синьому небі боязко виступають перші зірки. Всі птахи сплять. Горихвістки, маленькі дятли одні тільки ще сонливо посвистують... Ось і вони замовкли. Ще раз продзвенів над вами дзвінкий голос вівчарика; десь сумно закричала іволга, тьохнув соловей перший раз. Серце ваше нудьгує від очікування, і раптом — але тільки мисливці зрозуміють мене — раптом серед глибокої тиші розлягається особливе каркання й шипіння, чути розмірене махання проворних крил, — і вальдшнеп, гарно нахиливши свій довгий ніс, плавно вилітає з-за темної берези назустріч вашою пострілу.

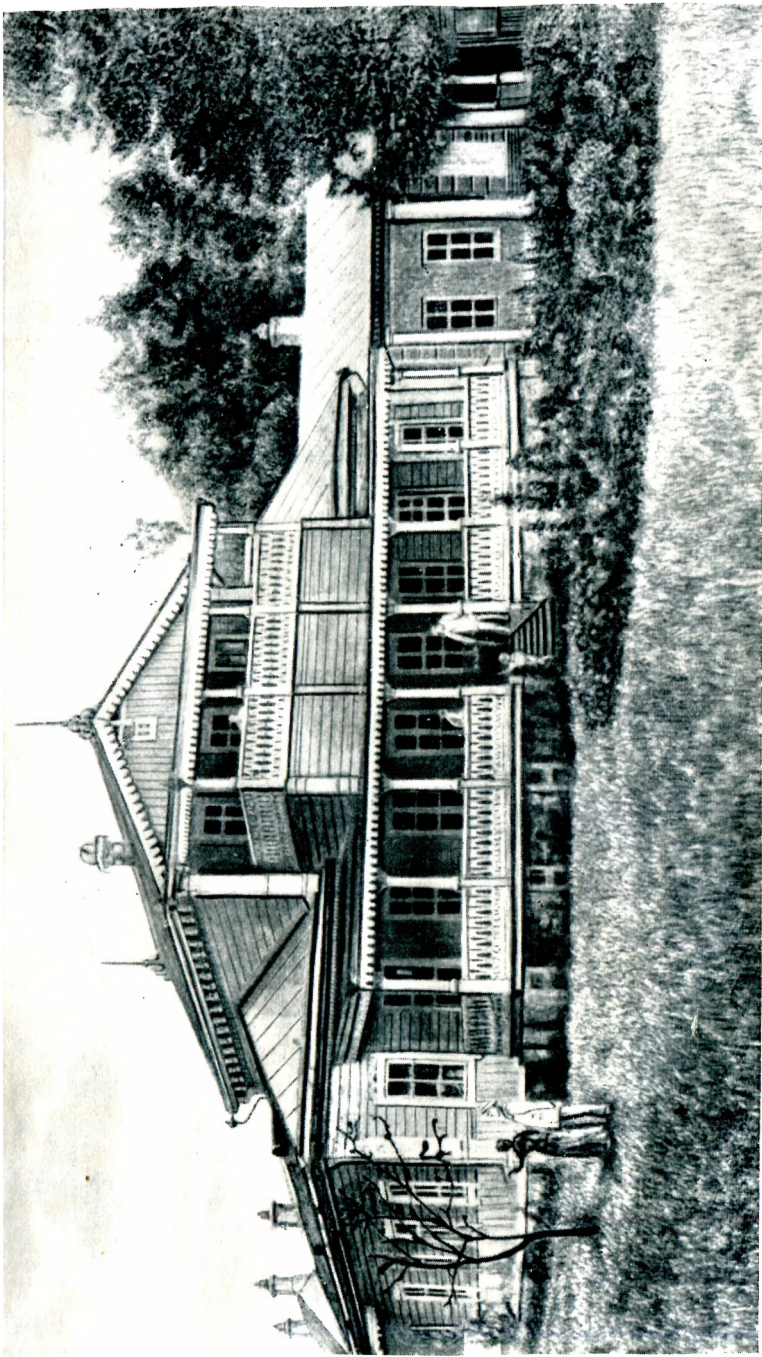
Ось що означає «стояти на тязі».

Отже, ми з Єрмолаєм вирушили на тягу; але вибачте, панове: я повинен спершу познайомити вас з Єрмолаєм.

Уявіть собі чоловіка років під сорок п'ять, високго, худого, з довгим і тонким носом, вузьким лобом, сірими очицями, скуйовдженим волоссям і широкими, насмішкуватими губами. Цей чо-

ловік ходив і зиму й літо у жовтуватому нанковому каптані німецького крою, але підперізувався паском; носив сині шаровари і смушеву шапку, подаровану йому, під веселу годину, зубожілим поміщиком. До паска прив'язувались два мішки, один спереду, майстерно перекручений на дві половини, для пороху і для шроту, — другий ззаду — для дичини; клейтухи ж Єрмолай добував з власної, очевидно, невичерпної шапки. Він легко міг би на гроші, вторговані за дичину, купити собі патронташ та сумку, але ні разу навіть не подумав про таку покупку і не кидав набивати свою рушницю по-старому, викликаючи подив глядачів майстерністю, з якою він уникав небезпеки розсипати або змішати шріт і порох. Рушниця в нього була одноствольна, з кремнем, наділена до того ж поганою звичкою страшенно «віддавати», і тому в Єрмолая права щока завжди була пухліша, ніж ліва. Як він влучав з цієї рушниці — і хитрій людині не додуматись, але влучав! Був у нього і лягавий собака, що звався Валетка, дивовижне створіння. Єрмолай ніколи його не годував. «Буду я пса годувати, — міркував він: — до того ж пес — тварина розумна, сам знайде собі пожиток». І дійсно: хоч Валетка дивував навіть байдужого прохожого своєю надмірною худиною, але жив, і довго жив; навіть, незважаючи на своє злиденне становище, жодного разу не пропадав і не виявляв бажання покинути свого хазяїна. Раз якось, за молодих літ, він відлучився на два дні, захоплений коханням; але цей дур незабаром з нього злетів. Найприкметнішою властивістю Валетки була його незбагненна байдужість до всього на світі... Якби мовилось не про собаку, а жив би слово: розчарування. Він звичайно сидів, підібгавши під себе свій куций хвіст, змурився, здригався часом і ніколи не усміхався. (Відомо, що собаки здатні усміхатися, і навіть дуже мило усміхатися). Він був вкрай потворний, і ні одна гуляща дворова людина не пропускала нагоди ущипливо поглузувати з його зовнішності; але всі ці глузування і навіть удари Валетка зносив з дивовижним спокоєм. Особливої втіхи завдавав він кухарям, які негайно відривалися від роботи і з криком та лайкою кидалися за ним навздогін, коли він, із слабості, властивої не самим тільки собакам, просував свою голодну морду у напіврозчинені двері спокусливо-теплої і запашної кухні. На полюванні він виявляв невтомність і нюх мав путящий; але якщо випадково наздоганяв пораненого зайця, то вже з'їдав його з насолодою всього, до останньої кісточки, де-небудь у холодку, під зеленим кушем, на чималій відстані від Єрмолая, що лаявся всіма відомими і невідомими діалектами.

Єрмолай належав одному з моїх сусідів, поміщикові старосвітського штибу. Поміщики старосвітського штибу не люблять «куликів» і дотримуються домашньої живності. Хіба тільки у незвичайних випадках, як-от: у дні народжень, іменин та виборів кухарі старосвітських поміщиків беруться за виготовлення

Дім у Спаському-Дутовиніві, де минуло раннє дитинство письменника.

довгоносих птахів і, запалившись азартом, властивим російській людині, коли вона сама добре не знає, що робить, вигадують до них такі хитромудрі приправи, що гості здебільшого зацікавлено й уважно розглядають подані їства, але скуштувати їх не наважуються. Ермолаєві було наказано приставляти на панську кухню раз на місяць зо дві пари тетерюків та куріпок, а втім, дозволялося йому жити, де хоче і з чого хоче. Його зреклися, як людини, ні до якої роботи не здатної — «лядащої», як кажуть у нас в Орлі. Пороху і шроту, певна річ, йому не давали, йдучи за тими самими правилами, за якими він не годував свого собаку. Ермолай був людина предивна: безтурботний, як птах, досить балакучий, неухажний і незграбний на вигляд; дуже любив випити, не уживався на місці, йдучи, човгав ногами і перевалювався з боку на бік, — і, човгаючи і перевалюючись, відмахував верст п'ятдесят за добу. Він зазнавав найрізноманітніших пригод: ночував у болотах, на деревах, на дахах, під мостами, не раз сидів замкнений на горищах, у льохах та сараях, позбувався рушниці, собаки, найпотрібнішої одежі, бував битий дошкульно і довго, — і проте, через деякий час, повертався додому, одягнений, з рушницею і з собакою. Його не можна було назвати людиною веселою, хоч він майже завжди був у досить доброму настрої; він взагалі мав вигляд дивака. Ермолай любив побазікати з доброю людиною, особливо за чаркою, але й то недовго: встане бувало і піде: «Та куди ти, чортяко, йдеш? Ніч надворі». — «А в Чапліно». — «Та чого тобі теліпатись у Чапліно, за десять верст?» — «А там у Софрона-мужичка переночувати». — «Та ночуй тут». — «Ні вже, не можна». І піде Ермолай з своїм Валеткою в темну ніч, через кущі й водоміи, а мужичок Софрон, його, може, до себе у двір не пустить, та ще, чого доброго, і шию йому намне: не завдавай, мовляв, клопоту чесним людям. Зате ніхто не міг рівнятися з Ермолаєм в умінні ловити весною в повінь рибу, печерувати раків, відшукувати чуттям дичину, принаджувати перепелів, навчати яструбів, ловити солов'їв з «лісовиковою дудкою», з «зозулячим перельотом»¹... Одного тільки він не вмів: муштрувати собак; терпцю невістачало. Була в нього й жінка. Він ходив до неї раз на тиждень. Жила вона в поганенькій, напіврозваленій хатинці, перебивалась абияк і абичим, ніколи не знала напередодні, чи буде сита завтра, і взагалі терпіла гірку долю. Ермолай, ця безтурботна й добродушна людина, поводився з нею жорстоко й грубо, набирив у себе дома грізного й суворого вигляду, — і бідолашна жінка його не знала, чим догодити йому, тремтіла від його погляду, на останню копію купувала йому горілки й улесливо вкривала його своїм козухом, коли він, велично розкинувшись на печі, засинав богатирським сном. Мені самому не раз доводилось помі-

¹ Охочим до солов'їв ці назви знайомі: ними визначаються найкращі «коліна» в солов'їному співі. (Прим. автора).

чати в ньому мимовільні вияви якоїсь похмурої люті: мені не подобався вираз його обличчя, коли він прикушував підстреленого птаха. Та Ермолай більше одного дня ніколи не залишався дома; а на чужій стороні знову обертався в «Ермолку», як його прозвали на сто верст навкруги і як він часом сам себе називав. Останній дворовий почував свою перевагу над цим волоцюгою, — і, може, саме тому й поводився з ним дружеско; а мужики спочатку охоче заганяли й ловили його, мов зайця в полі, але потім пускали з богом і, раз узнавши дибака, вже не займали його, навіть давали йому хліба і заходили з ним у розмови... Ось цього чоловіка я взяв до себе за мисливця і з ним вирушив на тягу в великий березовий гай, на березі Істи.

У багатьох російських рік, подібно до Волги, один берег горяний, другий луговий; так само і в Істи. Ця невеличка річка в'ється надзвичайно примхливо, повзе змією, і півверсти не тече рівно, і в іншому місці, з височини крутого горба, її видно верст на десять, з її греблями, ставками, млинами, городами, оточеними верболозом та густими садами. Риби в Істі безліч, особливо головнів (мужики дістають їх у спеку з-під кушів руками) Маленькі кулички-пісочники із свистом перелітають вздовж кам'янистих берегів, помережаних холодними і ясними джерелами; дикі качки випливають на середину ставків і сторожко озираються; чаплі стримлять у затінку, в затоках, під кручами... Ми стояли на тязі близько години, вбили дві пари вальдшнепів і, бажаючи до схід сонця знову спробувати нашого шастя (на тягу можна ходити також і вранці), вирішили переночувати в найближчому млині. Ми вийшли з гаю, зійшли з горба. Річка котила темносині хвилі; повітря густішало, насичене нічною вологою. Ми постукали в ворота. Собаки завалували на подвір'ї. «Хто тут?» почувся хрипкий і заспаний голос. «Мисливці, пусти переночувати». Відповіді не було. «Ми заплатимо». — «Піду скажу хазяїнові... Цитьте, прокляті!.. Ач, на вас погибелі немає!» Нам чути було, як наймит увійшов у хату; незабаром він повернувся до воріт. «Ні, — каже, — хазяїн не велить пускати». — «Чому ж не велить?» — «Та боїться, ви мисливці: чого доброго, млин запалите; бач, у вас які припаси». — «Та що за дурниця!» — «У нас і так позаторік млин згорів: прасоли переночували, та, видно, якось і підпалили». — «Та як же, брат, не ночувати ж нам надворі?» — «Як знаєте»... Він пішов, гупаючи чобітьми.

Ермолай побажав йому всяких неприємностей. «Ходімо до села», промовив він, нарешті, зітхаючи. Але до села було версти зо дві... «Ночуймо тут, — сказав я: — надворі тепла ніч, мельник за гроші дасть нам соломи». Ермолай без заперечення згодився. Ми знову почали стукати. «Та чого вам треба? — почувся знову голос наймита: — сказано не можна». Ми розтлумачили йому, чого ми хотіли. Він пішов порадитись з хазяїном

і повернувся разом з ним. Хвіртка зарипіла. З'явився мельник, людина висока на зріст, з гладким обличчям, волячим карком, круглим і великим черевом. Він згодився на мою пропозицію. За сто кроків від млина була маленька, з усіх боків відкрита повітка. Нам принесли туди соломи, сіна; наймит наставив на траві, біля річки, самовар і, присівши навпочіпки, почав старанно дмухати в трубу... Вугілля, спалахуючи, яскраво освітлювало його молоде обличчя. Мельник побіг будити дружину, нарешті, сам запросив мене переночувати в хаті; але я волів лишитися на свіжому повітрі. Мельничиха принесла нам молока, яєць, картоплі, хліба. Незабаром закипів самовар, і ми стали пити чай. З річки піднімалася пара, вітру не було; навколо кричали деркачі; біля млинових коліс чути було тихі звуки: то краплі падали з лопат, сочилася вода крізь застави греблі. Ми розпалили невеличкий вогонь. Доки Ермолай пік у приску картоплю, я встиг задрімати... Легкий стриманий шепіт розбудив мене. Я підвів голову: перед вогнем, на перекинутій діжці, сиділа мельничиха й розмовляла з моїм мисливцем. Я ще раніш, по її одягу, рухах і вимові, пізнав, що вона двірська жінка — не баба й не міщанка; але тільки тепер я розглянув добре її риси. Їй було на вигляд років тридцять; худе і бліде обличчя її ще зберігало сліди надзвичайної краси; особливо сподобалися мені очі, великі й сумні. Вона сперлася ліктями на коліна, поклала обличчя на руку. Ермолай сидів спиною до мене і підкладав тріски в огонь.

— У Желтухіній знову падіж, — казала мельничиха; — у панотця Івана обидві корови пропали... Господи помилуй!

— А як ваші свині? — спитав, помовчавши, Ермолай.

— Живуть.

— Хоч би поросяточко мені подарували.

Мельничиха помовчала, потім зітхнула.

— З ким це ви? — спитала вона.

— З паном — з Костомаровським.

Ермолай кинув кілька ялинових гілок на вогонь; гілки враз дружно затріщали, густий дим повалив йому просто в обличчя.

— Чому твій чоловік нас до хати не пустив?

— Боїться.

— Ач, товстун, черевань... Голубонько, Орино Тимофіївно, винеси мені скляночку горілочки.

Мельничиха підвелася й щезла в темряві. Ермолай заспівав напівголосно:

Як до любки я вчашав,
Чобітки я всі стоптав...

Орина вернулася з невеличким графинчиком і склянкою. Ермолай підвівся, перехрестився й випив одним духом. «Люблю!» додав він.

Мельничиха знову сіла на діжку.

— А що, Орино Тимофіївно, мабуть, усе хворієш?

— Хворію.

— Чого ж так?

— Кашель ночами мучить.

— А пан, здається, заснув, — промовив Ермолай, трохи по-мовчавши. — Ти до лікаря не ходи, Орино: гірше буде.

— Я і так не ходжу.

— А до мене зайди погостювати.

Орина потупила голову.

— Я свою жінку прожену на той випадок, — провадив далі Ермолай. — Справді-бо.

— Ви б краще пана розбудили, Ермолаю Петровичу: бачите, картопля спеклася.

— А хай собі хропе, — байдуже кинув мій вірний слуга: — набігався, то й спить.

Я заворушився на сні. Ермолай устав і підійшов до мене.

— Картопля готова, прошу їсти.

Я вийшов з-під повітки; мельничиха підвелася з діжки і хотіла йти. Я заговорив до неї:

— Давно ви цього млина в оренду взяли?

— Другий рік пішов від зелених свят.

— А твій чоловік звідки?

Орина не дочула мого запитання.

— Звідкіля твій чоловік? — перепитав Ермолай, підвищивши голос.

— Із Белева. Він белевський міщанин.

— А ти теж із Белева?

— Ні, я панська... була панська.

— Чия?

— Зверкова пана. Тепер я вільна.

— Якого Зверкова?

— Олександра Силича.

— Чи не була ти в його жінки покоївкою?

— А ви звідки знаєте? Була.

Я з подвоєною цікавістю й співчуттям глянув на Орину.

— Я твого пана знаю, — провадив далі я.

— Знаєте? — відповіла вона півголосом й похнюпилася.

Треба сказати читачеві, чому я з таким співчуттям глянув на Орину. Під час мого перебування в Петербурзі, я випадково познайомився з паном Зверковим. Він мав досить високу посаду, вважався за людину тямущу й путящу. У нього була жінка, пухла, чутлива, сльозлива і лиха — звичайне і прикре створіння; був і синок, справжній паничок, розпещений і дурний. Зовнішність самого пана Зверкова мало говорила на його користь: з широкого, майже чотирикутного обличчя хитро визирали мишачі очиці, стирчав ніс, великий і гострий з відкритими ніздрями; стрижене, сиве волосся здіймалося щетиною над зморшкува-

тим лобом; тонкі губи безперестанку ворушилися й нудно усміхалися. Пан Зверков стояв, звичайно розчепірівши ніжки і заклавши товсті руки в кишені. Раз якось довелося мені їхати з ним удвох у кареті за місто. Ми розбалакалися. Як людина досвідчена, тямуща, пан Зверков почав наставляти мене «на шлях істини».

— Дозвольте мені зауважити вам, — пропищав він нарешті: — ви всі, молоді люди, судите й міркуєте про все навмання; ви мало знаєте свою власну батьківщину; Росії ви, панове, не знаєте, — от що!.. Ви все тільки німецькі книжки читаете. Ось, наприклад, ви мені тепер кажете і те й се з приводу того, ну, тобто, з приводу дворових людей... Гаразд, я не сперечаюся, все це добре; але ж ви їх не знаєте, не знаєте, що це за народ. (Пан Зверков голосно висякався й понюхав тютюну). Дозвольте мені розповісти вам, наприклад, один маленький анекдотик: вас це може зацікавити. (Пан Зверков відкашлявся). Ви ж знаєте, яка в мене дружина: здається, жінку добрішу за неї знайти важко, погодьтеся з цим. Покойовим її дівчатам не життя, — просто рай наочно твориться... Але моя жінка поклала собі за правило: заміжних покоївок не держати. Воно і справді не годиться: підуть діти, — те та се, — ну, де вже тут покоївці доглянути за панєю як слід, пильнувати її звичок: їй уже не до того, у неї вже не те в голові. Треба по-людському дивитись. Так от, проїжджаємо якось ми через наше село, років тому — як би вам сказати, не збрехати — років з п'ятнадцять. Дивимось, у старости дівчинка, дочка, гарнесенька; таке навіть, знаєте, щось улесливе в манерах. Дружина моя й каже мені: «Кокó, — тобто, ви розумієте, вона мене так називає, — візьмімо цю дівчинку в Петербург; вона мені подобається, Кокó...» Я кажу: візьмімо, з охотою. Староста, звісно, нам у ноги; він такого щастя, ви розумієте, і сподіватися не міг... Ну, дівчинка, звичайно, поплакала здуру. Воно, справді, моторошно спочатку: батьківський дім... взагалі... дивного тут нічого нема. Проте вона хутко до нас звикла; спочатку її віддали у дівочу; вчили її, звісно. Що ж ви думаєте?.. Дівчинка виявляє надзвичайні успіхи; дружина моя просто захоплюється нею, жалує її, нарешті, обходячи інших, у покоївки до своєї особи... Зауважте!.. І треба віддати їй належне: не було ще такої покоївки у моєї дружини, рішуче не було; послужлива, тиха, слухняна — просто все, що треба. Зате вже й дружина її навіть, правду казати, надто пестила: одягала чудово, годувала з панського столу, чаєм поїла... ну, що тільки можна собі уявити! Ось так вона років з десять служила в моєї дружини. Раптом, одного чудового ранку, уявіть собі, входить Орина — її Ориною звали — без оповіщення до мене в кабінет, — і бух мені в ноги... Я цього, скажу вам одверто, терпіти не можу. Людина ніколи не повинна забувати про свою гідність, чи ж не правда? — Чого тобі? — «Батечку, Олександрє Силічу, милості прошу». — Якої? — «Дозвольте вийти заміж». — Я, признаюся вам, здиву-

вався. — Та ти знаєш, дурна, що в пані другої покоївки немає? — «Я служитиму пані, як і раніше». — Дурниця! Дурниця! Пані заміжних покоївок не держить. — «Малана може на моє місце стати». — Прошу не мудрувати! — «Воля ваша...» — Я, признаюся, так і обімлів. Скажу вам, я така людина: ніщо мене так не ображає, смію сказати, так сильно не ображає, як невдячність. Та вам-бо казати нічого — ви знаєте, яка в мене дружина: ангел у плоті, доброта несказанна... Здається, лиходій — і той би пожалів її. Я прогнав Орину. Думаю, а може, схаменеться; не хочеться, знаєте, вірити у зло, у чорну невдячність людини. Що ж ви думаєте? Через півроку вона знову зволить завітати до мене з тим самим проханням. Тут я, признаюся, її спересердя й прогнав і посварився на неї і сказати дружині пообіцяв. Я був обурений... Але уявіть собі моє здивування: через деякий час приходять до мене дружина, в сльозах, така схвильована, що я навіть злякався. — Що таке сталося? — «Орина... Ви розумієте... Я соромлюся вимовити». — Не може бути?.. хто ж?.. — «Петрушка лакей». Я обурився. Я така людина... півзаходів не люблю!.. Петрушка... не винуватий. Покарати його можна, та він, на мою думку, не винуватий. Орина... ну, що ж, ну, ну, що ж тут іще говорити? Я, звісно, зараз-таки наказав її обстригти, одягти в затрапезне плаття й вислати на село. Дружина моя втратила чудову покоївку, та нічого не вдієш: безладдя в домі терпіти, одначе, не можна. Хворий член краще враз одрубати... Ну, ну, тепер подумайте самі, — ну, адже ви знаєте мою дружину, адже це, це, це... нарешті, ангел!.. Адже вона прив'язалася до Орини, — і Орина це знала і не посоромилася... Га? Ні, скажіть... га? Та що тут говорити! У всякому разі, нічого було діяти. А мене, власне, мене надовго засмутила, образила невдячність цієї дівчини. Що не кажіть... серця, почуття — у цих людей не шукайте. Як вовка не годуй, а він усе в ліс дивиться... Надалі наука! Та я хотів тільки довести вам...

І пан Зверков, не скінчивши промови, одвернув голову й щільніше загорнувся в свій плащ, мужньо вгамовуючи мимовільне хвилювання.

Читач тепер, напевне, розуміє, чому я співчутливо глянув на Орину.

— Давно ти замужем за мельником? — спитав я її нарешті.

— Два роки.

— Що ж, хіба пан тобі дозволив?

— Мене відкупили.

— Хто?

— Савелій Олексійович.

— Хто такий?

— Чоловік мій. (Єрмолай усміхнувся про себе). А хіба вам пан говорив про мене? — додала Орина, трохи помовчавши.

Я не знав, що відповісти на її запитання. «Орино!» гукнув здала мельник. Вона встала й пішла.

— Гарна людина її чоловік? — спитав я Єрмолая.

— Нічого.

— А діти в них є?

— Було одно, та померло.

— Що ж, вона сподобалася мельникові, чи що?.. Чи багато він за неї дав викупу?

— А не знаю. Вона на грамоті знається; в їхньому ділі воно... тее... добре буває. Виходить, сподобалася.

— А ти з нею давно знайомий?

— Давно. Я до її панів колись ходив. Їхня садиба недалечко звідси.

— І Петрушку лакея знаєш?

— Петра Васильовича? Аякже, знав.

— Де він тепер?

— А в солдати пішов.

Ми помовчали.

— Що вона, здається, нездужає? — спитав я нарешті Єрмолая.

— Яке вже здоров'я!.. А завтра, мабуть, тяга добра буде. Вам тепер заснути не вадить.

Табун диких качок із свистом пронісся над нами, і ми чули, як він спустився на річку недалеко від нас. Уже зовсім стемніло і починало холодати; у гаю дзвінко тьохкав соловей. Ми зарились у сіно і заснули.

МАЛИНОВА ВОДА

На початку серпня спека часто стоїть нестерпна. У цю пору, від дванадцятої до третьої години, найрішучіша і найзосередженіша людина неспроможна полювати, і найвірніший собака починає «чистити мисливцеві шпори», тобто ледве йде за ним, хворобливо примруживши очі й перебільшено висолопивши язик; а у відповідь на докори свого хазяїна принижено крутить хвостом і виявляє зніяковіння на обличчі, але вперед не рухається. Саме такого дня трапилося мені бути на полюванні. Довго змагався я із спокусою лягти де-небудь у холодку, хоч на мить; довго мій невтомний собака нишпорив по кущах, хоч сам, очевидно, нічого путнього не сподівався від своєї гарячкової діяльності. Задушлива спека примусила мене, нарешті, подумати про збереження останніх наших сил і здібностей. Сяк-так доплентався я до річки Істи, уже знайомої моїм поблажливим читачам, спустився з кручі і пішов по жовтому й вогкому піску, прямуючи до джерела, відомого у всій околиці під назвою «Малинкової води». Джерело це б'є з розколини берега, що помалу перетворилася на невеликий, але глибокий яр, і за двадцять кроків звідти з веселим і лепетливим шумом впадає в ріку. Дубові кущі розрослися по схилах яру; коло джерела зеленіє коротка оксамитна травця; сонячне проміння майже ніколи не торкається його холодної, сріблястої вологи. Я добрався до джерела; на траві лежав берестяний корячок, залишений перехожим мужиком на загальне користування. Я напився, ліг у холодку й глянув навкруги. Біля затоки, утвореної впадінням струмка в ріку і тому завжди вкритої дрібними жмурами, сиділо до мене спиною два діди. Один, досить огрядний і високий на зріст, в темнозеленому охайному каптані та пуховому кашкеті, вудив рибу; другий — худорлявенький і маленький, в мухояровому латаному сюртуці і без шапки, тримав на колінах горщик з черв'яками й коли-не-коли проводив рукою по сивій своїй голівці, наче хотів уберегти її від сонця. Я придивився до нього пильніше і пізнав у ньому шумихінського Стьопушку. Прошу дозволу читача познайомити його з цією людиною.

За кілька верст від мого села є велике село Шумихіно, з мурованою церквою, побудованою в ім'я преподобних Козьми і Даміана. Навпроти цієї церкви колись пишались просторі панські хорони, оточені різними прибудовами, службами, майстернями, стайнями, ґрунтовими і каретними сараями, лазнями й тимчасовими кухнями, флігелями для гостей і для управителів, квітковими оранжереями, гойдалками для народу та іншими, більш-менш корисними, будівлями. У цих хоромах жили багаті поміщики, і все в них ішло своїм звичаєм, — аж ось одного чудового ранку вся ця благодать згоріла дощенту. Пани перебралися в інше гніздо; садиба спустіла. Величезне зґарище перетворилося на город, де-не-де завалений купами цегли, рештками колишніх фундаментів. З уцілілих брусів нашвидкуруч збили хатинку, вкрили її барочним тесом, купленим років з десять тому для будівництва павільйона на готичний манер, і оселили в ній садівника Митрофана з жінкою Аксінією та сімома дітьми. Митрофанові наказали приставляти для панського столу, за півтора верст, зелень і овочі; Аксінії доручили догляд тірольської корови, купленої у Москві за великі гроші, але, на жаль, позбавленої будь-якої здатності продовжувати рід, внаслідок чого вона з самого часу купівлі не давала молока; їй же віддали на руки чубатого димчатого селезня — єдину «панську» птицю; на дітей, через малі літа, не покладали жодних обов'язків, що, проте, анітрохи не перешкодило їм зовсім зледащити. У цього садівника мені траплялося разів зо два переночувати; мимохідь я забирав у нього огірки, які, бозна-чому, навіть влітку відзначалися великим розміром, поганим водянистим смаком і товстою, жовтою шкуркою. У нього саме я вперше побачив Стьопушку. Крім Митрофана з його сім'єю та старого глухого титаря Гарасима, що проживав христа-ради в комірчині в одноокої солдатки, жодної дворової людини не лишилося в Шумихіні, бо Стьопушку, з яким я маю на думці познайомити читача, не можна було вважати ні за людину взагалі, ні за дворову особливо.

Кожна людина має хоч будь-яке становище в суспільстві, хоч які-небудь зв'язки; кожному дворакові видається коли не платня, то принаймні так зване «відсипне»; — Стьопушка не одержував зовсім ніякої допомоги, не мав ніякої рідні, ніхто не знав про його існування. У цієї людини навіть минулого не було; про нього не говорили; він навряд чи був і в ревських списках. Ходили невиразні чутки, ніби він був колись у когось за камердинера; але хто він, звідки, чий син, як потрапив у число шумихінських підданців, яким чином добув мухояровий каптан, що його носив він з незапам'ятних часів, де живе, чим живе, — про це зовсім ніхто не мав ні найменшої уяви та й, правду сказати, нікого й не цікавили ці питання. Дідусь Трохимович, який знав родовід усіх двораків по висхідній лінії до четвертого коліна, і той тільки раз казав, що, мовляв, пригадується, Степанові родичкою доводиться туркєня, яку покійний пан, бригадир

Олексій Романович зволив привезти в обозі з походу. Навіть було у святкові дні, дні загального обдаровування та частування хлібом-сіллю, гречаними пирогами та горілкою, за старовинним російським звичаєм, — навіть і в ці дні Стьопушка не з'являвся до повиставлюваних столів і бочок, не кланявся, не підходив до панської руки, не випивав одним духом склянки під панським поглядом і за панське здоров'я, склянки, налитої жирною рукою прикажчика; — хіба яка-небудь добра душа, проходячи мимо, дасть бідоласі недоїдений шматок пирога. На великдень з ним христосувалися, але він не засукував засмальцьованого рукава, не діставав із задньої кишені своєї крашанки, не підносив її, задираючи і кліпаючи очима, молодим паничам, чи навіть самій пані. Жив він літом у хижі позаду курника, а зимою — у передбаннику; у великі морози ночував на сіннику. Його звикли бачити, часом навіть давали йому стусана, але ніхто до нього не заговорював, і він сам, здається, зроду не розтуляв рота. Після пожежі ця занедбана людина знайшла собі притулок, або як кажуть орловці, «притулилася» у садівника Митрофана. Садівник не заціпав його, не сказав йому: живи в мене, але й не прогнав його. Та Стьопушка і не жив у садівника: він перебував, витав на городі. Ходив він і рухався зовсім без шуму; чхав і кашляв у руку, не без страху; завжди клопотався й порався нишком, наче мураха, — і все для їжі, для самої тільки їжі. І справді: якби він з ранку до вечора не дбав про свій прожиток, помер би мій Стьопушка з голоду. Кепська справа не знати вранці, чим ситий будеш увечері! То під тином Стьопушка сидить і редьку гризе, або моркву смочке, або брудну головку капуста під себе кришить; то відро з водою кудись тягне і крекче; то під горщиком вогник розкладає і якісь чорні шматочки з-за пазухи у горщик кидає; то у себе в хижці колодочкою постукує, цвяшок забиває, поличку для хлібця приладковує. І це все він робить мовчки, немов з-за рогу: диви, вже й сховався. А то раптом зникне днів на два; його відсутності, звичайно, ніхто не помічає. Дивишся, уже він знову тут, знову де-небудь під тином трісочки під казаночок крадькома підкладає. Обличчя в нього маленьке, очіці жовтенькі, волосся аж до брів, носик гостренький, вуха величезні, прозорі, як у кажана, борода немов два тижні тому виголена і ніколи ні більшою не буває, ані меншою. Оцього Стьопушку я і зустрів на березі Істи у товаристві другого старика.

Я підійшов до них, привітався й сів поруч них. У товаришеві Стьопушки я пізнав теж знайомого: це був вільновідпущений графа Петра Ілліча ***, Михайло Савельєв, на прізвище Туман. Він жив у болховського сухотного міщанина, власника постоялого двору, де я досить часто спинявся. Проїжджаючи великим орловським трактом, молоді чиновники та інші незайняті люди (купцям, зануреним у свої смугасті перини, не до того) досі ще можуть бачити недалеко від великого села Троїцького

величезний дерев'яний дім на два поверхи, зовсім занедбаний, із прогнилим дахом та щільно забитими вікнами, висунутий аж на саму дорогу. Опівдні, у ясну, сонячну годину, важко уявити собі щось сумніше за ці руїни. Тут жив колись граф Петро Ілліч, відомий хлібосол, багатий вельможа старих часів. Бувало вся губернія з'їздилась до нього, танцювала й розважалася на славу, під оглушливий грім доморослої музики, тріскотню бураків і римських свічок; і, напевно, не одна бабуся, проїжджаючи тепер повз спустілі боярські палати, зітхне й згадає минулі часи і минулу молодість. Довго бенкетував граф, довго походжав, привітливо всміхаючись, у натовпі улесливих гостей; та маєтку його, на біду, не вистачило на все життя. Геть розорившись, він вирушив до Петербурга шукати собі посади і помер у номері гостиниці, не діждавшись ніякого вирішення. Туман служив у нього за дворецького і ще за життя графа дістав вільну. Це була людина років під сімдесят, з обличчям правильним і приємним. Він майже завжди усміхався, як усміхаються тепер тільки люди катерининських часів: добродушно і величаво; розмовляючи, повільно випинав і стуляв губи, ласкаво мружив очі і вимовляв слова трохи в ніс. Сякався він і нюхав тютюн теж не поспішаючи, наче діло робив.

— Ну що, Михайле Савелійовичу, — почав я: — наловив риби?

— А ось звольте у кошичок заглянути: двох окунців залучив та головнів штук п'ять... Покажи, Стьопо!

Стьопушка підніс до мене кошичок.

— Як ти поживаєш, Степане? — спитав я його.

— І... і... і... ні... нічого, батечку, помаленьку, — відповів Степан, запинаючись, немов пуди повертав язиком.

— А Митрофан здоровий?

— Здоровий, я... як же, батечку.

Бідолаха відвернувся.

— Та погано щось клеє, — заговорив Туман: — пече дуже; риба вся під куші забилася, спить... Настроми-но черв'яка, Стьопо. (Стьопушка дістав черв'яка, поклав на долоню, лягнув по ньому разів зо два, настромив на гачок, поплював і подав Туманові). Спасибі, Стьопо... А ви, батечку, — казав він далі, звертаючись до мене: — полювати зволите?

— Як бачиш.

— Так-бо... А що це у вас за цуцик, аглицький чи фурлянський який?

Старий любив при нагоді показати себе: мовляв, і ми жили у світі!

— Не знаю, якої він породи, а добрий.

— Так-бо... А з собаками зволите їздити?

— Смиків два є в мене.

Туман усміхнувся і похитав головою.

— Воно звісно: інший до собак охочий, а іншому їх задарма

не треба. Я так міркую з простого свого розуму: собак більше для пишності, так би мовити, держати слід... Та щоб усе вже було у порядку: і коні щоб були у порядку, і псарі як слід, у порядку, і все. Покійний граф, царство йому небесне! — мисливцем, правду казати, зроду не був, а собак тримав і разів зо два на рік виїжджати зволив. Зберуться псарі на дворі у червоних каптанах з галунами, і в сурму просурмлять; їх сіятельство виїти зволить, і коня їх сіятельству підведуть; їх сіятельство сядуть, а головний ловчий їм ніжки в стремена встромить, шапку з голови зніме і поводи в шапці подасть. Їх сіятельство гараником стак зволить ляснути, а псарі загоготять та й рушають з двору. Стременний ото за графом поїде, а сам на шовковій шворці двох улюблених панських собачок держить і отак, наглядає, знає... І сидить він, стремений отой, високо, високо, на козацькому сідлі, червонопикий такий, очищами так і водить... Ну, і гості, звісно, при цій okazji бувають. І розваги, і честі додержано... Ах, зірвався, азіятець! — додав він раптом, смикнувши вудочкою.

— А що, кажуть, граф таки пожив на своєму віку? — спитав я.

Старий поплював на черв'яка і закинув вудочку.

— Вельможна була людина, звісно. До нього бувало перші, можна сказати, особи з Петербурга заїжджали. У блакитних стрічках бувало за столом сидять і призволяються. Ну, та вже ж і частувати майстер був! Покличе бувало мене: «Тумане, — каже, — мені на завтрішне число живих стерлядів треба; накажи дістати, чуєш?» — «Слухаю, ваше сіятельство». — Каптани гаповані, перуки, тростини, духи, ладеколон першого сорту, табатерки, картини отакі величезні, з самого Парижа виписував. Влаштує бенкет, — господи владико живота мого! фейверки підуть, катання! Навіть із гармат палять. Самих музикантів сорок чоловік в наявності було. Кампельмейстера з німців держав, та зазнався дуже німець; з панами за одним столом їсти захотів; то й веліли їх сіятельство прогнати його з богом: у мене і так, кажуть, музиканти знають своє діло. Звісно: панська воля. Танцювати підуть — до світанку танцюють, і все більше лакосез-матрадура... Е... е... е... попався, брат! (Старий витяг з води невеличкого окуня). На лишень, Стьопо. — Пан був, як годиться, пан, — провадив далі старий, закинувши знову вудочку: — і душа була теж добра. Поб'є бувало тебе, — дивнися, вже і забув. Одно тільки: матресок¹ тримав. Ох, уже і матрески ці, прости господи! Вони ж його й розорили. І вибирав теж усе більше з низького стану. Здається, чого б їм ще? Так ні, — подавай їм, що тільки є найдорожчого в цілій Європі! І те сказати: чому б і не пожити собі на втіху, — діло панське... та роззоряться ото не слід. Особливо одна: Акулиною її звали; тепер

¹ Матреска (від метреса) — коханка.

вона покійниця — царство їй небесне! Дівка була проста, Ситовського десятицького дочка, та така злюща! По щоках бувало графа б'є! Зачарувала його зовсім. Племінникові моему лоба забрила: на нове плаття їй щеколад упустив... і не одному йому лоба забрила. Так... А все ж хороше жилося! — додав старий, глибоко зітхнувши, похнюпився і замовк.

— А пан, я бачу, у вас був суворий? — почав я після короткої мовчанки.

— Тоді це було в моді, батечку, — відказав старий, хитнувши головою.

— Тепер уже цього немає, — зауважив я, не спускаючи з нього очей.

Він глянув на мене збоку.

— Тепер, звісно, краще, — промимрив він і далеко закинув вудочку.

Ми сиділи в холодку; але і в холодку було душно. Важке, пекуче повітря немов завмерло; гаряче обличчя тоскно шукало вітру, та вітру не було. Сонце так і било з синього, потемнілого неба; просто перед нами, на другому березі жовтіло вівсяне поле, де-не-де поросле полином, і хоч би тобі один колос ворухнувся. Трохи нижче селянська коняка стояла в річці по коліна і ліниво обмахувалася мокрим хвостом; коли-не-коли під навислим кушем спливала велика риба, пускала бульбашки і тихо поринала на дно, лишивши по собі легенькі брижі. Коники тріщали в поруділій траві; перепели кричали мов нехотя; яструби ширяли над полями і часто спинялися на місці, швидко махаючи крилами і розпутивши хвіст віялом. Ми сиділи нерухомо, пригнічені спекою. Раптом позаду нас у яру почувся шум: хтось спускався до джерела. Я оглянувся і побачив мужика років під п'ятдесят, запорошеного, у сорочці, у личаках, з плетеною торбинкою та сірком за плечима. Він підійшов до джерела, жадібно напився і підвівся.

— Гей, Влаسه! — скрикнув Туман, придивившись до нього. — Здоров, брат! Звідки бог приніс?

— Здоров, Михайле Савелійовичу, — промовив мужик, підходячи до нас: — здалека.

— Де пропадав? — спитав його Туман.

— А в Москву ходив, до пана.

— Чого?

— Просити його ходив.

— Про що просити?

— Та щоб оброку скинув, або на панщину посадив, переселив, або що... Син у мене помер, — то мені самому тепер не впоратися...

— Помер твій син?

— Помер. Небіжчик, — додав мужик, помовчавши, — у мене в Москві у візниках жив; за мене, признатись, і оброк сплачував.

— Та хіба ви тепер на оброку?

— На оброку.

— Що ж твій пан?

— Та що пан? Прогнав мене. Каже, як ти смієш просто до мене йти: на те прикажчик є, ти, каже, спочатку прикажчикові повинен доповісти... та й куди я тебе переселю? Ти, каже, спочатку недоїмку за себе сплати. Зовсім розгнівався.

— Ну, що ж, ти й пішов назад?

— І пішов. Хотів був довідатись, чи не залишив небіжчик якогось майна після себе, та не добився толку. Я хазяїнові його кажу: я, мовляв, Пилипів батько; а він мені каже: а я звідки знаю? Та й син твій нічого, каже, не залишив; ще мені винен. Ну, я й пішов.

Мужик розповідав нам усе це з усмішкою, начебто мова йшла про іншого; але на маленькі та зіщулені його очіці наверталася сльозинка; губи його сіпалися.

— Що ж ти, тепер додому йдеш?

— А то ж куди? Звісно, додому. Жінка, мабуть, тепер з голоду в кулак свище.

— Та ти б... тее... — заговорив несподівано Стьопушка, зніжковів, замовк і заходився порпатись у горщику.

— А до прикажчика підеш? — провадив далі Туман, здивовано глянувши на Стьопушку.

— Чого я до нього піду!.. За мною й так недоїмка. Син у мене перед смертю з рік хворів, то і за себе оброку не вніс... Та мені півгоря: взяти з мене нічого... Вже, брат, як ти там не хитруй, — дзуськи: неспроможна моя голова! (Мужик розсміявся). Вже як там не мудруй, Квінтільяне ото Семеновичу, — а вже...

Влас знову засміявся.

— Що ж? це погано, брат Власе, — повагом промовив Туман.

— А чим погано? Ні... (Власа голос урвався). Ото, яка спека стоїть, — провадив він далі, втираючи обличчя рукавом.

— Хто ваш пан? — спитав я.

— Граф *** Валеріан Петрович.

— Син Петра Ілліча?

— Петра Ілліча син, — відмовив Туман. — Петро Ілліч, покійник, Власове оте село йому за життя виділив

— Що, він здоровий?

— Здоровий, хвалити бога, — відповів Влас. — Червоний такий став, лице немов обклало.

— Ось, батечку, — провадив далі Туман, звертаючись до мене: — хай би вже під Москвою, а то тут на оброк посадив.

— А почому з тягла?

— Дев'яносто п'ять карбованців з тягла, — промимрив Влас.

— Ну, от бачите: а землі жменька. Тільки й того, що панський ліс.

— Та й той, кажуть, продали, — зауважив мужик.

— Ну, от бачите... Стьопо, дай-но черв'яка... Га, Стьопо? що ти, заснув, чи що?

Стьопушка стрепенувся. Мужик підсів до нас. Ми знову замовкли. На другому березі хтось заспівав пісню, та таку сумну... Зажурився мій бідолашний Влас...

Через півгодини ми розійшлися.

ПОВІТОВИЙ ЛІКАР

Якось восени, повертаючись із полювання, я застудився і захворів. На щастя, пропасниця захопила мене в повітовому місті, в гостиниці; я послав по лікаря. За півгодини прибув повітовий лікар, людина невисока на зріст, худенька й чорноволоса. Він прописав мені звичайне потогінне, звелів поставити гірчичник, дуже спритно засунув собі за обшлаг п'ятирубльову бумажку, — причому, однак, сухо кашлянув та глянув якимось набік, — і вже зовсім був зібрався податися додому, та якимось розговорився і залишився. Жар мене мучив; я передбачав безсонну ніч і радий був побалакати з доброю людиною. Подали чай. Удався мій лікар в балачки. Чоловік він був не дурний, висловлювався жваво й досить забавно. Дивні діла трапляються на світі: з іншою людиною і довго живеш разом, і в дружніх стосунках перебуваєш, а жодного разу не забалакаєш з ним одверто, від душі; а з іншою ледве встигнеш познайомитися, диви: або ти йому, або він тобі, мов на сповіді, все до дрібнички й вибовкав. Не знаю, чим я заслужив довіру мого нового приятеля, — але він ні з того ні з сього, як то кажуть, «уз'яв» та й розповів мені досить цікавий випадок; а я от і доводжу тепер його розповідь до відома ласкавого читача. Я намагатимуся висловлюватися словами лікаря.

— Ви не зволите знати, — почав він розслабленим і тремтячим голосом (так діє березівський тютюн без домішок): — ви не зволите знати тутешнього суддю Милова Павла Лукича?.. Не знаєте... Ну, та це однаково. (Він одкашлявся й протер очі). От, бачте, діло було так, як би вам сказати, не збрехати, у великий піст, саме у відлигу. Сиджу я в нього, в нашого судді, і граю в преферанс. Суддя в нас добра людина і до гри в преферанс охочий. Раптом (мій лікар часто вживав слово: раптом) кажуть мені: чоловік вас питає. Я кажу: що йому треба? Кажуть, записку приніс, — мабуть, від хворого. Подай, кажу, записку. Так і є: від хворого... Ну, добре, — це, розумієте, наш хліб... Та от у чім справа: пише мені поміщиця, вдова; каже, мовляв, дочка вмирає, приїдьте ради самого господа бога нашого, і коні, мов-

ляв, за вами прислано. Ну, це ще все нічого... Та живе вона ото за двадцять верст від міста, а ніч надворі, і дороги такі, що фа! Та й сама вона біднюща, більше двох карбованців сподіватися не можна, та й то ще сумнівно, хіба тільки полотном доведеться поживитись та крихтами якими-небудь. Проте обов'язок, ви розумієте, передусім: — людина вмирає. Передаю раптом карти неодмінному членові Калліопіну і подаюся додому. Дивлюся: стоїть візок перед ганком; коні селянські, пузаті-препузаті, шерсть на них — повстина справжня, і візник, з поваги, сидить без шапки. Ну, думаю, мабуть, брат, пани ото твої не на золоті їдять... Ви зволите сміятися, а я вам скажу: наш брат, бідний чоловік, усе до уваги бере... Коли кучер сидить князем, та шапки не скидає, та ще посміюється з-під бороди, та багіжком ворухить — сміливо бий на дві асигнації! А тут, бачу, не тим воно пахне. Проте, думаю, нічого не поробиш: обов'язок передусім. Беру найпотрібніші ліки і рушаю. Чи повірите, насилу доплетався. Дорога пекельна: струмки, сніг, грязюка, ковбані, а там раптом греблю прорвало — біда. Проте приїжджаю. Домок маленький, соломою критий. У вікнах світло: знати, ждуть. Назустріч мені бабуся поважна така, у чепчику: «Рятуйте, каже, вмирає». Я кажу: не звольте турбуватися. Де хвора? — «От сюди, будь ласка». — Дивлюся: кімнатка чистенька, в кутку лампадка, на ліжку дівчина років двадцяти, непритомна. Жаром від неї так і пашить, дихає важко: — гарячка. Тут же дві інші дівчини, сестри, — перелякані, в сльозах. — «От, кажуть, учора була цілком здорова і їла з апетитом; вранці сьогодні жалілася на голову, а увечері раптом он у якому стані...» Я знову-таки кажу: не звольте турбуватися, — лікарський звелю, обов'язок, — і розпочав. Кров їй пустив, гірчичники звелю поставити, мікстурку прописав. Тимчасом я дивлюся на неї, дивлюся, знаєте: — ну, їй-богу, не бачив ще такого обличчя... одне слово, красуня! Мене жаль просто-таки бере. Риси такі приємні, очі... От, слава богу, заспокоїлася; піт виступив, ніби опам'яталася; навкруги подивилася, усміхнулася, рукою по обличчю провела... Сестри до неї нахилилися, питають: «що з тобою?» — «Нічого, каже та й одвернулася... Дивлюся — заснула. Ну, кажу, тепер треба дати хворій спокій. От ми всі й вийшли геть навшпиньки; лише покоївка залишилася про всякий випадок. А в вітальні вже самовар на столі, і ямайський тут же стоїть: у нашій справі без цього не можна. Подали мені чаю, просять залишитися ночувати... я погодився: куди тепер їхати! Бабуся все охкає... Що ви! — кажу, — буде жива, не звольте турбуватися, а краще самі спочиньте: друга година. — «А ви звелите розбудити мене, коли щось станеться?» — Звелю, звелю. — Бабуся пішла і дівчата теж пішли до себе у кімнату; мені постіль у вітальні послали. От я ліг, — тільки не можу заснути, — що за диво? Вже до чого, здається, намучився. Усе моя хвора з думки мені не йде. Нарешті, не витерпів, раптом устав; думаю: піду, подивлюся,

що робить пацієнт? А спальня її з вітальною поряд. Ну, встав, відчинив тихенько двері, — а серце так і калатає. Дивлюся: покоївка спить, рот розкрила й хропе навіть, тварюка! а хвора обличчям лежить до мене і руки розкидала, бідолашна! Я підійшов... А вона раптом як розкриє очі та як втупиться ними в мене!.. «Хто це? хто це?» — Я зніяковів. — Не лякайтеся, кажу, панночко: я лікар, прийшов подивитися, як ви себе почуваете. — «Ви лікар?» — Лікар, лікар... Матуся ваша за мною до міста посилали; ми вам кров пустили, панночко; тепер звольте почитати, а днів отак через два ми вас, бог дасть, на ноги поставимо. — «Ах, так, так, докторе, не дайте мені вмерти... прошу вас, прошу вас». — Що це ви, бог з вами! — А в неї знову жар, думаю собі; перевірів пульс: справді жар. Вона подивилася на мене та як візьме мене раптом за руку. — «Я вам скажу, чому мені не хочеться вмирати, я вам скажу, я вам скажу... тепер ми самі; тільки ви, будь ласка, нікому... слухайте...» Я нагнувся; наблизила вона губи до самого мого вуха, волоссям до щоки моєї торкається, — правду казати, мені самому голова пішла обертом, — і почала шептати... Нічого не розумію... Ох, та це вона марить... Шептала, шептала, та так швидко й наче не по-руському, скінчила, здригнулася, впустила голову на подушку й пальцем по-сварилася. — «Дивіться ж, докторе, нікому...» Сяк-так я її заспокоїв, дав їй напитися, розбудив покоївку й вийшов.

Тут лікар знову люто понюхав тютюну й на мить заціпенів.

— Проте, — провадив він далі, — другого дня хворій, наперекір моїм сподіванкам, не полегшало. Я подумав, подумав і раптом вирішив залишитися, хоч мене інші пацієнти дожидали... А ви знаєте, цього негліжувати не можна: практика з цього терпить. Та, по-перше, хвора справді була в розпачі; а по-друге, треба правду сказати, я сам почував сильну до неї прихильність. До того ж і вся родина мені подобалася. Люди вони були хоч і небагаті, але освічені, можна сказати, навдивовижу... Батько в їх був людина учена, письменник; помер, звісно, в нестатках, але виховання дітям устиг дати відмінне; книг теж багато залишив. Через те, що я заповідливо клопотався біля хворої, чи може з інших яких причин, тільки мене, сімоу сказати, полюбили в домі, як рідного... Тимчасом бездоріжжя стало страшне! усі зв'язки, так би мовити, припинилися цілком; навіть ліки з міста привозили з труднощами... Хвора не поправлялася... День за днем, день за днем... Та от... тут... (Лікар помовчав). Справді, не знаю, як би вам розповісти... (Він знову понюхав тютюну, крякнув і хлебнув ковток чаю). Скажу вам прямо, хвора моя... як би це тее... ну, покохала мене, чи що... або ні, не те, щоб покохала... а втім... справді, як воно це, тее... (Лікар похнюпився й почервонів).

— Ні, — мовив він далі жваво: — що там покохала! Треба собі, врешті, ціну знати. Дівчина була освічена, розумна, начитана, а я навіть латину свою, можна сказати, цілком забув.

Щодо фігури (лікар з усмішкою подивився на себе) теж, здається, нічим хвастатися. Проте й дурнем господь бог мене теж не зробив: я біле чорним не назву; я дещо теж метикую. Я, приміром, дуже добре зрозумів, що Олександра Андріївна — її Олександром Андріївною звали — не кохання до мене відчула, а дружню, так би мовити, прихильність, повагу, чи що. Хоч вона сама, може, в цьому помилялася, та її ж стан який був, ви самі розміркуйте... А втім, — додав лікар, який всі ці уривчасті фрази промовив не переводячи подиху і з неприхованим замішанням: — я, здається, трохи зарепортувався... Так ви нічого не зрозумієте... а от, дозвольте, я вам усе по порядку розкажу.

Він допив склянку чаю й заговорив спокійнішим голосом.

— Так, отак воно. Моїй хворій усе гірше ставало, гірше, гірше. Ви не медик, шановний добродію, ви зрозуміти не можете, що відбувається в душі нашого брата, особливо на перших порах, коли він починає догадуватися, що хвороба його перемагає. Де й подінеться самовпевненість! Сторопієш раптом так, що й сказати не можна. Так тобі й здається, що й забув ти все, що знав, і що хворий тобі не вірить, і що інші вже починають помічати, що ти розгубився, і неохоче про симптоми тобі розповідають, спідлоба поглядають, шепчуться... е, погано! Адже ж є, думаєш, ліки проти цієї хвороби, треба тільки знайти. От, чи не воно? Спробуєш — ні, не воно! Не даєш часу лікам, як слід, вплинути... то за те хапаєшся, то за те. Візьмеш, було, рецептурну книгу... адже тут воно, думаєш, тут! Слово честі, іноді навмання розкриєш: а може, думаєш, на щастя... А людина тимчасом умирає; а інший лікар урятував би її. Консиліум, кажеш, потрібен; я на себе відповідальності не беру. І яким уже дурнем у таких випадках виглядаєш! Ну, та згодом звикнеш, нічого. Вмерла людина, — не твоя вина: ти за зговорами діяв. А то от іще болісно буває: бачиш довіру до себе сліпу, а сам почуваш, що не можеш допомогти. От якраз таку довіру вся сім'я Олександри Андріївни до мене відчула: — і думати забули, що в них дочка в небезпеці. Я їх теж, з свого боку, запевнюю, що, мовляв, нічого, а в самого душа в п'яти ховається. До того на біду таке почалося роздоріжжя, що за ліками, було, кучер цілими днями їздить. А я з кімнати хворі не виходжу, відірватися не можу, різні, знаєте, смішні анекдотики розповідаю, в карти з нею граю. Ночі просиджую. Бабуся мені з сльозами дякує; а я про себе думаю: не вартий я твоєї подяки. Признаюся вам одверто, — тепер нічого ховатись, — заохався я в свою хвору. І Олександра Андріївна до мене прив'язалася: нікого було до себе в кімнату, крім мене, не пускає. Почне зі мною розмовляти, — розпитує мене, де я вчився, як живу, хто моя рідня, до кого я їзджу. І почувую я, що не слід їй розмовляти, а заборонити їй, рішуче так, знаєте, заборонити — не можу. Вхоплю було себе за голову: — що ти робиш, розбійнику?.. А то — візьме мене за руку й держить, дивиться на мене, довго, довго, дивиться,

одвернется, зітхне й скаже: «Який ви добрий!» руки в неї такі гарячі, очі великі, млосні. «Так, каже, ви добра, ви хороша людина, ви не те, що наші сусіди... ні, ви не такий... Як це я вас досі не знала!» — Олександра Андріївна, кажу, заспокойтеся, кажу... я, повірте, відчуваю, я не знаю, чим заслужив... тільки ви заспокойтеся, ради бога, заспокойтеся... все буде гаразд, ви будете здорові. — А тимчасом, мушу я вам сказати, — додав лікар, нагнувшись вперед і підвівши догори брови: — що з сусідами вони мало водилися тому, що бідні їм не під пару були, а з багатими гордість не дозволяла водитися. Я вам кажу: надзвичайно освічена сім'я була; — то мені, знаєте, і втішно було. Тільки з моїх рук ліки приймала... підведеться, бідненька, з моєю допомогою, прийме й гляне на мене... серце мені так і покотиться. А тимчасом їй усе гіршало, все гіршало: умре, думаю, обов'язково вмере. Повірите, хоч самому в труну лягай; а тут мати, сестри стежать, в очі мені заглядають... і довір'я зникає. «Що? Як?» — Нічого, нічого! — а яке там нічого, розум потьмарюється. От сиджу я раз уночі, знову сам, біля хворої. Дівка теж тут сидить і хропе на всі заставки... Ну, з нещасної дівки й вимагати не можна: замоталася й вона. Олександра Андріївна дуже погано весь вечір себе почувала; жар її замучив. До самої півночі все кидалася; нарешті, наче заснула; принаймні не ворухиться, лежить. Лампада горить перед образом у кутку. Я сиджу, знаєте, похнюпився, теж дрімаю. Раптом, немов хтось мене в бік штовхнув, обернувся я... Господи боже мій! Олександра Андріївна пильно на мене дивиться... губи розтулені, щоки так і палають. — Що з вами? — «Докторе, адже я вмеру?» — Боронь боже! — «Ні, докторе, ні, будь ласка, не кажіть, що я житиму... не кажіть... коли б ви знали... послушайте, ради бога, не приховуйте від мене мого стану!» — а сама так швидко дихає. — Коли я знатиму напевне, що я мушу вмерти... я вам тоді все скажу, все!» — Олександро Андріївно, змилюйтесь. — «Слушайте, адже я не спала анітрохи, я давно на вас дивлюся... ради бога... Я вам вірю, ви людина добра, ви чесна людина, закликаю вас усім, що є святого на світі — скажіть мені правду!.. Якби ви знали, як це багато для мене важить... Докторе, ради бога, скажіть, я в небезпеці?» — Що я вам скажу, Олександро Андріївно, змилюйтесь! — «Ради бога, благаю вас!» — Не можу приховати від вас, Олександро Андріївно, — ви справді в небезпеці, та бог милостивий... — «Я умру, я умру...» І вона немов зраділа, обличчя таке веселе стало; я злякався. — «Та ви не бійтеся, не бійтеся, мене смерть нітрохи не лякає». Вона раптом підвелася й сперлася на лікоть. — «Тепер... ну, тепер я можу вам сказати, що я вдячна вам від широкого серця, що ви добра, хороша людина, що я вас люблю...» Я дивлюся на неї, мов очманілий; мото-рошно мені, знаєте... — «Чи ви чуєте, я люблю вас...» — Олександро Андріївно, чим же я заслужив? — «Ні, ні, ви мене не розумієте... ти мене не розумієш...» І раптом вона простягла руки,

схопила мене за голову й поцілувала... Повірте, я мало не закричав... кинувся на коліна й голову в подушку заховав. Вона мовчить; пальці її в мене на волоссі тремтять; чую: плаче. Я почав її втішати, запевнювати... я вже, справді, не знаю, що я таке їй говорив. — Дівку, кажу, розбудите, Олександро Андрійовно... дякую вам... вірте... заспокойтесь. — «Та годі ж, годі, — говорила вона. — Бог з ними, з усіма; ну, нехай прокинуться, ну, нехай прийдуть — однаково: адже я помру... Та й ти чого ніяковієш, чого боїшся? Підведи голову... Чи, може, ви мене не любите, може, я помилилася?.. У такому разі, вибачте мені». — Олександро Андрійовно, — що ви кажете?.. я кохаю вас, Олександро Андрійовно. — Вона глянула мені просто в очі, розкрила руки... — «То обійми ж мене...» Скажу вам одверто: я не розумію, як я тієї ночі не збожеволів. Чую я, що хвора моя губить себе; бачу, що не зовсім вона при собі; розумію й те, що коли б вона не гадала, що помирає, — то й не подумала б вона про мене; а то ж, як собі хочете, моторошно вмирати в двадцять п'ять років, нікого не кохавши; адже ось що її мучило, ось чому вона, з розпачу, хоч за мене вхопилася, — розумієте тепер? Та не випускає вона мене з своїх рук. — Пощадіть мене, Олександро Андрійовно, та й себе пощадіть, кажу. — «Навіщо, — каже — для чого жаліти? Адже я мушу вмерти...» Це вона безперестану повторювала. — «От коли б я знала, що я видужаю і знову до порядних панночок попаду, мені б соромно було, справді соромно... а то що?» — Та хто вам сказав, що ви вмерете? — «Е, ні, годі, ти мене не обдуриш, ти брехати не вмієш, подивись на себе». — Ви будете жити, Олександро Андрійовно, я вас вилікую; ми випросимо у вашої матінки благословення... ми повинчаємося, ми будемо щасливі. — «Ні, ні, я з вас слово взяла, я мушу вмерти... ти мені обіцяв... ти мені сказав...» Гірко було мені, з багатьох причин гірко. І подумайте, от які іноді трапляються речі: здається й нічого, а боляче. Надумалося їй спитати мене, як мое ім'я, тобто не прізвище, а ім'я. І надала ж лиха година такого нещастя, що мене Трифоном звать. Так, так, Трифоном, Трифоном Івановичем. У домі мене всі лікарем звали. Я, ніде подігся, кажу: Трифон, панночко. Вона прищулилася, похитала головою й прошепотіла щось по-французькому, — ох, та й недобре щось, і засміялася потім, теж негарно. Ось так-от я майже цілу ніч провів з нею. Ранком вийшов, мов очманілий; увійшов до неї знову в кімнату вже вдень, після чаю. Боже мій, боже мій! Узнати її не можна: краще в труну кладуть. Честю вам клянусь, не розумію тепер, рішуче не розумію, як я ці тортури витримав. Три дні й три ночі ще промучилася моя хвора... і які ночі! Що вона мені говорила!.. А останньої ночі, уявіть ви собі, — сиджу я біля неї і вже про одне бога молю: заברי, мовляв, її швидше, та й мене тут же... Раптом старенька мати — шасть до кімнати... Я вже напередодні сказав їй, матері, тобто, що мало, мовляв, надії і священника не завадило б. Хвора, як побачила

чила матір, і говорить: — «ну, от і добре, що прийшла... подивися на нас, ми одне одного любимо, ми одне одному слово дали». — «Що це вона, докторе, що вона?» Я помертвів. — Марить, кажу, жар... А вона: — «Годі, годі, ти мені зараз зовсім інше говорив і перстень від мене взяв... Чого прикидаєшся? Мама моя добра, вона простить, вона зрозуміє, а я вмираю — мені нічого брехати; дай мені руку...» Я схопився й вибіг геть. Старенька, звісно, догадалася.

— Не буду я вас, однак, далі нудити, та й мені самому, правду казати, тяжко все це пригадувати. Моя хвора другого ж дня вмерла. Царство їй небесне! (додав лікар скоромовкою й зітхаючи.) Перед смертю попрохала вона своїх вийти й мене наодинці з нею залишити. — «Вибачте мені, — каже, — я, може, винна перед вами... хвороба... але, повірте, я нікого не любила більше, як вас... не забувайте ж мене... бережіть мій перстень...»

Лікар одвернувся; я взяв його за руку.

«Ех, — сказав він, — давайте про щось інше говорити, або чи не хочете в преферансик по маленькій? Нашому братові, знаєте, не слід таким високим почуттям піддаватися. Наш брат думай про одне: щоб діти не пищали та щоб дружина не лаялася. Адже я з того часу в законний, як то кажуть, шлюб вступити встиг... Як же... Купецьку дочку взяв: сім тисяч приданого. Звуть її Акулиною; Трифонові під пару. Баба, мушу я вам сказати, злюща, та добре, що спить цілий день... А як же преферанс?

Ми сіли в преферанс по копійці. Трифон Іванович виграв у мене два карбованці з полтинником — і пішов пізно, дуже задоволений з своєї перемоги.

МІЙ СУСІД РАДІЛОВ

...Восени вальдшнепи часто водяться в старих липових садах. Таких садів у нас в Орловській губернії досить багато. Прадіди наші, вибираючи місце для житла, обов'язково відводили десятин зо дві доброї землі під фруктовий садок з липовими алеями. Років через п'ятдесят, багато — сімдесят, ці садиби, «дворянські гнізда», погроху щезали з лиця землі; будинки згнивали або продавалися на злам, кам'яні служби перетворювалися на купи руїн, яблуні вимирали й шли на дрова, паркани й тини знищувалися. Тільки липи, як і раніше, росли собі на славу й тепер, оточені розораними ланами, розповідають нашому легковажному племені про «раніш спочивших батьків і братів». Прекрасне дерево — така стара липа... Її шанує навіть безжалісна сокира російського мужика. Листя на ній дрібне, могутні віти широко розкинулися на всі боки, вічна тінь під ними.

Якось, блукаючи з Ермолаєм по полях за куріпками, побачив я осторонь занедбаний сад і подався туди. Тільки вступив я на узлісся, вальдшнеп з шумом знявся з куща, — я вистрілив, і в той же час, в кількох кроках від мене, залунав крик: перелякане обличчя молодої дівчини виглянуло з-за дерева і зразу зникло. Ермолай підбіг до мене. «Що ви тут стріляєте: тут живе поміщик».

Не встиг я йому відповісти, не встиг мій собака з благородною важністю донести до мене убиту птицю, як почувися швидкі кроки, і чоловік високий на зріст, з вусами, вийшов з хащі і з невдоволеним виглядом спинився передо мною. Я попрохав, як міг, прощення, назвав себе й запропонував йому птицю, застрелену в його володіннях.

— Будь ласка, — сказав він мені з усмішкою, — я прийму вашу дичину, але з умовою: ви залишитесь у нас обідати.

Правду сказати, я не дуже зрадів з його пропозиції, та відмовитися не можна було.

— Я тутешній поміщик і ваш сусіда, Раділов, може, чули, — говорив далі мій новий знайомий: — сьогодні неділя, і обід у мене буде, мабуть, порядний, а то б я вас і не запросив.

Я відповів, що відповідають у таких випадках, і пішов слідом за ним. Недавно розчищена доріжка швидко вивела нас із липового гаю; ми вийшли на город. Між старими яблунами й широкими кущами агрусу рябіли круглі, блідозелені головки капуста; хміль мов гвинт вився навколо високих тичок; щільно стирчали на грядках бурі лозини, облутані засохлим гороховинням; великі плісковаті гарбузи наче валялися на землі; огірки жовтіли з-під закуреного, вугластого листа; вздовж тину хиталася висока кропива; у двох чи в трьох місцях купами росли: татарська жимолость, бузина, шипшина — рештки колишніх «клумб». Біля невеличкої копанки, наповненої рудуватою і слизуватою водою, видно було колодязь, оточений калюжками. Качки клопітливо хлюпосталися й шкандибали в цих калюжках; собака, тремтячи всім тілом і мружачись, гриз кістку на поляні; ряба корова тут же ліниво скубла траву, інколи закидаючи хвіст на худу спину. Стежка звернула набік; з-за товстих верб і беріз глянув на нас старенький, сірий будиночок, з тесовим дахом і похиленим ганком. Раділов спинився.

— А втім, — сказав він, добродушно й прямо глянувши мені в обличчя: — я тепер передумав; може, вам зовсім не хочеться заходити до мене: в такому разі...

Я не дав йому скінчити й запевнив його, що мені, навпаки, дуже приємно буде пообідати в нього.

— Ну, як хочете.

Ми увійшли в дім. Молодий хлопчина, в довгому каптані з синього товстого сукна, зустрів нас на ганку. Раділов зразу ж наказав йому принести горілки Єрмолаєві; мій мисливець шанобливо вклонився спині великодушного щедрця. З передпокою, заліпленого різнокольоровими малюнками, завішаного клітками, увійшли ми до невеличкої кімнати — кабінету Раділова. Я зняв свій мисливський обладунок, поставив рушницю в куток; хлоплявих рук товстого гарусного ридикюля у вигляді мішка.

— Ну, тепер ходіть до вітальні, — привітно промовив Раділов: — я познайомлю вас з своєю матусею.

Я пішов за ним. У вітальні, на середньому дивані, сиділа бабуся, невеличка на зріст, в коричневому платті й білому чепчику, з добреньким і худорлявим обличчям, полохливим і сумним поглядом.

— От, матусю, рекоментую: сусіда наш***.

Бабуся підвелася й уклонила мені, не випускаючи з сухорлявих рук товстого гарусного ридикюля у вигляді мішка.

— Давно ви прибули в наші краї? — спитала вона слабким і тихим голосом, моргаючи очима.

— Ні, недавно.

— Довго думаєте тут пробути?

— Думаю до зими.

Бабуся замовкла.

— А ось це, — підхопив Раділов, показуючи мені на людину

високу й худу, якої я, входячи до вітальні, не помітив: — це Федір Михеїч... Ану, Федю, покажи своє мистецтво гостеві. Чого ти забився в куточок?

Федір Михеїч зразу ж підвівся із стільця, дістав з вікна поганеньку скрипку, взяв смичок, — не за кінець, як треба, а за середину, притулив скрипку до грудей, заплющив очі й пішов у танець, наспівуючи пісеньку й терликаючи по струнах. Йому з виду було років сімдесят; довгий китайковий сюртук сумно бовтався на сухих і коцавих його плечах. Він танцював; то хвацьки тряс, то, наче завмираючи, поводив маленькою лисою голівкою, витягував жилаву шию, тупотів ногами на місці, іноді, з помітними труднощами, згинав коліна. Своїм беззубим ротом подавав старечий голос. Раділов, мабуть, догадався з виразу мого обличчя, що мені «мистецтво» Феді не завдавало великої втіхи.

— Ну, добре, старина, годі, — промовив він: — можеш піти нагородити себе.

Федір Михеїч зразу ж поклав скрипку на вікно, вклонився спочатку мені, як гостеві, потім бабусі, потім Раділову й вишов геть.

— Теж був поміщик, — говорив далі мій новий приятель: — і багатий, та зубожів, — от і проживає тепер у мене... А свого часу вважався першим в губернії зухом; двох жінок від чоловіків викрав, співаків держав, сам співав і танцював майстерно... Та чи не зведите горілки? адже обід уже на столі.

Молода дівчина, та сама, що я мигцем бачив у садку, ввійшла в кімнату.

— А ось і Оля! — зауважив Раділов, трохи відвернувши голову: — прошу любити й поважати... Ну, ходіте обідати.

Ми подалися до ідальні, сіли. Доки ми йшли з вітальні й сідали, Федір Михеїч, у якого з «нагороди» засяяли очі й ніс трохи почервонів, співав: «Гром победы раздавайся!» Йому поставили окремий прибор у кутку, на маленькому столику, без сервежки. Бідолашний дідусь не міг похвалитися охайністю, і тому його завжди держали на деякій відстані від товариства. Він перехрестився, зітхнув і почав їсти, мов акула. Обід був справді непоганий і, з огляду на неділю, не обійшлося без тремтливого желе й іспанських вітрів (тістечка). За столом Раділов, що років з десять служив в армійському піхотному полку і в Турцію ходив, пустився розповідати; я слухав його уважно і крадькома стежив за Ольгою. Вона була не дуже гарна з себе; але рішучий і спокійний вираз її обличчя, її широкий, білий лоб, густе волосся і, особливо карі очі, невеличкі та розумні, ясні й жваві, вразили б і кожного іншого на моєму місці. Вона ніби стежила за кожним словом Раділова; не співчуття, — палка увага відбивалася на її обличчі. Раділов, літами, міг би бути їй за батька; він казав їй: «ти», але я одразу догадався, що вона не була його дочкою. Під час розмови він згадав свою покійну дружину — «її сестра», — додав він, показавши на Ольгу.

Вона раптом почервоніла й опустила очі. Раділов помовчав і змінив розмову. Бабуся за весь обід не сказала й слова, сама майже нічого не їла й мене не припрошувала. В її рисах ввижалося якесь боязке й безнадійне чекання, той старечий смуток, від якого так боляче стискається серце глядача. Під кінець обіду Федір Михеїч почав був «славити» хазяїв і гостя, але Раділов глянув на мене й попросив його замовчати; старий провів рукою по губах, заморгав очима, вклонився й сів знову, але вже на самий кінець стільця. По обіді ми з Раділовим пішли до його кабінету.

В людях, захоплених одною, сильною й постійною думкою або одною пристрасстю, помітно щось спільне, якась зовнішня схожість у поведженні, хоч би як були, між іншим, різні їхні якості, здібності, становище у товаристві і виховання. Що більше я стежив за Раділовим, то більше мені здавалося, що він належить до таких людей. Він говорив про господарство, про врожай, косовицю, про війну, повітові плітки й наступні вибори, говорив невимушено, навіть з увагою, але раптом зітхав і сідав у крісло, як людина, втомлена важкою працею, проводив рукою по обличчю. Вся душа його, добра й тепла, здавалося, була проїнята наскрізь, пересичена одним почуттям. Мене вражало вже те, що я не міг виявити в ньому пристрасті ні до їжі, ні до вина, ні до мисливства, ні до курських солов'їв, ні до голубів, хворих на падучу хворобу, ні до російської літератури, ні до іноходців, ні до венгерок, ні до карт, ні до більярду, ні до танцювальних вечорів, ні до поїздок у губернські й столичні міста, ні до паперових фабрик і цукроварень, ні до розмальованих альтанок, ні до чаю, ні до приряджених, доведених до розпусти, ні навіть до товстих кучерів, підперезаних під самими пахвами, до тих величних кучерів, які, бозна чого, від кожного руху шиї скошують і вирячують очі... «Що ж це за поміщик, врешті?» думав я. А тимчасом він зовсім не удавав з себе людини похмурої, і з своєї долі незадоволеної; навпаки, від нього так і віяло невибагливою ласкою, гостинністю і майже прикрою готовністю зійтися з першим-ліпшим зустрічним. Щоправда, в той же час відчували, що здружитися, справді зблизитися він ні з ким не міг, і не міг не тому, що взагалі не потребував інших людей, а тому, що все життя його тимчасово пішло всередину. Вдивляючись в Раділова, я аж ніяк не міг уявити собі його щасливим ні тепер, ні будь-коли. Красуєм він теж не був; але в його погляді, в усмішці, в усій його істоті таїлося щось надзвичайно принадне, — саме таїлося. Так, здається, й хотілося б узнати його краще, полюбити його. Звичайно в ньому іноді виявлявся поміщик і степовик; та людина він все ж таки був славно.

Ми почали були балакати з ним про нового повітового предводителя, коли раптом біля дверей залунав голос Ольги: «Чай готовий». Ми пішли до вітальні. Федір Михеїч, як і раніше, сидів у

своєму куточку, між вікном і дверима, скромно підібгавши ноги. Мати Раділова в'язала панчохи. Крізь розчинені вікна з саду віяло осінньою свіжістю й запахом яблук. Ольга клопітливо розливала чай. Я з більшою увагою дивився тепер на неї, ніж за обідом. Вона говорила дуже мало, як взагалі всі повітові дівчата, але в ній принаймні я не помічав бажання сказати щось хороше, поряд з болючим почуттям порожнечі й безсилля; вона не зітхала, мов через надмір невиразних почуттів, не заковувала очі під лоба, не усміхалася мрійно й невиразно. Вона дивилася спокійно й байдуже, як людина, що спочиває від великого щастя або від великої тривоги. Її хода, її рухи були рішучі й вільні. Вона мені дуже подобалася.

Ми з Раділовим знову розговорилися. Я вже не пам'ятаю, як саме ми дійшли до відомого зауваження: як часто найнезначніші речі вражають людей дужче, ніж найважливіші.

— Так, — промовив Раділов: — я це зазнав на собі. Я, ви знаєте, був жонатий. Не довго... три роки; моя дружина вмерла від пологів. Я думав, що не переживу її; я був засмучений страшенно, пригнічений, а проте плакати не міг — ходив, мов очманілий. Її, як слід, одягли, поклали на стіл — от у цій кімнаті. Прийшов священик; дячки прийшли, стали співати, молитися, кадити ладаном; я кланявся до землі і хоч би сльозинку впустив. Серце мені мов скам'яніло і голова теж, — і весь я обважнів. Так минув перший день. Чи повірите? вночі я заснув навіть. Другого ранку ввійшов я до дружини, — діло було літом, сонце освітлювало її всю з ніг до голови, та так яскраво. Раптом я побачив... (Тут Раділов мимохіть здригнувся). Що ви думаєте? Око в неї не зовсім було закрите, і по цьому оку лазила муха... Я повалився, мов сніп, і, коли опритомнів, став плакати, плакати — вгамувати себе не міг...

Раділов замовк. Я подивився на нього, потім на Ольгу... Довіку не забути мені виразу її обличчя. Бабуся поклала панчохи на коліна, дістала з ридикюля хусточку і крадькома втерла сльозу. Федір Михеїч раптом підвівся, захопив свою скрипку і хриплим диким голосом завів пісеньку. Він хотів, напевне, розважити нас; але ми всі здригнулися від першого ж його звуку, і Раділов попросив його заспокоїтися.

— А втім, — провадив він далі: — що було, те було; минулого не вернеш, та врешті... все на краще в цьому світі, як сказав, здається, Вольтер, — додав він похапцем.

— Еге, — ствердив я: — безумовно. До того ж, кожне нещастя можна перенести, і нема такого кепського становища, з якого не можна було б вийти.

— Ви думаєте? — зауважив Раділов. — Що ж, може, ви маєте рацію. Я, пам'ятаю, лежав у Турції в шпиталі напівмертвий; у мене була гнила гарячка. Ну, приміщенням ми похвалитися не могли, — звісно, справа воєнна, — і за те ще слава богові. Раптом до нас привозять ще хворих, — де їх покласти? Лікар

туди, сюди, — немає місця. Ось підійшов він до мене, питає фельдшера: «Живий?» Той відповідає: — «Ранком був живий». Лікар нахилився, чує: дишу. Не витримав приятель. «Адже ж он яка натура дурна, — каже: — адже ж умре людина, обов'язково умре, а все скрипить, тягне, тільки місце займає та іншим заважає». Ну, подумав я про себе, лихо тобі, Михайле Михайловичу... А от, видужав і досі живу, як зволите бачити. Виходить, ваша правда.

— У всякому разі я маю рацію, — відповів я: — коли б ви навіть і померли, то однаково вийшли б з вашого кепського становища.

— Звісно, звісно, — додав він, дуже вдаривши рукою по столу. — Треба тільки наважитись... Яка рація в кепському становищі?.. Навіщо зволікати, тягти...

Ольга швидко встала й вийшла в сад.

— Ану, Федю, танцювальної, — гукнув Раділов.

Федя схопився, пішов по кімнаті тією молодецькою, особливою ходою, якою виступає відома «коза» біля прирученого ведмедя, і заспівав: «Як у наших у воріт...»

Біля під'їзду застукотіли бігунці, і через декілька хвилин увійшов до кімнати старик, невисокий на зріст, широкоплечий і огрядний, однодворець Овсяников... Та Овсяников така незвичайна і оригінальна особа, що ми, з дозволу читача, поговоримо про нього в іншому уривку. А тепер я від себе додам тільки те, що другого ж дня ми з Єрмолаєм, вдосвіта, вирудилися на полювання, а з полювання додому, — що через тиждень я знову зайшов до Раділова, але не застав ні його, ні Ольги вдома, а через два тижні довідався, що він раптом щез, покинув матір, виїхав кудись із своєю зовицею. Уся губернія захвилювалася й заговорила про цю подію, і я тільки тоді остаточно зрозумів вираз Ольжиного обличчя під час розповіді Раділова. Не самим співчуттям дихало воно тоді: воно палало також ревностями.

Перед моїм від'їздом з села я відвідав бабусю Раділову. Я знайшов її в вітальні; вона грала з Федором Михеїчем у дурня.

— Чи маєте ви звістку від свого сина? — спитав я її під кінець.

Бабуся заплакала. Я вже більше не розпитував її про Раділова.

ОДНОДВОРЕЦЬ ОВСЯНИКОВ

Уявіть собі, любі читачі, людину повну, високу, років під сімдесят, з обличчям, що нагадує трохи обличчя Крилова, з ясным і розумним поглядом під навислою бровою, з поважною поставою, розміреною мовою, повільною ходою: от вам Овсяников. Носив він просторий синій сюртук з довгими рукавами, застебнутий доверху, шовкову лілову хустку на шії, ясно начищені чоботи з китицями і взагалі виглядом скидався на заможного купця. Руки в нього були чудові, м'які й білі; під час розмови він часто брався за гудзики свого сюртука. Овсяников своєю поважністю і нерухомістю, тямучістю і лінощами, своєю прямодушністю і впертістю нагадував мені російських бояр допетровських часів... Ферязь йому личила б. Це був один з останніх людей старого віку. Всі сусіди надзвичайно його поважали і ставили собі за честь знатися з ним. Його брати, однодворці, мало не молилися на нього, шапки перед ним здалека знімали, пишалися ним. Взагалі кажучи, у нас досі однодворця важко відрізнити від мужика: господарство в нього, мабуть, чи не гірше від мужицького, телята не виходять з гречки, коні ледве живі, збруя мотузьяна. Овсяников був винятком із загального правила, хоч і не вважався за багача. Жив він сам із своєю дружиною в затишному, охайному будиночку, прислуги держав небагато, людей одягав по-російському й називав робітниками. Вони ж у нього й землю обробляли. Він і себе не видавав за дворянина, не удавав з себе поміщика, ніколи, як то кажуть, «не забувався», не сідав за першим запрошенням і, коли входив новий гість, він неодмінно підводився з місця, але з такою гідністю, з такою величавою привітністю, що гість мимохіть вклонявся йому нижче. Овсяников дотримувався старовинних звичаїв не через забобони (душа в ньому була досить вільна), а за звичкою. Він, наприклад, не любив ресорних екіпажів, бо не вважав їх зручними, а їздив ча бігунцях або ж у невеличкому гарному візку з шкіряною подушкою, і сам правив своїм добрим гнідим рисаком. (Він держав самих гнідих коней). Кучер, молодий червонощокий парубок, обстрижений під скобку, в синюватому сіряку і низькій баранячій шапці, підперезаний ре-

менем, шанобливо сидів поруч нього. Овсяников завжди спав по обіді, ходив до лазні щосуботи, читав самі духовні книги (причому поважно надівав на ніс круглі срібні окуляри), вставав і лягав рано. Проте бороду він голив і волосся підстригав по-німецькому. Гостей він приймав дуже ласкаво й привітно, але не кланявся їм до пояса, не метушився, не частував їх всяким сушінням та солінням. «Жінко!» казав він повагом, не встаючи з місця й трохи повернувши до неї голову: — принеси панам чогонесбудь поласувати». Він вважав за гріх продавати хліб — божий дар, і в 40-му році, під час загального голоду і страшної дорожнечі, роздав навколишнім поміщикам та мужикам увесь свій запас; наступного року вони з подякою повернули йому свій борг натурою. До Овсяникова часто вдавалися сусіди з проханням розсудити, помирити їх і майже завжди підкорялися його вирокові, слухались його поради. Багато з них, з його ласки, остаточно розмежувалися... Та після двох чи трьох сутичок з поміщцями він оголосив, що відмовляється відь будь-якого посередництва між особами жіночої статі. Він не терпів поспіху, тривожної квапливості, бабських балаканин і «суєти». Раз якось у нього будинок зайнявся. Робітник похапцем ускочив до нього з криком: «пожар! пожар!» — «Ну, чого ж ти кричиш? — спокійно сказав Овсяников: — подай мені шапку й палицю...» Він сам любив об'їжджати коней. Якось гарячий «битюк»¹ помчав його з гори до яру. «Ну, годі, годі, лошатко малолітнє, — уб'єшся», добродушно казав йому Овсяников і за мить полетів у яр разом з бігунцями, хлопчиком, що сидів ззаду, і конем. На щастя, на дні яру лежав купами пісок. Ніхто не забився, тільки битюк вихнув собі ногу. «Ну, от бачиш», — провадив далі спокійним голосом Овсяников, підводячись із землі: — я ж тобі казав». І жінку він знайшов по собі. Тетяна Іллінічна Овсяникова була жінка висока на зріст, поважна й мовчазна, завжди запнута коричневою шовковою хусткою. Від неї віяло холодом, хоч ніхто не тільки не скаржився на її суворість, а навпаки, багато хто з бідняків називали її матінкою і благодійницею. Правильні риси обличчя, великі темні очі, тонкі губи і тепер ще свідчили про колишню її видатну красу. Дітей у Овсяникова не було.

Я з ним познайомився, як уже відомо читачеві, у Раділова і днів через два поїхав до нього. Я застав його вдома. Він сидів у великому шкіряному кріслі й читав четьї-мінеї. Сіра кішка муркотіла в нього на плечі. Він прийняв мене, за своїм звичаєм, ласкаво й велично. Ми почали розмову.

— А скажіть-но, Луко Петровичу, правду, — сказав я, між іншим: — адже раніше, за ваших часів, краще було?

— Дещо справді краще було, скажу вам, — відповів Овся-

---

¹ Битюками, або з битюка зуться коні особливої породи, які розвелися у Воронежській губернії, біля відомого «Хренового» (колишнього кінного заводу гр. Орлової). (Прим. автора).

ников, — спокійніше ми жили; достатків більше було, справді... А проте тепер краще; а вашим діткам, бог дасть, ще краще буде.

— А я от сподівався, Луко Петровичу, що ви мені старі часи вихваляти почнете.

— Ні, старих часів мені особливо вихваляти нічого. От хоч би, приміром, сказати, ви тепер поміщик, такий самий поміщик, як і ваш небіжчик дідусь, а вже влади вам такої не буде! Та й ви самі не така людина. Нас і тепер дехто з панів кривдить; але без цього, мабуть, обійтися не можна. Перемелеться — може й мука буде. Ні, вже я тепер того не побачу, чого замолоду надивився.

— А чого б, наприклад?

— А хоч би, наприклад, знов-таки скажу про вашого дідуся. Владна була людина! Кривдив нашого брата. Так от ви, може знаєте, — та як вам своєї землі не знати, — клин отой, що йде від Чеплигіна до Малиніна... Він у вас тепер під вівсом... Ну, так він же наш, — увесь, як є, наш. Ваш дідусь у нас його відібрав; виїхав верхи, показав рукою, каже: моє добро, — і заводів. Покійний батько мій (царство йому небесне!), людина була справедлива, гарячий теж був чоловік, не стерпів, — та й кому охота своє добро втрачати? — і до суду скаргу подав. Та сам один подав, а інші не пішли, — побоялися. От вашому дідусеві й донесли, що Петро Овсяников, мовляв, на вас скаржитися: землю, бач, відібрати зволили. Дідусь ваш негайно і прислав до нас свого ловчого Бауша з командою... От і взяли мого батька і у вашу вотчину повели. Я тоді був хлопчисько маленький, босоніж за ним побіг. Що ж?.. Привели його до вашого дому та під вікнами й відшмагали. А ваш дідусь стоїть на балконі та поглядає; а бабуся коло вікна сидить і теж дивиться. Батько мій кричить: «Матінко, Маріє Василівно, заступіться, змилюйтесь хоч ви!» А вона тільки знай підводиться та поглядає. От і взяли з батька слово зректися землі та дякувати ще звеліли, що живого пустили. Так вона й залишилася за вами. Підіть-но, спитайте у своїх мужиків: як, мовляв, ця земля прозивається? Дубовщиною вона прозивається, бо її дубцем одняли. Так-от через це й не можна нам, маленьким людям, дуже жалкувати за старими порядками.

Я не знав, що відповідати Овсяникову, і не смів глянути йому в обличчя.

— А то другий сусід у нас у ті часи завівся, — Комов Степан Ніктополіонович. Зовсім замучив був батька: не києм, то палицею. П'яний був чоловік і любив частувати, а як підп'є та скаже по-французькому: «се бон»¹, та оближеться — хоч святих геть винось! До всіх сусідів шле запрошення прийти. Тройки в нього так і стояли напоготові; а не поїдеш, — негайно сам наскочить... І така чудна людина була! У «тверезому» стані не брехав; а

¹ Це добре.

тільки-но вип'є — і почне розповідати, що в нього в Пітері три будинки на Фонтанці: один червоний з одним комином, другий — жовтий з двома коминами, а третій — синій без коминів, — і три сини (а він і жонатим не був): один в інфантерії, другий в кавалерії, третій сам собою... І каже, що в кожному будинку живе в нього по сину, що до старшого їздять адмірала, до другого — генерали, а до меншого — все англійці. От підведеться й каже: «за здоров'я мого старшого сина, він у мене найпоштивіший!» — і заплаче. І біда коли хто відмовлятися почне. «Застрелю! — каже: — і ховати не дозволю!»... А то схопиться й закричить: «Танцюй, люд божий, собі на розвагу і мені на втіху!» Ну, ти й танцюй, хоч умирай, а танцюй. Дівчат своїх, кріпосних, зовсім замучив. Бувало цілу ніч, до самого ранку, хором співають, і яка вище голосом витягує, тій і нагорода. А почнуть стомлюватися, голову покладе на руки й засумує: ох, сирота я, сиротина! кидають мене, голубчика!» Конюхи негайно дівчат і бадьорять. Треба ж було, щоб мій батько полюбився йому: що ти поробиш? Адже мало в могилу мого батька не загнав, і справді загнав би, та сам, спасибі, вмер: з голуб'ятні у п'яному стані звалився... Так ось які в нас сусідоньки бували!

— А як часи змінилися! — зауважив я.

— Еге ж, еге, — ствердив Овсяников. — Ну, і таке сказати: за давніх часів дворяни жили пишніше. А про вельмож і говорити нічого: я в Москві на них надивився. Кажуть, вони й там перелетіли тепер.

— Ви були в Москві?

— Був, давно, дуже давно. Мені ось тепер сімдесят третій рік, а в Москву я їздив на шістнадцятому році.

Овсяников зітхнув.

— Кого ж ви там бачили?

— Та багатьох вельмож бачив — і кожен їх бачив; жили відкрито, на славу й подив. Тільки з покійним графом Олексієм Григоровичем Орловим-Чесменським жоден не зрівнявся. Олексія Григоровича я бачив часто: дядько мій у нього за дворецького був. Зволив граф жити коло Калузьких воріт, на Шаоловці. От був вельможа! Такої постави, такого привіту ласкавого уявити неможливо й розповісти не можна. Зріст один який був, сила, погляд! Доки не знаєш його, не ввійдеш до нього — справді боїшся, торопієш, а ввійдеш — немов сонечко тебе пригріє, і весь повеселішаєш. Кожну людину до своєї особи допускав і до всього охочий був. На перегонах сам правив і з усяким змагався; і ніколи відразу не пережене, не скривдить, не переб'є, а хіба аж під кінець пережене; і такий ласкавий, — супротивника потішить, коня його похвалить. Голубів-турманів держав найпершого сорту. Вийде бувало надвір, сяде в крісло й накаже голубків зігнати; а навколо, на дахах, люди стоять з рушницями проти яструбів. До ніг графа великий срібний таз поставлять з водою; він і дивиться у воду на голубків. Убогі, старці сотнями на його

хлібі жили... і скільки грошей він пороздавав! А як розгнівається, — наче грім загримить. Страху багато, а скаржитися нема на що: дивишся, — вже й усміхається. Бенкет справить — Москву споїть!.. І розумний же який був! Це ж він і турка побив. Боротися теж любив; силачів до нього з Тули привозили, з Харкова, з Тамбова, звідусіль. Кого поборе — нагородить, а коли хто його поборе — обдарує зовсім і в губи поцілує.. А то, під час мого перебування в Москві, затіяв він садку таку, якої на Русі не було: чисто тобі всіх мисливців з усього царства до себе в гості запросив і день призначив, і три місяці строку дав. От і зібралися. Навезли собак, егерів, — ну, військо наїхало, чисто тобі військо! Спочатку побенкетували як слід, а тоді й вирушили за заставу. Народу збіглося сила-силенна!.. І що ж ви думаєте?.. Адже вашого дідуся собака всіх перегнав.

— Чи не Миловидка? — спитав я.

— Миловидка, Миловидка... От граф його і почав прохати: «продай мені, мовляв, твого собаку: візьми, що хочеш». — «Ні, графе, — каже, — я не купець: ганчірки непотрібної не продам, а з честі навіть жінкою ладен поступитися, тільки не Миловидкою... Швидше себе самого в полон віддам». І Олексій Григорович його похвалив: «люблю», каже. А дідусь ваш її назад у кареті повіз; а як умерла Миловидка, з музиками в саду її поховав — псицю поховав і камінь з написом над псицею поставив.

— Адже, от Олексій Григорович нікого ж не кривдив, — зауважив я.

— Та воно завжди так буває: хто сам мілко плаває, той і чіпляється.

— А що за людина був цей Бауш? — спитав я після деякої мовчанки.

— Як же це ви про Миловидку чули, а про Бауша ні?.. Це був головний ловчий і доїжджачий вашого дідуся. Дідусь ваш любив його не менше за Миловидку. Одчайдушна була людина, і що тільки ваш дідусь накаже — враз виконає, хоч на ніж полізе... А коли порскав, то стогін, було, в лісі стоїть. А то раптом упреться, злізе з коня й ляже... І тільки-но перестали собаки чути його голос — кінець! Гарячий слід кинуть, не поєнуть ні за що в світі. І-іх, ваш дідусь розгнівається! «Живий не буду, коли не повішу неробу! Навиворіт антихриста виверну! П'яти душогубові крізь горлянку протягну!» А кінчиться на тому, що пошле довідатися, чого йому треба, чому не порскає? І Бауш у таких випадках звичайно зажадає вина, вип'є, підведеться й загогоче знову на славу.

— Ви, здається, теж любите полювання, Луко Петровичу?

— Любив би... справді, — не тепер: тепер моє минулося, — а замолоду... та знаєте, незручно, через звання. За дворянами нашому братові не годиться тягтися. Справді-бо: і з нашого стану інший, питущий, і невдаха, було, присусідиться до панів... та що з того!.. Тільки себе соромить. Дадуть йому конячину

погану, спіткливу, раз у раз шапку з нього на землю збивають; нагаєм, наче по коню, по ньому стьобають; а він усе смійся, та інших сміши. Ні, скажу вам: що менше звання, то більше шануватися треба, а то, диви, себе і забрудниш.

— Так, — провадив далі Овсяников зітхаючи, — багато води збігло з того часу, як я на світі живу: інші часи надійшли. Особливо в дворянах бачу велику зміну. Дрібномаєтні — всі або на службі побували, або на місці не сидять; а котрі більші — тих і пізнати не можна. Надивився я на них, на великих, ось під час розмежування. І мушу вам сказати: серце радіє, на них дивлячись: привітні, ввічливі. Тільки ось що мені дивно: усіх наук вони навчилися, розмовляють так до ладу, що й душа розчулюється, а діла справжнього не тямлять, навіть власної користі не почувують: їхня ж кріпосна людина, прикажчик, гне їх, куди хоче, мов дугу. Та от ви, може знаєте Корольова Олександра Володимировича, — чим не дворянин? Собою красунь, багатий, в ніверситетах навчався, здається, й за кордоном побував, говорить плавно, скромно, всім нам руку тисне. Знаєте?.. ну, то слухайте. Минулого тижня з'їхалися ми в Березівку, на запросини посередника, Никифора Ілліча. І каже нам посередник, Никифор Ілліч: «Треба, панове, розмежуватися; це сором, наша ділянка від усіх інших відстала; візьмемося до діла». От і взялися. Пішли балачки, суперечки, як і завжди; повірений наш бундючитись почав. Але перший підняв бучу Овчинников Порфирій... І чого бучу збиває людина?.. У самого вершка землі немає: за братовим дорученням порядкує. Кричить: «ні, мене не обдурите! ні, не на того натрапили! плани сюди! землеміра мені подайте, хриstopродавця подайте сюди!» — «Та які, нарешті, ваші вимоги?» — «Ого, дурня знайшли! Ого! ви думаєте; я вам отак зараз мої вимоги і викладу?.. ні, ви плани сюди подайте, — от що!» А сам рукою стукає по планах. Марфу Дмитрівну тяжко образив. Та кричить: «Як ви смієте мою репутацію ганьбити?» — «Я, — каже, — вашої репутації моїй бурій кобилі не бажаю!» Насилу мадерою відпоїли. Його заспокоїли, — інші забунтували. А Корольов отой, Олександр Володимирович, сидить, мій голубчик, у кутку, головку на ціпку покусує, та тільки головою хитає. Совісно мені стало, несила моя, хоч геть тікай. Що, мовляв, про нас людина подумає? Аж ось підвівся мій Олександр Володимирович, подає знак, що говорити хоче. Посередник заметушився, каже: «панове, панове, Олександр Володимирович говорити хоче». І не можна не похвалити дворян: усі відразу замовкли. От і почав Олександр Володимирович, і каже: що ми, мовляв, здається, забули, для чого ми зібралися; що хоч розмежування, безперечно, вигідне для власників, але по суті його заведено для чого? — для того, щоб селянинові було легше, щоб йому працювати зручніше було, повинності відбувати; а то тепер він сам своєї землі не знає і частенько за п'ять верст орати їде, — і правити з нього не можна. Потім сказав Олександр Володи-

Рович, що поміщиківі гріх не піклуватися про добробут селян, що, нарешті, коли розсудливо подумати, їхні вигоди й наші вигоди — все одно: їм добре — нам добре; їм погано — нам погано... і що, отже, грішно й нерозсудливо не згоджуватися через дрібниці... І почав, і почав... та як-бо говорив! за душу так і бере.. Усі дворяни носи повісили; я сам, їй-право, мало не пустив сльозу. Правду кажу, в старовинних книгах такої мови не буває... А чим скінчилося? Сам чотирьох десятин мохового болота не відступив і продати не схотів. Каже: я це болото своїми людьми висушу й суконну фабрику на ньому заведу, з удосконаленнями. Я, каже, вже це місце вибрав: у мене щодо цього свої міркування.. І хоч би це було справедливо, а то просто сусід Олександра Володимировича, Карасиков Антон, поскупився дати корольовському прикажчикові сто карбованців асигнаціями. Так ми й роз'їхалися, не зробивши діла. А Олександр Володимирович досі себе за правого має і все про суконну фабрику розводиться, тільки до осушки болота не береться.

— А як він у своєму маєтку порядкує?

— Усе нові порядки заводить. Мужики не хвалять, — та їх слухати нічого. Добре робить Олександр Володимирович.

— Як же це, Луко Петровичу? Я думав, що ви додержуєтесь старовини?

— Я — інша річ. Я ж не дворянин і не поміщик. Яке в мене господарство?.. та я інакше й не вмю. Силкуюся робити по правді й по закону, — і то слава богу! Молоді пани давні порядки люблять: хвалять за це... Пора за розум взятися. Тільки ось яке лихо: молоді пани занадто мудрують. З мужиком, як з лялькою, поводяться: покрутять, покрутять, поламають та й кинуть. І прикажчик, кріпак, або управитель, з німецьких народженців, знову селянина у лапи забере. І хоч би один з молодих отих панів приклад подав, показав: ось, мовляв, як треба порядкувати!.. Який же кінець цьому буде? Невже ж я так і помру і нових порядків не побачу?.. Що за притча? — старе вимерло, а нове не народжується!

Я не знав, що відповідати Овсяникову. Він оглянувся, присунувся до мене ближче й провадив далі півголосом:

— А ви чули про Василя Миколайовича Любозвонова?

— Ні, не чув.

— Розтлумачте мені, будь ласка, що за чудеса такі? Ніяк не доберу. Його ж мужики розповідали, та я їх балачок не второпаю. Людина він, ви знаєте, молода, нещодавно після смерті матері спадщину одержав. От приїздить він до себе в батьківський маєток. Зібралися мужички подивитися на свого пана. Вийшов до них Василь Миколайович. Дивляться мужики: що за диво? Ходить пан у плюсових штанах, немов кучер, а чобітки надів з обшивкою; сорочку червону надів і каптан теж кучерський; бороду запустив, а на голові така шапочка чудернацька, і обличчя таке чудернацьке, — п'яний, не п'яний, але й не при своєму

розумі. «Здорові були, — каже, — хлопці; бог вам на поміч». Мужики йому в пояс, — тільки мовчки: сторопіли, знаєте. І він немов сам торопіє. Почав він до них мову мовити. «Я, мовляв, росіянин, — каже, — і ви росіяни; я російське все люблю... Російська, мовляв, у мене душа, і кров теж російська... Та раптом як скомандує: «ану, дітки, заспівайте-но російську, народственну пісню!» У мужиків і жижки затрусилися; зовсім одуріли. Один сміливець заспівав був, та й присів відразу до землі, за інших сховався... І ось з чого дивуватися треба: були в нас і такі поміщики, одчайдушні пани, гульвіси завзяті, дійсно; вбиралися мало не кучерами і самі танцювали, на гітарі грали, співали й піли з дворовими людьмями, з селянами бенкетували; а цей же, Василь Миколайович, наче дівка красна: все книги читає або пише, а то ще вголос канти промовляє, — ні з ким не розмовляє, усіх цурається, одно по саду собі гуляє, немов нудьгує або сумує. Попередній прикажчик спочатку зовсім налякався: перед приїздом Василя Миколайовича по дворах селянських бігав, усім кланявся, — мабуть, знала кішка, чие м'ясо з'їла! І мужики сподівалися, думали: «годі, брат! — вже тебе до відповіді потягнуть, голубчика; ось тепер ти потанцюєш, жмикруте ти отакий!..» А замість того вийшло — як вам сказати? — сам господь не розбере, що таке вийшло! Покликав його до себе Василь Миколайович і каже, а сам червоніє і так, знаєте, дихає швидко: «будь справедливим у мене, не утискуй нікого, — чуєш?» Та з того часу його до своєї особи і не кликав! У власному спадковому маєтку живе, наче чужий. Ну, прикажчик і відітхнув, а мужики підступити до Василя Миколайовича не сміють: бояться. І ось, знов-таки, що подиву гідно: і кланяється їм пан, і дивиться привітно, а животи в них від страху так і підводить. Що за дива такі, батечку, скажіть?.. Чи я дурний став, постарівся, чи що, — не розумію.

Я відповів Овсяникову, що, мабуть, пан Любозвонов хворий.

— Де там хворий! Упоперек себе товщий, і обличчя таке, бог з ним, опасисте, дарма, що молодий... А втім, господь відає! (І Овсяников глибоко зітхнув).

— Ну, облишмо дворян, — почав я: — що ви мені про односторонців скажете, Луко Петровичу?

— Ні, вже від цього звільніть, — поспішно промовив він: — справді... і сказав би вам... та що. (Овсяников махнув рукою). Давайте краще чай пити... Мужики, чисто мужики; а втім, правду казавши, якими ж і бути нам?

Він замовк. Подали чай. Тетяна Іллінічна підвелася з свого місця й сіла ближче до нас. Протягом вечора вона кілька разів безшумно виходила й так само тихо поверталася. У кімнаті запанувала мовчанка. Овсяников поважно й повільно випивав чашку за чашкою.

— Митя був сьогодні у нас, — півголосом сказала Тетяна Іллінічна.

Овсяников насупився.

— Чого йому треба?

— Приходив прощення просити.

Овсяников похитав головою.

— Ну, от бачите, — говорив він далі, звертаючись до мене: — що скажете робити з родичами? І зректись їх не можна... Ось і мені теж бог дав племінничка. Хлопець він з головою, меткий хлопець, безумовно; учився добре, а тільки пуття мені від нього не дочекатись. На службі казенній був — кинув службу: бач, ходу йому не було... Та хіба він дворянин? Та й дворян не відразу в генерали підвищують. От тепер і живе без діла... Та це б іще півлиха, а то в ябедники пустився! Селянам прохання складає, доповіді пише, соцьких навчає, землемірів на чисту воду виводить, по шинках тягається, з міщанами міськими та з двірниками по заїздах знається. Чи ж довго тут до лиха? Уже й станові й исправники йому не раз загрозували. Та він, добре, що теревені точити вміє: їх же розсмішить, та їм же потім і заварить кашу... Та годі, чи не сидить він у тебе в комірчині? — додав він, звертаючись до жінки: — адже я тебе знаю: ти ж жаліслива така, — потураєш йому.

Тетяна Іллінічна опустила очі, усміхнулася й почервоніла.

— Ну, так і є, — провадив далі Овсяников. — Ох, ти пустунка! Ну, скажи йому, щоб ввійшов, — нехай уже, заради дорогого гостя, прошу дурня... Ну, скажи, скажи...

Тетяна Іллінічна підійшла до дверей і гукнула: «Митю!»

Митя, парубок років двадцяти восьми, високий, стрункий і кучерявий, увійшов до кімнати і, побачивши мене, спинився коло порога. Одяг на ньому був німецький, та вже ненатуральної величини буфи на плечах були наявним доказом того, що кроїв його не тільки росіянин — російський кравець.

— Ну, підійди, підійди, — заговорив старий: — чого соромишься? Дякуй тітці: прощений... От, батечку, рекомендую, — провадив він далі, показуючи на Митю: — хоч і рідний племінник, а ніяк ради не дам. Настали останні часи! (Ми вклонилися один одному). Ну, кажи, що там ти такого накоїв? За що на тебе жаліються, розкажуй.

Миті, видимо, не хотілося давати пояснень і виправдуватися при мені.

— Потім, дядечку, — промимрив він.

— Ні, не потім, а тепер, — провадив далі старий. — Тобі, я знаю, при панові поміщикові совісно: тим ліпше, — покутуй. Будь ласка, ну, будь ласка, говори... Ми послухаємо.

— Мені нема чого соромитись, — жваво лочав Митя і труснув головою. — Звольте самі, дядечку, розсудити. Приходять до мене решетилівські однодворці й кажуть: заступись, брате — Що таке? — А от що: магазини хлібні в нас у порядку, тобто краще й бути не може; аж ось приїздить до нас чиновник: наказано, мовляв, оглянути магазини. Оглянув і каже: безладдя у

ваших магазинах, недогляду багато, начальству повинен донести. — Та в чому ж недогляд? — Та вже про це я сам знаю, каже... Ми було зібralися й вирішили: чиновникові, як слід, віддячити, — та старий Прохорич став на перешкоді; каже: отак їх тільки рознадиш. Що справді? невже немає для нас й розправи ніякої?.. Ми старого й послухали, а чиновник розсердився й скаргу подав, донесення написав. От тепер і тягнуть нас до відповіді. — Та чи справді у вас магазини в порядку? — питаю я. — Бачить бог, у порядку і законна кількість хліба е... — Ну, кажу, то вам боятися нічого, і написав їм заяву... І ще невідомо, на чию користь вирішиться... А що вам на мене з цього приводу пожалілися, — річ зрозуміла: кожному своя сорочка до тіла ближча.

— Кожному, та, мабуть, не тобі, — сказав старий півголомом. — А що там за каверзи в тебе з шутоломівськими селянами?

— А ви звідки знаєте?

— Виходить, знаю.

— І тут моя правда, — знову-таки звольте розсудити. У шутоломівських селян сусід Безпандін чотири десятини землі заорав. Моя, каже, земля. Шутоломівці ж на оброці, поміщик їх за кордон поїхав, — кому за них заступитися, самі подумайте? А земля їхня безспірна, кріпосна, споконвіку. От і прийшли до мене, кажуть: напиши прохання. Я й написав. А Безпандін довідався й почав погрожувати: «я, каже, цьому Митьці задні лопатки з кульш повириваю, або й зовсім голову з плечей зірву!..» Побачимо, як то він її зірве. Досі ціла.

— Ну, не хвастайся: не минути їй лиха, твоїй голові, — промовив старий: — чоловік ти зовсім божевільний.

— А що ж, дядечку, чи не ви самі мені казати зволили...

— Знаю, знаю, що ти мені скажеш, — перебив його Овсяников: — дійсно, по правді чоловік повинен жити і ближньому допомагати зобов'язаний. Буває, що й себе жаліти не повинен... Та хіба ти завжди так робиш? Хіба не водять тебе у шинок? Хіба не поять, не кланяються: мовляв, Дмитрію Олексійовичу, батечку, поможи, а ми вже тобі віддячимо, та карбованчик або синеньку з-під поли в руку? Га? не буває цього? Кажі, не буває?

— В цьому я справді винен, — відповів, похнюпившись, Митя, — та я з бідних не беру й душею не кривлю.

— Тепер не береш, а самого прикрутить — братимеш. Душею не кривиш... ех, ти! Видно, за самих святих заступаєшся!.. А Борку Переходова забув?.. Хто за нього клопотався? хто ним опікувався? Га?

— Переходов із своєї вини постраждав, це правда.

— Казенні гроші розтратив... Це жарт?

— Та ви, дядечку, подумайте: бідність, сім'я...

— Бідність, бідність... Чоловік він питущий, азартний, — от що!

— Пити він з горя почав, — зауважив Митя, притишивши голос.

— З горя! Ну й поможи йому, коли серце в тебе таке гаряче, а не сидів би сам з п'яною людиною по шинках. Що він красно говорить, — ото диво яке!

— Та ж людина він дуже добра...

— У тебе всі добрі... А що, — провадив далі Овсяников, звертаючись до жінки: — послали йому... ну, там, ти знаєш...

Тетяна Іллінічна кивнула головою.

— Де ти ці дні пропадав? — заговорив знову старий.

— У місті був.

— Мабуть, усе на більярді грав, та чаював, на гітарі бринькав, по урядових установах ганяв, у затильних кімнатках проханья писав, з купецькими синками хвертикував? Адже так? Кажі!

— Воно, мабуть, що й так, — усміхаючись, сказав Митя... — Ага, мало не забудь: Фунтиков Антон Парфенович вас до себе в неділю на обід просить.

— Не поїду я до цього череваня. Рибу дасть сотенну, а олії покладе прогірклої. Бог з ним зовсім!

— А я оце Федосію Михайлівну зустрів.

— Яку це Федосію?

— А поміщика Гарпенченка, отого, що Микулине з аукціону купив. Федосія з Микулина. У Москві на оброку жила швачкою і оброк платила справно, сто вісімдесят два з половиною карбованців на рік... І діло своє знає: в Москві замовлення добрі мала. А тепер Гарпенченко її виписав, та так от і держить, місця не визначає їй. Вона б і викупитися ладна, і панові казала, та він їй ніякого рішення не оповіщає. Ви, дядечку, з Гарпенченком знайомі, — то чи не можете ви йому словечко закинути?.. А Федосія викуп за себе дасть добрий.

— Чи не на твої гроші? га? Ну, ну, добре, скажу йому, скажу. Тільки не знаю, — провадив далі старий з незадоволеним обличчям: — цей Гарпенченко, прости господи, жмикрут: векселі скуповує, гроші на проценти дає, маетки з молотка купує... І хто його в нашу сторону заніс? Ох, уже ці мені заїжджі! Не швидко від нього пуття доб'єшся; а втім, побачимо.

— Поклопочіть, дядечку.

— Добре, поклопочу. Тільки ти гляди, гляди мені! Ну, ну, не виправдуйся!.. Бог з тобою, бог з тобою!.. Тільки надалі гляди, а то, їй-бо, Митя, не минути тобі лиха, — їй-бо, пропадеш... Не все ж мені тебе на плечах виносити... я й сам людина не можновладна. Ну, йди тепер з богом.

Митя вийшов. Тетяна Іллінічна пішла за ним.

— Напій його чаєм, пустунко, — закричав їй услід Овсяников. — Не дурний хлопець, — говорив він далі: — і душа добра, тільки побоююся за нього... А втім, вибачте, що так довго дурницями вас займав.

Двері з передпокою відчинилися. Увійшов низенький, сивенький чоловік в бархатному сюртучку.

— А, Франце Івановичу! — скрикнув Овсяников: — здрастуйте! як вас бог милує?

Дозвольте, любий читачу, познайомити вас і з цим паном.

Франц Іванович Лежонь (Lejeune), мій сусід і орловський поміщик, не зовсім звичайним способом дійшов почесного звання російського дворянина. Народився він в Орлеані, від французьких батьків, і разом з Наполеоном вирудився завойовувати Росію, як барабанщик. Спочатку все йшло, як на мазі, і наш француз увійшов у Москву з піднесеною головою. Але повертаючись назад, бідолашний м-г Lejeune, напівзамерзлий і без барабана, потрапив до рук смоленським мужичкам. Смоленські мужички замкнули його на ніч у порожню сукновальню, а вранці привели до ополонки, біля греблі, і стали просити барабанщика *de la grande armée*¹ вволити їх волю — пірнути під лід. М-г Lejeune не міг пристати на їхню пропозицію і, з свого боку, почав перекопувати смоленських мужичків, на французькому діалекті, пустити його в Орлеан. «Там, *messieurs*². — казав він, — мати в мене живе, *une tendre mère*»³.

Та мужички, напевне, не знаючи географічного розташування міста Орлеана, знову пропонували йому підводну мандрівку униз за течією звивистої річки Гнилотерки, і вже почали захочувати його легенькими штовханами в шийні і спинні хребці, коли раптом на несказанну радість Лежоня, залунав дзвоник, і на греблю в'їхали величезні сани з дуже строкатим килимом на надмірно високому задку, запряжені тройкою буланих в'яток. У санях сидів товстий і рум'яний поміщик у вовчій шубі.

— Що ви там таке робите? — спитав він мужиків.

— А французя топимо, батечку.

— А! — байдуже відповів поміщик і одвернувся.

— *Monsieur! Monsieur!* — закричав бідолаха.

— А, а! — з докором заговорила вовча шуба: — з дванадцятю язик на Росію йшов, Москву спалив, окаянный, хрест з Івана Великого стяг, а тепер — мусьє, мусьє! а тепер і хвоста підібгав! Катюзі по заслугі... Рушай, Філько-о!..

Коні рушили.

— А втім, стій! — додав поміщик. — Ей, ти, мусьє, вмієш ти музики?

— *Sauvez moi, sauvez moi, mon bon monsieur*⁴ — провадив своєї Лежонь.

— Ач який народець! і по-російському жоден з них не знає! Мюзік, мюзік, саве мюзік ву? саве? Ну, кажи ж! Компрене? Саве мюзік ву? на фортепіано жуе саве?

¹ Великої армії.

² Панове.

³ Ніжна мати.

⁴ Рятуйте мене, рятуйте мене, мій добрий пане.

Лежонь, нарешті, зрозумів, чого домагається поміщик і ствердно закивав головою.

— *Oui, monsieur, oui, oui, je suis musicien: je joue tous les instruments possible! Oui, monsieur... Sauvez moi, monsieur!*¹.

— Ну, щасливий твій бог, — відказав поміщик. — Хлопці, пустіть його, ось вам двоєгривеника на горілку.

— Спасибі, батечку, спасибі. Звольте, візьміть його.

Лежоня посадили в сани. Він задихався з радості, плакав, тремтів, кланявся, дякував поміщикові, кучерові, мужикам. На ньому була тільки зелена фуфайка з рожевими стрічками, а мороз аж трішав. Поміщик мовчки глянув на його посинілі й задубілі члени, загорнув нещасного в свою шубу й привіз його додому. Двірня збіглася. Француза нашвидку відігріли, нагодували й одягли. Поміщик повів його до своїх дочок.

— Ось, діти, — сказав він їм, — учителя вам знайшов. Ви все чіплялися до мене: вивчи, мовляв, нас музики та французького діалекту: от вам і француз, і на фортеп'янах грає... Ну, мусьє, — казав він далі, показавши на поганеньке фортепіанце, куплене років з п'ять тому в єврея, який, між іншим, торгував одеколоном: — покажи нам свою майстерність: жує!

Лежонь з завмираючим серцем сів на стілець: він зроду й не торкався фортепіано.

— Жує же, жує же! — повторював поміщик.

З розпачем ударив бідолаха по клавішах, мов по барабану, заграв, як попало... «Я так і думав, — розповідав він потім, — що мій рятівник вхопить мене за комір і викине геть з дому». Але, на превеликий подив імпровізатора з примусу, поміщик трохи згодом схвально поплескав його по плечу. «Добре, добре, — промовив він, — бачу, що тямиш; піди тепер спочинь».

Тижнів через два від цього поміщика Лежонь переїхав до іншого, людини багатой та освіченої, сподобався йому за веселу й лагідну вдачу, одружився з його вихованкою, пішов на службу, вийшов у дворяни, видав свою дочку за орловського поміщика Лобизаньєва, відставного драгуна й віршувальника, і сам переселився жити в Орел.

Ось цей самий Лежонь, або, як тепер його звать, Франц Іванович, і ввійшов при мені до кімнати Овсяникова, з яким він приятелював.

Але, може, читачеві вже надокучило сидіти зі мною в одnodворця Овсяникова, а тому я красномовно замовкаю.

---

¹ Так, пане, так, так, я музикант, я граю на всіх можливих інструментах! Так, пане... рятуйте мене, пане!

ЛЬГОВ

— Поїдьмо-но у Льгов, — сказав мені одного разу вже відомий читачам Єрмолай: — ми там качок настріляємо вдосталь.

Хоч для справжнього мисливця дика качка не являє собою нічого особливо принадного, але, за браком поки що іншої дичини (це було на початку вересня: вальдшнепи ще не прилетіли, а бігати по полях за куріпками мені набридло), я послухався мого мисливця і подався до Льгова.

Льгов — велике степове село з дуже давньою мурованнюю од-новерхою церквою і двома млинами на болотистій річці Росоті. Ця річка, верст за п'ять від Льгова, переходить у широкий став, що з країв і де-не-де посередині заріс густим очеретом, по-орловському — маером. На цьому ось ставку, у заводах або затишках, в очереті виводилася й трималася незчисленна сила качок усіх можливих порід: крижнів, напівкрижнів, шилохвосток, чирків, нирків тощо. Невеликі табуни раз у раз перелітали й ширяли над водою, а від пострілу підіймались такі хмари, що мисливець мимоволі хапався однією рукою за шапку й протяжно казав: ху-у! — Ми пішли були з Єрмолаєм уздовж ставу, але, по-перше, біля самого берега качка, птиця обережна, не держиться; по-друге, коли навіть який-небудь відсталий і недосвідчений чирок і потрапляв під наші постріли й позбувався життя, то дістати його з суцільного маєру наші собаки були неспроможні: незважаючи на найблагороднішу самовідданість, вони не могли ні плавати, ні брести по дну, а тільки марно різали свої дорогоцінні носи об гострі краї очерету.

— Ні, — промовив, нарешті, Єрмолай: — справа негаразд: треба добути човен... Ходімо назад у Льгов.

Ми пішли. Не встигли ми ступити кілька кроків, як нам назустріч з-за густого верболозу вибіг досить поганенький лягавий собака, а слідом за ним показався чоловік середнього зросту, у синьому, дуже потертому сюртуку, жовтуватій жилетці, панталонах кольору грі-де-лень¹ або бльо-д'амур², нашвидку засунутих

¹ Сіруватоблакитний.

² Невизначеноблакитний.

у діряві чоботи, з червоною хусткою на шиї і одностовільною рушницею за плечима. Поки наші собаки, із звичайним, їх породі властивим, китайським церемоніалом, обнюхувалися з новою для них особою, яка, очевидно, боялася, підбирала хвіст, закидала вуха й швидко переверталась усім тілом, не згинаючи колін і скалячи зуби, — незнайомий підійшов до нас і надзвичайно ввічливо вклонився. Йому на вигляд було років з двадцять п'ять; його довге русяве волосся, добре промочене квасом, стирчало нерухомими косичками, — невеликі карі очіці привітно моргали, — все обличчя, зав'язане чорною хусткою, немов від зубного болю, солодко всміхалося.

— Дозвольте себе рекомендувати, — почав він лагідним і вкрадливим голосом: — я тутешній мисливець Володимир... Почувши про ваше прибуття і дізнавшись, що ви зволили піти на берег нашого ставка, зважився, якщо вам не буде бридко, запропонувати вам свої послуги.

Мисливець Володимир говорив точнісінько як провінціальний молодий актор, що виконує ролі перших любовників. Я згодився на його пропозицію і, не дійшовши ще до Львова, вже встиг узнати його історію. Він був вільновідпущений дворовий чоловік; за літ ніжного юнацтва вчився музики, потім служив камердинером, знав грамоту, читав, оскільки я міг помітити, деякі книжечки і, живучи тепер, як багато хто живе на Русі, без шага готового, без постійного діла, живився трохи не манною небесною. Висловлювався він надзвичайно вишукано й видимо хизувався своїми манерами; зальотник теж з нього, мабуть, був страшенний і, напевно, мав успіх: російські дівчата люблять красномовство. Між іншим, він натякнув мені, що відвідує часом сусідніх поміщиків і до міста їздить гостювати, і в преферанс грає, і з столичними людьми знається. Усміхався він майстерно і надзвичайно різноманітно; особливо личила йому скромна, стримана усмішка, що грала на його губах, коли він слухав чужу розмову. Він вас вислухував, він цілком з вами погоджувався, але все ж не втрачав почуття власної гідності, і начебто хотів вам дати знати, що й він може, при нагоді, висловити свою думку. Єрмолай, як людина не дуже освічена і вже зовсім не «субтильна»¹ почав був йому «тикати». Треба було бачити, з якою усмішкою Володимир казав йому: «ви»...

— Нащо ви зав'язалися хусткою? — спитав я його. — Зуби болять?

— Ні, — відказав він: — це, певніше, згубний наслідок небережливості. Був у мене приятель, гарна людина, але зовсім не мисливець, як це буває. От, одного дня каже він мені: любий друже мій, візьми мене на полювання: я цікавлюсь довідатись — у чому полягає ця забава. Я, певна річ, не захотів відмовити товаришеві: добув йому, з свого боку, рушницю і взяв його на полю-

¹ Тонка, ніжна.

вання. От, ми як слід пополювали; нарешті, надумалися відпочити. Я сів під деревом; а він, навпаки, з свого боку, почав викидати рушницею артикули, причому цілився в мене. Я попросив його облишити, але, через свою недосвідченість, він не послухався. Постріл гримнув, і я позбувся підборіддя і вказівного перста правої руки.

Ми дійшли до Львова. І Володимир, і Єрмолай, обидва вирішили, що без човна полювати було неможливо.

— У Сучка є дощаник¹, — зауважив Володимир: — та я не знаю, куди він його сховав. Треба побігти до нього.

— До кого? — спитав я.

— А тут чоловік живе, прізвище його Сучок.

Володимир пішов до Сучка з Єрмолаєм. Я сказав їм, що чекатиму їх біля церкви. Розглядаючи могили на кладовищі, натрапив я на почорнілу, чотирикутну урну з такими написами: на одному боці французькими літерами: *Ci git Thèophile-Henri, vicomte de Blanguy*²; на другому: «Під цим каменем поховано тіло французького підданця, графа Бланжія; народився 1737, помер 1799 р., всього життя його було 62 роки»; на третьому: «Мир його праху», а на четвертому:

«Отут під каменем лежить французький емігрант;
Породу мав славетну він і мав талант.
Оплакавши побитих — жінку і сім'ю,
Пригноблену вітчизну залишив своєю.
І ось на берегах російської країни
Знайшов собі притулок він гостинний:
Батьків він розважав, дітей учив...
Аж поки з волі божої отут навек спочив».

Прихід Єрмолая, Володимира й чоловіка з дивним прізвищем Сучок — урвав мої роздуми.

Босоногий, обідраний і розкуйовджений Сучок виглядом скидався на відставного дворака, років під шістдесят.

— Є в тебе човен? — спитав я.

— Човен є, — відповів він глухим і розбитим голосом: — та дуже поганій.

— А що?

— Розсохся; та з дірок клепки повипадали.

— Не велика біда! — підхопив Єрмолай: — клоччям позатикати можна.

— Звісно, можна, — підтвердив Сучок.

— Та ти хто?

— Панський рибалка.

— Як же це ти рибалка, а човен у тебе такий несправний?

¹ Плоский човен, збитий з старих барочних дошок. (Прим. автора).

² Тут лежить Теофіл Анрі, граф де-Бланжі.

— Та в нашій річці й риби нема.

— Риба не любить іржі болотяної, — поважно зазначив мій мисливець.

— Ну, — сказав я Єрмолаєві: — піди роздобудь клоччя і налагодь нам човна, та швидше.

Єрмолай пішов.

— Адже отак ми, чого доброго, і на дно підемо? — сказав я Володимирові.

— На все божа воля, — відповів він. — В кожному разі треба гадати, що ставок не глибокий.

— Еге, він не глибокий, — зауважив Сучок, який говорив якось чудно, немов спросоння: — та на дні мул і трава, і весь він травою заріс. А втім, є також і ковбані¹.

— Одначе, якщо трава така велика, — сказав Володимир, — то й гребти не можна буде.

— Та хто ж на дощаниках гребе? Треба пхатися. Я з вами поїду; у мене там тичка є, — а то й лопатою можна.

— Лопатою незручно, до дна в іншому місці, мабуть, не дістанеш, — сказав Володимир.

— Воно правда, що незручно.

Я сів на могилу, чекаючи Єрмолая, Володимир одійшов, для пристойності, трохи убік і теж сів. Сучок і далі стояв на місці, похнюпивши голову і заклавши, за давньою звичкою, руки за спину.

— Скажи, будь ласка, — почав я: — давно ти тут рибалкою?

— Сьомий рік пішов, — відповів він, стрепенувшись.

— А раніше що ти робив?

— А раніше їздив кучером.

— Хто ж тебе з кучерів розжалував?

— А нова пані.

— Яка пані?

— А що нас купила. Ви не зволите знати: Альона Тимофіївна, товста така... немолода.

— Чому ж це вона надумала рибалкою тебе зробити?

— А бог її знає. Приїхала до нас з свого маєтку, з Тамбова, звеліла всю двірню скликати, та й вийшла до нас. Ми спочатку, до ручки, і вона нічого: не сердиться... А потім і почала по порядку нас розпитувати: що робив, на якій посаді був? Дійшла черга до мене; от і питає: ти чим був? Кажу: кучером. — Кучером? ну який з тебе кучер, подивись на себе: який з тебе кучер? Не слід тобі кучером бути, а будь у мене рибалкою і бороду поголи. На випадок мого приїзду до панського столу рибу постачай, чуеш?.. Відтоді-от я в рибалках і числюся. — Та ставок мені, гляди, щоб тримав у порядку... А як його тримати у порядку?

¹ Глибоке місце, яма у ставку або річці. (Прим. автора).

— Чиї ж ви раніше були?

— А Сергія Сергійовича Пехтерьова. У спадок йому дісталися. Та він нами недовго володів, усього шість років. Отож у нього я за кучера і їздив... та не в місті, — там у нього інші були, а в селі.

— І ти змолоду все кучером був?

— Де там все кучером! У кучери я попав при Сергієві Сергійовичу, а до того кухарем був, — але не міським теж кухарем, а так, на селі.

— У кого ж ти був кухарем?

— А в колишнього пана, в Афанасія Нефедовича, Сергія Сергійовича дядька. Льгов ото він купив, Афанасій Нефедович купив, а Сергійові Сергійовичу маєток у спадок припав.

— У кого купив?

— А в Тетяни Василівни.

— В якої Тетяни Василівни?

— А от, що позаторік умерла, під Болховим... чи то пак під Карачевим, дівкою... І замужем не була. Не зволите знати? Ми до неї перейшли від її батечка, від Василя Семеновича. Вона таки довгенько нами володіла... годочків двадцять.

— Що ж, ти і в неї був кухарем?

— Спочатку справді був кухарем, а то і в кофішенки¹ потрапив.

— У що?

— У кофішенки.

— Це що за посада така?

— А не знаю, батечку. При буфеті був і Антоном називався, а не Кузьмою. Так пані наказати зволила.

— Твоє справжнє ім'я Кузьма?

— Кузьма.

— І ти весь час був кофішенком?

— Ні, не весь час: був і ахтьором.

— Невже?

— Як же, був... на кеятрі грав. Пані наша кеятр собі завела.

— Які ж ти ролі виконував?

— Як кажете?

— Що ти робив на театрі?

— А ви не знаєте? От візьмуть мене й уберуть; я так і ходжу вбраний, або стою, або сиджу, як там доведеться. Кажуть: от що кажи, — я й кажу. Раз сліпого удавав... Під кожную повіку мені по горошині покладали... Аякже!

— А потім чим був?

— А потім знов у кухарі пішов.

— За що ж тебе знов у кухарі розжалували?

— А брат у мене втік.

— Ну, а в батька твоєї першої пані чим ти був?

¹ Кофішенк — слуга, що подає кофе.

— А на різних посадах був: перше в козачках перебував, фалетором¹ був, садівником, а то й доїжджачим.

— Доїжджачим?.. І з собаками їздив?

— Їздив і з собаками, та забився: з конем упав і коня скалічив. Старий же пан у нас був суворий; звелів мене відшмагати та в науку віддати у Москву, до шевця.

— Як у науку? Та ти ж, певне, не дитиною в доїжджачі потрапив?

— Та було мені отак років з двадцять.

— Яка ж тут наука у двадцять років?

— Виходить, нічого, можна, коли пан наказав. Та він, на щастя, незабаром помер, — мене на село й повернули.

— Коли ж ти куховарській справі навчився?

Сучок підвів своє худеньке і жовтеньке обличчя й усмінувся.

— Та хіба цього вчать?.. Куховарять же баби!

— Ну, — промовив я: — бував ти, Кузьмо, в бувальцях на своєму віку! Що ж ти тепер рибалкою робиш, коли у вас і риби нема?

— А я, батечку, не жаліюся. І слава богу, що рибалкою настановили. А то-от другого, такого самого, як і я, старика — Андрія Пупиря — на паперову фабрику, в черпальню, пані наказали поставити. Гріх, каже, даремно хліб їсти... А Пупир ото ще й ласки сподівався: у нього двоюрідний племінник у панській конторі сидить конторником: доповісти обіцявся про нього пані, нагадати. От і нагадав!.. А Пупир на моїх очах племінникові у ніжки кланявся.

— Є в тебе сім'я? Був жонатий?

— Ні, батечку, не був. Тетяна Василівна покійниця, — царство їй небесне! — нікому не дозволяла женитися. Боронь боже! Бувало, каже: адже живу я так, дівкою, що за пустоці! чого їм треба?

— Чим же ти живеш тепер? Плату дістаєш?

— Яку там, батечку, плату?.. Харчі видають — і за те слава тобі, господи! цілком задоволений. Дай боже вік довгий нашій пані!

Єрмолай повернувся.

— Полагоджено човна, — суворо промовив він. — Біжи по тичку — ти!..

Сучок побіг по тичку. Під час усієї моєї розмови з бідолашним старим мисливець Володимир поглядав на нього з презирливою усмішкою.

— Дурна людина, — промовив він, коли той пішов: — зовсім неосвічена людина, мужик та й годі. Дворовим чоловіком його назвати не можна... і все хвастав... Де ж йому бути актором,

¹ Фалетор (форейтор) — верховий на передньому коні при їзді цугом.

самі звольте подумати! Даремно зволили турбуватися, зволили з ним розмовляти!

Через чверть години ми вже сиділи на дощанику Сучка. (Собак ми залишили у хаті під доглядом кучера Єгуділа). Нам не дуже було зручно, але мисливці народ не вередливий. На тупому, задньому кінці стояв Сучок і «пхався»; ми з Володимиром сиділи на перекладині човна; Ермолай примостився спереду, на самому носі. Незважаючи на клоччя, вода швидко з'явилась у нас під ногами. На щастя, погода була тиха, і ставок немов заснув.

Ми плили досить поволі. Старий насилу висмикував з грузького мулу свою довгу тичку, всю обплетену зеленими нитками підводних трав; суцільне кругле листя латаття теж заважало ходові нашого човна. Нарешті, ми добралися до очерету, і почалася веремія. Качки шумно знімались, «зривались» з ставу, налякані нашою несподіваною появою в їхніх володіннях, постріли дружно лунали слідом за ними, і весело було бачити, як ці куці птахи перекидались у повітрі, важко гепались у воду. Всіх підстрелених качок ми, звичайно, не дістали: легко поранені пірнали; інші, вбиті наповал, падали в такий густий маер, що навіть рисячі очиці Ермолая не могли знайти їх; а проте до обіду човен наш по край наповнився дичиною.

Володимир, на велику втіху Ермолаєві, стріляв зовсім не відмінно і після кожного невдалого пострілу дивувався, оглядав і продував рушницю, чудувався і нарешті, пояснював нам, чому він промахнувся. Ермолай стріляв, як завжди, переможно, я — досить погано, як звичайно. Сучок поглядав на нас очима людини, що змолоду була на панській службі, коли-не-коли кричав: «он, он ще качка!» — і раз у раз почісував спину — не руками, а порухом плечей. Погода стояла чудова: білі, круглі хмари високо і тихо бігли над нами, ясно відбиваючись у воді; очерет шелестів навколо; ставок подекуди, як сталь, блищав на сонці. Ми зібралися повернутись у село, коли раптом з нами сталася досить неприємна пригода.

Ми вже давно могли помітити, що вода до нас потроху все набиралась у дошаник. Володимирові було доручено виливати її геть ковшем, украденим, на всякий випадок, моїм передбачливим мисливцем у роззяви-баби. Усе йшло, як слід, поки Володимир не забував свого обов'язку. Але на кінець полювання, немов на прощання, качки почали здійматися такими зграями, що ми ледве встигали заряджати свої рушниці. Захопившись стрілянням, ми не звертали уваги на стан нашого дощаника, — аж раптом, від сильного руху Ермолая (він намагався дістати вбиту птицю і всім тілом наліг на край), наше старе судно нахилилося, зачерпнуло води й урочисто пішло на дно, на щастя, не на глибокому місці. Ми скрикнули, але вже було пізно: через мить ми стояли у воді по горло, а навколо нас поспливали тіла мертвих качок. Тепер я без сміху не можу згадати переляканих і блідих

облич моїх товаришів (мабуть, і мое обличчя не визначалося тоді рум'янцем); але в ту хвилину, признаюся, мені й на думку не спадало сміятися. Кожен з нас тримає свою рушницю над головою, і Сучок, мабуть, за звичкою наслідувати панів, підняв свою тичку вгору. Перший порушив мовчанку Єрмолай.

— Тьху ти, лихо яке! — пробурмотів він, плюнувши у воду: — яка оказія! А все ти, старий чорт! — додав він сердито, звертаючись до Сучка: — що це в тебе за човей?

— Пробачте, — пробелькотав старий.

— Та й ти гарний, — провадив далі мій мисливець, повернувши голову до Володимира: — куди дивився? чому воду не виливав? ти, ти, ти...

Але Володимирові було вже не до заперечень: він тремтів, як лист, зуб на зуб не попадав, і зовсім безтямно усміхався. Де поділвся його красномовство, його почуття тонкої пристойності і власної гідності!

Клятий дощаник ледве хитався під нашими ногами... У момент корабельної катастрофи вода здалася нам надзвичайно холодною, але ми швидко звикли. Коли перший переляк минув, я оглянувся; навколо, за десять кроків від нас, росли очерети; вдалині, над їхніми верхівками, видно було берег. «Погано!» подумав я.

— Що нам робити? — спитав я Єрмолая.

— А от, подивимось: не ночувати ж тут, — відповів він. — На, ти, тримай рушницю, — сказав він Володимирові.

Володимир, не сперечаючись, послухався.

— Піду пошукаю броду, — сказав далі Єрмолай з певністю, начебто у кожному ставку конче має бути брід, — взяв у Сучка тичку і рушив до берега, обережно намацаючи дно.

— Та чи вмієш ти плавати? — спитав я його.

— Ні, не вмію, — залунав його голос з-за очерету.

— Ну, тоді втопиться, — байдуже сказав Сучок, що й перше злякався не небезпеки, а нашого гніву, і тепер, зовсім заспокоївшись, тільки зрідка віддувався і, здавалось, не чував ніякої потреби змінити своє становище.

— І без ніякої потреби загине, — жалібно додав Володимир.

Єрмолай не повертався понад годину. Ця година нам здалася вічністю. Спочатку ми перегукувалися з ним досить старанно; потім він почав рідше відповідати на наші вигуки, нарешті, замовк зовсім. У селі задзвонили до вечірні. Між собою ми не розмовляли, навіть намагалися не дивитись один на одного. Качки літали над нашими головами; деякі збиралися сісти коло нас, але раптом здіймалися вгору, як то кажуть, «колом», і з криком летіли геть. Ми почали дубіти. Сучок кліпав очима, наче спати збирався.

Нарешті, на велику нашу радість, Єрмолай повернувся.

— Ну, що?

— Був на березі; знайшов брід... Ходімо.

Ми хотіли були відразу ж рушити; але він спочатку добув під водою з кишені мотузку, прив'язав убитих качок за лапки, взяв обидва кінці в зуби й побрів уперед; Володимир за ним, я за Володимиром. Сучок завершував похід. До берега було близько двохсот кроків, Ермолай ішов сміливо і не спиняючись (так добре запам'ятав він дорогу), тільки коли-не-коли вигукував: «лівіше, — тут праворуч ковбання!» або «правіше, — тут ліворуч загрузнеш...» Іноді вода сягала нам до горла, і разів зо два бідолашний Сучок, нижчий за всіх нас ростом, захлинявся й пускав бульбашки. — «Ну, ну, ну!» — грізно кричав на нього Ермолай, — і Сучок борсався, дригав ногами, стрибав і таки видирався на мілкіше місце, але навіть у скруті не зважувався хапатися за полу мого сюртука. Вимучені, брудні, мокрі, ми дісталися, нарешті, берега.

Години через дві ми вже всі сиділи, по можливості обсушені, у великому сінному сараї і збиралися вечеряти. Кучер Єгудііл, людина надзвичайно забарна, неповоротка, розсудлива і заспана, стояв біля воріт і широко частував тютюном Сучка. (Я помітив, що кучери в Росії дуже швидко приятелюють). Сучок нюхав люто, до нудоти: плював, кашляв і, очевидно, почував велике задоволення. Володимир прибирав м'ясного вигляду, схиляв голівку набік і розмовляв мало. Ермолай витирав наші рушники. Собаки з прибільшеною швидкістю крутили хвостами, чекаючи вівсянки; коні тупотіли й іржали під повіткою... Сонце сідало; широкими багровими смугами розбігалися його останні промені; золоті хмарки стелилися по небу все дрібніше і дрібніше, немов вимита, розчесана вовна... На селі лунали пісні.

БЕЖИН ЛУГ

Був чудовий липневий день, один з тих днів, які бувають тільки тоді, коли випогодилося надовго. З самого раннього ранку небо ясне; ранішня зоря не палає пожежею, а розливається лагідним рум'янцем. Сонце — не огнисте, не розпечене, як під час пекучої посухи, не тьмяно-багрове, як перед бурею, а ясне і привітно променисте — мирно впливає з-під вузької й довгої хмарки, свіжо засяє і зануриться в її ліловий туман. Верхній, тонкий край розтягнутої хмарки заблискотить змійками; блиск їх подібний до блиску кованого срібла... Але ось знов ринули мінливі промені, — і весело і величаво, немов злітаючи, підносяться могутнє світло. Близько полудня звичайно з'являється сила круглих високих хмар, золотисто-сірих, з ніжними білими краями. Немов острови, розкидані по безмежно розлитій річці, що обтікає їх глибоко-прозорими рукавами однакової синяви, вони майже не рухаються з місця; далі, на небосхилі, вони згромаджуються, тиснуться, синяви між ними вже не видно; але самі вони такі ж блакитні, як і небо: вони всі наскрізь пройняті світлом і теплом. Колір небосхилу, легкий, блідоліловий, не змінюється цілий день і всюди однаковий; ніде не темнішає, не густішає гроза; хіба де-не-де протягнуться зверху донизу голубуваті смуги: — то сіється ледве помітний дощ. Надвечір ці хмари зникають; останні з них, чорнуваті і неясно окреслені, як дим, лягають рожевими клубами проти сонця, що заходить; на місці, де воно закотилося, так само спокійно, як спокійно зійшло на небо, багряне сяйво стоїть недовгий час над потемнілою землею, і, тихо блимаючи, як обережно несена свічка, засвітиться на ньому вечірня зоря. У такі дні барви всі пом'якшені; ясні, але не яскраві; на всьому лежить відбиток якоїсь зворушливої лагідності. У такі дні спека буває іноді дуже велика, іноді навіть «парить» по схилах полів; але вітер розганяє, розсуває спеку, що накопилася, і вихорі-круговертні — безперечна ознака сталої погоди — високими білими стовпами гуляють по шляхах через рілля. У сухому і чистому повітрі пахне полином, вижатим житом, гречкою; навіть за годину до

ночі ви не почуваете вогкості. Такої погоди бажає хлібороб для збирання хліба...

Такого саме дня полював я одного разу на тетерюків у Чернському повіті, Тульської губернії. Я знайшов і настріляв досить багато дичини; повний ягдташ немилосердно різав мені плече; але вже вечірня зоря згасала, і в повітрі, ще ясному, хоч не осяяному більше промінням сонця, що вже зайшло, починали густішати і розливатися холодні тіні, коли я вирішив, нарешті, повернутися до себе додому. Швидкими кроками пройшов я довгу «площу» чагарників, зійшов на горб і, замість сподіваної знайомої рівнини з дубовим ліском праворуч та низенькою білою церквою вдалині, побачив зовсім інші, мені невідомі місця. Коло ніг моїх простягалась вузька долина; просто напроти крутою стіною височів густий осичняк. Я спинився здивований, оглянувся... «Еге! — подумав я: та це я зовсім не туди потрапив: я занадто відхилився праворуч», і, сам дивуючись із своєї помилки, проворно спустився з горба. Мене враз огорнула неприємна, непорушна вогкість, наче я ввійшов у льох; густа, висока трава на дні долини, вся мокра, біліла рівною скатеркою; ходити по ній було якось моторошно. Я швидше вибрався на другий бік і пішов, весь час беручи ліворуч, вздовж осичняка. Кажани вже носилися над його заснулими верхівками, таємничо кружляючи і тремтячи на невиразно-ясному небі; жваво і прямо пролетів у вишині спізнілий яструбок, поспішаючи до свого гнізда. «Ось тільки-но я вийду на той ріг, подумав я собі, тут зараз і буде дорога; — а з версту гаку я зробив!»

Я добрався, нарешті, до рогу лісу, але там не було ніякої дороги; якісь некошені, низькі кущі широко стелилися переді мною, а за ними, далеко-далеко, виднілося пустинне поле. Я знову спинився. «Що за диво?.. Та де ж я?» Я почав пригадувати, як і куди ходив протягом дня... «Е! та це Парахінські чагарі! — скрикнув я нарешті: справді! он це, мабуть, Сіндеевський гай... Та як же це я сюди зайшов? Так далеко?.. Дивно! Тепер знов треба праворуч узяти».

Я пішов проворуч, через чагарник. Тимчасом ніч наближалась і росла, як грозова хмара; здавалося, разом з вечірніми випарами звідусіль здійсмалась і навіть згори лилася темрява. Я натрапив на якусь невторовану, зарослу стежечку; я пішов нею, пильно поглядаючи вперед. Все навколо швидко чорніло і затихало, — тільки перепели коли-не-коли кричали. Невеличкий нічний птах, що нечутно і низько мчав на своїх м'яких крилах, майже налетів на мене і перелякано пірнув убік. Я вийшов на край чагарника і побрів по полю межею. Уже я через силу відрізняв віддалені предмети: поле невиразно біліло навколо; за ним, щомить насуваючись, величезними клубами підносився похмурий морок. Глухо відбивалися мої кроки у стигнутому повітрі. Зблідле небо почало знову синіти, — але це вже була синява ночі. Зірочки заблимали, заворушилися на ньому.

Те, що здавалося мені за гай, було темним і круглим бугром. «Та де ж це я?» повторив я знов уголос, спинився утретє і запитливо глянув на свою англійську жовто-рябу собаку, Діанку, безперечно найрозумнішу з усіх чотириногих тварин. Але найрозумніша з усіх чотириногих тварин тільки помахала хвостиком, сумно моргнула замореними очима і не дала мені ніякої путньої ради. Мені стало совісно перед нею, і я одчайдушно рушив уперед, немов раптом догадався, куди треба було йти, обійшов бугор і опинився у неглибокій, кругом розораній улоговині. Дивне почуття враз охопило мене. Улоговина ця мала вигляд майже правильного казана з положистими боками; на дні її стриміло сторч кілька великих білих каменів, — здавалося, вони злізлися сюди для таємної наради, — і так у ній було мовчазно і глухо, так рівно, так сумтно висіло над нею небо, що серце в мене стиснулось. Якийсь звірок тихенько і жалібно пискнув між камінням. Я поспішив вибратися назад на бугор. Досі я все ще не втрачав надії відшукати дорогу додому; але тут я остаточно впевнився, що заблудився зовсім, і, вже нітрохи не намагаючись пізнати навколишні місця, що майже зовсім потонули в імлі, пішов собі просто за зорями — навмання... Близько півгодини йшов я отак, ледве переставляючи ноги. Здавалося, зроду не бував я в таких пустих місцях: ніде не блимав вогник, не чути було ніякого звуку. За одним положистим горбом ішов другий, поля без кінця-краю тяглися за полями, кущі немов підводилися раптом із землі перед самим моїм носом. Я все йшов і вже збирався був прилягти де-небудь до ранку, коли раптом опинився над страшною безоднею.

Я швидко відсмикнув занесену ногу і, крізь ледве прозору сутінь ночі, побачив далеко під собою величезну рівнину. Широка ріка огинала її півколом, що віддалялося від мене; сталеві відблиски води, невиразно і коли-не-коли блимаючи, позначали її течію. Горб, на якому я був, обривався раптом майже прямовисною кручею; його величезні обриси відділялися, чорніючи, від синюватої повітряної порожнечі, і просто піді мною, в кутку, утвореному тією кручею і рівниною, коло ріки, яка у цьому місці стояла нерухомим темним дзеркалом, під самою кручею горба, червоним полум'ям горіли і димилися один коло одного два вогники. Навколо них копошилися люди, хиталися тіні, часом яскраво освітлювалася передня половина маленької і кучерявої голови...

Я пізнав, нарешті, куди я зайшов. Цей луг відомий був у наших околицях під назвою Бежина Луга... Але повернутися додому не було ніякої можливості, особливо нічної пори; ноги підгиналися піді мною від утоми. Я зважився підійти до вогників і, в товаристві тих людей, яких я вважав за гуртівників, дочекатися світанку. Я щасливо спустився вниз, але не встиг випустити з рук останню, ухоплену мною гілку, як раптом два великих, білих кудлатих собаки, люто гавкаючи, кинулися на

мене. Дитячі дзвінки голоси почулися навколо огнів; два-три хлопці швидко схопилися із землі. Я відгукнувся на їх запитливі крики. Вони підбігли до мене, відігнали негайно собак, яких особливо вразила поява моєї Діанки, і я підійшов до них.

Я помилився, вважаючи людей, що сиділи навколо тих вогнів, за гуртівників. Це просто були селянські хлопчики з сусіднього села, які стерегли табун. Жаркої літньої пори коней виганяють у нас на ніч пастися в поле: удень мухи й оводи не дали б їм спокою. Вигонити перед вечором і пригонити на світанку табун — велике свято для селянських хлопців. Сидячи без шапок і в старих козушках на найбаскіших шкапинах, щодуху несуться вони з веселим гиканням і криком, теліпаючи руками і ногами, високо підскакують, дзвінко регочуть. Легка курява жовтим стовпом здіймається і несеться по дорозі; далеко лунає дружний тупіт, коні біжать, нашорошивши вуха; попереду всіх, задерши хвоста і весь час міняючи ногу, скаче який-небудь рудий кудлань, з реп'яками у скуйовдженій гриві.

Я сказав хлопчиком, що заблудився, і підсів до них. Вони спитали мене, звідки я, помовчали, посторонилися. Ми трохи поговорили. Я приліг під обскубаний пущик і почав дивитися навкруги. Картина була чудова: біля вогнів дрижав і немовби замиравав, упираючись у темряву, круглий червонуватий відсвіт; полум'я, спалахуючи, коли-не-коли закидало за лінію того кола швидкі відблиски; тонкий язик світла лизне голі сучки лози і враз зникне; — гострі, довгі тіні, і собі вдираючись на мить, добігали до самих вогників: морок боровся із світлом. Іноді, коли полум'я горіло слабкіше і кружальце світла звужувалося, з темряви, що насунулася, раптом вистромлювалась коняча голова, гніда із звивистою смугою, або вся біла, уважно і тупо дивилась на нас, швидко жуєчи довгу траву, і, знов опускаючись, негайно зникала. Тільки чути було, як вона і далі жувала та пирхала. З освітленого місця важко було розгледіти, що робиться в темряві, і через те поблизу все здавалося затягнутим майже чорною завісою; але далі до небосхилу довгими плямами невіразно виднілися горби і ліси. Темне, чисте небо урочисто і неосязно-високо стояло над нами з усією своєю таємничою пишнотою. Солодко стискувались груди, вдихаючи той особливий, томливий і свіжий запах — запах російської літньої ночі. Навколо не чути було ніякого шуму... Тільки коли-не-коли у недалекій річці раптом гучно хлюпне велика риба, і прибережний очерт тихо зашумить, ледве захитаний набіглою хвилею... Лише вогники тихенько потріскували.

Хлопчики сиділи навколо них; тут-таки сиділи і ті два собаки, яким так було захотілося мене з'їсти. Вони ще довго не могли помирися з моєю присутністю і, сонливо мружачись та скося поглядаючи на вогонь, коли-не-коли гарчали з надзвичайним почуттям власної гідності, спочатку гарчали, а потім злегка скавучали, ніби жаліючи, що не можуть вдовольнити своє ба-

жання. Всіх хлопчиків було п'ять: Федя, Павлуша, Ілюша, Костя і Ваня. (З їхніх розмов я довідався про їх імена і маю на думці тепер-таки познайомити з ними читача).

Першому, старшому з-поміж усіх, Феді, ви б дали років чотирнадцять. Це був стрункий хлопець, з гарними і тонкими, трохи дрібними рисами обличчя, кучерявим білявим волоссям, ясними очима і постійною, напіввеселою, напіврозгубленою усмішкою. Він належав, за всіма ознаками, до багатой сім'ї і вийшов у поле не з нужди, а так, для розваги. На ньому була рябенька ситцтова сорочка з жовтою оторочкою; невеликий новий сірячок, накинутий наопашки, ледве тримався на його вузьких плічках; на блакитньому пояску висів гребінчик. Чоботи його з низькими халявами були справді його чоботи — не батьківські. У другого хлопця, Павлуші, волосся було скуйовджене, чорне, очі сірі, вилиці широкі, обличчя бліде, рябе, рот великий, але правильний, вся голова велика, як кажуть, завбільшки з пивний казан, тіло приземкувате, незграбне. Хлопчина був непоказний — що й казати! — а проте він мені сподобався: дивився він дуже розумно і прямо, та й у голосі в нього звучала сила. Одягом своїм він пишався не міг: весь він складався з простої плоскіної сорочки та з латаних штанів. Обличчя третього, Ілюші, було досить невиразне: горбоносе, довгасте, підсліпувате, воно виявляло якусь тупу, хворобливу заклопотаність; стулені губи його не ворушилися, зсунуті брови не розходилися, — він немов увесь час мружився від вогню. Його жовте, майже біле волосся стирчало гострими косичками з-під низенької повстяної шапочки, яку він обома руками раз у раз насовував собі на вуха. На ньому були нові личаки й онучі; товстий мотузок, три рази обкручений навколо стану, старанно стягував його чепурну чорну свитку. І йому, і Павлуші на вигляд було не більше як дванадцять років. Четвертий, Костя, хлопець років десяти, збуджував мою цікавість своїм задумливим і сумним поглядом. Все обличчя його було невелике, худе, у ластовинні, внизу загострене, як у білки; губи його ледве можна було помітити; але дивне враження справляли його великі, чорні очі, що блищали рідким полиском; вони, здавалось, хотіли щось висловити, для чого на мові, — на його мові принаймні, — не було слів. Він був маленький на зріст, будови кволої і одягнений досить бідно. Останнього, Ваню, я спочатку був і не помітив: він лежав на землі, тихесенько забившись під вугласту рогожу, і тільки коли-не-коли вистромлював з-під неї свою русяву кучеряву голівку. Цьому хлопцеві було всього років сім.

Отже, я лежав під кущиком осторонь і поглядав на хлопців. Невеликий казанок висів над одним з вогнів; у ньому варилися «бараболі». Павлуша наглядав за ним і, стоячи на колінах, тикав тріскою у воду, що вже закипала. Федя лежав, спершись на лікоть і розкинувши поли свого сіряка.

Ілюша сидів поруч з Костою і все так само напружено жму-

рився. Костя похнюпив трохи голову і дивився кудись у далечинь. Ваня не ворухився під своєю рогожею. Я удав, що сплю. Потроху хлопці знов розговорилися.

Спочатку вони побалакали про те, про се, про завтрашні роботи, про коней; але раптом Федя звернувся до Ілюші і, наче поновлюючи урвану розмову, спитав його:

— Ну, і що ж ти, так і бачив домовика?

— Ні, я його не бачив, та його й бачити не можна, — відповів Ілюша хрипким і кволим голосом, звук якого якнайбільше відповідав виразові його обличчя: — а чув... Та й не я один.

— А він у вас де водиться? — спитав Павлуша.

— У старій рольні¹.

— А хіба ви на фабрику ходите?

— Авжеж, ходимо. Ми з братом, з Авдюшкою, у лісовщиках² вважаємось.

— Ач ти — фабричні!..

— Ну, то як же ти його чув? — спитав Федя.

— А от як. Довелося нам з братом Авдюшкою, та з Федором Михеевським, та з Івашком Косим, та з другим Івашком, що з Красних Холмів, та ще з Івашком Сухоруковим, та ще були там інші хлоп'ятка; всіх нас було хлоп'яток чоловіка з десять — якраз уся зміна; ну, а довелось нам у рольні заночувати, тобто не те, щоб отак довелось, а Назаров, наглядач, заборонив: каже, чого, мовляв, вам, хлоп'яткам, додому тягтися; завтра роботи багато, то ви, хлоп'ятка, додому не ходіть. От ми й залишилися і лежимо всі разом, і почав Авдюшка казати, що, мовляв, хлоп'ята, ну, як домовик прийде?.. І не встиг він, Авдій тобто, це сказати, як раптом хтось над головами в нас і заходив; ну, а лежали ото ми внизу, а заходив він нагорі, біля колеса. Чуємо ми: ходить, дошки під ним так і гнутьсь, так і тріщать; от пройшов він через наші голови; вода враз по колесу як зашумить, зашумить, застукотить, застукотить колесо, закрутиться; ну, а заставки коло дворця³ поспускані. Дивуємось ми: — хто ж це їх підняв, що вода пішла; проте колесо покрутилось, покрутилось, та й стало. Пішов той знову до дверей нагорі, та сходами спускатися почав; і отак спускається, немов не квапиться; сходи під ним так аж стогнуть... Ну, підійшов той до наших дверей, почекав, почекав, — двері раптом всі так і розчинилися навстіж. Настряхалися ми, дивимось — нічого... Раптом, зирк, в одному чані форма⁴ заворушилась, піднялась, пірнула, походила, походила отак по повітрі, немов хто її полоскав, та й знов на місце. Потім у другому чані гак знявся з цвяха, та й знов на

¹ «Рольнею» або «черпальнею» на паперових фабриках зветься та будівля, де в чанах вичерпують папір. Вона розташовується коло самої греблі, під колесом. (Прим. автора).

² «Лісовщики» глядять, скоблять папір. (Прим. автора).

³ «Дворцем» називають у нас місце, по якому вода біжить на колесо. (Прим. автора).

⁴ Сітка, якою папір черпають. (Прим. автора).

цвях; потім начебто хтось до дверей пішов, та раптом як за- кашляє, як заприхає, немов вівця яка, та гучно так... Ми всі так гамузом і повалились, один під одного полізли... Ой, як же ми налякалися об тій порі!

— Ач як! — промовив Павло. — Чого ж він розкашлявся?

— Не знаю; може, від вогкості.

Всі помовчали.

— А що, — спитав Федя: — бараболя зварилась?

Павлуша помацав її.

— Ні, ще сира... Бач, плеснула, — додав він, повернувши обличчя у напрямі річки: — мабуть, шука... А он зірочка поко- тилась.

— Ні, що я вам, братці, розкажу, — заговорив Костя тон- ким голоском: — послушайте-но, недавно що тато при мені роз- казував.

— Ну, слухаємо, — з поблажливим виглядом сказав Федя.

— Ви ж знаєте Гаврила, слобідського тесляра?

— Авжеж; знаємо.

— А чи знаєте ви, чого він такий все невеселий, все мовчить, знаєте? Ось чого він такий невеселий; пішов він одного разу, татусь казав; пішов він, братці мої, у ліс по горіхи. От пішов він у ліс по горіхи та й заблудився; зайшов, бозна-куди зайшов. Уже він ходив, ходив, братці мої, — ні! не може знайти дороги; а вже ніч надворі. От і сів він під деревом; давай, мовляв, до- чекаюся ранку, — сів і задрімав. От задрімав і чує раптом, хтось його кличе. Дивиться — нікого. Він знов задрімав, — знов кличуть. Він знов дивиться, дивиться; а перед ним на гілці ру- салка сидить, гойдається і його до себе кличе, а сама аж помирає зо сміху, сміється... А місяць же світив сильно, так здорово, ясененько світить місяць, — все, братці мої, видно. От кличе вона його, і така вся сама світленька, біленька сидить на гілці, немов пліточка яка або піскар, — а то от іще карась буває такий білястий, срібний... А Гаврило-тесляр так і завмер, братці мої, а вона, знай, регоче, та його все до себе отак рукою кличе. Вже Гаврило був і встав, послухався був русалки, братці мої, та, видно, господь його напоумив: поклав-таки на себе хреста... А вже як йому було важко хреста того класти, братці мої; каже: рука просто, як кам'яна, не повертається... Ах, ти отакий, га!.. От, як поклав він хреста, братці мої, русалочка сміятись і пере- стала. та раптом як заплаче... Плаче вона, братці мої, очі во- лоссям утирає, а волосся в неї зелене, як оті коноплі. От по- дивився, подивився на неї Гаврило, та й почав її питати: «Чого ти, лісове зілля, плачеш?» А русалка ото як заговорить до нього: «Не хрестився б ти, каже, чоловіче, жив би ти зо мною весело до кінця днів; а плачу я, побиваюсь через те, що ти хрестився; та не я сама побиватися буду: побивайся ж і ти до кінця днів». Тут вона, братці мої, пропала, а Гаврило відразу і збгнув, як

йому з лісу, тобто, вийти... А тільки з того часу от він усе невеселий ходить.

— Ото! — промовив Федя після короткої мовчанки: — та як же це може така лісова погань християнську душу знівечити, — він же її не послухався?

— Та от, бач! — сказав Костя. — І Гаврило казав, що голосок, мовляв, у неї такий тоненький, жалібний, як у жаби.

— Твій батько сам це розказував? — провадив далі Федя.

— Сам. Я лежав на полу, усе чув.

— Дивне діло! Чого йому бути невеселим?.. А, видно, він їй сподобався, що покликала його.

— Так, сподобався! — підхопив Ілюша. — Аякже! залоскотати вона його хотіла, ось що вона хотіла. Це їхня справа, цих русалок.

— Адже от і тут повинні бути русалки, — зауважив Федя.

— Ні, — відповів Костя: — тут місце чисте, вільне. Вже те — ріка близько.

Всі замовкли. Раптом. десь удалині, почувся протяжний дзвінкий звук, майже стогнання, один з тих незрозумілих нічних звуків, які виникають іноді серед глибокої тиші, здіймаються, стоять у повітрі і поволі розходяться, нарешті, ніби завмираючи. Прислухаєшся, — і начебто нема нічого, а дзвенить. Здавалося, хтось довго, довго прокричав під самим небосхилом, хтось інший начебто обізвався до нього в лісі тонким, гострим реготом, і слабкий, шиплячий свист пронісся по річці. Хлопці переглянулись, здригнулись...

— З нами хресна сила! — шепнув Ілля.

— Гей, ви, ворони! — крикнув Павло: — чого сполохалися? Погляньте-но, бараболя зварилася. (Усі підсунулись до казанка і почали їсти картоплю, що парувала; один Ваня не ворухнувся). Чого ж ти? — сказав Павло.

Але він не виліз з-під своєї рогожі. Казанок незабаром спожнів.

— А чули ви, хлоп'ятка, — почав Ілюша: — що недавно у нас на Варнавицях скоїлося?

— На греблі ото? — спитав Федя.

— Еге, еге, на греблі, на прорваній. От уже нечисте місце, так нечисте, і глухе таке. Навколо все такі байраки, яри, а в ярах все казюлі¹ водяться.

— Ну, що таке сталось? розкажуй...

— А ось що сталось. Ти, може, Федю, не знаєш, а тільки там у нас утопленик похований; а втопився він давним-давно, як ставок ще був глибокий, тільки могилку його ще видно, та й ту ледве видно: так — горбочок... От, цими днями, кличе прикажчик псаря Єрмила; каже: іди, мовляв, Єрмиле, на пошту. Єрмил у нас завсігди на пошту їздить; таж собак він своїх поморив: не

¹ По-орловському: змії. (Прим. автора).

живуть вони в нього чогось, так-таки ніколи і не жили, а псар він добрий, хоч куди. От поїхав Єрмил за поштою, та й забарився у місті, ну, а їде назад уже він наїдпитку. А ніч, і ясна ніч: місяць світить... От і їде Єрмил через греблю: так уже йому дорога випала. Їде він отак, псар Єрмил, і бачить: у втопленника на могилі баранчик, білий такий, кучерявий, гарненький, походжає. От і думає Єрмил: дай-но візьму його, — що він має так пропадати, та й зліз, і взяв його на руки... Ну, а баранчик — нічого. От їде Єрмил до коня, а кінь від нього задкує, хропе, головою мотає; проте він його відпрукав, сів на нього з баранчиком і поїхав знов: баранчика поперед себе тримає. Дивиться він на нього, і баранчик йому просто в вічі так і дивиться. Моторошно йому стало, Єрмилові, тому псареві: що, мовляв, не пам'ятаю я, щоб отак барани кому у вічі дивилися; проте, нічого; став він його отак по шерсті гладити, — каже: «б'яша, б'яша!» А баран отой раптом як вищирить зуби, та йому теж «б'яша, б'яша»...

Не встиг оповідач вимовити те останнє слово, як раптом обидва собаки разом схопились, з судорожним гавкотом кинулись геть від вогню і зникли в темряві. Всі хлопчики перелякались. Ваня вискочив з-під своєї рогожі. Павлуша з криком кинувся слідом за собаками. Гавкіт їх швидко віддалявся... Почулася неспокійна біганина сполоханого табуна. Павлуша голосно гукав: «Сірий! Жучок!..» За якусь мить гавкіт замовк; голос Павла донісся вже здалека... Минув ще деякий час; хлопчики здивовано поглядали один на одного, ніби чекаючи, що ото буде... Раптом розлігся тупіт коняки, що мчала навскач; круто спинилася вона біля самого вогню, і, вчепившись за гриву, спритно зіскочив з неї Павлуша. Обидва собаки теж вскочили у кружалець світла і зараз же посідали, висолопивши червоні язики.

— Що там? що таке? — спитали хлопці.

— Нічого, — відповів Павло, махнувши рукою на коняку: — так, щось собаки зачули. Я думав, вовк, — додав він байдужим голосом, швидко дишучи на всі груди.

Я мимоволі замилувавсь Павлушею. Він був дуже хороший у що мить. Його негарне обличчя, пожвавлене швидкою їздою, палало сміливою відвагою і твердою рішучістю. Без патичка в руці, вночі, він, нітрохи не вагаючись, поскакав сам-один на вовка... «Який славний хлопчик!» думав я, дивлячись на нього.

— А бачили їх, чи що, вовків? — спитав боягузик Костя.

— Їх завжди тут багато, — відповів Павло: — та вони неспокійні тільки зимою.

Він знов сів собі перед вогнем. Сідаючи на землю, опустив він руку на кудлатий карк одного з собак, і довго не повертала голови зраділа тварина, з вдячною гордістю поглядаючи збоку на Павлушу.

Ваня знов забився під рогожу.

— А яке ти нам, Ілюшко, страхіття розповідав, — заговорив Федя, що йому, як синові багатого селянина, доводилося бути привідцею (сам він говорив мало, мовби боячись принизити свою гідність). — Та й собакам тут нечиста сила надала загавкати... А справді, я чув, це місце у вас нечисте.

— Варнавиці?.. Ще б пак! ще й яке нечисте! Там не раз, кажуть, старого пана бачили — покійного пана. Ходить, кажуть, у каптані довгополому і все так охкає, чогось на землі шукає. Його раз дідусь Трохимич зустрів. — Що, мовляв, батечку, Іване Івановичу, зволиш шукати на землі?

— Він його спитав? — перебив здивований Федя.

— Егеж, спитав.

— Ну, молодець же після цього Трохимич... Ну, і що ж той?

— Розрив-трави, каже, шукаю. Та так глухо говорить, глухо: розрив-трави. — А навіщо тобі, батечку Іване Івановичу, розрив-трави? — Душить, каже, могила душить, Трохимичу: геть хочеться, геть...

— Ач який! — зауважив Федя: — мало, видно, пожив.

— От диво! — промовив Костя: — я думав, покійників можна тільки у поминальну суботу бачити.

— Покійників повсякчас бачити можна, — упевнено підхопив Ілюша, який, оскільки я міг помітити, краще за інших знав усі сільські повір'я... — Ну, а в поминальну суботу ти можеш і живого побачити, кому, тобто, того року черга помирати. Досить тільки вночі сісти на паперть церковну та все на дорогу дивитися. Ті й підуть повз тебе дорогою, кому, тобто, вмирати того року. От у нас торік баба Уляна на паперть ходила.

— Ну, і бачила вона кого-небудь? — з цікавістю спитав Костя.

— Аякже. Насамперед вона сиділа довго-довго, нікого не бачила і не чула... тільки все начебто собачка отак забреше, забреше десь... Раптом, дивиться: іде стежкою хлопець у самій сорочечці. Вона придивилася — Івашко Федосеев іде...

— Той, що помер навесні? — перебив Федя.

— Той самий. Іде і голівоньки не підводить... А впізнала його Уляна... Ну, а потім дивиться: баба йде. Вона придивляється, — ох, ти, господи! — сама йде дорогою, сама Уляна.

— Невже сама? — спитав Федя.

— Йй-богу, сама!

— Ну, що ж, адже вона ще не померла?

— Та року ще не вийшло. А ти глянь на неї: у чому душа держиться!

Усі знов притихли. Павло кинув жменю сухих гілок на вогонь. Різко зачорпіли вони на полум'ї, що раптом спалахнуло, затріщали, задиміли і почали вигинатися, підіймаючи обпалені кінці. Відбиток світла вдарив, поривчасто тремтячи, на всі боки, особливо вгору. Раптом десь узявся білий голубок, — налетів просто на цей відбиток, перелякано покрутився на одному

місці, весь обливаючись гарячим блиском, і зник, дзвонячи крилами.

— Видно, від дому відбився, — зауважив Павло. — Тепер летітиме, поки на що не наткнеться, і де наткнеться, там і почує до світанку...

— А що, Павлушо, — промовив Костя, — чи не праведна це душа летіла на небо, га?

Павло кинув другу жменю гілок на вогонь.

— Може, — промовив він нарешті.

— А скажи, будь ласка, Павлушо, — почав Федя: — що, у вас також у Шаламові було видно передвидення¹ небесне?

— Як сонця ото не стало видно? Атож.

— Мабуть, настрахались і ви?

— Та не ми самі. Пан наш, хоча і казав нам перед тим, що, мовляв, буде вам передвидення, а як потемніло, сам, кажуть, так перелякався, що аж нікуди. А в челядницькій хаті баба куховарка, так та, тільки-но потемніло, чуєш, взяла та рогачем усі горшки перебила у печі: «кому тепер їсти, каже, прийшов кінець світу». Так щі й потекли. А в нас на селі такі, брат, чутки ходили, що мовляв, білі вовки по землі побіжать, людей їстимуть, хижий птах полетить, а то й самого Тришку² побачать.

— Якого це Тришку? — спитав Костя.

— А ти не знаєш? — з запалом підхопив Ілюша. — Ну, брат, звідкіля ж це ти, що Тришки не знаєш? Сидуни ж у вас у селі сидять, от уже справді сидуни! Тришка — ото буде такий чоловік дивовижний, який прийде; а прийде він, такий дивовижний чоловік, що його і взяти не можна буде, і нічого йому вдіяти не можна буде: такий уже буде дивовижний чоловік. Захочуть його, приміром, узяти хрест'яни, вийдуть проти нього з кілками, оточагь його, ну, а він на них ману напустить — таку ману напустить, що вони ж самі один одного поб'ють. У в'язницю його посадять, приміром, — він попросить водички попиту у ковшику: йому принесуть ковшик, а він пірне туди, та й шукай вітру в полі! Кайдани на нього надінуть, а він у долоньки затріпотить — вони з нього так і поспадають. Ну, і ходитиме цей Тришка по селах та по містах; і буде цей Тришка, лукавий чоловік, спокушати народ християнський... ну, а вдіяти йому не можна буде нічого... Вже такий він буде дивовижний, лукавий чоловік.

— Авжеж, — провадив далі Павло своїм неквапливим голосом: — такий. От його саме і чекали у нас. Казали старі люди, що от, мовляв, тільки-но передвидення небесне розпочнеться, так Тришка і прийде. От і почалося передвидення. Висипав увесь народ на вулицю, у поле, чекає, що буде. А в нас, ви знаєте, місце видне, привільне. Дивляться — раптом від слобідки

¹ Так мужики називають у нас сонячне затемнення. (Прим. автора.)

² У повір'ї про «Тришку», мабуть, відбилися перекази про антихриста. (Прим. автора).

згори йде якийсь чоловік, такий чудний, голова така дивовижна... всі як крикнуть: «ой, Тришка йде! ой, Тришка йде!» та хто куди! Староста наш у канаву заліз; старостиха у підворітті застряла, лементує на все горло, свого ж надвірного собаку так налякала, що той з цепу, та через пліт, та в ліс; а Кузькин батько, Дорофеїч, ускочив в овес, присів і давай кричати перепелом: «може, мовляв, хоч птаха ворог, душогуб, пожаліє». Отак-от усі переполохались... А чоловік ото ішов наш бондар, Вавило: жбан собі новий купив, та на голову порожній жбан і надів.

Усі хлопчики засміялися і знов замовкли на мить, як це часто буває з людьми, що розмовляють на вільному повітрі. Я поглянув навкруги: урочисто і велично стояла ніч; вогку свіжість пізнього вечора заступила опівнічна суха теплінь, і ще довго було їй лежати м'якою запоною на поснулих ланах; ще багато часу лишалося до першого летету, до перших шерехів і шелестів ранку, до перших росинок світанку. Місяця не було на небі: він у ту пору пізно сховався. Незчисленні золоті зорі, здавалося, тихо пливли всі, одна поперед одної блимаючи, у напрямку до Молочного Шляху, і, справді, дивлячись на них, ви начебто невиразно, відчували самі навальний, безупинний біг землі... Чудний, різкий, болісний крик розлігся раптом два рази поспіль над річкою і, трохи згодом, почувся ще раз уже далі...

Костя здригнувся... — «Що це?»

— Це чапля кричить, — спокійно відказав Павло.

— Чапля, — повторив Костя... — А що таке, Павлушо, я вчора чув увечері, — додав він, трохи помовчавши: — ти, може, знаєш...

— Що ти чув?

— А ось що я чув. Ішов я з Кам'яної Гряди у Шашкіно; а йшов спочатку все нашою ліщиною, а потім лужком пішов — знаєш, там, де він сугибеллю¹ виходить, — адже, там є бучило²; знаєш, воно ще не все комишем заросло; от, пішов я повз це бучило, братці мої, і раптом з того бучила як застогне хтось, та так жалісно-жалісно: у-у... у-у... у-у!.. Страх такий мене поймав, братці мої: а час пізній, та й голос такий болісний. Так-от, здається, сам би і заплакав. Щоб це таке мало бути? га?

— У цьому бучилі, позаминулого літа, Акіма лісника втопили злодії, — зауважив Павлуша: — то, може, його душа жаліється.

— Та й те ж сказати, братці мої, — відповів Костя, розширивши свої і без того великі очі... — Я й не знав, що Акіма у цьому бучилі втопили: я б ще не так налякався!

— А то, кажуть, є такі жаби малесенькі, — провадив далі Павло, — які так жалібно кричать.

¹ Сугибель — крутий заворот в яру. (Прим. автора).

² Бучило — глибока яма з весняною водою, що лишилась після поводи; вона не пересихає навіть улітку. (Прим. автора).

— Жаби? ну, ні, це не жаби... які це... (Чапля знов прокричала над рікою). — Ото ще! — несамохіть промовив Костя: — немов лісовик кричить.

— Лісовик не кричить, він німий, — підхопив Ілюша: — він тільки у долоні плеще та тріщить...

— А ти його бачив, лісовика, чи що? — насмішкувато перепинив його Федя.

— Ні, не бачив, і борони бог його бачити: ну, а інші бачили. От цими днями він у нас мужичка обплутав: водив, водив його по лісі, і все круг однієї поляни... Насилу тобі на ранок додому добрався.

— Ну, і бачив він його?

— Бачив. Каже, такий стоїть великий, великий, темний, закутаній, отак немов за деревом, добре не розгедиш, немов від місяця ховається, і дивиться, дивиться очищами, моргає ними, моргає...

— Ех, ти! — скрикнув Федя, легенько здригнувшись і знизавши плечима: — пху!..

— І навіщо ця погань у світі розвелася? — зауважив Павло: — справді!

— Не лайся: диви, почує, — зауважив Ілля.

Запала знов мовчанка.

— Подивіться-но, подивіться-но, хлоп'ятка, — почувся раптом дитячий голос Вані: — подивіться на божі зірочки, — немов бджілки роються!

Він вистромив своє свіже личко з-під роγοжі, сперся на кулачок і поволі підвів догори свої великі тихі очі. Очі всіх хлопців підвелися до неба і не хутко опустилися.

— А що, Ваню, — ласкаво заговорив Федя, — що твоя сестра Анютка, здорова?

— Здорова, — відповів Ваня, трохи гаркавлячи.

— Ти їй скажи — чого вона до нас, чому не ходить?..

— Не знаю.

— Ти їй скажи, щоб вона ходила.

— Скажу.

— Ти їй скажи, що я їй гостинця дам.

— А мені даси?

— І тобі дам.

Ваня зітхнув.

— Ну, ні, мені не треба. Дай уже краще їй: вона в нас така добренька.

І Ваня знов поклав свою голівку на землю. Павло підвівся і взяв у руки порожній казанок.

— Куди ти? — спитав Федя.

— До річки, водички набрати: водички захотілося випити.

Собаки підвелися і пішли за ним.

— Гляди, не впави в річку! — гукнув йому навздогін Ілюша.

— Чого йому впасти? — сказав Федя: — він побережеться.

— Еге, побережеться. Всяке буває: він-от нагнеться, почне води набирати, а водяник його за руку схопить та потягне до себе. Почнуть потім казати: впав, мовляв, хлопець у воду... А де там упав?.. О-он, у комиші поліз, — додав він, прислухаючись.

Комиші справді, розсовуючись, «шуршали», як кажуть у нас.

— А чи правда, — спитав Костя, — що Акулина-дурненька з того часу з глузду з'їхала, як у воді побувала?

— З того часу... Яка тепер! Ну, а кажуть, раніше красуня була. Водяник її знівечив. Видно, не сподівався, що її швидко витягнуть. От він її, там у себе на дні, і знівечив.

(Я сам не раз зустрічав цю Акулину. Вкрита лахміттям, страшенно худа, з чорним, як вугілля, обличчям, каламутним поглядом і вічно вищиреними зубами, тупцює вона цілими годинами на одному місці, де-небудь на дорозі, міцно притиснувши коцаві руки до грудей і поволи переступаючи з ноги на ногу, немов дикий звір у клітці. Вона нічого не розуміє, що б їй не казали, і тільки коли-не-коли судорожно регоче).

— А кажуть, — провадив далі Костя: — Акулина тому в річку кинулась, що її полюбовник обдурив.

— Через це саме.

— Пам'ятаєш Васю? — сумно додав Костя.

— Якого Васю? — спитав Федя.

— А от того, що потонув, — відповів Костя: — у шій-от у самій річці. А який же хлопчик був! І-їх, який хлопчик був! Мати його, Феклиста, як же вона його, Васю, любила! І немов почувала вона, Феклиста, що йому від води загибель станеться. Бувало, піде ото Вася з нами, з хлоп'ятками, влітку до річки купатися, — вона так уся і затруситься. Інші баби нічого, проходять собі з ночвами, перевалюються, а Феклиста поставить ночви на землю і почне його кликати: «вернися, мовляв, вернися, мое сонечко! ох, вернися, соколику!» — І як потонув, господь знає. Грався на бережку, і мати тут-таки була, сіно громадила, раптом чує, немов хто бульбашки по воді пускає, — дивиться, а тільки вже сама Васина шапочка по воді пливе. Адже з того самого часу і Феклиста не при своєму умі: — прийде та й ляже на тому місці, де він потонув; ляже, братці мої, та й затягне пісеньку, — пам'ятаєте, Вася все таку пісеньку співав, — от її вона затягне, а сама плаче, плаче, гірко богові жаліється...

— А от Павлуша йде, — промовив Федя.

Павло підійшов до вогню з повним казанком у руці.

— Що, хлоп'ята, — почав він, помовчавши: — негаразд справа.

— А що? — поквалливо спитав Костя.

— Я Васин голос чув.

Всі так і здригнулися.

— Що ти, що ти? — пробелькотав Костя.

— Йй-богу! Тільки почав я до води нагинатися, чую, раптом, кличуть мене отак Васиним голоском і немов з-під води:

«Павлушо, Павлушо, ходи сюди». Я відійшов. Проте води набрав.

— Ах ти, господи! ах ти, господи! — промовили хлопчики, хрестячись.

— Адже це тебе водяник кликав, Павло, — додав Федя... — А ми тільки-но про нього, про Васю, говорили.

— Ах, — це прикмета недобра, — протяжно промовив Ілюша.

— Ну, дарма, нехай! — промовив Павлуша рішуче і сів знов: — своєї долі не обминеш.

Хлопчики притихли. Видно було, що слова Павла справили на них глибоке враження. Вони почали вкладатися перед вогнем, наче збираючись спати.

— Що це? — спитав раптом Костя, підвівши голову.

Павло прислухався.

— Це кулички летять, посвистують.

— Куди ж вони летять?

— А туди, де, кажуть, зими не буває.

— А хіба є така земля?

— Є.

— Далеко?

— Далеко-далеко, за теплими морями.

Костя зітхнув і заплющив очі.

Уже понад три години проминуло відтоді, як я присусідився до хлопчиків. Місяць зійшов нарешті; я його не відразу помітив: такий він був малий і вузький. Ця безмісячна ніч, здавалося, була така сама чудова, як і раніше... Але вже сходилося до темного краю землі багато зір, які ще недавно високо стояли на небі; все зовсім затихло навколо, як звичайно затихає все тільки перед ранком: все спало міцним, непорушним, передранковим сном. У повітрі вже не так сильно пахло, — у ньому знов начебто розливалася вогкість... недовгі літні ночі!.. Розмова хлопчиків згасала разом з вогнями... Собаки навіть дрімали; коні, оскільки я міг розгледіти при зоряному світлі, що ледве мерехтіло і ледве лилося, теж лежали, понуривши голови... Легке забуття охопило мене; воно перейшло в дрімоту.

Свіжий струмінь пробіг по моему обличчю. Я розплющив очі: — ранок починався. Ще ніде не рум'янилася зоря, але вже забіліло на сході. Все стало видно, хоч невиразно видно, навколо. Блідосіре небо світліло, холоділо, синіло; зорі то блимали слабким світлом, то зникали; відволожилася земля, спітніло листя, де-не-де почали розлягатися живі звуки, голоси, і рідкий, ранішній вітерець уже почав блукати і пурхати над землею. Тіло моє відповіло йому легким, веселим тремтінням. Я проворно встав і пішов до хлопчиків. Вони всі спали, як убиті, навколо тліючого багаття; тільки Павло підвівся до половини і пильно глянув на мене.

Я кивнув йому головою і пішов додому, понад річку, що почала диміти. Не встиг я пройти двох верст, як уже полилися

навколо мене по широкій мокрій луці, і попереду по зазеленилих горбах, від лісу до лісу, і позаду по довгій курній дорозі, по блискучих, багрянцем облитих кущах, і по річці, що соромливо синіла з-під танучого туману — полилися спочатку ясночервоні, потім червоні, золоті потоки молодого, гарячого світла... Усе заворушилось, прокинулось, заспівало, зашуміло, заговорило. Всюди променистими алмазами зайнялися великі краплі роси; мені назустріч, чисті і ясні, немов теж обмиті ранішньою прохолодою, долинули звуки дзвона, і раптом повз мене, гнаний знайомими хлопцями, промчав табун, що відпочив...

Я, на жаль, мушу додати, що того самого року Павла не стало. Він не потонув: він убився, впадши з коня. Жалко, славний був хлопець!

КАСЬЯН З КРАСИВОЇ МЕЧІ

Я повертався з полювання труським візком і, пригнічений задушною спекою літнього хмарного дня (відомо, що в такі дні спека буває часом ще нестерпніша, ніж в ясні, особливо коли немає вітру), дрімав та похитувався, з похмурим терпінням віддаючи всього себе на поталу дрібній, білій куряві, що безперестанку здіймалася з вибитої дороги з-під розсохлих та деренкучих коліс, — коли це увагу мою збудило незвичайне збен-теження та тривожні рухи мого кучера, що до цієї хвилини ще міцніше дрімав, ніж я. Він засмикав віжками, засовався на передку і почав погукувати на коней, раз у раз поглядаючи кудись убік. Я оглянувся навкруги. Ми їхали широкою зораною рівниною; надзвичайно положистими, хвилястими косогороми збігали до неї невисокі, теж зорані пагорбки, зір обіймав усього яких-небудь п'ять верст пустельного простору; оддалік — невеликі березові гаї своїми закруглено-зубчастими верхівками самі тільки порушували майже пряму лінію небосхилу. Вузькі стежки тяглися полями, пропадали в лощинках, вилися горбками, і на одній з них, якій за п'ятсот кроків перед нами доводилося перетинати нашу дорогу, розгледів я якийсь похід. На нього саме й поглядав мій кучер.

То був похорон. Попереду, у возі, запряженому однією конячкою, поволі їхав священик; дячок сидів біля нього й правив; за возом чотири мужики, з непокритими головами, несли труну, вкриту білим полотном; дві жінки йшли за труною. Тонкий, жалібний голосок однієї з них раптом долинув до мого вуха; я прислухався: вона голосила. Журно розлягався серед порожніх полів цей переливчастий, одноманітний, безнадійно-скорботний спів. Кучер погнав коней: він хотів випередити цей похід. Зустрінути дорогою покійника — погана прикмета. Йому справді пощастило проскакати дорогою перше, ніж покійник устиг добратися до неї; та ми ще не від'їхали й ста кроків, коли враз нашого воза дуже штовхнуло, він нахилився, мало не перекинувся. Кучер зупинив розігнаних коней, махнув рукою й плюнув.

— Що там таке? — спитав я.

Кучер мій зліз мовчки й не кваплячись.

— Та що таке?

— Вісь зламалась... перегоріла, — похмуро відповів він і з таким обуренням поправив раптом шлею на припряжній, що та зовсім похитнулася була набік, проте встояла, пирхнула, струснулася й спокійнісінько почала чухати себе зубом нижче коліна передньої ноги.

Я зліз і постояв якийсь час на дорозі, невиразно віддаючись почуттю неприємного непорозуміння. Праве колесо майже зовсім підвернулося під воза і, здавалося, з німим відчаєм здіймало догори своїх маточину.

— Що тепер робити? — спитав я нарешті.

— Он хто винен! — сказав мій кучер, показуючи батогом на похід, який встиг уже звернути на дорогу і наближався до нас: — вже я завжди це помічав, — казав він далі, — це прикмета певна — зустріти покійника... Атож.

І він знову смикнув припряжну, яка, бачачи його неприхильність та суворість, зважилась залишитися нерухомою і тільки зрідка й скромно помахувала хвостом. Я походив трохи туди і сюди і знову зупинився перед колесом.

Тимчасом покійник нагнав нас. Поволі звернувши з дорogi на траву, потяглася мимо нашого воза сумна процесія. Ми з кучером скинули шапки, уклонилися священнику, переглянулися з носіями. Вони ступали важко; високо здіймалися їх широкі груди. З двох жінок, що йшли за гробом, одна була дуже стара й бліда; нерухомі її риси, жорстоко скривлені горем, зберігали вираз суворої урочистої поважності. Вона йшла мовчки, іноді підводячи худу руку до тонких, запалих губ. У другої жінки, молодиці років двадцяти п'яти, очі були червоні й вологі, і все обличчя опухло від плачу; порівнявшись із нами, вона перестала голосити й затулилася рукавом... Та от покійник поминув нас, вибрався знову на дорогу, і знову почувся її жалібний, що душу рвав, спів. Мовчки провівши очима труну, що мірно похитувалась, кучер мій звернувся до мене.

— Це Мартина тесляра ховають, — заговорив він, — що з Рябої.

— А ти як знаєш?

— Я по бабах узнав. Стара ота — його мати, а молода — жінка.

— Він хворий був, чи що?

— Так... гарячка... Позавчора за лікарем посилав управитель, та дома лікаря не застали... А тесляр був добрий, попивав трохи, а добрий був тесляр. Ач, баба його як побивається... Ну, та вже ж відомо: у баб сльози некуповані. Бабські сльози та сама вода... Атож.

І він нагнувся, проліз попід поводом у припряжної й ухопився обома руками за дугу.

— Але ж, — зауважив я: — що ж нам робити?

Кучер мій спершу вперся коліном у плече голобельному, трусонув разів зо два дугою, поправив сидельце, потім знову проліз попід поводом у припряжної і, штовхнувши її мимохить у морду, підійшов до колеса, — підійшов і, не спускаючи з нього погляду, поволі добув з-під поли каптана тавлінку, повільно витяг за ремінець кришку, повільно засунув у тавлінку свої два товсті пальці (і два ледве в ній помістилися); пом'яв-пом'яв тютюн, перекривив задалегідь носа, понюхав із зупинкою, супроводячи кожну понюшку довгим кректанням, і, болісно жмурачись та моргаючи зволожілими від сліз очима, поринув у глибокий роздум.

— Ну, що? — промовив я, нарешті.

Кучер мій обережно поклав тавлінку в кишеню, насунув капелюха собі на брови, без допомоги рук, самим рухом голови, і задумливо поліз на передок.

— Куди ж ти? — спитав я його не без здивування.

— Звольте сідати, — спокійно відповів він і взявся за віжки.

— Та як же ми поїдемо?

— Та вже поїдемо.

— Але ж вісь...

— Звольте сідати.

— Та вісь зламалась...

— Зламатись вона зламалась; ну, а до виселків доб'ємося... ходою, тобто. Тут ось за гайком праворуч є виселки, Юдиними прозиваються.

— І ти гадаєш, ми доїдемо?

Кучер мій не вшанував мене відповіддю.

— Я краще пішки піду, — сказав я.

— Як хочете...

І він махнув батогом. Коні рушили.

Ми справді добралися до виселків, хоч праве передне колесо ледве трималось і надзвичайно дивно крутилось. На одному пагорбку воно трохи не злетіло; але кучер мій закричав розлюченим голосом, і ми щасливо спустилися.

Юдині виселки склалися з шістьох низеньких та маленьких хатинок, що вже встигли скривитися набік, хоч їх, напевно, поставили недавно: двори не у всіх були обгороджені плотом. В'їжджаючи до цих виселків, ми не зустріли жодної живої душі; навіть курей не було видно на вулиці, навіть собак; тільки один, чорний, з куцим хвостом, покvapливо вискочив при нас із зовсім висохлого корита, куди його, мабуть, загнала спрага, і зараз, без гавкоту, прожогом кинувся під ворота. Я зайшов до першої хати, відчинив двері в сіни, гукнув хазяїв, — ніхто не відповідав мені. Я гукнув ще раз: голодне нявкання кішки почувлося за другими дверима. Я штовхнув їх ногою: худа кішка шмигнула повз мене, блимнувши в п'ятьмі зеленими очима. Я всунув голову в кімнату, подивився: темно, димно й порожньо. Я пішов на двір, і там нікого не було.. У загородці теля прому-

кало: кривий сірий гусак прокульгав трохи набік. Я перейшов до другої хати — і в другій хаті ні душі. Я на двір...

По самій середині ясно освітленого двору, на самому, як то кажуть, пригріві лежав, обличчям до землі й накривши голову сірком, як мені здалося, хлопчик. За кілька кроків від нього, коло благенького візка, стояла, під солом'яною повіткою, худа конячинка в обірваній збруї. Сонячне світло, падаючи струменями крізь вузькі дірки в ветхому наметі, рябило невеликими ясними плямами її кошлату червоно-гніду шерсть. Тут-таки, у високій шпаківні, цокотали шпаки, з спокійною цікавістю поглядаючи вниз із свого повітряного домочка. Я підійшов до того, що спав, почав його будити...

Він підвів голову, побачив мене і враз схопився на ноги... «Чого, чого треба? що таке?» — забурмотів він спросоння.

Я не зразу йому відповів: так вразив мене його вигляд. Уявіть собі карлика років під п'ятдесят, з маленьким, смагливим та зморщеним обличчям, гострим носиком, карими, ледве помітними очима й кучерявим, густим, чорним волоссям, що, як шапка на грибі, широко сиділо на малесенькій його голівці. Яке тіло його було надзвичайно кволе і худе, і зовсім не можна переказати словами, який був незвичайний і чудний його погляд.

— Чого треба? — спитав він мене знову.

Я пояснив йому, в чому була справа, він слухав мене, не зводячи з мене своїх очей, що поволі моргали.

— То чи не можна нам нову вісь здобути? — сказав я нарешті: — я б з охотою заплатив.

— А ви хто такі? мисливці, чи що? — спитав він, окинувши мене поглядом з ніг до голови.

— Мисливці.

— Пташок небесних стріляєте, либонь?.. звірів лісових?.. І не гріх вам божих пташок убивати, кров проливати неповинну?

Чудний дідок говорив дуже протяжно. Звук його голосу теж здивував мене. В ньому не тільки не чути було нічого дряхлого, — він був навдивовижу солодкий, молодий і майже пожіночому ніжний.

— Осі в мене нема, — додав він, трохи помовчавши: — оця-от не годиться (він показав на свій візок), — у вас, мабуть, віз великий.

— А в селі знайти можна?

— Яке тут село!.. Тут ні в кого нема... Та й дома нема нікого: всі на роботі. Ідьте собі, — промовив він раптом і ліг знову на землю.

Я ніяк не сподівався такого кінця.

— Послухай, старий, — заговорив я, торкнувшись до його плеча: — зроби ласку, поможи.

— Ідьте з богом! Я натомився: до міста їздив, — сказав він мені й потяг собі сіряк на голову.

— Та зроби ж бо ласку, — сказав я далі: — я... я заплачу.

— Не треба мені твоєї плати.

— Та будь ласка, старий...

Він підвісяв до половини ї сів, схрестивши свої тонкі ніжки.

— Я б тебе провів, може, на поруб. Тут у нас купці гай купили, — бог їм суддя, переводять гай і контору поставили, бог їм суддя. Там би ти у них вісь і замовив, або готову купив.

— І чудово! — радісно скрикнув я. — Чудово!.. ходім.

— Дубову вісь, добру, — казав він далі, не підводячись з місця.

— А далеко до того порубу?

— Три версти.

— Ну, що ж! ми можемо твоїм візком доїхати.

— Та ні...

— Ну, ходім, — сказав я, — ходім, старий! Кучер нас на вулиці дожидається.

Старий неохоче встав і вийшов за мною на вулицю. Кучер мій був у роздратованому настрої: він зібрався був попоїти коней, але води в колодязі було надзвичайно мало, і на смак вона була недобра, а це, як кажуть кучери, перше діло... Проте, побачивши старого, він усміхнувся, закивав головою і вигукнув:

— А, Касянушко! здоров!

— Здоров, Єрофію, справедливий чоловіче! — відповів Касьян смутним голосом.

Я зараз переказав кучерові його пропозицію; Єрофій виявив свою згоду і заїхав у двір. Поки він, з обміркованою клопітливістю, відпрягав коней, старий стояв, прихилившись плечем до воріт, і невесело поглядав то на нього, то на мене. Він начебто не розумів: його, скільки я міг помітити, не дуже тішили наші несподівані відвідини.

— А хіба й тебе переселили? — спитав його раптом Єрофій, здіймаючи дугу.

— І мене.

— Ото! — промовив мій кучер крізь зуби. — Знаєш, Мартин отой, тесляр... ти ж бо рябівського Мартина знаєш?

— Знаю.

— Ну, він помер. Ми оце його труну зустріли.

Касьян здригнувся.

— Помер? — промовив він і похнюпився.

— Та помер. Що ж ти його не вилікував, га? Адже ти, кажуть, лікуєш, ти лікарка.

Мій кучер видимо насміхався, глузував із старого.

— А це твій віз, чи що? — додав він, показуючи на нього плечем.

— Мій.

— Ну, віз... віз! — повторив він, і, взявши його за голоблі, трохи не перекинув догори дном... — Віз!.. А чим же ви на поруб поїдете?.. У ці голоблі нашу коняку не запряжеш: наші коні великі, — а це що таке?

— А не знаю, — відповів Касьян: — чим ви поїдете; хіба-от цією худобиною, — додав він, зітхаючи.

— Цією б то? — підхопив Єрофій та, підійшовши до Касьян-ової шапкини, презирливо ткнув її третім пальцем правої руки в шию. — Ач, — додав він з докором, — заснула, гава!

Я попросив Єрофія запрягти її швидше. Мені самому захотілося поїхати з Касьяном на поруб: там часто водяться тете-рюки. Коли вже візок був зовсім готовий, і я сляк-так разом із своїм собакою вже вмотився на його покорченому луб'яному дні, і Касьян, зщулившись клубочком і з тим самим журним виразом на обличчі, теж сидів на передку, — Єрофій підійшов до мене і з таємничим виглядом прошепотів:

— І добре зробили, батечку, що з ним поїхали. Бо він такий, бо він юродивець, і прізвище йому: Блоха. Я не знаю, як ви й зрозуміти його могли...

Я хотів був зауважити Єрофієві, що досі Касьян мені здавався дуже розважливою людиною, але кучер мій безупинно говорив далі тим самим голосом:

— Ви тільки дивіться, теє, чи туди він вас привезе. Та вісь самі звольте вибрати: міцнішу вісь звольте вибрати... А що, Блоха, — додав він голосно: — що, у вас хлібця можна роздобути?

— Пошукай; може, знайдеться, — відповів Касьян, смикнув віжками, і ми покотили.

Конячка його, на справжній мій подив, бігла дуже непогано. Протягом усієї дороги Касьян уперто мовчав і на мої запитання відповідав уривчасто й знехотя. Ми незабаром доїхали до порубу, а там добралися й до контори, високої хати, що самотньо стояла над невеликим ярком, нашвидку перетятим загатою й перетвореним на став. Я знайшов у цій конторі двох молодих купецьких прикажчиків, з білими, як сніг, зубами, солодкими очима, солодкою й жвавою мовою й солодко-шахраюватою усмішечкою, сторгував у них вісь і подався на поруб. Я думав, що Касьян залишиться при коняці, дождатиметься мене, але він раптом підійшов до мене.

— А що, пташок стріляти йдеш? — заговорив він: — га?

— Так, якщо знайду.

— Я піду з тобою... Можна?

— Можна, можна.

І ми пішли. Вирубаного місця було всього з версту. Я, признаюся, більше дивився на Касьяна, ніж на свого собаку. Недарма його прозвали Блохою. Його чорна, нічим не прикрита голівка (а втім, його волосся могло замінити будь-яку шапку) так і мигтіла в кущах. Він ходив надзвичайно моторно і немов усе підплигував на ходу, щоразу нагинався, зривав якісь травки, совав їх за пазуху, бурмотів собі щось під ніс і все поглядав на мене й на мого собаку, та таким пильним, чудним поглядом. У низьких кущах, «у дріб'язку», і на порубі часто держаться маленькі сірі пташки, які раз у раз перелітають з

деревця на деревце та посвистують, раптом пірнаючи на льоту. Касьян їх передражнював, перекликався з ними; поршок¹ полетів, цвірінькаючи, у нього з-під ніг, — він зацвірінькав йому вслід; жайворонок почав спускатися над ним, тріпочучи крилами й дзвінко виспівуючи, — Касьян підхопив його пісеньку. Зі мною він все не заводив розмови...

Погода була чудова, ще краща, ніж перше; але спека все не спадала. По ясному небу ледве-ледве неслися високі і рідкі хмари, жовтаво-білі, як весняний спізнілий сніг, плоскі і довгасті, як спущені вітрила. Їх узорчасті краї, пухнасті й легкі, як бавовна, поволі, але помітно мінялися кожну мить: вони танули, ці хмари, і від них не падало тіні. Ми довго бродили з Касьяном порубом. Молоді паростки, що не встигли витягтися вище аршина, оточували своїми тонкими, гладенькими стеблинками почорнілі, низькі пеньки; круглі губчасті нарости з сірою облямівкою, ті самі нарости, з яких виварюють губку, ліпилися до цих пеньків; суниця пускала по них свої рожеві вусики; гриби тут-таки щільно сиділи сім'ями. Ноги безперестанку плутали та чіплялися в довгій траві, пересиченій гарячим сонцем; всюди рябіло в очах від гострого металічного виблискування молодого, червоного листа на деревцях; скрізь рябіли блакитні кетяги журавлиного горошку, золоті чашечки курячої сліпоти, наполовину лілові, наполовину жовті квітки брата-і-сестри; то там, то там, коло забутих доріжок, на яких сліди коліс позначалися смугами червоної дрібної травички, підносилися купки дров, потемнілих від вітру й дощу, поскладані сажнями; бліда тіль падала від них косими чотирикутниками, — іншої тіні не було ніде. Легкий вітерець то прокидався, то затихав: подує раптом просто в обличчя і начебто розгуляється, — все весело зашумить, закиває й зарухається навкруги, граціозно захитаються гнучкі кінці папоротів, — зрадієш йому... та от уже він знову завмер, і все знову затихло. Самі тільки коники дружно тріщать, немов розлучені, — і стомлює цей неугавний, кислий і сухий звук. Він пасує до невідступної спеки полудня; його немов породила вона, немов викликала з розпеченої землі.

Не натрапивши й на жодного вивідка, дійшли ми, нарешті, до нового порубу. Там недавно зрубані осики сумно лежали на землі, придавивши собою й траву, й дрібний чагарник; на деяких листя ще зелене, але вже мертве, в'яло звисало з нерухомого віття; на інших воно вже позасихало й пожолобилося. Від свіжих золотаво-білих трісок, що купами лежали коло яскравовогких пеньків, в'яло особливим, надзвичайно приємним, гірким духом. Віддалік, ближче до гаю, глухо стукали сокири, і часом урочисто й повільно, немов уклоняючись і розставляючи руки, спускалося кучеряве дерево...

Довго не знаходив я ніякої дичини; нарешті, з широкого ду-

¹ Молодий перепел. (Прим. автора.)

бового куща, що наскрізь проріс полином, полетів деркач. Я стрельнув; він перекрутився в повітрі і впав. Почувши постріл, Касьян швидко затулив очі рукою й не ворухнувся, поки я не набив рушницю й не підняв деркача. Коли ж я подався далі, він підійшов до місця, де впав убитий птах, нагнувся до трави, на яку бризнуло кілька крапель крові, похитав головою, лякливо глянув на мене... Я чув потім, як він шепотів: «Гріх!.. Ах, оце гріх!»

Спека примусила нас, нарешті, увійти до гаю. Я кинувся під високий кущ ліщини, над яким молодий, стрункий клен мальовничо розкинув свої легкі віти. Касьян сів на товстий кінець зрубаної берези. Я дивився на нього. Листя мляво коливалося вгорі, і його рідко-зеленуваті тіні тихо перебігали вперед і назад по його миршавому тілу, сьак-так закутаному в темний сіряк, — по його маленькому обличчю. Він не підводив голови. Знуджений його мовчазністю, я ліг на спину і почав милуватися мирною грою переплутаного листя на далекому ясному небі. Напрочуд приємно лежати на спині в лісі й дивитися вгору! Вам здається, що ви дивитесь у бездонне море, що воно широко стелеться під вами, що дерева не підіймаються від землі, а, немов коріння величезних рослин, спускаються, сторч падають у ті скляно-ясні хвилі; листя на деревах то просвічує ізумрудями, то згущується у золотаву, майже чорну зелень. Десь далеко-далеко, закінчуючи собою тонку гілку, нерухомо стоїть окремих листок на блакитному шматку прозорого неба, і поряд з ним гоїдається другий, нагадуючи своїм рухом гру рыб'ячого плеса, начебто рух той самовільний і не викликаний вітром. Чарівними підводними островами тихо напливають і тихо проходять білі круглі хмари, — і от, раптом, усе це море, це осяйне повітря, це віття й листя, облите сонцем, — усе заструмить, затремтить перебіжним блиском, і здійметься свіже, тремтливе лопотіння, схоже на безперервний дрібний плескіт брижів, що несподівано набігли. Ви не ворухитесь — ви дивитесь: і не можна виявити словами, як радісно, і тихо, і солодко стає на серці. Ви дивитесь — та глибока, чиста блакить викликає на устах ваших усмішку, невинну, як вона сама; як хмари по небу, і начебто разом з ними, повільною чергою проходять по душі щасливі спомини, і все вам здається, що зір ваш йде далі і далі і тягне вас самих за собою в ту спокійну, сяючу безодню, і немає змоги відірватися від цієї височини, від цієї глибини...

— Пане, а пане! — промовив раптом Касьян своїм дзвінким голосом.

Я з подивом підвівся; досі він ледве відповідав на мої запитання, а то враз сам заговорив.

— Чого тобі? — спитав я.

— Ну, навіщо ти пташку вбив? — почав він, дивлячись мені прямо в обличчя.

— Як навіщо?.. Деркач — це дичина: його їсти можна.

— Не на те ти вбив його, пане: будеш ти його їсти! Ти його на потіху собі вбив.

— Але ж ти сам, мабуть, гусей або курей, наприклад, їси?

— Та птиця богом призначена для людини, а деркач — птах вільний, лісовий. Та й не він один: багато її, усякої лісової тварини, і польової й річної тварини, і болотяної й лугової, і верхової й низової — і гріх її вбивати, і хай вона живе на землі до свого кінця... А людині їжа призначена інша; їжа їй інша і інше пиття: хліб — божа благодать, та води небесні, та тварина свійська від давніх батьків.

Я з подивом глянув на Касьяна. Слова його лилися вільно; він не шукав їх, він говорив з тихим захопленням і лагідною поважністю, іноді заплющуючи очі.

— То й рибу, по-твоєму, гріх убивати? — спитав я.

— У риби кров холодна, — відказав він з певністю, — риба тварина німа. Вона не боїться, не веселиться; риба тварина безсловесна. Риба не відчуває. У ній і кров не жива... Кров, — казав він далі, помовчавши, — святе діло кров! Кров сонечка божого не бачить, кров од світу ховається... великий гріх показати світові кров, — великий гріх і страх... 'Ой, великий!

Він зітхнув і похнюпився. Я, признаюся, з цілковитим здивуванням подивився на чудного старика. Його мова звучала не мужицькою мовою: так не говорять прості люди, і красномовці так не говорять. Ця мова обмірковано-урочиста і чудна... Я не чув нічого подібного.

— Скажи, будь ласка, Касьяне, — почав я, не спускаючи очей з його злегка розчервоного обличчя: — чим ти промишляєш?

Він не відразу відповів на моє запитання. Його погляд неспокійно забігав на мить.

— Живу, як господь велить, — промовив він нарешті: — а щоб, тобто, промишляти — ні, нічим не промишляю. Нерозумний я вельми, змалечку; роблю, поки сила, — робітник же з мене поганій... де мені! Здоров'я немає, і руки дурні. Ну, весною солов'їв ловлю.

— Солов'їв ловиш?.. А як же ти казав, що всяку лісову і польову та іншу там тварину не треба займати?

— Убивати її не треба, справді; смерть і так своє візьме. От хоч би Мартин-тесляр: жив Мартин-тесляр, і не довго жив, і помер; жінка його тепер побивається за чоловіком, за дітками малими... Проти смерті ні людині, ні тварині не схитрувати. Смерть і не біжить, та й від неї не втечеш; та помагати їй не слід... А я соловейків не вбиваю, — борони боже! Я їх не на муку ловлю, не на погибель їх живота, а на втіху людську, на втіху й веселість.

— Ти в Курськ їх ловити ходиш?

— Ходжу я і в Курськ, і далі ходжу, як трапиться. По боло-

тах ночую та по заліссях, у полі ночую сам, у глушині: тут кулички розсвистяться, тут зайці кричать, тут селезні скрекочуть... Вечорочками примічаю, ранніми ранками вислухаю, досвітками обсипаю сіткою кущі... Інший соловейко так жалісно співає, солодко... жалко навіть.

— І продаєш ти їх?

— Віддаю добрим людям.

— А що ж ти ще робиш?

— Як роблю?

— Чим ти зайнятий?

Старий помовчав.

— Нічим я отак не зайнятий... робітник з мене поганий. Грамоту, проте, тямлю.

— Ти грамотний?

— Тямлю грамоту. Поміг господь та добрі люди.

— Що, ти сімейний чоловік?

— Ні, несімейний.

— Чому так?.. Вимерли, чи що?

— Ні, а так: талану в житті не вийшло. Та це все під богом, усі ми під богом ходимо; а справедливий мусить бути чоловік, — от що! Богові вгодний, тобто.

— І рідні в тебе нема?

— Є... та... так...

Старий зам'явся.

— Скажи, будь ласка, — почав я: — мені почулося, мій кучер у тебе питався, що, мовляв, чому ти не вилікував Мартина? хіба ти вмієш лікувати?

— Кучер твій справедливий чоловік, — задумливо відповів мені Касьян: — а теж не без гріха. Лікаркою мене називають... Яка я лікарка!.. і хто може лікувати? Це все від бога. І лікувати можна тільки від бога. А є... трави, квітки є: помагають, справді. От хоч би череда, наприклад, трава добра для людини; от подорожник теж; про них і говорити не сором: чисті травки — божі. Ну, а інші не так: і помагають вони, а гріх; і говорити про них гріх. Ще з молитвою хіба... Ну, певна річ, є і слова такі... А хто вірує — спасеться, — додав він, знизивши голос.

— Ти нічого Мартинові не давав? — спитав я.

— Пізно довідався, — відповів старий. — Та що! Кому як на роду судилося. Не жилаць був тесляр Мартин, не жилаць на землі: це вже так. Ні, вже коли якій людині не жити на землі, ту й сонечко не гріє, як іншу, і хліб тій не на користь, — немов що її геть кличе... Еге; упокой господь його душу!

— Давно вас переселили до нас? — спитав я після короткої мовчанки.

Касьян стрепенувся.

— Ні, недавно: років чотири. За старого пана ми все жили на своїх давніх місцях, а от опіка переселила. Старий пан у нас був лагідна душа, смиренник — царство йому небесне! Ну,

опіка, певна річ, справедливо розмірковала; як видно, вже так судилося.

— А ви де перше жили?

— Ми з Красивої Мечі.

— Далеко воно звідси?

— Верст зо сто.

— Що ж, там краще було?

— Краще... краще. Там місця привільні, річні, гніздо наше, а тут тіснота, сухмінь. Тут ми осиротіли. Там у нас, на Красивій тій Мечі, вийдеш ти на горбок, вийдеш — і господи боже мій, що це? га?.. І річка тобі і луки, і ліс; а там церква, а там знову пішли луки. Далеко видно, далеко, далеко. От як далеко видно... Дивишся, дивишся, ах ти, господи! Ну, тут, правда, земля краща: суглинок, добрий суглинок, кажуть селяни; та про мене хлібця ж всюди вдосталь вродить.

— А що, старий, скажи правду, тобі, мабуть, хочеться в рідному краї побувати?

— Еге, подивився б. А втім, скрізь добре. Людина я несімейна, непосіда. Та й що! багато, чи що, дома там висидиш? А от, як підеш, як підеш, — підхопив він, підвищивши голос: — і полегшає справді. І сонечко на тебе світить, і богові ти видніший, і співається доладніше. Тут, дивишся, — трава яка росте; ну, запримітиш — зірвеш. Вода тут біжить, приміром, джерельна, холодна: свята вода; ну, нап'єшся — запримітиш теж. Птахи співають небесні... А то за Курськом підуть степи, отакі тобі степові місця, от диво, от утіха людині, от дозвілля, от божа благодать! І йдуть вони, люди кажуть, от самих теплих морів, де живе тиця Гамаюн солодкогоса, і з дерев лист ні взимку не спадає, ні восени, і яблука ростуть золоті на срібному вітті, і живе всяка людина в достатку й справедливості... І от уже я б туди пішов... Адже я мало куди не ходив! І в Ромен ходив, і в Сибірськ — славне місто, і в саму Москву — золоті маківки; ходив на Оку-годівницю, і на Цну-голубку, і на Волгуматінку, і багатьох людей бачив, добрих христ'ян, і в містах побував чесних... Ну, от, пішов би я туди... і от... і вже й... І не один я, грішний... багато інших христ'ян в личаках ходять, по світу блукають, правди шукають... так!.. А то що дома там, га? Справедливості в людині нема, — от воно що...

Ці останні слова Кас'ян вимовив скоромовкою, майже нерозбірно; потім він ще щось сказав, чого я навіть дочути не міг, а обличчя його такий чудний прибрало вираз, що мені мимоволі пригадалася назва «юродивця». Він похнюпився, відкашлявся і начебто прийшов до пам'яті.

— Ото сонечко! — промовив він півголосом: — ото благодать, господи! ото теплінь в лісі!

Він повів плечима, помовчав, неуважно глянув і заспівав потихеньку. Я не міг розчути всіх слів його протяжної пісеньки; такі почувися мені:

«Е! — подумав я: — та він складає»...

Раптом він здригнувся і замовк, пильно вдивляючись у хащу лісу. Я повернувся й побачив маленьку селянську дівчинку, років восьми, у синьому сарафанчику, з картою хустиною на голові і з плетеним козубком на засмаглій голенькій руці. Вона, мабуть, ніяк не сподівалася нас зустріти; як то кажуть, наткнулася на нас і стояла нерухомо в зеленій гушавині ліщинника, на тінявій галявинці, лякливо поглядаючи на мене своїми чорними очима. Я ледве встиг розгледіти її; вона зараз пірнула за дерево.

— Аннушко! Аннушко! ходи сюди, не бійся, — гукнув старий ласкаво.

— Боюсь, — почувся тонкий голосок.

— Не бійся, не бійся, ходи до мене.

Аннушка мовчки покинула свою схованку, тихо обійшла кругом, — її дитячі ніжки ледве шелестіли по густій траві, — і вийшла з гушавини біля самого старого. Це була дівчина не восьми років, як мені здалося спершу, зважаючи на невеличкий її зріст, — а тринадцяти або чотирнадцяти. Усе її тіло було мале й худе, але дуже струнке й моторне, а гарне личко напрочуд схоже на обличчя самого Касьяна, хоч Касьян красунем не був. Ті самі гострі риси, той самий чудний погляд, лукавий і довірливий, задумливий і проникливий, і рухи ті самі... Касьян окинув її очима; вона стояла до нього боком.

— Що, гриби збирала? — спитав він.

— Еге, гриби, — відповіла вона з несміливою усмішкою.

— І багато знайшла?

— Багато. (Вона хутко глянула на нього й знову всміхнулася).

— І білі є?

— Є й білі.

— Покажи-но, покажи... (Вона спустила козуб з руки й підняла до половини широкий лист лопуха, яким гриби були прикриті). — Е! — сказав Касьян, нагнувшись над козубом: — та які гарні! Оце-то Аннушка!

— Це твоя дочка, Касьяне, чи що? — спитав я. (Обличчя в Аннушки злегка спалахнуло.)

— Ні, так, родичка, — промовив Касьян з удаваною байдужістю. — Ну, Аннушко, іди собі, — додав він ту ж мить: — іди з богом. Та дивись...

— Та навіщо ж їй пішки йти! — перебив я його. — Ми б її довели...

Аннушка зашарілась, як маків цвіт, ухопилася обома руками за мотузочку козуба і збентежено подивилась на старого.

— Ні, дійде, — відказав він тим самим байдужо-лінивим голосом. — Що їй... Дійде й так... Іди.

Аннушка прудко пішла в ліс. Касьян подивився їй вслід,

потім похнюпився й усміхнувся. У цій довгій усмішці, в небагатьох словах, що сказав він Аннушці, в самому звукові його голосу, коли він говорив з нею, була невимовна, палка любов і ніжність. Він знову подивився в той бік, куди вона пішла, знов усміхнувся і, потираючи собі обличчя, кілька разів похитав головою.

— Навіщо ти її так швидко відпровадив? — спитав я його: — я б у неї гриби купив...

— Та ви там, однаково, дома купите, коли схочете, — відповів він мені, вперше вживаючи слово: «ви».

— А вона в тебе дуже гарненька.

— Ні... де там... так... — відповів він, немов знехотя, і з тієї ж хвилини знову став мовчазний.

Бачивши, що всі мої спроби примусити його знову розговоритись залишилися марними, я подався на поруб. До того ж і спека трохи спала; але невдача чи, як кажуть у нас, незадача моя тривала, і я з одним деркачем та з новою віссю вернувся до виселків. Уже під'їжджаючи до двору, Касьян раптом обернувся до мене.

— Пане, а пане, — заговорив він: — адже я винен перед тобою; то ж я тобі дичину всю відвів.

— Як саме?

— Та вже це я знаю. А от і вчений пес у тебе, і добрий, а нічого не зміг. Подумаєш, люди що, люди, га? От, і звір, а що з нього зробили?

Я б даремно став переконувати Касьяна в неможливості «заговорити» дичину і тому нічого не відповів йому. До того ж ми цю мить повернули у ворота.

У хаті Аннушки не було; вона вже встигла прийти й залишити козуб з грибами. Єрофій приладнав нову вісь, піддавши її спершу суворій і несправедливій оцінці; а через годину я виїхав, залишивши Касьянові трохи грошей, яких він спочатку був не взяв, але потім, подумавши та подержавши їх на долоні, поклав за пазуху. За цю годину він не вимовив майже жодного слова; він, як і раніш, стояв, прихилившись до воріт, не відповідав на докори мого кучера і дуже холодно попросився зо мною.

Я, тільки-но вернувся, встиг помітити, що Єрофій мій знову перебуває у похмурому настрої... І справді, нічого їстівного він у селі не знайшов, водопій для коней був поганий. Ми виїхали. З незадоволенням, що виявлялося навіть на його потилиці, сидів він на козлах і страх як хотів заговорити зо мною, але, чекаючи першого мого запитання, обмежувався легким бурчанням напівголосно та повчальними, а часом в'їдливими словами, зверненими до коней. «Село! — бурмотів він: — а ще село! Спитав хоч квасу — і квасу нема... Ах ти, господи! А вода — просто тьху! (Він плюнув угорло.) Ні огірків, ні квасу — нічого. Ну, ти, — додав він голосно, звертаючись до правої припряжної: — я тебе знаю, потуральниця така! Любиш собі потурати, либонь...

(І він ударив її батогом.) Зовсім злукавилася коняка, а яка раніше згідна була тварина... Ну-ну, оглядайся!..»

— Скажи, будь ласка, Єрофію, — заговорив я: — що за людина цей Касьян?

Єрофій не швидко мені відповів: він взагалі чоловік був розважливий та неквапливий; але я зараз же міг догадатись, що моє запитання його розвеселило й заспокоїло.

— Блоха ото? — заговорив він нарешті, пересмикнувши віжками: — чудна людина: чисто тобі юродивець, такої чудної людини й нескоро знайдеш другої. Адже, наприклад, адже він достоту як наш оцей буланій: рук відбіг теж... від роботи, тобто. Ну, певна річ, який з нього робітник, — в чому душа держиться, — ну, а все ж таки... Адже він змалечку так. Спершу він з дядьками з своїми візникував; вони в нього були троєчні; ну, а потім, мабуть, набридло — покинув. Почав дома жити, та й дома ж не всидить: такий непосидючий, — вже справді блоха. Пан йому трапився, спасибі, добрий — не силував. От він так відтоді все мотається, наче вівця неприкаяна. І такий-бо дивовижний, бог його знає: то мовчить, як пень, то раптом заговорить, — а що заговорить, бог його знає. Хіба це манір? Це не манір. Недоречна людина, як є. Співає, проте, добре. Так добре — нічого, нічого.

— А що, він лікує, справді?

— Де там лікує!.. Ну, де йому! Такий уже він чоловік... Мене, проте, від золотухивилікував... Де йому! Дурна людина, як є, — додав він, помовчавши.

— Ти його давно знаєш?

— Давно. Ми їм по Сичівці сусіди, на Красивій-бо Мечі.

— А ця, що нам у лісі трапилась, дівчина, Аннушка, що, вона йому рідня?

Єрофій подивився на мене через плече і посміхнувся на весь рот.

— Хе!.. егеж, рідня. Вона сирота: матері в неї нема, та й невідомо, хто її мати була. Ну, а мабуть, що родичка: дуже на нього скидається... Ну, живе в нього. Метка дівка, нема що казати; добра дівка, і він, старий, в ній душі не чує: дівка хороша. Та ж він, ви от не повірите, а він, либонь, Аннушку оту свою грамоти вчити надумає. Йй-бо, з ним це станеться: вже такий він чоловік надзвичайний. Несталий такий, нерозмірний навіть... Е-е-е, — раптом урвав. самого себе мій кучер і, зупинивши коней, нагнувся набік і почав нюхати повітря.— Начебто горілим пахне? Так і є! Вже оті мені нові осі... А, здається, як мазав... Піти водиці добути: от, до річі, й ставок.

І Єрофій повагом зліз із передка, одв'язав відерце, пішов до ставка і, вернувшись, не без приємності слухав, як шипіла маточина колеса, раптом охоплена водою... Разів із шість доводилося йому за яких-небудь десять верст обливати розпалену вісь, і вже зовсім звечоріло, коли ми повернулися додому.

БУРМИСТР

Верст за п'ятнадцять від мого маєтку живе один знайомий мені чоловік, молодий поміщик, гвардійський офіцер у відставці, Аркадій Павлович Пеночкін. Дичини в нього в маєтку водиться багато, дім збудований за планом французького архітектора, слуги одягнуті по-англійському, обіди він справляє чудові, вітає гостей ласкаво, а все ж таки неохоче до нього їдеш. Він людина розсудлива й статечна, виховання дістав, як водиться, найкраще, служив, у вищому світі потерся, тепер господарством займається з великим успіхом. Аркадій Павлович, кажучи власними його словами, суворий, але справедливий, за добро підданих своїх дбає і карає їх — задля їх-таки добра. «З ними треба поводитися як з дітьми», каже він в такому випадку: «неуцтво, *mon cher: il faut prendre cela en considération*»¹. А сам, коли випадає так звана сумна необхідність, різких та поривчастих рухів уникає й голосу підвищувати не любить, а більше тикає рукою прямо, спокійно примовляючи: «адже я тебе просив, любий мій», або: «що з тобою, друже мій, отямся»; причому тільки трохи стискає зуби й кривить рота. Зросту він невеликого, постави чепуристої, собою дуже непоганий, руки й нігті у великій охайності тримає; від його рум'яних губ та щік так і пашисть здоров'ям. Сміється він звучно й безтурботно, привітно жмуристь ясні, карі очі. Одягається добірно і з смаком; виписує французькі книги, малюнки й газети, але до читання не дуже охочий: «Вічного Жида» ледве подужав. У карти грає майстерно. Взагалі Аркадія Павловича вважають за одного з найосвіченіших дворян і найпринадніших женихів у нашій губернії; дами від нього без тями й особливо вихваляють його манери. Він напрочуд добре поводитьсь, обережний, як кішка, і ні в яку історію вплутаний зроду не бував; хоч при нагоді дати себе знати й несміливу людину спантеличити й зрізати любить. Поганим товариством зовсім гидує — скомпрометуватися боїться; зате під веселу годину оголошує себе поклонником Епікура, хоч

¹ Любий мій; це треба взяти на увагу.

взагалі про філософію висловлюється непохвально, називаючи її туманною поживою германських умів, а часом і просто дурницею. Музику він теж любить; за картами співає крізь зуби, але з почуттям; із «Лючії» й «Сомнамбули» теж дещо пам'ятає, та чогось усе високо забирає. Зимою він їздить у Петербург. Дім у нього в порядку надзвичайному; навіть кучери підкорились його впливові й щодня не тільки витирають хомути і сіряки чистять, а самі собі обличчя вмивають. Дворові люди Аркадія Павловича поглядають, щоправда, чогось спідлоба, — але в нас на Русі похмурого від заспаного не відрізняш. Аркадій Павлович говорить голосом м'яким і приємним, з зупинками й наче з задоволенням пропускаючи кожне слово крізь свої прегарні, напахчені вуса; також уживає багато французьких висловів, як-от: «Mais c'est impayable!», «Mais comment donc»¹ тощо. Незважаючи на все те, я принаймні не дуже охоче його відвідую, і коли б не тетерюки та не куріпки, напевно, зовсім би з ним роззнайомився. Дивний якийсь неспокій опановує вас в його домі; навіть комфорт вас не тішить, і щоразу, ввечері, коли з'явиться перед вами закучерявлений камердинер у блакитній лівреї з гербовими гудзиками, й почне улесливо стягати з вас чоботи, ви відчуваєте, що якби замість його блідої й сухорлявої постаті враз з'явилися перед вами дивовижно-широкі вилиці й неймовірно тупий ніс молодого кремезного парубка, якого пан щойно взяв від сохи, а він устиг уже в десятих місцях розпоти по шитому недавно подарований нанковий каптан, — ви б зраділи несказанно й охоче б зазнали небезпеки позбутися разом із чоботом власної вашої ноги аж по самий вертлюг...

Незважаючи на мою неприхильність до Аркадія Павловича, довелося мені одного разу перебути в нього ніч. Другого дня я рано-вранці звелів запрягти свою коляску, але він не хотів мене пустити без сніданку на англійський манер і повів до себе в кабінет. Разом з чаєм подали нам котлети, рідкі яйця, масло, мед, сир тощо. Два камердинери, в чистих білих рукавичках, швидко й мовчки випереджали наші найменші бажання. Ми сиділи на перському дивані. На Аркадієві Павловичу були широкі шовкові шаровари, чорна бархатна куртка, гарний фес із синьою китицею й китайські жовті туфлі без задків. Він пив чай, сміявся, розглядав свої нігті, курив, підкладав собі подушки під бік і взагалі почував себе в якнайкращому настрої. Поснідавши добре і з видимим задоволенням, Аркадій Павлович налив собі чарку червоного вина, підніс її до губ і раптом насупився.

— Чому вино не нагріте? — спитав він досить гострим голосом одного з камердинерів.

Камердинер зняквів, став, як укупаний, і зблід.

— Адже я тебе питаю, любий мій? — спокійно казав далі Аркадій Павлович, не спускаючи з нього очей.

---

¹ «Але ж це кумедно!» «Але ж які!»

Бідолашний камердинер пом'явся на місці, покрутив салфеткою й не сказав ні слова. Аркадій Павлович понурих голову і задумливо подивився на нього спідлоба.

— Pardon, mon cher¹, — промовив він з приємною усмішкою, приязно торкнувшись рукою до мого коліна, і знов уп'явся в камердинера. — Ну, іди, — додав він, помовчавши трохи, підвів брови й подзвонив.

Увійшов чоловік товстий, смаглявий, чорноволосий, з низьким лобом і зовсім залпливими очима.

— Щодо Федора... дати наказ, — промовив Аркадій Павлович півголосом і з цілковитим самовладанням.

— Слухаюсь, — відповів товстий і вийшов.

— Voilà, mon cher, les désagrément de la campagne², — весело зауважив Аркадій Павлович. — Та куди ж бо ви? залишіться, посидьте ще трохи.

— Ні, — відповів я, — мені час.

— Усе на полювання! Ох, оці вже мені мисливці! Та ви куди тепер їдете?

— За сорок верст звідси, в Рябово.

— У Рябово? Ах, боже мій, та якщо так, то й я з вами поїду. Рябово всього за п'ять верст від моєї Шипилівки, а я таки давно в Шипилівці не бував: усе часу вибрати не міг. От як до речі вийшло: ви сьогодні в Рябові полюєте, а увечері до мене. Се sera charmant³. Ми разом повечереємо, — ми візьмемо з собою кухаря, — ви в мене переночуєте. Чудово! Чудово! — додав він, не дочекавшись моєї відповіді. — C'est arrangé⁴.. Гей, хто там? Коляску нам звеліть запрягти, та швидше. Ви в Шипилівці не бували? Мені було б совісно запропонувати вам перебути ніч у хаті в мого бурмістра, та ви, я знаю, невибагливі, і в Рябові в сінному б сараї ночували... Ідьмо, ідьмо!

І Аркадій Павлович заспівав якийсь французький романс.

— Адже, ви, може, не знаєте, — казав він далі, похитуючись на обох ногах: — у мене там мужики на оброці. Конституція, — що будеш робити? Проте оброк мені платять справно. Я б їх, признаєтесь, давно на панщину зсадив, та землі мало! Я й так дивуюсь, як вони кінці з кінцями зводять. А втім, c'est leur affaire⁵. Бурмістр у мене там — молодець, une forte tête⁶, державний муж! Ви побачите... Як, справді, це добре вийшло!

Робити було нічого. Замість дев'ятої години ранку ми виїхали о другій. Мисливці зрозуміють моє нетерпіння. Аркадій Павлович любив, як він казав, при нагоді попестити себе і забрав з собою таку купу білизни, припасів, питва, пахоців, подушок

¹ Вибачте, любий мій.

² От, мій любий, неприємності сільського життя.

³ Це буде чудово.

⁴ Це вирішено.

⁵ Це їх справа.

⁶ Розумна голова.

і всяких несесерів, що іншому ошадливому та владущому собою німцеві вистачило б усієї цієї благодаті на рік. На кожному спуску з гори Аркадій Павлович звертався з короткою, але сильною промовою до кучера, з чого я міг зробити висновок, що мій знайомий неабиякий боягуз. А втім, подорож відбулася дуже щасливо; тільки на одному недавно полагодженому місточку віз із кучарем перекинувся, і заднім колесом йому придушило шлунок.

Аркадій Павлович, бачивши падіння доморослого Карема, перелякався не на жарт і ту ж мить звелів спитати: чи цілі в нього руки? Але доставши ствердну відповідь, враз заспокоївся. Проте, їхали ми досить довго; я сидів у одній колясці з Аркадієм Павловичем і під кінець подорожі відчув нудьгу смертельну, тим більше, що протягом кількох годин мій знайомий зовсім видахся і починав уже ліберальничати. Нарешті, ми приїхали, тільки не в Рябово, а прямо в Шипилівку; якось воно так вийшло. Того дня я й без того вже пополювати не міг і тому, згнітивши серце, скорився своїй долі.

Кухар приїхав за кілька хвилин до нас і, здавалось, уже встиг розпорядитися та попередити, кого слід було, бо при самому в'їзді в село зустрів нас староста (син бурмістра), кремезний і рудий мужик в косий сажень зростом, верхи й без шапки, в новому сіряку нарозхрист. «А де ж Софрон?» спитав його Аркадій Павлович. Староста спершу моторно сплигнув з коня, уклонився панові в пояс, промовив: «Здрастуйте, батечку Аркадію Павловичу», потім підвів трохи голову, струснувся й доповів, що Софрон поїхав у Перов, але по нього вже послали. — «Ну, їдь за нами», сказав Аркадій Павлович. Староста відвів з чемності коня набік, видерся на нього верхи й пустився тюпцем за коляскою, тримаючи шапку в руці. Ми поїхали селом. Кілька мужиків у порожніх возах трапилось нам назустріч; вони їхали з току й співали пісень, підплигуючи всім тілом і погойдуючи ногами в повітрі; але, побачивши нашу коляску і старосту, враз замовкли, поскидали свої зимові шапки (діло було влітку) і трохи підвелись, ніби чекаючи наказів. Аркадій Павлович милостиво їм уклонився. Тривожне хвилювання видимо ширилось по селу. Жінки в картатих паньовах жбурляли тріски в недогадливих або надто запопадливих собак; кривий дід з бородою, що починалася під самими очима, відірвав недопоєного коня від колодязя, ударив його невідомо за що по боку, а тоді вже вклонився. Хлопчаки в довгих сорочинах з зойком бігли в хати, лягали червом на високий поріг, перехилювали голови, закидали ноги догори й таким способом дуже проворно перекидалися за двері, у темні сіни, звідки вже й не появлялися. Навіть кури поспішали прискороною риссю в підворіття; один меткий півень з чорними грудьми, схожими на атласну жилетку, і червоним хвостом, закрученим на самісінькій гребінь, залишився був на дорозі й уже зовсім зібрався кричати, але раптом зняковів і теж побіг.

Хата бурмістра стояла осторонь від інших, серед густого зеленого конопельника. Ми зупинилися перед ворітьми. Пан Пеночкін устав, мальовничо скинув з себе плащ і вийшов з коляски, привітно озираючись навкруги. Бурмістрова жінка зустріла нас з низькими поклонами й підійшла до панської ручки. Аркадій Павлович дав їй націлуватися досхочу і зійшов на ганок. У сінях, в темному кутку, стояла старостиха і теж уклонила, але до руки підійти не наважилась. У так званій холодній хаті — з сіней направо — вже поралися дві інші жінки; вони виносили звідти всякий мотлох, порожні дзбани, задерев'янілі кожухи, масляні горщики, колицу з купою ганчір'я та строкатою дитиною, підмітали банними віниками сміття. Аркадій Павлович вислав їх геть і розташувався на лаві під образами. Кучери почали вносити скрині, шкатули й інші прилади, всіма способами намагаючись притишити стукіт своїх важких чобіт.

Тимчасом Аркадій Павлович розпитував старосту про врожай, сівбу та інші господарські справи. Староста відповідав задовільно, але якось мляво і недоладно, немов замерзлими пальцями каптан застібав. Він стояв коло дверей і весь час настоювався та оглядався, даючи дорогу проворному камердинерові. З-за його могутніх плечей вдалося мені побачити, як бурмістрова жінка в сінях нишком біла якусь іншу жінку. Раптом заторохкотів віз і зупинився перед ганком: увійшов бурмістр.

Цей, як казав Аркадій Павлович, державний муж був зросту невеликого, плечистий, сивий та кремезний, з червоним носом, маленькими блакитними очима й бородою віялом. Зазначімо, до речі, що від того часу, як Русь стала, не було ще на ній прикладу, щоб вихований та розбагатілий чоловік не мав широкої бороди; інший цілий свій вік носив борідку ріденьку, клинцем, — раптом, дивисься, обклався навкруги немов сяйвом, — звідки волос береться! Бурмістр, мабуть, у Перові підгуляв: і обличчя в нього набрякло таки добре, та й горілкою від нього таки тхнуло.

— Ах, ви, батьки наші, милостивці ви наші, — заговорив він співучим голосом і з таким розчуленням на обличчі, що от-от, здавалось, сльози бризнуть: — насилу ото зволили завітати!.. Ручку, батечку, ручку, — додав він, уже заздалегідь протягаючи губи.

Аркадій Павлович задовольнив його бажання.

— Ну, що, брат Софрон, як у тебе справи йдуть? — спитав він ласкавим голосом.

— Ах, ви, батьки наші! — скрикнув Софрон: — та як же їм погано йти, справам би то! Та ви ж наші батьки, ви милостивці, сільце наше просвітити зволили приїздом своїм, ошчасливили по кінець життя! Слава тобі, господи, Аркадію Павловичу, слава тобі, господи! Благополучно все перебуває ласкою вашою.

Тут Софрон помовчав, подивився на пана і, ніби знову захоплений поривом почуття (до того ж і хміль брав своє), вдруге попросив руки і заспівав ще більше.

— Ах, ви, батьки наші, милостивці... і... вже що! Йй-богу, зовсім дурнем з радощів став... Йй-богу, дивлюся, та й не вірю... Ах, ви, батьки наші!..

Аркадій Павлович глянув на мене, усміхнувся й спитав: «N'est-ce pa que c'est touchant?»¹».

— Так, батечку, Аркадію Павловичу, — вів далі невгамовний бурмистр: — як же ви це? Журите ви мене зовсім, батечку, сповістити мене не зволили про ваш приїзд. Де ж ви нічку оцю перебудете? Адже тут нечистота, сміття...

— Нічого, Софроне, нічого, — з усмішкою відповів Аркадій Павлович: — тут добре.

— Та воно ж, батьки ви наші, — кому добре? нашому братові мужику добре; а ви... ах, ви, батьки мої, милостивці, ах, ви, батьки мої!.. Простіть мене, дурного, з глузду з'їхав, йй-богу, здурів зовсім.

Тимчасом подали вечерю; Аркадій Павлович почав призвоятися. Сина свого старий прогнав — мовляв, духоти напускаєш.

— Ну, що, розмежувався, старий? — спитав пан Пеночкін, що явно хотів підробитися під мужицьку мову й до мене підморгував.

— Розмежувалися, батечку, все твоею ласкою. Позавчора сказку підписали. Хлиновські оті спочатку поламались... поламались, батечку, правда. Вимагали... вимагали... і бозна-чого вимагали; але ж дурнеча, батечку, народ дурний. А ми, батечку, з ласки твоєї подяку заявили та Миколая Миколайовича, посередственика, задовольнили; усе за твоїм наказом чинили, батечку; як ти зволив наказати, так ми й чинили, і з відома Єгора Дмитровича все чинили.

— Єгор мені доповідав, — поважно зауважив Аркадій Павлович.

— Якже, батечку, Єгор Дмитрович, якже.

— Ну, то, виходить, ви тепер задоволені?

Софрон тільки того й чекав: — Ах, ви, батьки наші, милостивці наші! — заспівав він знову... — Та помилуйте ви мене... та ми ж за вас, батьки наші, день і ніч господу богу молимося... Землі, звичайно, обмаль...

Пеночкін перепинив його: — Ну, добре, добре, Софрон, знаю, ти мені щирий слуга... А що, як вимолот?

Софрон зітхнув.

— Ну, батьки ви наші, вимолот не такий добрий. Та що, батечку Аркадію Павловичу, дозвольте вам доповісти, дільце яке вийшло. (Тут він наблизився, розводячи руками, до пана Пеночкіна, нагнувся й прижмурих одне око). Мертве тіло на нашій землі об'явилося.

— Як це?

— І сам ради не дам собі, батечку, милостивці ви наші: видно, дихий попутав. Та, на щастя, коло чужої межі вияви-

¹ Адже правда — це зворушливо?

лось; а тільки, що гріха таїти, на нашій землі. Я його зараз на чужий клин і звелів перетягти, поки можна було, та сторожу приставив і своїм наказав: мовчіть! — кажу. А становому про всяк випадок об'яснив: от які порядки, кажу; та чайком його, та подяку... Та що, батечку, думаєте? Адже й залишилось у чужаків на шиї; а мертве ж тіло, що двісті карбованців — як калач.

Пан Пеночкін багато сміявся з витівки свого бурмістра і кілька разів сказав мені, показуючи на нього головою: «*Quel gail-lard, ah?*»¹

Тимчасом надворі зовсім стемніло; Аркадій Павлович звелів з столу прибирати й сіна принести. Камердинер послав нам протині, розклав подушки; ми лягли. Софрон пішов до себе, діставши наказ на наступний день. Аркадій Павлович, засинаючи, ще поговорив трохи про чудові властивості російського мужика і разом з тим зауважив мені, що, від початку управління Софрона, за шипилівськими селянами не водиться ані шеляга недоїмки... Сторож закалатав у дошку; дитина, що, видно, ще не встигла прийнятися почуттям належної самозреченості, запищала десь у хаті... Ми заснули.

Другого дня ми встали досить рано. Я був зібрався їхати в Рябово, але Аркадій Павлович хотів показати мені свій маєток і впросив мене залишитись. Я й сам був не від того, щоб переконатися на ділі у видатних властивостях державного мужа — Софрона. З'явився бурмістр. На ньому була сніга свита, підперезана червоним поясом. Говорив він значно менше ніж учора, дивився гостро й пильно в очі панові, відповідав до ладу і до діла. Ми разом з ним подались на тік. Софронів син, триаршинний староста, за всіма ознаками людина дуже дурна, теж пішов за нами, та ще приєднався до нас земський Федосейч, відставний солдат з величезними вусами й предивним виразом обличчя: наче він дуже давно тому з чогось надзвичайно здивувався та від того часу вже й не прийшов до тями. Ми оглянули тік, клуню, сто-доли, сараї, вітряк, двір для худоби, вруна, конопельники, усе було справді в чудовому порядку: самі тільки похмурі обличчя в мужиків деякою мірою дивували мене. Окрім корисного, Софрон дбав ще й про приємне: всі рови пообсаджував вербами, поміж скиртами на току стежки зробив і пісочком посипав, на вітряку приладнав флюгер у вигляді ведмедя з роззявленою пащею й червоним язиком, до цегляного двору для худоби приліпив щось на зразок грецького фронтона і під фронтоном білилом написав: «Пастроен вселе Шипилофке втысеча восем Сод саракавом году. Сей скотный дфор». — Аркадій Павлович розчулився зовсім, заходився викладати мені французькою мовою вигоди оброчного стану, причому, однак, зазначив, що панщина поміщикам вигідніша, — та мало чого нема!.. Почав давати

¹ Який штукар, га?

бурмистрові поради, як садити картоплю, як худобі корм заготовляти тощо. Софрон вислухував панську мову з увагою, часом заперечував, але вже не величав Аркадія Павловича ні батьком, ні милостивцем і все наполягав на тому, що землі, мовляв, у них обмаль, докупити б не вадило. «Що ж, купіть, — казав Аркадій Павлович: — на моє ім'я, я не від того». — На цю мову Софрон не відповідав нічого, тільки бороду погладжував. — «Однак, тепер не вадило б з'їздити до лісу», — зауважив пан Пеночкін. Ту ж мить привели нам верхових коней; ми поїхали до лісу, або, як у нас кажуть, до '«заказу». У цьому «заказі» знайшли ми глушину й дичавину страшенну, за що Аркадій Павлович похвалив Софрона й поплескав його по плечу. Пан Пеночкін додержувався щодо лісівництва російських міркувань, і тут-таки розповів мені прекумедний, як він казав, випадок, як один жартун-поміщик напутив свого лісника, видерши в нього мало не половину бороди, щоб довести, що від підрубання ліс густіший не виростає... Проте, в інших випадках, і Софрон, і Аркадій Павлович — обидва не цуралися новозаведень. Коли ми повернулися до села, бурмистр повів нас подивитися віялку, нещодавно випсану ним з Москви. Віялка справді працювала добре, але коли б Софрон знав, яка неприємність чекала і його, і пана на цій останній прохідці, він, напевно, залишився б з нами дома.

Ось що трапилось. Виходячи з сараю, побачили ми таке видовище. За кілька кроків від дверей, біля брудної калюжі, де безжурно хлопалося три качки, стояло навколішки два мужики: один — старий років під шістдесят, другий хлопчина років двадцяти, обидва в плоскіхніх полатаних сорочках, босоніж і підперезані мотузками. Земський Федосеїч старанно метушився коло них і, напевно, встиг би вмовити їх піти геть, якби ми забарились у сараї, але, побачивши нас, він виструнчився й завмер на місці. Тут-таки стояв і староста з роззявленим ротом та безпорадними кулаками. Аркадій Павлович насупився, закусив губу і підійшов до прохачів. Обидва мовчки вклонились йому в ноги.

— Чого вам треба? про що ви просите? — спитав він суворим голосом і трохи в ніс. (Мужики глянули один на одного й словечка не промовили, тільки прижмурились, немов від сонця, та швидше дихати стали.

— Ну, що ж? — провадив далі Аркадій Павлович і зараз-таки звернувся до Софрона: — з якої сім'ї?

— З Тоболієвої сім'ї, — повільно відповів бурмистр.

— Ну, що ж ви? — заговорив знову пан Пеночкін: — язиків у вас нема, чи що? Кажі, ти, чого тобі треба? — додав він, хитнувши головою на старого. — Та не бійся, дурню.

Старий витяг свою темнобуру, зморщену шию, криво роззявив посинілі губи, хрипким голосом вимовив: «Заступися, пане!» і знову стукнув лобом об землю. Молодий мужик теж укло-

нився. Аркадій Павлович з гідністю подивився на їх потилиці, закинув голову й розставив трохи ноги.

— Що таке? На кого ти скаржишся?

— Помилуй, пане! Дай звести дух... Замучені зовсім. (Старий насилу говорив.)

— Хто тебе замучив?

— Та Софрон Яковлевич, батечку.

Аркадій Павлович помовчав.

— Як тебе звати?

— Антипом, батечку.

— А це хто?

— Та синок мій, батечку.

Аркадій Павлович помовчав знову й усами повів.

— Ну, то чим же він тебе замучив? — заговорив він, дивлячись на старого крізь вуса.

— Батечку, розорив украй. Двох синів, батечку, без черги в некрути віддав, тепер і третього відбирає. Учора, батечку, останню корівчину з двору забрав і хазяйку мою побив — он його милість. (Він показав на старосту.)

— Гм? — вимовив Аркадій Павлович.

— Не дай до краю розоритися, батечку!

Пан Пеночкін насупився.

— Але що ж це означає? — спитав він бурмистра півголосом і з незадоволеним виглядом.

— П'яна людина, — відповів бурмистр, уперше вживаючи, «слово-ер»: — нероботящий. З недоїмки не виходить от уже п'ятий рік.

— Софрон Яковлевич за мене недоїмку сплатив, батечку, — казав далі старий: — от п'ятий годочок пішов, як сплатив, а як сплатив — у кабалу мене й забрав, батечку, та от і...

— А чого недоїмка за тобою завелася? — грізно спитав пан Пеночкін. (Старий понурив голову.) — Мабуть, пиячити любиш, по шинках тинятися? (Старий роззявив був рота.) — Знаю я вас, — у запалі провадив Аркадій Павлович: — ваше діло пити та на печі лежати, а путящий мужик за вас відповідає.

— І грубіян теж, — укинув бурмистр у панську мову.

— Ну, вже це само собою. Це завжди так буває; це вже я не раз помітив. Цілий рік ледарює, грубіянить, а тепер у ногах валяється?

— Батечку, Аркадію Павловичу, — з одчаєм заговорив старий: — помилуй, заступись, — який я грубіян? Як перед господом кажу, несила терпіти. Не злюбив мене Софрон Яковлевич, за що не злюбив — хай господь його судить! Розоряє вкрай, батечку... Останнього от синочка... і того... (На жовтих і зморщених очах у старого блиснула сльозинка.) — Помилуй, пане, заступися...

— Та й не нас самих, — почав був молодий мужик...

Аркадій Павлович враз спалахнув:

— А тебе хто питає, га? Тебе не питають, то ти й мовчи... Це що таке? Мовчи, кажуть тобі! мовчи! Ах, боже мій! та це, просто, бунт. Ні, брат, у мене бунтувати не раджу... у мене... (Аркадій Павлович ступив наперед, та, мабуть, згадав про мою присутність, відвернувся й поклав руки в кишені)... — Je vous demande bien pardon, mon cher ¹, — сказав він із силуваною усмішкою, значущо знизивши голос. — C'est le mauvais côté de la médaille ². Ну, добре, добре, — казав він далі, не дивлячись на мужиків: — я звелю... добре, ідіть. (Мужики не підводились.) — Ну, та я ж сказав вам... добре. Ідіть собі, я звелю, кажуть вам.

Аркадій Павлович повернувся до них спиною. — «Завжди незадоволення», — промовив він крізь зуби й пішов великими кроками додому. Софрон подався слідом за ним. Земський вирячив очі, немов кудись дуже далеко плігнути збирався. Староста вигнав качок з калюжі. Прохачі постояли ще трохи на місці, подивилися один на одного й поплентались, не озираючись, додому.

Години через дві я вже був у Рябові й разом з Анпадистом, знайомим мені мужиком, збирався на полювання. До самого мого від'їзду Пеночкін дувся на Софрона. Заговорив я з Анпадистом про шипилівських селян, про пана Пеночкіна, спитав його, чи не знає він тамтешнього бурмистра.

— Софрона Яковлевича?.. ще б пак!

— А що він за людина?

— Собака, а не людина; такої собаки до самого Курська не знайдеш.

— А що?

— Та ж Шипилівка тільки числиться за тим, як ото його, за Пеночкіним; адже не він нею володіє: Софрон володіє.

— Невже?

— Як своїм добром володіє. Селяни йому кругом винні; роблять на нього, немов наймити: кого з хурою посилає, кого куди... — зашарпав зовсім.

— Землі у них, здається, небагато?

— Небагато? Він у самих хлинівських вісімдесят десятин наймає, та в наших сто двадцять; от тобі й цілих півтора десятин. Та він не самою землею промишляє: і кіньми промишляє, і худобою, і дьогтем, і маслом, і коноплями, і чим хоч... Розумний, дуже розумний, та й багатий же, бестія! Та от чим погацій — б'ється. Звір — не людина; сказано: собака, пес, чисто пес.

— Та чого ж вони на нього не скаржаться?

— От маєш! Панові б то яка пеня! недоімок не буває, то йому що? Та, спробуй-но, — додав він, помовчавши трохи: —

¹ Дуже прошу у вас пробачення, мій любий.

² Це — зворотний бік медалі.

поскаржись. Ні, він тебе... еге, спробуй-но... Ні, вже він тебе ось як, теє...

Я згадав про Антипа і розказав йому, що бачив.

— Ну, — промовив Анпадист: — заїсть він його тепер; заїсть чоловіка зовсім. Староста тепер його заб'є. Отакий безталанний, подумати, бідолаха! І за що терпить... На сходці з ним посперечався, з бурмистром отим, терпець, видно, урвався. Велике діло! От він його, Антипа б то, клювати й почав. Тепер доконає. Адже він такий пес, собака, прости господи мої гріхи, знає, на кого насісти. Стариків отих, що заможніші та багатосімейніші, не займає, лисий чорт, а от тут і розходився! Адже він Антипових синів без черги в некрути віддав, шахрай безпардонний, пес, прости господи мої гріхи.

Ми подалися на полювання.

*Зальцбрунн, у Сілезії,
липень 1847 р.*

КОНТОРА

Діло було восени. Уже кілька годин блукав я з рушницею полями і, мабуть, раніше вечора не повернувся б до заїзду на великому Курському шляху, де чекала мене моя тройка, коли б надзвичайно дрібний і холодний дощ, що з самого ранку, не гірше від старої дівки, невгамовно й безжалісно чіплявся до мене, не примусив мене, нарешті, шукати де-небудь поблизу хоч тимчасового притулку. Поки я ще міркував, у який бік податися, перед очима в мене несподівано виник низький курінь коло поля, засіяного горохом. Я підійшов до куреня, під солом'яний намет і побачив старика такого дряхлого, що мені зараз-таки пригадався той умираючий цап, якого Робінзон знайшов в одній із печер свого острова. Старик сидів навпочіпки, мружив свої потемнілі, маленькі очі й квапливо, але обережно, мов той заець (у бідолахи не було жодного зуба), жував суху й тверду горошину, безперестанку перекочуючи її з боку на бік. Він так захопився своїм заняттям, що не помітив мого приходу.

— Дідусю! а дідусю! — промовив я.

Він перестав жувати, високо підвів брови й насилу розплющив очі.

— Чого? — прошамкав він охриплим голосом.

— Де тут село близько? — спитав я.

Старий знов узявся жувати. Він мене не дочув. Я повторив своє запитання голосніше.

— Село?.. та тобі чого треба?

— Та от від дощу заховатись.

— Чого?

— Від дощу заховатись.

— Ага! (Він почухав свою засмаглу потилицю.) — Ну, ти, тее, іди, — заговорив він, раптом безладно розмахуючи руками, — о... от, як мимо ліска підеш — от як підеш — тут тобі й буде дорога; ти її кинь, дорогу ту, та все праворуч забирай, усе забирай, усе забирай, усе забирай... Ну, там тобі й буде Ананьево. А то й у Ситівку пройдеш.

Я насили розумів старого. Вуса йому перешкоджали, та й язик погано слухався.

— Та ти звідки? — спитав я його.

— Що?

— Звідки ти?

— З Ананьєва.

— Що ж ти тут робиш?

— Що?

— Що ти робиш тут?

— А сторожем сиджу.

— Та що ж ти стережеш?

— А горох.

Я не міг не розсміятись.

— Та, годі-бо, скільки тобі років?

— А бог знає.

— Мабуть, ти погано бачиш?

— Що?

— Бачиш погано, мабуть?

— Погано. Буває так, що й нічого не чую.

— То де ж тобі сторожем бути, годі-бо?

— А про те старші знають.

«Старші!» подумав я і, не без жалю, подивився на бідолашного старика. Він обмацав себе, витяг із-за пазухи шматок черствого хліба і заходився смоктати, як дитина, з зусиллям втягаючи й без того запалі щоки.

Я пішов у напрямку ліска, повернув направо, забирав, усе забирав, як мені радив старий, і добрався, нарешті, до великого села з кам'яною церквою на новий зразок, тобто з колонами, і чималим панським будинком, теж з колонами. Ще здаля, крізь густу сітку дощу, помітив я хату з тесовим дахом і двома димарями, вищу від інших, напевно, житло старости, куди я й попростував, сподіваючись знайти в нього самовар, чай, цукор і не зовсім кислі вершки. В супроводі мого змерзлого собаки зійшов я на ганочок, у сні, відчинив двері, але, замість звичайного хатнього приладдя, побачив кілька столів, завалених паперами, дві червоні шафи, заляпані чорнильниці, олов'яні пісочниці з пуд вагою, довжелезні пера тощо. На одному з столів сидів хлопчина років двадцяти, з пухлим і хворобливим обличчям, малесенькими очима, масним лобом і величезними скронями. Одянутий він був, як слід, у сірий нанковий каптан, що вилискував на комірі й на животі.

— Чого вам треба? — спитав він мене, смикнувши вгору головою, як кінь, який не сподівався, що його візьмуть за морду.

— Тут прикажчик живе... чи...

— Тут головна панська контора, — перепинив він мене. — Я оце черговим сиджу... Хіба ви вивіски не бачили? На те вівіска прибіта.

— А де б тут обсушитись? Самовар у кого-небудь в селі є?

— Чому ж нема самоварів, — з поважністю відповів хлопча в сірому каптані: — ідть до отця Тимофія, або до дворової хати, або до Назара Тарасовича, або до Аграфени-птичниці.

— З ким ти там говориш, бовдуре ти такий? спати не даєш, бовдур! — почувся голос із сусідньої кімнати.

— А от, пан якийсь зайшов, питається, де обсушитись?

— Який там пан?

— А не знаю. З собакою й рушницею.

У сусідній кімнаті зарипіло ліжко. Двері відчинились, і увійшов чоловік років п'ятидесяти, товстий, на зріст низький, з бичачою шиєю, банькатими очима, надзвичайно круглими щоками і з вилицком по всьому обличчю.

— Чого вам треба? — спитав він мене.

— Обсушитись.

— Тут не місце.

— Я не знав, що тут контора; а втім, я готовий заплатити...

— Воно, мабуть, можна й тут, — відказав товстун: — от, будь ласка, сюди. (Він повів мене до другої кімнати, тільки не до тієї, з якої вийшов.) Чи добре тут вам буде?

— Добре... А чи не можна чаю з вершками?

— Будь ласка, зараз. Ви поки звольте роздягтися та відпочити, а чай цею хвилиною буде готовий.

— А чий це маєток?

— Пані Лоснякової, Олени Миколаївни.

Він вийшов. Я оглянувся: вздовж перегородки, що відокремлювала мою кімнату від контори, стояв величезний шкіряний диван, два стільці, теж шкіряні, з височенними спинками, стирчали по обидва боки єдиного вікна, що виходило на вулицю. На стінах, обліплених зеленими шпалерами з рожевими візерунками, висіли три величезні картини, мальовані олійними фарбами. На одній змальований був лягавий собака з блакитним нашійником і написом: «Ось моя втіха»; коло ніг собаки текла річка, а на протилежному березі річки під сосною сидів заєць, непірно великий, з наставленим вухом. На другій картині два старики їли кавун: з-за кавуна видно було на віддалі грецький портик з написом: «Храм Задоволення». На третій картині намальована була напівгола жінка, лежачи en rassoing¹, з червоними колінами й дуже товстими п'ятами. Собака мій, нітрохи не гаючись, з надприродними зусиллями заліз під диван і, як видно, знайшов там багато пилу, бо розічхався страшенно. Я підійшов до вікна. Через вулицю, від панського дому до контори, в скісному напрямку, лежали дошки: обережність вельми потрібна,

¹ У ракурсі. Ракурс — у малярському мистецтві — змалювання фігури або предмета в перспективі з різким зменшенням віддалених від переднього плану частин.

бо навкруги, завдяки нашому чорноземному ґрунту й тривалому дощу, грязюка була страшenna. Коло панської садиби, що стояла до вулиці задом, робилося, що звичайно робиться коло панських садиб: дівки в полинялих ситцьових платтях сновигали туди й сюди; дворові люди брели болотом, зупинялись і замислено чухали свої спини; прив'язаний кінь десятника лїниво махав хвостом і, високо задерши морду, гриз огорожу; кури кудкудакали; сухотні індички безперестанку перекликались. На ганочку темної й гнилої будови, мабуть, лазні, сидів дебелий хлопець з гітарою й не без молодецтва наспівував відомий романс:

«Э — я фа пасатиню удаляюсь
Ата прекарасаных седешенеха мест» і т. д.

Товстун увійшов до мене в кімнату.

— Ось вам чай несуть, — сказав він мені з приємною усмішкою.

Хлопець у сірому каптані, конторський черговий, розставив на старому лямберному столі самовар, чайник, склянку з розбитим блюдечком, горщик вершків і в'язку болховських бубликів, твердих, як кремій. Товстун вийшов.

— Що це, — спитав я вартового: — прикажчик?

— Та ні: був головним касиром, а тепер головним конторником зробили.

— Та хіба у вас нема прикажчиків?

— Та ні. Є бурмистр, Михайло Вікулов, а прикажчика нема.

— То управитель є?

— Якже, є: німець, Ліндамандол, Карло Карлович; — тільки він не порядкує.

— Хто ж у вас порядкує?

— Сама пані.

— Он як!.. Що ж, у вас у конторі багато народу сидить? Хлопчина замислився.

— Шість чоловіка сидить.

— Хто та хто? — спитав я.

— А от хто: — спочатку буде Василь Миколайович, головний касир; а то Петро конторник, Петрів брат Іван конторник, другий Іван конторник; Коскенкін Наркізов, теж конторник, я оце, — та усіх і не перелічиш.

— Мабуть, у вашій пані дворні багато?

— Ні, не те, щоб багато...

— Однак, скільки?

— Чоловіка, мабуть, з півтора ста набіжить.

Ми обидва помовчали.

— Ну, що ж, ти добре пишеш? — почав я знову.

Хлопець усміхнувся на весь рот, кивнув головою, пішов у контору й приніс списаний аркушик.

— Ось мое писання, — промовив він, не перестаючи усміхатись.

Я подивився; на чвертці сіруватого паперу гарним і крупним почерком був написаний такий:

НАКАЗ

*Від головної панської домашньої ананьєвської контори
бурмистрові Михайлу Вікулову,
№ 209.*

«Наказується тобі негайно по одержанні цього розшукати: хто минулої ночі, напідпитку і з непристойними піснями, пройшов Аглицьким садом, і гувернантку мадам Енжені французенку розбудив і потривожив? і чого сторожі дивились, і хто сторожем у саду сидів? і такі непорядки допустив? Про все вищепрописане наказується тобі в подробицях розвідати й негайно конторі доповісти.

Головний конторник Микола Хвостов».

До наказу була прикладена величезна гербова печатка з написом: «Печать головної панської ананьєвської контори», а внизу стояла приписка: «З точністю виконати. Олена Лоснякова».

— Це сама пані приписала, чи що? — спитав я.

— Якже, самі: вони завжди самі. А то й наказ діяти не може.

— Ну, що ж, ви бурмистрові пошлете цей наказ?

— Ні. Сам прийде, та прочитає, тобто, йому прочитають, бо він же грамоти в нас не знає. (Черговий знову помовчав.) А що, — додав він, посміхаючись: — адже добре написано?

— Добре.

— Складав, признаюсь, не я. На те Коскенкін майстер.

— Як?.. Хіба у вас накази спочатку складаються?

— А як же? Не прямо ж начисто писати.

— А скільки ти платні одержуєш? — спитав я.

— Тридцять п'ять карбованців і п'ять карбованців на чоботи.

— І ти задоволений?

— Звісно, задоволений. До контори в нас не кожен потрапляє. Мені б то, признатися, сам бог велів; у мене дядечко дво-рецьким служити.

— І добре тобі?

— Добре. Правду сказати, — провадив він далі, зітхаючи: — у купців, наприклад, тобто, нашому братові краще. У купців нашому братові дуже добре. От до нас учора ввечері приїхав купець із Веньова, — то мені його робітник казав... Добре, що й казати, добре.

— А що, хіба купці платні більше визначають?

Сергій Миколайович Тургенєв, батько письменника.

— Боро́ни боже! Та він тебе в шию прожене, якщо ти в нього платні попросиш. Ні, ти в купця живи на віру та на страх. Він тебе й годув, і поїть, і одягає. Догодиш йому, — ще більше дасть... Що твоя платня! не треба її зовсім... Та й живе купець по-простому, по-руському, по-наському: поїдеш із ним у дорогу, — він п'є чай, і ти пий чай; що він їсть, те й ти їж. Купець... як можна: купець не те, що пан. Купець не вередує: ну, огнівиться — поб'є, та й по всьому. Не золить, не допікає... А з паном біда! Усе не по його: і те не добре, і тим не догодив. Подаси йому склянку з водою або страву, — «ох, вода смердить! ах, страва смердить!» Винесеш, за дверима постоїш та принесеш знову — «ну от, тепер добре, ну от, тепер не смердить». А вже пані, скажу вам, а вже пані що!.. або от іще панночки!..

— Федюшка! — почувся голос товстуна в конторі.

Черговий швиденько вийшов. Я допив склянку чаю, ліг на диван і заснув. Я спав години зо дві.

Прокинувшись, я хотів був підвестись, та ліноші здолали; я заплющив очі, але не заснув знову. За перегородкою в конторі тихенько розмовляли. Я мимоволі почав прислухатися.

— Так, так, Миколо Єремійовичу, — говорив один голос: — так. Он того не можна на увагу не взяти; не можна, справді... Гм! (Той, хто говорив, кашлянув.)

— Уже повірте мені, Гаврило Антоновичу, — відповів голос товстуна: — чи то ж мені не знати тутешніх порядків, самі подумайте.

— Кому ж і знати, Миколо Єремійовичу: ви тут, можна сказати, перша особа. Ну, то як же? — казав далі незнайомий голос. — Як же ми вирішимо, Миколо Єремійовичу? Дозвольте поцікавитись.

— Та як вирішимо, Гаврило Антоновичу? Від вас, так би мовити, справа залежить: ви, здається, охоти не маєте.

— Даруйте, Миколо Єремійовичу, що ви? Наше діло торговельне, купецьке; наше діло купити. Ми за те дбаємо, Миколо Єремійовичу, — можна сказати.

— Вісім карбованців, — промовив з зупинками товстун.

Почулося зітхання.

— Миколо Єремійовичу, дуже багато правити зволите.

— Не можна, Гаврило Антоновичу, інакше зробити; як перед господом богом кажу, не можна.

Настало мовчання.

Я тихенько підвівся трохи й подивився крізь щілину в перегородці. Товстун сидів до мене спиною. До нього обличчям сидів купець, років під сорок, сухорлявий і блідий, немов вимазаний олією. Він безперестанку ворухив у себе в бороді та дуже швиденько моргав очима й губами пересмикував.

— Чудові, можна сказати, вруна в цьому році, — заговорив він знову: — я все їхав та милувався. Аж від Воронежа чудові пішли, перший сорт, можна сказати.

— Справді, вруна непогані, — відповів головний конторник, — та, проте, ви знаєте, Гаврило Антоновичу, осінь помане, а як повесні стане.

— Справді так, Миколо Єремійовичу: усе в божій волі; щиру істину зволили сказати... А либонь, ваш гість прокинувся.

Товстун повернувся... прислухався...

— Ні, спить. А втім, можна, теє!..

Він підійшов до дверей.

— Ні, спить, — повторив він і вернувся на місце.

— Ну, то як же, Миколо Єремійовичу? — почав знову купець: — треба дільце б ото кінчити... Хай уже так, Миколо Єремійовичу, хай уже так, — казав він далі, безперестанку моргаючи: — дві сіреньких і біленьку вашій милості, а там (він кивнув на панський двір) шість з половиною. По руках, чи що?

— Чотири сіреньких, — відповів прикажчик.

— Ну, три!

— Чотири сіреньких без біленької.

— Три, Миколо Єремійовичу.

— З половиною три і вже ні копійки менше.

— Три, Миколо Єремійовичу.

— І не кажіть, Гаврило Антоновичу.

— Ото впертий який, — пробурмотів купець. — Отак я краще сам з панею покінчу.

— Як хочете, — відповів товстун: — давно б так. Чого, справді, вам турбуватися?.. І куди краще!

— Ну, годі, годі, Миколо Єремійовичу. Уже зараз і розсердився! Я ж це так сказав.

— Ні, чого там, справді...

— Годі ж бо, кажуть... Кажуть, пожартував. Ну, візьми свої три з половиною, що з тобою будеш робити.

— Чотири б узяти слід було, та я, дурень поквапився, — пробурчав товстун.

— То там, у домі, шість з половиною, Миколо Єремійовичу, — за шість з половиною хліб віддається?

— Шість з половиною, вже сказано.

— Ну, то по руках, Миколо Єремійовичу (купець ударив своїми розчепіреними пальцями по долоні конторника.) Та й з богом! (Купець підвівся.) То я, батечку, Миколо Єремійовичу, тепер піду до пані та про себе оповістити звелю, та так уже я й скажу: Микола Єремійович, мовляв, за шість з половиною покінчили.

— Так і скажіть, Гаврило Антоновичу.

— А тепер звольте одержати.

Купець передав прикажчикові невелику пачку паперу, уклонився, труснув головою, узяв свій капелюх двома пальчиками, пересмикнув плечима, надав своєму станові хвилеподібного руху і вийшов, чемно порипуючи чобітками. Микола Єремійович підійшов до стіни і, скільки я міг помітити, почав розбирати папе-

ри, що передав йому купець. З дверей висунулася руда голова з густими баками.

— Ну, що? — спитала голова: — усе як слід?

— Усе як слід.

— Скільки?

Товстун з досадою махнув рукою і показав на мою кімнату.

— А, добре, — відказала голова й сховалася.

Товстун підійшов до стола, сів, розгорнув книгу, узяв рахівницю й почав відкидати й прикидати кісточки, працюючи не вказівним, а третім пальцем правої руки: воно пристойніше.

Увійшов черговий.

— Чого тобі?

— Сидір приїхав із Голопльок.

— А! ну, поклич його. Стривай, стривай... Піди спочатку подивись, як там чужий пан, спить усе, чи прокинувся.

Черговий обережно увійшов до мене в кімнату. Я поклав голову на ягдташ, що заміняв мені подушку, і заплющив очі.

— Спить, — прошепотів черговий, повернувшись у контору.

Товстун побурчав крізь зуби.

— Ну, поклич Сидора, — промовив він нарешті.

Я знову підвівся. Увійшов мужик величезного зросту, літ під тридцять, здоровий, червонощокий, з руським волоссям і великою кучерявою бородою. Він помолився на образ, покловився головному конторникові, взяв свого капелюха в обидві руки й випростався.

— Здрастуй, Сидоре, — промовив товстун, постукуючи рахівницею.

— Здрастуйте, Миколо Єремійовичу.

— Ну, що, яка дорога?

— Добра, Миколо Єремійовичу. Грязькувата трохи. (Мужик говорив нешвидко й неголосно.)

— Жінка здорова?

— Що їй діється!

Мужик зітхнув і ногу виставив. Микола Єремійович закрив перо за вухо й висякався.

— Що ж, чого приїхав? — питав він далі, кладучи картату хустку в кишеню.

— Та бач, Миколо Єремійовичу, від нас теслярів вимагають.

— Ну, що ж, нема їх у вас, чи що?

— Чому ж їх нема в нас, Миколо Єремійовичу: дільниця лісова — звісно. Та пора робоча, Миколо Єремійовичу.

— Робоча пора! Отож-бо, ви охочі на чужих робити, а на пані робити не любите... Однаково ж!

— Робота то однакова, правда, Миколо Єремійовичу... та що...

— Ну?

— Платня дуже... тее...

— Мало чого нема! Ач, як ви розбестились. Диви!

— Та й те сказати, Миколо Єремійовичу, роботи тієї всього на тиждень буде, а продержать місяць. То матеріалу нестане, а то й у сад пошлють доріжки чистити.

— Мало чого нема! Сама пані наказати зволила, то тут нам з тобою міркувати нічого.

Сидір замовк і почав переступати з ноги на ногу.

Микола Єремійович повернув голову набік і старанно застукав кісточками.

— Наші... мужики... Миколо Єремійовичу... — заговорив на-решті Сидір, запинаючись на кожному слові: — наказали вашій милості... отут... буде... (Він засунув свою руку за пазуху сіряка й почав витягати звідти згорнутий рушник з червоними розводами.)

— Що ти, що ти, дурню, з глузду з'їхав, чи що? — поквалливо перебив його товстун. — Іди, іди до мене в хату, — провадив далі він, майже випихаючи здивованого мужика: — там спитай жінку... вона тобі чаю дасть, я зараз прийду, іди. Та не бійся, кажу, йди.

Сидір вийшов з хати.

— Отакий... ведмідь! — пробурмотів йому вслід головний конторник, похитав головою й знову взявся за рахівницю.

Раптом крики: «Купря! Купря! Купрю не зіб'єш!» почувися на вулиці й на ганку, і трохи згодом увійшов у контору чоловік низенький на зріст, сухотний на вигляд, з надзвичайно довгим носом, великими нерухомими очима й дуже гордовитою поставою. Одягнутий він був у старенький, порваний сюртук кольору аделаїда чи, як у нас кажуть: оделлоїда, з плисовим коміром і малесенькими гудзиками. Він ніс в'язку дров за плечима. Коло нього товпилося чоловіка з п'ять дворових людей, і всі кричали: «Купря! Купрю не зіб'єш! У грубники Купрю призначили, у грубники!» Але чоловік у сюртуці з плисовим коміром не звертав найменшої уваги на бешкетування своїх товаришів і анітрохи не мінявся на обличчі. Мірними кроками дійшов він до груби, скинув свою ношу, підвівся, витяг із задньої кишені табакерку, витріщив очі й почав набивати собі в ніс тертий буркун, перемішаний із золою.

Коли входила галаслива ватага, товстун насупив був брови і підвівся з місця; але, побачивши, в чому річ, усміхнувся й тільки звелів не кричати: у сусідній, мовляв, кімнаті мисливець спить.

— Який мисливець? — спитали чоловіка два в один голос.

— Поміщик.

— А!

— Нехай галасують, — заговорив, розчепіривши руки, чоловік з плисовим коміром: — мені яке діло! аби мене не займали. У грубники мене призначили...

— У грубники! У грубники! — радісно підхопила юрба.

— Пані наказала, — провадив він далі, знизавши плечима: — а ви почекайте... вас іще в свинопаси призначать. А що я кравець, і добрий кравець, у перших майстрів у Москві навчався і на енералів шив... цього в мене ніхто не відбере. А ви чого задаєтесь?.. чого? ви дармоїди, ледарі, більш нічого. Мене відпусти на волю — я з голоду не вмру, я не пропаду; дай мені пашпорта — я оброк добрий заплачу й панів задовольню. А ви що? Пропадете, пропадете, немов мухи, та й годі!

— От і збрехав, — перепинив його хлопцев, рябий і білявий, з червоним галстуком та розірваними ліктями: — ти й по пашпорту ходив, та від тебе й копійки оброку паці не бачили, і собі шага не заробив: насилу ноги додому приволік, та з того часу усе в одному каптанці й ходиш.

— А що будеш робити, Костянтин Наркізовичу! — відповів Купріян: — закохався чоловік — і пропав, і загинув чоловік. Ти раніш як я поживи, Костянтин Наркізовичу, а тоді вже й суди мене.

— І в кого знайшов закохатися! у виродка справжнього!

— Ні, цього ти не кажи, Костянтин Наркізовичу.

— Та кого ти запевняєш? Адже я її бачив; минулого року, в Москві, своїми очима бачив.

— Минулого року вона справді попсувалася трохи, — зауважив Купріян.

— Ні, панове, що, — заговорив презирливим і недбалим голосом чоловік високий на зріст, худорлявий, з обличчям, усипаним прищами, завитий та намащений, мабуть, камердинер: — от хай нам Купріян Афанасійович свою пісеньку проспівас. Ану-бо, почніть, Купріяне Афанасійовичу!

— Так! так! — підхопили інші. — От так Олександра! — підкувала Купрю; нема що сказати... Співай, Купря!.. Молодець, Олександра! (Дворові люди часто, заради більшої ніжності, говорячи про чоловіків, уживають жіночих закінчень.) Співай!

— Тут не місце співати, — з твердістю відказав Купріян, — тут панська контора.

— А тобі ж то яке діло? либонь, у конторники сам наміряєшся! — з грубим сміхом відповів Костянтин. — Мабуть!

— Усе в панській владі перебуває, — зауважив бідолаха.

— Ач, ач, куди націляється, ач, який? у! у! а!

І всі зареготалися; інші застрибали. Голосніше від усіх заходився один хлопчак, років п'ятнадцяти, напевне, син аристократа серед двірні: він носив жилет із бронзовими гудзиками, галстук лілового кольору, і черевце встиг уже викохати.

— А послухай-но, признайся, Купря, — самовдоволено почав Микола Єремійович, видимо, потішений та розніжений: — адже погано в грубниках? дурна, мабуть, справа зовсім?

— Та що, Миколо Єремійовичу, — заговорив Купріян: — от ви тепер головним у нас конторником, правда; ніхто й слова не скаже; але ж і ви в неласці пробували і в мужицькій хаті теж пожили.

— Ти дивись у мене, однак, не забувайся, — з роздратованням перебив його товстун: — з тобою, дурнем, жартують; тобі б, дурневі, почувати слід та дякувати, що з тобою, дурнем, втішаються.

— До слова прийшлося, Миколо Єремійовичу, вибачте...

— Тож-бо до слова.

Двері одчинились, і вбіг козачок.

— Миколо Єремійовичу, пані вас до себе кличе.

— Хто у пані? — спитав він козачка.

— Аксінія Микитівна і купець з Веньова.

— Сею хвилиною з'явлюся. А ви, братця, — казав він далі переконливим голосом: — ідіть-но краще звідси геть з новозпризначеним грубником, а то ще німець забіжить та й поскаржиться.

Товстун поправив собі на голові волосся, кашлянув у руку, майже зовсім закрити рукавом сюртука, застібнувся і рушив до пані, широко розставляючи на ходу ноги. Трохи згодом і вся вага попленталася за ним разом із Купрею. Залишився тільки мій старий знайомий, вартовий. Він узявся був підстругувати пера, та сидючи й заснув. Кілька мух зараз скористалися з щасливої нагоди і обліпили йому рота. Комар сів йому на лоб, правильно розставив свої ніжки і повільно увіткнув в його м'яке тіло усе своє жало. Та сама руда голова з баками знову з'явилася з-за дверей, подивилась, подивилась і увійшла до контори разом із своїм досить негарним тулубом.

— Федюшко! а Федюшко! завжди спиш! — промовила голова.

Черговий розплющив очі і підвівся з стільця.

— Микола Єремійович до пані пішов?

— До пані пішов, Василю Миколайовичу.

«А! а! — подумав я: — ось він — головний касир».

Головний касир почав ходити по кімнаті. А втім, він більше крався, ніж ходив, і таки взагалі скидався на кішку. На плечах у нього метлявся старий чорний фрак, з дуже вузенькими фалдами; одну руку він тримав на грудях, а другою безперестанку брався за свій високий і тісний галстук з кінського волосу і з напруженням крутив головою. Чоботи він носив козлові без рипу і ступав дуже м'яко.

— Сьогодні Ягушкін поміщик вас питався, — додав черговий.

— Гм, питався? Що ж він таке казав?

— Казав, що, мовляв, до Тютюрьова увечері заїде й вас дождатиме. Треба, мовляв, мені з Василем Миколайовичем про одну справу перебалакати, а про яку справу — не казав: вже Василь Миколайович, каже, знає.

— Гм! — відказав головний касир і підійшов до вікна.

— Що, Микола Єремійович у конторі? — почувся в сінях гучний голос, і чоловік високий на зріст, видимо розсерджений, з обличчям неправильним, але виразним і сміливим, досить охайно одягнутий, ступив через поріг.

— Нема його тут? — спитав він, швидко глянувши навкруги.

— Микола Єремійович у пані, — відповів касир: — що вам потрібно, скажіть мені, Павле Андрійовичу: ви мені можете сказати... Ви чого хочете?

— Чого я хочу? Ви хочете знати, чого я хочу? (Касир болісно кивнув головою.) Провчити я його хочу, череваня негідного, шептуна підлого... Я йому дам нашіптувати.

Павло кинувся на стілець.

— Що ви, що ви, Павле Андрійовичу? Заспокойтеся... Як вам не соромно? Ви не забудьте, про кого ви говорите, Павле Андрійовичу! — забелькотав касир.

— Про кого? А мені яке діло, що його в головні конторники призначили! От, нема що й казати, знайшли кого призначити! От уже дійсно, можна сказати, пустили цапа на город!

— Годі, годі, Павле Андрійовичу, годі! облиште це... що за дурниці такі?

— Ну, Лисе Патрикійовичу, почав хвостом крутити!.. Я його дочекаюся, — з гнівом промовив Павло і вдарив рукою по столу. — А, та от він і зволить йти, — додав він, глянувши у вікно: — про вовка помовка. Милості просимо! (Він підвівся.)

Микола Єремійович увійшов у контору. Обличчя його сяяло від задоволення, але, побачивши Павла, він трохи зніяковів.

— Здрастуйте, Миколо Єремійовичу, — значущо промовив Павло, поволі посуваючись йому назустріч: — здрастуйте.

Головний конторник не відповідав нічого. У дверях появилосся обличчя купця.

— Чого ж ви мені не зволите відповідати? — казав далі Павло. — А втім, ні... ні, — додав він: — так не годиться: криком та лайкою нічого не вдієш. Ні, ви мені краще добром скажіть, Миколо Єремійовичу, за що ви мене переслідуете? за що ви мене занапастити хочете? Ну, кажіть-бо, кажіть.

— Тут не місце з вами розмовляти, — не без хвилювання відказав головний конторник, — та й не час. Тільки я, признаюся, з одного дивуюся: з чого ви взяли, що я вас занапастити бажаю або переслідую? Та й як, нарешті, можу я вас переслідувати? Ви не в мене в конторі перебуваєте.

— Ще б пак, — відповів Павло: — того б тільки ще бракувало. Але навіщо ви прикидаєтесь, Миколо Єремійовичу?.. Адже ви мене розумієте.

— Ні, не розумію.

— Ні, розумієте.

— Ні, їй-богу, не розумію.

— Ще й божитесь! Та вже коли на те пішло, скажіть: ну, не боїтесь ви бога! Ну, за що ви бідолашній дівці жити не даєте? Чого вам потрібно від неї?

— Ви про когс говорите, Павле Андрійовичу? — з удаваним здивуванням спитав товстун.

— Ач! не знає нібито? я про Тетяну кажу. Побійтеся бога, —

за що мститися? Соромтесь: ви ж чоловік жонатий, діти у вас як я вже на зріст, а я не що інше... я женитися хочу: я по правді чиню.

— Чим же я тут винен, Павле Андрійовичу? Пані вам жени-тися не дозволяє: її панська воля! Я ж тут при чому?

— Ви при чому? А ви з тією старою відьмою, з ключницею, не змовилися хіба? Хіба не нашіптуєте, га? Скажіть, не клепаєте на беззахисну дівку всякі небилиці? Хіба не з вашої милості її з прачок посудомийницею зробили! І б'ють її, і в затрапезі дер-жать з вашої милості!.. Соромтесь, соромтесь, старий ви чоло-вік! Адже вас параліч от-от розіб'є... Богові відповідати дове-деться.

— Лайтесь, Павле Андрійовичу, лайтесь... Чи довго вам до-ведеться лаятись!

Павло спалахнув.

— Що? Загрожувати мені надумав? — з гнівом заговорив він. — Ти думаєш, я тебе боюсь? Ні, брат, не на такого натра-пив! — І чого мені боятися?.. Я скрізь собі хліб знайду. От ти — інша річ! Тобі тільки тут і жити, та нашіптувати, та красти...

— Адже от як зазнався, — перепинив його конторник, який теж починав втрачати терпіння: — фершель¹, просто фершель, лікарчук нікчемний; а послухай-но його, — ху ти, яка значна особа!

— Еге, фершель, а без цього фершеля ваша милість тепер би на кладовищі гнила... І надала ж мені лиха година його вилі-кувати, — додав він крізь зуби.

— Ти мене вилікував?.. Ні, ти мене отруїти хотів; ти мене сабуром обпоїв, — підхопив конторник.

— Що ж, коли на тебе, крім сабуру, нічого й впливати не могло?

— Сабур лікарською управою заборонений, — провадив далі Микола: — я ще на тебе поскаржусь... Ти заморити мене хотів — от що! Та господь не попустив.

— Годі вам, годі, панове, — почав був касир.

— Відчепись! — крикнув конторник. — Він мене отруїти хотів! Розумієш ти цеє?

— Дуже треба мені... Слухай, Миколо Єремійовичу, — заго-ворив Павло з розпачем: — останній раз тебе прошу... примусив ти мене — несила мені терпіти. Дай ти нам спокій, розумієш? а то, їй богу, не минути лиха кому-небудь із нас, я тобі кажу.

Товстун розлютувався.

— Я тебе не боюсь, — закричав він: — чуєш ти, блазнюк! Я й з батьком твоїм справився, я і йому роги зламав, — тобі приклад, дивись!

— Не нагадуй мені про батька, Миколо Єремійовичу, не на-гадуй!

¹ Фершель — перекручене «фельдшер».

— Ото! ти мені що за указувач?

— Кажуть тобі, не нагадуї!

— А тобі кажуть, не забувайся... Хай ти там пані як потвоєму потрібний, а коли з нас двох їй доведеться вибирати, — не вдержись ти, голубчику! Бунтувати нікому не дозволяється, дивись! (Павло тремтів від люті.) А дівці Тетяні по заслuzі... Чекай, не те їй ще буде.

Павло кинувся вперед з піднятими руками, і конторник важко покотівся на долівку.

— В кайдани його, в кайдани, — застогнав Микола Єреміювич...

Кінця цієї сцени я не берусь описувати; я й так боюся, чи не образив я почуття читача.

Того ж дня я повернувся додому. Через тиждень я довідався, що пані Лоснякова залишила і Павла, і Миколу в себе на службі, а дівку Тетяну заслала: як видно, не знадобилася.

БІРЮК

Я їхав з полювання увечері сам один бігунцями. Додому ще було верст із вісім; моя добра рисиста кобила бадьоро бігла курною дорогою, зрідка похропуючи та ворущачи вухами; натомлений собака, немов прив'язаний, ні на крок не відступав від задніх коліс. Гроза насувалася. Спереду величезна лілова хмара поволі підіймалася з-за лісу; наді мною й мені назустріч неслися довгі сірі хмари; верби тривожно ворущилися й лопотіли. Задушна спека раптом змінилася на вогкий холод; тіні швидко густішали. Я ударив віжкою по коняці, спустився в яр, перебрався через сухий струмок, увесь зарослий лозами, виїхав на гору й заїхав у ліс. Дорога звивалася передо мною між густими кущами ліщини, вже залитими мороком; я насилу посувався вперед. Дрожка стрибала по твердому корінню столітніх дубів та лип, що раз у раз перетинало і глибокі подовжні колії — сліди від взових коліс; кінь мій почав спотикатися. Дужий вітер раптом загув угорі, дерева забушували, буйні краплі дощу дзвінко застукали, заляскали по листю, блиснула блискавка, і гроза вдарила. Дощ полив струменями. Я поїхав поволі і незабаром мусив стати: кінь мій вгрузав, я не бачив нічого. Сяк-так притулювся я до широкого куща. Згорбившись та запнувши обличчя, чекав я терпляче кінця негоди, коли раптом, при сяйві блискавки, на дорозі привиділась мені висока постать. Я почав цильно дивитись у той бік, — та сама постать немов виросла із землі біля моєї дрожки.

— Хто це? — спитав гучний голос.

— А ти хто сам?

— Я тутешній лісник.

Я назвав себе.

— А, знаю! ви додому їдете?

— Додому. Та бачиш, яка гроза...

— Еге, гроза, — відповів голос.

Біла блискавка осяяла лісника з голови до ніг; тріскучий і короткий удар грому розітнувся зараз слідом за нею. Дощик линув з подвоєною силою.

— Не скоро пройде, — провадив далі лісник.

— Що робити!

— Я вас, хай так, до своєї хати проведу, — уривчасто промовив він.

— Зроби ласку.

— Звольте сидіти.

Він підійшов до голови коняки, узяв її за вуздечку й смикнув з місця. Ми рушили. Я тримався за подушку дροжки, що коливалася, «як у морі човник», та кликав собаку. Бідна моя кобила важко брьохала ногами по грязюці, ковзалась, спотикалась; лісник похитувався перед голоблями направо й наліво, немов привид. Ми їхали досить довго; нарешті мій провідник спинився. — «От ми й дома, пане», промовив він спокійним голосом. Хвіртка зарипіла, кілька цуценят дружно загавкали. Я підвів голову і при світлі блискавки побачив невелику хатину посеред просторого двору, обгородженого тином. З одного віконечка тьмяно світив вогник. Лісник довів коняку до ганку й застукав у двері. «Зараз, зараз!» пролунав тонецький голосок, почулося тупотіння босих ніг, засув зарипів, і дівчинка років дванадцяти, в сорочинці, підперезана крайкою, з ліхтарем у руці, з'явилася на порозі.

— Посвіти панові, — сказав він їй: — а я вашу дροжку під повітку поставлю.

Дівчинка глянула на мене й пішла в хату. Я подався слідом за нею.

У лісниковій хаті була тільки одна кімната, закурена, низька й порожня, без полатей та перегородок. Порваний кожух висів на стіні. На лаві лежала одностовольна рушниця, в кутку валялася купа ганчірок; два великих горщики стояли коло печі. Скалка горіла на столі, сумно спалахуючи й погасаючи. На самій середині хати висіла колиска, прив'язана до кінця довгої жердини. Дівчинка погасила ліхтар, сіла на малесенький ослінчик і почала правою рукою гойдати колиску, лівою поправляти скалку. Я подивився навкруги, — серце в мені занило: не весело увійти вночі до мужицької хати. Дитина в колісці дихала важко й швидко.

— Ти хіба сама тут? — спитав я дівчинку.

— Сама, — відповіла вона ледве чутно.

— Ти лісникова дочка?

— Лісникова, — прошепотіла вона.

Двері зарипіли. і лісник ступив, нагнувши голову, через поріг. Він підняв ліхтар з долівки, підійшов до стола й засвітив каганець.

— Мабуть, не звикли до скалки? — промовив він і труснув кучерями.

Я подивився на нього. Рідко мені доводилося бачити такого молодця. Він був високий на зріст, плечистий і збудований напрочуд гарно. З-під мокрої плоскінної сорочки опукло виставлялись його могутні м'язи. Чорна кучерява борода закривала до по-

ловини його суворе й мужне обличчя; з-під широких брів, що зрослися, сміливо дивились невеликі карі очі. Він злегка взявся руками в боки й став передо мною.

Я подякував йому і спитав його ім'я.

— Мене звати Фомою, — відповів він: — а на прізвисько Бірюк¹.

— А! Ти Бірюк!

Я з подвоєною цікавістю подивився на нього. Від мого Ермолая та від інших я часто чув оповідання про лісника Бірюка, що його всі околицьні мужики боялись, як вогню. Як вони казали, не було ще на світі такого митця в своєму ділі: «В'язки хворосту не дасть потягти; в яку хоч пору, хоч саме опівночі, наскочить, як сніг на голову, і ти не думай опинатися, — дужий, мовляв, та меткий, як біс... І нічим його взяти не можна: ні горілкою, ні грішми; ні на яку принаду не йде. Уже не раз добрі люди його звести з світу збирались, так ні — не дається.

От як говорили сусідні мужики про Бірюка.

— То ти Бірюк, — сказав я знов: — я, брат, чував про тебе. Кажуть, ти нікому спуску не даєш.

— Обов'язок свій справляю, — відповів він похмуро: — даремно панського хліба їсти не доводиться.

Він дістав з-за пояса сокиру, сів долі й почав колоти скалки.

— Чи в тебе хазяйки нема? — спитав я його.

— Нема, — відповів він і сильно махнув сокирою.

— Умерла, видно?

— Ні... так... умерла, — додав він і одвернувся.

Я замовк; він підвів очі і подивився на мене.

— З прохожим міщанином утєкла, — вимовив він з жорсткою усмішкою. Дівчинка похнюпилась; дитина прокинулась і закричала; дівчинка підійшла до коліски. — На, дай йому, — промовив Бірюк, ткнувши їй у руку забруднений ріжок. — От і його кинула, — казав він далі півголосом, показуючи на дитину. Він підійшов до дверей, спинився й обернувся.

— Ви, мабуть, пане, — почав він, — нашого хліба їсти не будете, а в мене, окрім хліба...

— Я не голодний.

— Ну, як знаєте. Самовара б я вам наставив, та чаю в мене немає... Піду подивлюся, як ваша коняка.

Він вийшов і стукнув дверима. Я вдруге оглядівся. Хата здалася мені ще сумнішою, ніж спочатку. Гіркий дух застиглого диму неприємно утруднював мені дихання. Дівчинка не рухалася з місця й не підводила очей, іноді поштовхувала вона коліску, боязко натягувала на плече сорочку, що спускалася; її голі ноги висіли, не ворушачись.

— Як тебе звати? — промовив я.

---

¹ Бірюком зветься в Орловській губернії чоловік самотній та похмурий. (Прим. автора).

— Улітою, — промовила вона, ще більше похнюпивши своє сумне личко.

Лісник увійшов і сів на лавку.

— Гроза проходить, — зауважив він, трохи помовчавши: — якщо звелите, я вас з лісу проведу.

Я встав. Бірюк узяв рушницю й оглянув полицку.

— Це нашо? — спитав я.

— А в лісі сваволять... Біля Кобилячого Верху¹ дерево рубають, — додав він у відповідь на мій запитливий погляд.

— Хіба ж звідси чути?

— З двору чути.

Ми вийшли разом. Дощик перестав. В далечині ще товпилися важкі нагромадження хмар, іноді спалахували довгі блискавки; але над нашими головами вже видно було подекуди темносинє небо, зірочки мигтіли крізь рідкі хмаринці, що швидко пролітали. Обриси дерев, оббризканих дощем і схвильованих вітром, починали виступати з п'ятьми. Ми почали прислухатись. Лісник зняв шапку і похнюпився: «О... от, — промовив він раптом і простяг руку: — ач, яку нічку вибрав». Я нічого не чув, окрім шелесту листя. Бірюк вивів коня з-під повітки. «А отак я, чого доброго, — додав він уголос: — і прогавлю його». — «Я з тобою піду... хочеш?» — «Гаразд, — відповів він і подав коня назад: — ми його враз піймаємо, а тоді я вас проведу. Ходімо».

Ми пішли: Бірюк попереду, я за ним. Бог його знає, як він пізнавав дорогу, але він спинявся тільки інколи, і то на те, щоб прислухатися до стукоту сокири. «Ач, — бурмотів він крізь зуби: — чуєте? чуєте?» — «Та де?» — Бірюк знизував плечима. Ми спустились у яр, вітер ушух на хвилину — мірні удари виразно долинули до мого слуху. Бірюк глянув на мене й хитнув головою. Ми пішли далі мокрою папороттю та кропивою. Глухий і довгий гуркіт розлігся...

— Повалив... — пробурмотів Бірюк.

Тимчасом небо і далі розчищалось; у лісі ледь-ледь світлішало. Ми вибрались, нарешті, з яру. «Почекайте тут», шепнув мені лісник, нагнувся і, підвівши рушницю вгору, зник між кущами. Я почав прислухатися з напруженням. Крізь неугавний шум вітру вчувалися мені неподалік слабкі звуки: сокира обережно стукала по гіллю, колеса рипіли, коняка пирхала... «Куди? стій!» заgrimів раптом залізний голос Бірюка. Другий голос закричав жалібно, по-заячому... Почалася боротьба. «Бре-ешеш, бре-ешеш, — казав, задихаючись, Бірюк, — не втечеш...» Я кинувся в напрямку шуму й прибіг, спотикаючись на кожному кроці, на місце бою. Коло зрубаного дерева, на землі, порпався лісник; він тримав під собою злодія й закручував йому поясом руки на спину. Я підійшов. Бірюк підвівся й поставив його на ноги. Я побачив мужика, мокрого, в лахмітті, з довгою розкош-

¹ «Верхом» зветься в Орловській губернії яр. (Прим. автора).

ланою бородою. Поганенька конячинка, до половини запнута ріжкатою рогожкою, стояла тут-таки разом із возовою снастю. Лісник не говорив ні слова; мужик теж мовчав і тільки головою струшував.

— Відпусти його, — шепнув я на вухо Бірюкові: — я заплачу за дерево.

Бірюк мовчки взяв коняку за чубок лівою рукою: правою він тримав злодія за пояс. «Ну, повертайся, гава!» промовив він суворо. «Сокирку он візьміть», пробурмотів мужик. «Навіщо їй пропадати?» сказав лісник і підняв сокиру. Ми рушили. Я йшов позаду... Дощик почав знову накрапати й незабаром полив струменями. Насилу добилися ми до хати. Бірюк покинув пійману конячинку серед двору, завів мужика в кімнату, послабив вузол пояса й посадив його в куток. Дівчинка, що заснула була коло печі, скочила і з мовчазним переляком почала дивитися на нас. Я сів на лавку.

— Ач, який полив, — зауважив лісник: — переждати доведеться. Чи не хочете лягти?

— Спасибі.

— Я б його, для вашої милості, у комірчинку замкнув, — казав він, показуючи на мужика: — та, бач, засув...

— Залиши його тут, не займай, — перебив я Бірюка.

Мужик глянув на мене спідлоба. Я в душі дав собі слово, хоч би що, визволити бідолаху. Він сидів нерухомо на лавці. При світлі ліхтаря я міг розгледіти його виснажене, зморшкувате обличчя, навислі жовті брови, неспокійні очі, худі члени... Дівчинка лягла долі коло самих його ніг і знову заснула. Бірюк сидів біля стола, спершись головою на руки. Коник цвірчав у кутку... дощик стукав по даху і спливав по шибках; ми всі мовчали.

— Хома Кузьмич, — заговорив раптом мужик голосом глухим і розбитим: — Хома Кузьмич.

— Чого тобі?

— Пусти.

Бірюк не відповідав.

— Пусти... з голоду... пусти.

— Знаю я вас, — похмуро відказав лісник: — ваша вся слобода така — злодій на злодієві.

— Відпусти, — твердив мужик: — прикажчик... розорені, он як... пусти!

— Розорені!.. Красти нікому не слід.

— Пусти, Хома Кузьмич... не занести. Ваш, сам знаєш, заїсть, он як.

Бірюк одвернувся. Мужика пересмикувало, немов пропасниця його біла. Він струшував головою і дихав нерівно.

— Пусти, — сказав він знову з безнадійним розпачем: — пусти, їй-богу, пусти! я заплачу, он як, їй-богу. Їй-богу, з голоду... дітки пищать, сам знаєш. Круто, он як, приходиться.

— А ти все ж красти не ходи.

— Конячку, — казав далі мужик: — конячку б то, хоч її ото... одна худобина і е... пусти!

— Кажуть, не можна. Я теж людина підневільна: з мене спитають. Вам попускати теж не годиться.

— Пусти! Злидні, Хома Кузьмич, злидні, як є теє... пусти!

— Знаю я вас!

— Та пусти!

— Е, та що з тобою говорити; сиди смирно, а то в мене, знаєш? Не бачиш, чи що, пана?

Бірюк похнюпився... Бірюк позіхнув і поклав голову на стіл. Дощик усе не переставав. Я чекав, що буде.

Мужик раптово випростався. Очі в нього загорілися, і на обличчі виступила краска. «Ну, на, їж, на, удавись, на, — почав він, примруживши очі та спустивши кутики губ: — на, душогубе окаянний, пий християнську кров, пий...»

Лісник обернувся.

— Тобі кажу, тобі, азіат, кровопивця, тобі!

— П'яний ти, чи що, що ляялись надумався? — заговорив з подивом лісник. — З глузду з'їхав, чи що?

— П'яний!.. Чи не на твої гроші, душогубе окаянний, звір, звір, звір!

— Ах, ти... та я тебе!..

— А мені що? Однаково — пропадати; куди я без коняки піду? Прибий — один кінець; чи з голоду, чи так — однаково. Пропадай усе: жінка, діти — здихай усе... А до тебе, пожди, доберемось!

Бірюк підвівся.

— Бий, бий, — підхопив мужик лютим голосом, — бий, на, на, бий... (Дівчинка поквапливо скочила з долівки і вп'ялася очима в нього.) Бий! Бий!

— Мовчи! — заgrimів лісник і ступив два рази.

— Годі, годі, Фома, — закричав я: — облиш його... бог з ним.

— Не буду я мовчати, — провадив далі бідолаха. — Однаково — здихати ото. Душогуб ти, звір, погибелі на тебе нема... Та почекай, недовго тобі царювати! зашморгнуть тобі горлянку, почекай!

Бірюк ухопив його за плече... Я кинувся на поміч мужикові...:

— Не руште, пане! — крикнув на мене лісник.

Я б не побоявся його погрози і вже простяг був руку, але, на величезне мое здивування, він, враз обернувшись, зірвав з ліктів у мужика пояс, ухопив його за зашийок, насунув йому шапку на очі, одчинив двері й виштовхнув його геть.

— Забирайся до біса з своєю конякою! — гукнув він йому услід: — та дивись, удруге в мене...

Він вернувся до хати й почав поратись у кутку.

— Ну, Бірюк, — промовив я, нарешті: — здивував ти мене: ти, я бачу, гарний чоловік.

— Е, годі, пане, — перспинив він мене з досадою: — не звольте тільки розказувати. Та вже я краще вас проведу, — додав він: — видно, дощику вам не переждати...

Надворі застукотіли колеса мужицького воза.

— Ач, поплентався! — пробурмотів він: — та я його!..

Через півгодини він попрощався зо мною на узліссі.

Варвара Петрівна Тургенєва, мати письменника.

ДВА ПОМІЩИКИ

Я вже мав честь показати вам, ласкаві читачі, деяких моїх панів сусідів; дозвольте ж мені тепер, до речі (нашому брату письменникові все до речі), познайомити вас ще з двома поміщиками, у яких я часто полював, з людьми вельми шановними, благонаміреними, що користуються загальною повагою кількох повітів.

Спершу опишу вам відставного генерал-майора Вячеслава Іларіоновича Хвалинського. Уявіть собі людину високу й колись струнку, а тепер трохи обрешку, але зовсім не дряхлу, навіть не постарілу, людину дозрілого віку, в самій, як то кажуть, порі. Щоправда, колись правильні й тепер ще приємні риси обличчя його трохи змінилися, шоки повисли, густі зморшки промене-подібно розташувалися коло очей, деяких зубів уже нема, як сказав Сааді, за словами Пушкіна; русяве волосся, принаймні все те, що залишилось ціле, перетворилося на лілове, завдяки спеції, купленій на Роменському кінському ярмарку у єврея, що видавав себе за вірменина; але Вячеслав Іларіонович виступає жваво, сміється дзвінко, побрязкує шпорами, крутить вуса, на решті називає себе старим кавалеристом, тимчасом, як відомо, що справжні старики самі ніколи себе не називають стариками. Носить він звичайно сюртук, застібнутий до верху, високий галстук з накрохмаленим комірцем і панталони сірі з іскрою, військового крою; капелюха ж надіває прямо на лоб, залишаючи всю потилицю незакритою. Людина він дуже добра, але з уявленнями і звичками досить дивними. Наприклад: він ніяк не може поводитися з дворянами небагатими або не чиновними, як з рівними собі людьми. Розмовляючи з ними, він звичайно дивиться на них збоку, міцно впираючись щокою в твердий і білий комір, або раптом візьме та й осяє їх ясным і нерухомим поглядом, помовчить і ворухне всією шкірою під волоссям на голові; навіть слова інакше вимовляє і не каже, наприклад: «дякую, Павле Васильовичу», або «будь ласка, сюди, Михайле Івановичу», а: «деккую, Палл 'Асилич»; або: «бб-лааска, сюди, Михалл Ванич». З людьми ж, що стоять на нижчих щаблях суспільства, він по-

ки, парив свого начальника в лазні — та не всякій поголощі можна вірити. А втім, і сам генерал Хвалинський про свій службовий шлях не любить говорити, і це взагалі досить дивно; на війні він теж, здається, не бував. Живе генерал Хвалинський в невеликому домочку, сам; подружнього щастя він у своєму житті не зазнав, і тому досі ще вважається за жениха, і навіть за вигідного жениха. Зате ключниця в нього, жінка років тридцяти п'яти, чорноока, чорнобрива, повна, свіжа і з вусами, буденними днями ходить у накрохмалених платтях, і по неділях кісєйні рукава надягає. Чудовий буває Вячеслав Іларіонович на великих званих обідах, що впоряджують поміщики на честь губернаторів та іншої влади; тут він, можна сказати, цілком у своїй сфері. Сидить він звичайно в таких випадках якщо не по праву руку коло губернатора, то й не на великому від нього віддаленні; на початку обіду більше дотримується почуття власної гідності, і, відхилившись назад, але не повертаючи голови, збоку пускає погляд униз по круглих потилицях та стоячих комірах гостей; зате на кінець обіду розвеселяється, починає усміхатися на всі боки (в напрямку губернатора він від початку обіду всміхався), а іноді навіть пропонує тост на честь прекрасної статі, оздобі нашої планети, як він каже. Так само непоганий генерал Хвалинський на всіх урочистих і публічних актах, іспитах, церковних посвяченнях; під благословення він теж митець підходити. На роз'їздах, переїздах та в інших подібних до того місцях люди Вячеслава Іларіоновича не галасують і не кричать; навпаки, розсуваючи народ або викликаючи карету, говорять приємним горловим баритоном: «Дозвольте, дозвольте, дайте генералові Хвалинському пройти», або: «Генерала Хвалинського екіпаж»... Екіпаж, щоправда, у Хвалинського форми досить старовинної; на лакеях ліврея досить потерта (про те, що вона сіра з червоними лямівками, здається, навряд, чи треба згадати); коні теж досить пожили й послужили на своєму віку, але на чепуристість Вячеслав Іларіонович не претендує і не вважає навіть звання свого гідним туман у вічі лускати. Особливим даром слова Хвалинський не відзначається, або, може, не має нагоди виявити свою красномовність, бо не тільки суперечок, а й взагалі заперечень не зносить, а всяких довгих розмов, особливо з молодими людьми, старанно уникає. Воно, справді, певніше; а то з теперішнім народом біда: так і дивись, що з послуху виїде і пошану втратить. Перед особами вищими Хвалинський здебільшого мовчить, а до осіб нижчих, яких, видимо, зневажає, але з якими тільки й знається, говорить промови уривчасті й гострі, шоразу вживаючи висловів, подібних до таких: «Це ви, одначе, пусте говорите»; або: «Я, нарешті, змушений, шановний добродію мій, вам зробити зауваження», або «Нарешті, ви повинні, одначе, знати, з ким маєте справу», тощо. Особливо бояться його поштмейстери, неодмінні засідателі і станційні доглядачі. Дома він у себе нікого не приймає і живе, як кажуть, скнарою. Незважаючи на

все те, він прекрасний поміщик. «Старий служака, людина некорислива, з правилами, «*vieux grognard*»¹ кажуть про нього суди. Тільки прокурор губернський дозволяє собі усміхатися, коли при ньому згадають про визначні й солідні властивості Хвалінського, — та чого не робить заздрість!..

А втім, перейдімо тепер до другого поміщика.

Мардарій Аполлонович Стегунов нічим не схожий на Хвалінського; він навряд чи де-небудь служив і ніколи за красуна не вважався. Мардарій Аполлонович дідок низенький, пухленький, лисий, з подвійними підборіддям, м'якими ручками й чималеньким черевцем. Він великий хлібосол і баляндрасник; живе, як то кажуть, собі на втіху; зиму і літо ходить у смугастому шлафроці на ваті. В одному він тільки зійшовся з генералом Хвалінським: він теж нежонатий. У нього п'ятсот душ. Мардарій Аполлонович займається своїм маєтком досить поверхово; купив, щоб не відбитися від віку, років з десять тому, у Бутенопа в Москві молотильну машину, замкнув її в сарай, та й заспокоївся. Хіба в гарний літній день звелить запрягти бігунці та поїде в поле на хліба подивитися та волошок нарвати. Живе Мардарій Аполлонович зовсім старосвітським звичаєм. І дім у нього старовинної будови; у прихожій, як слід, тхне квасом, лойовими свічками та шкірою; тут же праворуч буфет з прусаками і рушниками; в ідальні фамільні портрети, мухи, великий горщик ерані² й кислі фортопіани; у вітальні три дивани, три столи, двоє дзеркал і хрипкий годинник з почорнілою емаллю та бронзовими різьбленими стрілками; в кабінеті стіл з паперами, ширми синюватого кольору з наліпленими картинами, вирізаними з усяких творів минулого століття, шафи з смердючими книгами, павуками та чорним пилом, пухле крісло, італійське вікно та наглухо забиті двері в сад... Одне слово, усе, як водиться. Людей у Мардарія Аполлоновича сила, і всі одягнуті по-старосвітському: у довгі сині каптани з високими комірами, панталони мутного колориту й коротенькі жовтуваті жилеточки. Гостям вони кажуть: «батечко». Господарством у нього завідує бурмистр із мужиків, з бородою на весь тулуб; домом — стара жінка, пов'язана картинною хусткою, зморщена й скупа. На конюшні в Мардарія Аполлоновича стоїть тридцять різнокаліберних коней; виїжджає він у доморобній колясці на півтораста пудів. Гостей приймає він дуже привітно й частує на славу, тобто, завдяки дурманним властивостям російської кухні, позбавляє їх аж до самісінького вечора всякої спроможності взятися до чого-небудь, крім преферансу. Сам же ніколи нічим не цікавиться і навіть «Сонник» покинув читати. Але таких поміщиків у нас на Русі ще досить багато; можна спитати, з якої речі я заговорив про нього й навіщо?.. А от, дозвольте, замість відповіді, розповісти вам про одне з моїх відвідувань Мардарія Аполлоновича.

¹ Старий буркогун.

² Ерань (замість герань) — хатня рослина.

Приїхав я до нього влітку, годині о сьомій вечора. У нього щойно відбулася всеношна, і священник, молодий чоловік, здається, дуже несміливий, що недавно вийшов із семинарії, сидів у вітальні коло дверей, на самому краєчку стільця. Мардарій Аполлонович, як завжди, надзвичайно привітно мене прийняв; він щиро радів кожному гостеві, та й людина він був взагалі добряща. Священник підвівся і взявся за капелюх.

— Почекай, почекай, батюшко, — заговорив Мардарій Аполлонович, не випускаючи моєї руки: — не йди.. Я звелів тобі горілки принести.

— Я не п'ю, — зніяковіло пробурмотів священник і почервонів до вух.

— Ото дурниці! Як у вашому званні не пити! — відповів Мардарій Аполлонович: — Мишко! Юшко! горілки батющці!

Юшко, високий і худорлявий старик, років семидесяти, увійшов з чаркою горілки на темному пофарбованому підносі, вкритому плямами тілесного кольору.

Священник почав відмовлятися.

— Пий, батюшко, не манірся, недобре, — зауважив поміщик з докором.

Бідолашний молодий чоловік скорився.

— Ну, тепер, батюшко, можеш іти.

Священник почав кланятись.

— Ну, добре, добре, йди.. Прехороша людина, — казав Мардарій Аполлонович, дивлячись йому вслід: — дуже я з нього задоволений; одно — молодий ще. Усе проповіді виголошує, та от горілки не п'є. Але ви ж то як, батечку?.. Що ви, як ви? Ходімо на балкон — ач, вечір який гарний.

Ми вийшли на балкон, сіли й почали розмовляти. Мардарій Аполлонович глянув униз і раптом страшенно захвилювався.

— Чиї це кури? чиї це кури? — закричав він: — чиї це кури по саду ходять?.. Юшко! Юшко! піди довідайся зараз, чиї це кури по саду ходять?.. Чиї це кури? Скільки разів я забороняв, скільки разів казав?

Юшко побіг.

— Що за непорядки! — повторював Мардарій Аполлонович: — це жах!

Нещасні кури, як зараз пам'ятаю, дві зозулясті й одна біла з чубком, спокійнісінько ходили собі під яблунями, іноді виявляючи свої почуття довгим сокотінням, коли раптом Юшко, без шапки, з палицею в руці, і трое інших поволітніх двораків, усі разом дружно кинулися на них. Почалася веремія. Кури кричали, ляпали крилами, плигали, оглушливо кудкудакали; дворові люди бігали, спотикалися, падали, пан з балкона кричав, наче несамовитий: «лови, лови! лови, лови, лови, лови, лови!.. Чиї це кури, чиї це кури?» — Нарешті, одному дворакові пощастило піймати чубату курку, придушивши її грудьми до землі, і в той самий

час через тин саду, з вулиці, перескочила дівчинка, років одинадцяти, уся розтріпана і з хворостою в руці.

— А, от чії кури! — з тріумфом скрикнув поміщик: — Єрмила кучера кури! ось він свою Наталку загнати їх вислав... Не бійсь, Параші не вислав, — додав поміщик півголосом і значущо всміхнувся. — Гей, Юшко! покинь курей: піймай-но мені Наталку.

Але перше, ніж засапаний Юшко встиг добігти до переляканої дівчинки, — звідкись узялася ключниця, схопила її за руку й кілька разів ляснула бідолашну по спині...

— От тек, е, от тек, — підхопив поміщик: — те, те, те! те, те, те!.. А курей відбери, Авдотя, — додав він гучним голосом, і з ясним обличчям звернувся до мене: — які, батечку, лови були, га? — Аж спітнів, подивіться.

І Мардарій Аполлонович зареготався.

Ми залишилися на балконі. Вечір був, справді, надзвичайно гарний.

Нам подали чай.

— Скажіть-но, — почав я, — Мардарію Аполлоновичу, це ваші двори виселені, он там, на дорозі, за яром?

— Мої... або що?

— Як же це ви, Мардарію Аполлоновичу? Адже це гріх. Хатини приділено мужикам погані, тісні, деревця кругом не побачиш; сажалки навіть нема; колодязь один, та й той нікуди не годиться. Невже ви іншого місця знайти не могли?... І кажуть, ви у них навіть старі конопляники відібрали?

— А що робитимеш з розмежуванням? — відповів мені Мардарій Аполлонович. — У мене це розмежування ось де сидить. (Він показав на свою потилицю.) І ніякої користі я від цього розмежування не передбачаю. А що я конопляники в них відібрав та сажалки, чи що, там у них не викопав, — вже про це, батечку, я сам знаю. Я людина проста, — по-давньому роблю. По-моєму: як пан — то пан, а як мужик — то мужик... От що.

На такий ясний і переконливий довід відповідати, певна річ, було нічого.

— Та до того, — провадив далі він: — і мужики погані, опальні. Особливо там дві сім'ї; ще батечко покійний, дай бог йому царство небесне, їх не жалував, дуже не жалував. А в мене, скажу вам, така прикмета: як батько злодій, то й син злодій; вже там як хочете... О, кров, кров — велике діло! Я, признаюся вам по щирості, з тих двох сімей і без черги в солдати віддавав, і так порозтикав туди-сюди; та не переводяться, що робитимеш? Плодущі, прокляті.

Тимчасом повітря затихло зовсім. Тільки інколи вітер набігав струменями і, востаннє завмираючи коло дому, доніс до нашого слуху звук мірних і частих ударів, що лунали у напрямку стайні. Мардарій Аполлонович саме тільки доніс до губ налите блюдечко і вже розширив був ніздрі, без чого, як відомо,

ждоден справжній русак не втягує в себе чай, — але зупинився, дослухався, кивнув головою, сьорбнув і, ставлячи блюдечко на стіл, вимовив з найдобрішою усмішкою й начебто мимоволі вторгуючи ударам: «Чюкі-чюкі-чюк! Чюкі-чюк! Чюкі-чюк!».

— Це що таке? — спитав я з подивом.

— А там, з мого наказу, пустунчика карають... Васю буфетника зволите знати?

— Якого Васю?

— Та от, який тільки що за обідом нам прислужував. Ще з такими великими баками ходить.

Найлютіше обурення не встояло б проти ясного й лагідного погляду Мардарія Аполлоновича.

— Що ви, молодий чоловіче, що ви? — заговорив він, похитуючи головою. — Що я, лиходій, чи що? чого ви в мене так вп'ялися? Люб'яй да наказует: ви ж самі знаєте.

Через чверть години я попрощався з Мардарієм Аполлоновичем. Проїздивши селом, побачив я буфетника Васю. Він ішов вулицею й лузав горіхи. Я звелів кучерові спинити коні й покликав його.

— Що, брат, тебе сьогодні покарали? — спитав я його.

— А ви звідки знаєте? — відповів Вася.

— Мені твій пан казав.

— Сам пан?

— За що ж він тебе звелів покарати?

— А за діло, батечку, за діло. У нас за дурниці не карають; такого заводу в нас нема — ні, ні. У нас пан не такий, у нас пан... такого пана в усій губернії не знайдеш.

— Рушай! — сказав я кучерові. «Ось вона, стара ота Русь!» — думає я, повертаючись назад.

ЛЕБЕДЯНЬ

Одна з головних вигід полювання, любі мої читачі, полягає в тому, що воно примушує вас раз у раз переїздити з місця на місце, що для людини вільної дуже приємно. Щоправда, іноді (особливо в дощову пору) не дуже-то весело блукати путівцями: їхати цілиною, спиняти кожного зустрічного мужика питанням: «Гей, чоловіче! як би нам проїхати в Мордовку?», а в Мордовці розпитувати в недоумкуватій баби (працівники ж усі в полі): чи далеко до постійних двориків на великім шляху і як до них добратися, — і, проїхавши верст з десять, замість постійних двориків, опинитися в поміщицькому, дуже зубожілому селі Худобубнові, на превелике здивовання цілого табуна свиней, які зарилися по вуха в темнобуру грязь на самій середині вулиці і аж ніяк не сподівалися, що їх потурбують. Не весело також переправлятися через благенські мостики, спускатися в яри, перебиратися бродом через болотяні ручаї; не весело їхати, цілу добу їхати по зеленкуватому морю великих шляхів, або, чого боронь боже, загрузнути на кілька годин перед строкатим верстовим стовпом з цифрами: 22 на одному боці й 23 на другому; не весело цілими тижнями житися самими яйцями, молоком і хваленим житнім хлібом... Та всі ці незручності й невдачі відшкодовуються іншими вигодами й утіхами. А втім, приступимо до самого оповідання.

З огляду на все вищесказане мені нема чого розповідати читачеві, яким чином, років п'ять тому назад, я потрапив у Лебедянь на самий кінець ярмарку. Наш брат мисливець може одного чудового ранку виїхати з свого більш-менш родового маєтку з наміром повернутися другого ж дня увечері, і потроху, потроху, не перестаючи стріляти в бекасів, досягти, нарешті, благословених берегів Печори; до того ж, кожен охочий до рушниць й до собаки — палкий прихильник найблагороднішої тварини в світі — коняки. Отже, я прибув у Лебедянь, зупинився в гостиниці, переодягся й пішов на ярмарок. (Прислужник, довгий і сухорлявий хлопчина, років двадцяти, з солодким носовим тенором, уже встиг повідомити мене, що їх світлість, князь Н., ре-

монтер *** го полку, зупинився в їхньому трактірі, що понаїхало багаті інших панів, що вечорами цигани співають і пана Твардовського дають у театрі, що коні, мовляв, у ціні, а втім, приведено гарних коней.)

На ярмарковій площі нескінченними рядами тяглися вози, а за возами коні всіх можливих порід: рисисті, заводські, битюки, возові, поштові й прості селянські. Інші, ситі й гладкі, підбрані під масть, укриті різнокольоровими попонами, коротко прив'язані до високих перекладин, боязко скоса поглядали назад на добре знайомі їм батоги своїх власників-баришників; поміщицькі коні, вислані степовими дворянами за сто, за двісті верст, під доглядом якого-небудь старезного кучера й двох або трьох твердоголових конюхів, махали своїми довгими шиями, тупали ногами, гризли з нудьги надобні; булані в'ятки щільно тулилися одна до одної; у величній непорушності, наче леви, стояли широкозаді рисаки з хвилястими хвостами й кудлатими лапами, сірі в яблуках, вороні, гніді. Знавці шанобливо спинялися перед ними. У вулицях, створених возами, товпилися люди всякого звання, віку й виду; баришники, в синіх каптанах і високих шапках, лукаво виглядали й дожидалися покупців; банькати, кучеряві цигани металися вперед і назад, мов очманілі, дивилися коням у зуби, піднімали їм ноги й хвости, кричали, лаялися, служили за посередників, кидали жеребки або упадали біля якогось ремонтера в картузі й військовій шинелі з бобром. — Кременезний козак стирчав верхи на худому мерині з оленячою шиєю й продавав його «совсім», тобто з сідлом і вуздечкою. Селяни, в подраних під пахвами кожухах, одчайдушно продиралися крізь натовп, навалювалися десятками на віз, запряжений конякою, яку треба було «спробувати», або, десь осторонь, з допомогою верткого цигана, торгувалися до знемоги, сто разів підряд плескали один одного по руках, обстоюючи кожен свою ціну, тимчасом, як предмет їхньої суперечки, жалюгідна конячка, покрита пожолобленою рогожею, тільки поморгувала очима, неначе йшлося не про неї... І справді, чи не однаково їй, хто її битиме! Широколобі поміщики з фарбованими вусами й виразом гідності на обличчі, в конфедератках і в камлотових каптанах, надітих на один рукав, поблажливо заговорювали з череватими купцями в пухових капелюхах і зелених рукавичках. Офіцери різних полків вешталися тут же; надзвичайно довгий кірасир, німецького походження, спокійно запитував кривого баришника: «Скільки він хоче одержати за цю руду коняку?» Білявий гусарик, років дев'ятнадцяти, підбирав припряжну до худорлявого іноходця; ямщик у низькому капелюсі, з пав'ячим пером, у бурому сіряку і з шкіряними рукавицями, засунутими за вузький зелений пояс, шукав корінного. Кучери заплітали своїм коням хвості, мочили гриви й подавали шанобливі поради хазяям. Ті, хто кінчав купівлю, спішили в трактир або в шинок, відповідно до статку... І все це вовтузилося, гомоніло, ворушилося, сварилося

й мирилося, лаялося й сміялося по коліна в грязюці. Мені хотілося купити тройку пристойних коней для своєї брички: мої почали підупадати. Я знайшов двох, а третього не встиг підібрати. По обіді, якого я описувати не беруся (вже Еней знав, як неприємно згадувати минуле лихо), подався до так званої кав'ярні, куди шовечора збиралися ремонтери, заводчики й інші приїжджі. В більярдній кімнаті, затопленій свинцевими хвилями тююнового диму, було чоловіка двадцять. Тут були розв'язні молоді поміщики в венгерках і сірих панталонах, з довгими пасмочками волосся на скронях і намащеними вусиками, що благородно й сміливо поглядали навкруги; інші дворяни в козакинях, з незвичайно короткими шиями й запланими очима тут же болісно сопля; купчики сиділи осторонь, як то кажуть, «напоготові»; офіцери вільно розмовляли один з одним. На більярді грав князь Н., молодий чоловік років двадцяти двох, з веселим, трохи презирливим обличчям, в розстебнутому сюртуці, червоній шовковій сорочці й широких бархатних шароварах; грав він з відставним поручиком Віктором Хлопаковим.

Відставний поручик Віктор Хлопаків, маленький, смуглявий і худорлявенький чоловік років тридцяти, з чорним волоссячком, карими очима й тупим кирпатим носом, старанно відвідує вибори і ярмарки. Він підскакує на ходу, по-молодецькому розводить закругленими руками, шапку носить набакир і засукує рукава свого військового сюртука, підбитого сизим колєнкором. Пан Хлопаків володіє умінням підсипатися до багатих петербурзьких пустунів, курить, п'є і в карти грає з ними, говорить їм «ти». За що вони його жалують, досить важко зрозуміти. Рін не з розумних, він навіть не смішний; в блазні він теж не годиться. Правда, з ним поводяться дружньо-недбайливо, як з добрим, але пустим хлопчиною; водяться з ним протягом двох-трьох тижнів, а потім раптом і не вітаються до нього, і він сам уже не вітається. Особливість поручика Хлопакова полягає в тому, що він протягом року, іноді двох, вживає завжди один якийсь вислів, до речі й не до речі, вислів аж ніяк не кумедний, який проте, бозна чому, всіх смішить. Років з вісім тому він на кожнім кроці говорив: «мое вам почитання, покірніше дякую», і тодішні його покровителі кожного разу вмирили со сміху й примушували його повторяти «мое почитання»; потім він став уживати досить складний вислів: «ні, ви вже це тее, кескесе, — це вийшло, виходить», — і з тим же блискучим успіхом; років зо два по тому, придумав нову приказку: «не ву гаряче па, людина божя — бараняча кожа» і так далі. І що ж! ці, як бачите, зовсім не вигадливі слівця годують його, поять і одягають. (Маєток свій він давно промотав, а живе виключно коштом приятелів.) Зауважте, що жодних інших принад у нього аж ніяк немає; шоправда, він випалює за день сто люльок Жукова, а граючи на більярді, піднімає праву ногу вище голови і, прицілюючись, несамовито соває києм по руці, — ну, та до таких же талантів не кожен має

охоту. П'є він теж добре... та на Русі цим відзначитись трудно...
Одне слово, успіх його — цілковита для мене загадка... Хіба
тільки: обережний він, сміття з хати не виносить, ні про кого
слівця лихого не скаже...

«Ну, — подумав я, побачивши Хлопакова: — яка ото в його
тепер приказка?»

Князь зробив білого.

— Тридцять і нікого! — заверещав сухотний маркер з тем-
ним обличчям і свинцем під очима.

Князь із тріском поклав жовтого в крайню лузу.

— Ач! — ухвально крякнув усім животом товстенький купець,
що сидів у кутку за хистким столиком на одній ніжці, крякнув і
оторопів. Та, на щастя, ніхто його не помітив. Він відпочив і по-
гладив борідку.

— Тридцять шість і дуже мало! — закричав маркер у ніс.

— Що, як, брат? — спитав князь Хлопакова.

— Що ж, відомо, рррракаліооон, цілком рррракаліоооон!

Князь пирснув зо сміху.

— Як, як? Повтори!

— Рррракаліооон! — самозадоволено повторив відставний
поручик.

«От воно, слово оте!» подумав я.

Князь поклав червоного в лузу.

— Ех! не так, князю, не так! — забелькотав раптом білявий
офіцерик з почервонілими очима, маленьким носиком і по-ди-
тячому заспанім обличчям. — Не так граєте... Треба б...
не так!

— А як же? — спитав його князь через плече.

— Треба було... тее... триплетом.

— Справді? — пробурмотів князь крізь зуби.

— А що, князю, сьогодні увечері до циган? — поспішно під-
хопив збентежений молодий чоловік. — Штешка буде слівати...
Ілюшка...

Князь не відповів йому.

— Рррракаліооон, браток, — промовив Хлопаков, лукаво
прищуливши ліве око.

І князь зареготав.

— Тридцять дев'ять і нікого, — оголосив маркер.

— Нікого, нікого... подивись лишень, як я он того жовтого...
Хлопаков засовав києм по руці, прицілився і скіксував.

— Е, рракаліоон, — закричав він з досадою.

Князь знову засміявся.

— Як, як, як?

Та Хлопаков свого слова повторити не захотів: треба ж поко-
кетувати.

— Скака зволили дати, — зауважив маркер. — Дозвольте
крейдою побілити... Сорок і дуже мало.

— Ах, так, панове, — заговорив князь, звертаючися до всіх

присутніх, а втім, не дивлячись ні на кого зокрема: — ви знаєте, сьогодні в театрі викликаємо Вержембіцьку...

— Аякже, якже, обов'язково, — гукнуло наперебій декілька панів, надзвичайно радих з можливості відповісти на князівську пропозицію: — Вержембіцьку...

— Вержембіцька чудова актриса, далеко краще Сопнякової, — пропищав із кутка миршавенький чоловік з усиками і в окулярах. Бідолашний! Він потай дуже зітхав за Сопняковою, а князь навіть не вшанував його поглядом.

— Че-о-ек, е, люльку! — промовив у галстук якийсь пан високого зросту, з правильним обличчям і дуже благородною поставою, — напевне шулер.

«Человек» побіг за люлькою і, повернувшись, доповів його світлості, що, мовляв, ямщик Баклага їх питає.

— А! ну, скажи йому підждати, та горілки йому дай.

— Слухаю.

Баклагою, як мені потім сказали, прозивався молодий, вродливий і надто розпещений ямщик; князь любив його, дарував йому коней, ганяв з ним, проводив з ним цілі ночі... Цього самого князя, колишнього пустуна й мота, ви б тепер не пізнали... Який він напахчений, затягнений, гордий! Який зайнятий службою, а, головне, який розсудливий!

Проте тютюновий дим почав виїдати мені очі. Останній раз вислухавши вигук Хлопакова й регіт князя, я пішов до свого номера, де на волосяному, вузькому й продавленому дивані, з високою вигнутою спинкою, мій слуга вже послав мені постіль.

Другого дня пішов я дивитися коней по дворах і почав з відомого баришника Ситникова. Через хвіртку увійшов я в двір, посипаний пісочком. Перед навстіж розкритими дверима стайні стояв сам хазяїн, людина вже не молода, високий і товстий, у заячому кошушці, з піднятим і підгорнутим коміром. Побачивши мене, він повільно рушив мені назустріч, потримав обома руками шапку над головою і співуче промовив:

— А, наше вам шанування! Мабуть, конячок подивитися бажаєте?

— Еге, прийшов конячок подивитися.

— А яких саме, дозвольте спитати?

— Покажіть, що у вас є.

— З превеликою приємністю.

Ми увійшли до стайні. Кілька білих шавок підвелися з сіна й підбігли до нас, крутячи хвостами; довгобородий старий цап невдоволено одійшов осторонь; три конюхи в міцних, але заялозених кожушках, мовчки вклонилися нам. Праворуч і ліворуч, у штучно підвищених стійлах стояло близько тридцяти коней, випещених і вичищених на славу. По перекладах перелітали й буркотіли голуби.

— Вам, тобто, для чого потрібна конячка: для їзди чи для заводу? — спитав мене Ситников.

— І для їзди, і для заводу.

— Розуміємо, розуміємо, розуміємо, — повільно промовив баришник. — Петю, покажи панові Горностаю.

Ми вийшли на двір.

— Та чи не накажете ослінчик з хати винести?.. — Не треба?.. Як хочете.

Копита заgrimіли по дошках, ляснув батіг, і Петя, хлопчина років під сорок, рябий і смагливий, вискочив із стайні разом з сірим, досить ставним жеребцем, дав йому піднятися дибки, оббіг з ним разів зо два навколо двору й ловко спинився на показному місці. Горностаю виструнчився, з посвистом пирхнув, закинув хвіст, повів мордою і скося глянув на нас.

«Учений птах!» — подумав я.

— Дай волю, дай волю, — промовив Ситников і витріщився на мене.

— Як по-вашому буде? — спитав він врешті.

— Коняка не погана, — передні ноги не зовсім надійні.

— Ноги чудові, — впевнено заперечував Ситников: — а зад ото... звольте глянути... справжня піч, хоч виспись.

— Бабки довгі.

— Які там довгі — змилуйтеся! Пробіжи лишень, Петю, пробіжи, та риссю, риссю, риссю... не давай ускач.

Петя знову пробіг по двору з Горностаєм. Ми всі помовчали.

— Ну, постав його на місце, — промовив Ситников: — та Сокола нам подай.

Сокіл, вороний, як жук, жеребець голландської породи, з вислим задом і сухорлявий, був трохи кращий за Горностаю. Він належав до числа коней, про яких мисливці кажуть, що «вони січуть і рубають і в полон беруть», тобто на бігу вивертають і викидають передні ноги праворуч і ліворуч, а вперед мало посуваються. Купці середнього віку люблять таких коней: на бігу вони нагадують хвацьку ходу жвавого трактирного служника; вони гарні поодинці, для прогулянки по обіді: виступаючи фертом і скрутивши шию, старанно везуть вони незграбну дрожку, навантажену кучером, що наївся до німоти, придавленим купцем, хворим на печію, і пухкою купчихою в блакитному шовковому салопі й ліловій хусточці на голові. Я відмовився й від Сокола. Ситников показав мені ще кілька коней... Нарешті мені сподобався сірий у яблуках жеребець воейківської породи. Я не міг втриматися і з задоволенням поплескав його по холці. Ситников одразу ж прикинувся байдужим.

— А що, він їде добре? — спитав я. (Про рисака не кажуть: біжить).

— Іде, — спокійно відповів баришник.

— Чи не можна подивитися?..

— Чому ж, можна. Гей, Кузь, Доганя в бігунці запряжи.

Кузь, їздець, майстер свого діла, проїхав разів зо три мимо

нас по вулиці. Коняка біжить гарно, не збивається, не підкидає задом, ногу виносить вільно, хвіст відділяє й «держить», махає рідко.

— А що ви за нього хочете?

Ситников запросив ціну небувалу. Ми почали торгуватися тут же, на вулиці, коли раптом з-за рогу з громом вилетіла майстерно дібрана ямська тройка й хвацько спинилася перед ворітьми Ситниковського дому. На мисливському чепурному візку сидів князь Н., біля нього стовбичив Хлопаков. Баклага правив, кіньми... і як правив! Крізь сережку проїхав би, розбійник! Гніді припряжні, маленькі, жваві, чорноокі, чорноногі так і палають, так і підгортаються; тільки свисни — і зникли! Карогніда корінна стоїть собі, закинувши шию, наче лебідь, груди вперед, ноги, мов стріли, знай головою помахає та гордовито щуляться... Красота! Хоч кому на великдень прокататися!

— Ваша світлість! милості просимо! — вигукнув Ситников.

Князь зіскочив з візка. Хлопаков повагом зліз з другого боку.

— Здоров, братіку... Є коні?

— Як не бути для вашої світлості! Будь ласка, входьте... Петю, Павліна подай! та Похвального щоб готували. А з вами, батечку, — мовив він, звертаючись до мене, — ми іншим часом покінчимо. Хомко! Ослінчик його світлості!

З особливої, мною спочатку непоміченої, стайні вивели Павліна. Могутній, темногнідий кінь так і звився всіма ногами в повітря. Ситников навіть голову одвернув і примружився.

— У, рракаліон! — гукнув Хлопаков. — Жемса!

Князь засміявся.

Павліна спинили не без труднощів, він таки поповозив конюха по двору; врешті його притисли до стіни. Він хропів, здригався й підгортався, а Ситников ще дражнив його, замахуючись на нього батоном.

— Куди поглядаєш? ось я тебе! у! — казав баришник з ласкавою погрозою, сам мимоволі милуючися своїм конем.

— Скільки? — спитав князь.

— Для вашої світлості п'ять тисяч.

— Три.

— Не можна, ваша світлість, даруйте...

— Кажуть, три, рракаліоон, — підхопив Хлопаков.

Я не діждався кінця купівлі й пішов. Біля крайнього рогу вулиці помітив я на воротах сіруватого домика приліплений великий аркуш паперу. Вгорі намальований був пером кінь з хвостом трубою й нескінченною шиєю, а під копитами коня стояли такі слова, написані старовинним почерком:

«Тут продаються різних мастей коні, приведені на Лебедянський ярмарок з відомого степового заводу Анастасея Іванича Чорнобая, Тамбовського поміщика. Коні ці видатних властивостей; виїжджені чудово і лагідні норовом. Пани покупці звольте спитати самого Анастасея Іванича; коли ж Анастасея Іванича

буде у відсутності, то спитати кучера Назара Кубишкіна. Панове покупці, милості просимо пошанувати дідуся!»

Я зупинився. Дай, думаю, подивлюся коней відомого степового заводчика пана Чорнобая.

Я хотів був увійти в хвірточку та, проти звичаю, знайшов її замкненою. Я постукав.

— Хто там?.. Покупець?.. — пропищав жіночий голос.

— Покупець.

— Зараз, батечку, зараз.

Хвірточка відчинилася. Я побачив бабу років під п'ятдесят, простоволосу, в чоботях і в кожусі нарозпашку.

— Звольте, добродію, увійти, а я зараз піду Анастасею Іваничу скажу... Назаре, а Назаре!

— Чого? — прошамкотів із стайні голос семидесятилітнього дідуся.

— Коників приготуй; покупець прийшов.

Бабуся побігла в дім.

— Покупець, покупець, — пробурчав їй у відповідь Назар. — Я їм ще не всім хвости підмив.

«О, Аркадія!» — подумав я.

— Здрастуй, батечку, милості просимо, — повільно пролунав за моєю спиною соковитий і приємний голос. Я оглянувся: передо мною стояв у синій довгополій шинелі старик середнього росту, біловолосий, з люб'язною посмішкою й чудовими блакигними очима.

— Коників треба? Зволь, батечку, зволь... Та чи не хочеш спочатку зайти до мене чайку напитися?

Я відмовився й подякував.

— Ну, як тобі завгодно. Ти мене, батечку, вибач: я по-стародавньому. (Пан Чорнобай говорив не поспішаючи і на «о»). У мене, знаєш, усе просто... Назаре, а Назаре, — додав він протяжно, не підвищуючи голосу.

Назар, зморщений дідок, з яструб'ячим носиком і клинчатою борідкою, з'явився на порозі стайні.

— Яких тобі, батечку, коней треба? — спитав пан Чорнобай.

— Не дуже дорогих, виїжджених, у візок.

— Зволь... є й такі, зволь... Назаре, Назаре, покажи панові сіренького коника, знаєш, що скраю ото стоїть, та гніду з лисиною, — а то — другу гніду, що від Красотки, знаєш?

Назар вернувся на стайню.

— Та ти на недоуздках так їх і виводь, — крикнув йому вслід пан Чорнобай. — У мене, батечку, — провадив він далі, ясно й лагідно дивлячись мені в обличчя: — не те, що в баришників, хай їм усячина! У їх там імбірі різні підуть, сіль, барда¹, бог з ними зовсім!.. А в мене, зволиш бачити, все на долоні, без хитрощів.

Вивели коней. Вони мені не сподобалися.

¹ Від барди й солі коні швидко гладшають. (Прим. автора).

— Ну, постав їх з богом на місце, — сказав Анастасей Іванович. — Інших нам покажи.

Показали інших. Я, нарешті, вибрав одну, з дешевших. Ми почали торгуватися. Пан Чорнобай не гарячився, говорив так розсудливо, з такою важністю призивав господа бога в свідки, що я не міг не «вшанувати дідуся»: дав завдаток.

— Ну, тепер, — промовив Анастасей Іванович, — дозволь мені, старим звичаєм, тобі конячку з поли в полу передати... Будеш за неї мені дякувати... адже свіженька! мов горішок... незаймана... Степовичок! В усякій упряжі ходить.

Він перехрестився, поклав полу своєї шинелі собі на руку, взяв недоуздок і передав мені конячку.

— Володій з богом тепер... А чайку таки не хочеш?

— Ні, уклінно дякую вам: мені час додому.

— Як хочете... А мій кучерок тепер за тобою конячку поведе?

— Еге, тепер, коли дозволите.

— Зволь, голубчику, зволь... Василю, а Расилю, іди з паном; конячку одведи й гроші одержиш. Ну, прощай, батечку, з богом.

— Прощайте, Анастасей Іванович.

Привели мені конячку додому. Другого ж дня виявилось, що вона з запалом і крива. Надумав був я її запрягти: рачкуе моя коняка назад, а вдариш її батою — заноровиться, побрикає та й ляже. Я одразу ж пішов до пана Чорнобая. Питаю:

— Дома?

— Дома.

— Що ж це ви, — кажу, — адже ви мені конячку з запалом продали.

— З запалом?.. Боронь боже.

— Та вона ще й крива, до того ж і з норомом.

— Крива? Не знаю, мабуть, твій кучерок якось її попсував... а я, як перед богом...

— По-справжньому, ви, Анастасей Івановичу, повинні взяти її назад.

— Ні, батечку, не прогнівайся: вже коли з двору геть, — кінець. Раніше треба було дивитися.

Я зрозумів, у чому справа, скорився своїй долі, розсміявся й пішов. На щастя, за свою науку я заплатив не дуже дорого.

Днів через два я виїхав, а через тиждень знову заглянув у Лебединь, їдучи назад. У кав'ярні я знайшов майже тих самих осіб і знову застав князя Н. за більярдом. Та в долі пана Хлопакова вже сталася звичайна зміна. Білявий офіцерик змінив його в милостях князя. Бідний відставний поручик спробував ще раз при мені пустити в діло своє слівце, — а може, мовляв, сподобається, як і раніше, — та князь не тільки не усміхнувся, а навіть насупився й знизав плечима. Пан Хлопаков похнюпився, зіщулився, заліз у куточок і заходився нишком набивати собі люлечку...

ТЕТЯНА БОРИСІВНА ТА ЇЇ ПЛЕМІННИК

Дайте мені руку, любий читачу, і поїдемо разом зі мною. Погода чудова; лагідно синіє травневе небо; гладеньке молоде листя верб блищить, неначе вимите; широкий, рівний шлях весь укритий тією дрібною травицею з червонуватим стебельцем, яку так охоче скубають віці; праворуч і ліворуч, на довгих схилах пологих горбів, тихо хвилюється зелене жито; рідкими плямами ковзають по ньому тіні невеликих хмарок. Вдалині темніють ліси, виблискують стави, жовтіють села; жайворонки сотнями здіймаються, співають, падають стрімголов, витягнувши шийки, стирчать на грудочках; граки на шляху спиняються, позирають на вас, припадають до землі, дають вам проїхати й, підстрибнувши разів зо два, тяжко відлітають убік; на горі, за яром, мужик оре; перістий жеребчик, з кучим хвостиком і скуйовдженою гривкою, біжить непевними ніжками слідом за матір'ю; чути його тонке іржання. Ми в'їздимо в березовий гай; міцний, свіжий дух приємно стискує дихання. Ось околиця. Кучер злазить, коні попірхують, припряжні оглядаються, корінна вимахує хвостом і прихилиє голову до дуги... З рипом відкриваються воротища. Кучер сідає... Рушай! Перед нами село. Поминувши з п'ять дворів, ми звертаємо праворуч, спускаємось в улоговину, в'їздимо на греблю. За невеликим ставом, з-за круглих верховин яблунь та бузку, визирає тесовий, колись червоний дах, з двома димарями; кучер забирає вздовж паркану ліворуч і, під верескливий й хрипкий гавкіт трьох старезних собак, в'їжджає в навстіж розкриті ворота, хвацько мчить колом по широкому двору, повз стайні й сарай, по-молодечому вклоняється бабусі-ключниці, що боком ступила через високий поріг у розчинені двері комори, і зупиняється, нарешті, перед ганком темного будиночка з світлими вікнами... Ми в Тетяни Борисівни. Та ось і вона сама відчиняє квартиру й киває нам головою...

Доброго здоров'я, матусю!

Тетяна Борисівна — жінка років під п'ятдесят, з великими сірими витрішкуватими очима, з трохи тупим носом, рум'яними щоками й подвійним підборіддям. Обличчя її дише привітом і ласкою. Ко-

лись вона була одружена, але скоро овдовіла. Тетяна Борисівна дуже цікава жінка. Живе вона, не виїжджаючи, в своєму маленькому маєтку, з сусідами мало знається, приймає й любить лише молодих людей. Народилася вона від дуже бідних поміщиків і не дістала ніякого виховання, тобто не розмовляє по-французькому; в Москві навіть ніколи не бувала, — і, незважаючи на всі ці недоліки, так просто й добре поводитьсь, так вільно почуває й мислить, так мало заражена звичайними недугами дрібномаєткової пані, що, справді, не можна їй не дивуватися... І справді: жінка на протязі цілого року живе на селі, в глушині — і не розпускає пліток, не пищить, не присідає, не хвилюється, не давиться, не тремтить від цікавості... чудеса?! Ходить вона звичайно в сірому тафтяному платті і білому чепці з висячими ліловими стрічками; любить поїсти, але без надуживання; варення, сушіння та соління полишає на ключницю. Що ж вона робить цілий день? — питаєте ви... Читає? — Ні, не читає; та правду казати, книжки не для неї друкуються... Якщо немає в неї гостя, сидить собі моя Тетяна Борисівна під вікном і панчохи в'яже — взимку; влітку до саду ходить, квіти садить та подиває, з кошенятами бавиться цілі години, голубів годує... Господарством вона мало займається. Але якщо заїде до неї гість, який-небудь молодий сусід, якого вона жалує, — Тетяна Борисівна вся пожвавішає; всадить його, напоїть чаєм, слухає його розповіді, сміється, зрідка його по щоці поплеще, але сама говорить мало; якщо лихо, горе спіткало — втішить, добру пораду дасть. Скільки людей звіряли їй свої домашні сердечні таємниці, плакали в неї на руках! Бувало, сяде вона проти гостя, обіпреться тихенько на лікоть і з таким співчуттям дивиться в очі, так дружельноно посміхається, що гостеві мимо-вольно спаде на думку: «яка ж ти славна жінка, Тетяно Борисівно! Дай-бо, розповідь я тобі, що в мене на серці». В її невеликих, за-тишних кімнатках гарно, тепло людині; у неї завжди в домі чудова погода, якщо так можна висловитися. Чудова жінка Тетяна Борисівна, а ніхто з того не дивується: її здоровий розум, твердість і незалежність, гаряча участь у чужому горі й радостях, словом, усі її якості немов народилися з нею, ніяких зусиль і турбот не вимагали від неї. Інакшою її й уявити не можна; виходить, і немає за що їй дякувати. Особливо любить вона дивитися, як грає та пусте молодь; складе під груди руки, закине голову, примружить очі й сидить, посміхаючись, та враз зітхне і скаже: «ах, ви, дітки мої, дітки!..» Так, бувало, й хочеться підійти до неї, взяти її за руку й сказати: слухайте, Тетяно Борисівно, ви собі ціни не знаєте, адже ви, за всієї вашої простоти та невченості, — незвичайна істота! Саме ім'я її звучить мов щось знайоме, привітне, охоче вимовляється, збуджує дружельнону усмішку. Скільки разів мені, наприклад, траплялося запитувати зустрічного мужика: як, братіку, проїхати, скажімо, до Грачівки? — «А ви, батечку, ідіть спочатку на В'язове, а звідтіль на Тетяну Борисівну, а від Тетяни Борисівни всяк вам покаже».

І, вимовляючи ім'я Тетяни Борисівни, мужик якось особливо головою струсне. Прислугу вона держить невелику, що їй під силу. Будинком, пральнею, коморою й кухнею в неї завідує ключниця Агафья, її колишня нянька, щонайдобріша, слізлива й беззуба істота; дві здорові дівчини, з міцними сизими щоками, подібними до антонівських яблук, перебувають під її начальством. Посаду камердинера, дворецького й буфетника займає семидесятилітній слуга Полікарп, дивак надзвичайний, людина начитана, відставний скрипаль і прихильник Віотті, особистий ворог Наполеона, або, як він каже, Бонапартишки, і палкий охотник до солон'їв. Він їх завжди тримає п'ять або шість у себе в кімнаті; ранньої весни він цілі дні просиджує біля кліток, вичікуючи першого «рокотання», і, дочекавшись, закриє руками обличчя і застогне: «ох шкода, шкода!» — і зариде ридьма. Допомагає Полікарпові його ж онук, Вася, хлопчик років дванадцяти, кучерявий і бистроокий; Полікарп любить його до безтями й буркотить на нього з ранку до вечора. Він же його й виховує. — «Васю, — каже, — скажи: Бонапартишка розбійник». — А що даси, дідусю? — «Що дам?.. Нічого я тобі не дам... Адже ти хто? Росіянин ти?» — Я амчанин, дідусю: в Амченську¹ народився. — «Ох, дурна голово! А самий же Амченськ де?» — А звідкіль я знаю? — «В Росії Амченськ, дурненький». — Так що з того, що в Росії? — «Як це, що з того? Бонапартишку ж його світлість покійний князь Михайло Іларіонович Голеніщев-Кутузов Смоленський, з божою допомогою, за російські межі вигнати зволив. З цього приводу й пісню склали: Бонапарту не до танців, утікає голодранцем... Розумієш: батьківщину твою визволив». — А мені яке до того діло? — «Ах, ти ж дурний хлопчисько, дурний! Адже, коли б найсвітліший князь Михайло Іларіонович не вигнав Бонапартишки, так тебе б зараз який-небудь мусьє палицею по маківці стукав би. Підійшов би отак до тебе, сказав би: коман ву порте ву?² та стук, стук»... А я б йому в пузо кулаком. — «А він би тобі: бонжур, бонжур, вене ісі³, — та за чуба, за чуба». — А я б йому по ногах, по ногах, по цибатих ото. — «Воно справді, ноги в нього цибаті... Ну, а коли б він почав руки тобі в'язати?» — А я б не давав: кучера Михея на допомогу покликав би. — «А що, Васю, адже француз Михея не поборе?» — Де там побороги! Михей он який здоровий! — «Ну, і що ж ви б йому?» — Ми б йому по спині, та по спині. — «А він би пардон закричав: пардон, пардон, севуплей!» — А ми б йому: нема тобі севуплея, француз ти такий!.. — «Молодець, Васю... Ну, так кричи ж: розбійник Бонапартишка!» — А ти мені цукру дай! — «Ач який!..»

З поміщицями Тетяна Борисівна мало водиться: вони неохоче до неї їздять, і вона не вміє їх розважати, засинає під шелест

¹ В протонародді місто Мценськ зветься Амченськом, а мешканці амчанами. Амчани — хлоп'ята спритні; недарма у нас ворогові значать «амчанина в двір». (Прим. автора).

² Як ви поживаєте?

³ Здрастуйте, здрастуйте, ідіть сюди.

їхніх розмов, здригається, намагається розплющити очі й знову засинає. Тетяна Борисівна взагалі не любить жінок. В одного з її приятелів, хорошого й смирного молодого чоловіка, була сестра, стара діва років на тридцять вісім з половиною, істота щонайдобріша, але знівечена, ненатуральна й захоплена. Брат їй частенько розповідав про свою сусідку. Одного чудового ранку моя стара діва, не кажучи лихого слова, наказала осідлати собі коняку й вирядилася до Тетяни Борисівни. У довгому своєму платті, з капелюшком на голові, зеленим вуалем і розпущеними кучерями, увійшла вона в передпокій і, поминувши сторопілого Васю, якому вона здалася русалкою, вбігла до вітальні. Тетяна Борисівна злякалася, хотіла було підвестися, та ноги підкосилися. — «Тетяно Борисівно, — заговорила благаючим голосом гостя, — даруйте мені мою сміливість; я сестра вашого приятеля, Олексія Миколайовича К***, і стільки наслухалася від нього про вас, що наважилася познайомитися з вами». Багато честі, — промирилася здивована господарка. Гостя скинула з себе капелюшок, струснула кучерями, встала біля Тетяни Борисівни, взяла її за руку... — «Отже, ось вона, — почала вона голосом замисленим і зворушеним: — ось ця добра, ясна, благородна, свята істота! Ось вона, ця проста і разом з тим глибока жінка! Яка я рада! яка я рада! Як ми будемо любити одна одну! Я відпочину, нарешті... Я її саме такою й уявляла, — додала вона пошепки, втупившись очима в очі Тетяни Борисівни. — Адже правда, ви не гніваєтеся на мене, добра моя, хороша моя?» — Даруйте, я дуже рада... Чи не хочете чаю? — Гостя поблажливо усміхнулась. — «Wie wahr, wie unreflectiert¹, — прошепотіла вона, ніби про себе. — Дозвольте обняти вас, моя мила».

Стара діва просиділа в Тетяни Борисівни три години, не змовкаючи й на мить. Вона намагалася пояснити своїй новій знайомій власне її значення. Одразу ж, коли несподівана гостя пішла, бідна поміщиця сходила до лазні, напилася липового чаю й лягла в постіль. Та наступного дня стара діва повернулася, просиділа чотири години й пішла, пообіцявши відвідувати Тетяну Борисівну щодня. Вона, бачите, надумала остаточно розвинути, довиховати таку, як вона висловлювалася, багатющу натуру і, мабуть, dokonala б її, нарешті, зовсім, коли б, по-перше, тижнів за два братова приятелька не розчарувала її «цілком», а по-друге, коли б не закохалася в молодого проїжджого студента, з яким одразу почала активно й палко листуватися; у своїх посланнях вона, як водиться, благословляла його на святе і прекрасне життя, віддавала «всю себе» в жертву, вимагала одного імені сестри, вдавалася до описів природи, згадувала Гете, Шіллера, Беттіна й німецьку філософію, — і довела, нарешті, бідного юнака до чорного одчаю. Але молодість взяла своє: одного чудового ранку він прокинувся з такою лютою ненавистю до своєї «сестри й кращого друга», що, згарячу, ледве не побив свого камердинера й довго

¹ Яка правдива! Яка щира!

мало не кусався з найменшого натяку на високу й безкорисливу любов... Але відтоді Тетяна Борисівна стала ще більше уникати зближення з своїми сусідками.

Гай-гай! немає нічого тривкого на землі. Все, що я вам розповів про життя-буття моєї доброї поміщиці — справа минула; тиша, що панувала в її домі, порушена навіки. В неї тепер, ось уже понад рік, живе племінник, художник з Петербурга. Ось як це трапилось.

Років вісім тому жив у Тетяни Борисівни хлопчик років дванадцяти, круглий сирота, син її покійного брата, Андрюша. В Андрюші були великі ясні, вологі очі, маленький ротик, правильний ніс і прекрасний високий лоб. Він говорив тихим і солодким голосом, поводився охайно й добропристойно, лащився й прислужувався до гостей, з сирітською чутливістю цілував тіточці ручку. Бувало, не встигнете ви з'явитися, — диви, уже він несе вам крісло. Пустощів за ним не помічали ніяких: не стукне, бувало; сидить собі в куточку над книжкою, і так скромно, смирно, навіть до спинки стільця не прихилиється. Гість увійде, — мій Андрюша підведеться, пристойно усміхнеться і почервоніє; гість вийде, — він сяде знову, вийме з кишеньки щіточку із дзеркальцем і волоссячко собі причеше. З ранніх дитячих років відчув він нахил до малювання. Коли траплявся йому клаптик паперу, він ту ж мить випрошував у ключниці Агафії ножиці, ретельно вирізував з папірця правильний чотирикутник, обводив довкола кайомки й брався до роботи: намалює око з величезною зіницею, або грецький ніс, або будинок з димарем і димом, схожим на гвинт, собаку («ep face», схожого на лаву, деревце з двома голубками й підпише: «малював Андрій Беловзоров, такого-то числа, такого-то року, село Малі-Брики». З особливою запопадливістю працював він тижнів зо два до іменин Тетяни Борисівни; з'являвся перший з вітанням і подавав згорток, пов'язаний рожевою стьожкою. Тетяна Борисівна цілувала племінника в лоб і розплутувала вузлик: згорток розкривався і виставляв перед зацікавленим зором глядача круглий, ловко відтушований храм з колонами і вітварем посередині; на вітварі палахкотіло серце й лежав вінок, а вгорі, на звивистій бандеролі чіткими літерами стояло: «Тіточці і добродійниці Тетяні Борисівні Богдановій від шанобливого й люблячого племінника, на знак глибокої прихильності». Тетяна Борисівна знову його цілувала й дарувала йому карбованець. Великої прихильності до нього вона проте не почувала: підлесливість Андрюші їй не зовсім подобалася. Тимчасом, Андрюша підростає: Тетяна Борисівна починає турбуватися про його майбутнє. Несподіваний випадок їй допоміг...

А саме: одного разу, років вісім тому, заїхав до неї якийсь п. Беневолєнський, Петро Михайлович, колезький радник і кавалер. Пан Беневолєнський колись перебував на службі в ближчому повітовому місті й старанно відвідував Тетяну Борисівну; далі переїхав до Петербурга, вступив до міністерства, досяг досить

поважної посади і в час одної з своїх частих службових поїздки згадав стару знайому й навідався до неї з метою відпочити днів два від службового клопоту «на лоні сільської тиші». Тетяна Борисівна зустріла його, як звичайно, привітно, й пан Беневоленський... Та перше, ніж ми візьмемося продовжувати оповідання, дозвольте, любий читачу, познайомити вас з цією новою особою.

Пан Беневоленський був людиною товстуватою, середньою на зріст, лагідною на вигляд, з короткими ніжками й пухкенькими ручками; носив він просторий і надзвичайно охайний фрак, високий і широкий галстук, білу, як сніг, білизну, золотий ланцюжок на шовковому жилеті, перстень з каменем на вказівному пальці і русявий парик; говорив переконливо й лагідно, виступав без галасу, приємно всміхався, приємно поводив очима, приємно занурював підборіддя в галстук: взагалі, приємною був людиною. Серце йому також бог дав щонайдобрише: він плакав і захоплювався дуже легко; до того ж, палав безкорисною пристрасстю до мистецтва, і вже справді безкорисною, бо саме в мистецтві п. Беневоленський, якщо правду казати, рішуче нічого не розумів. Навіть дивно, звідкіля, в силу яких таємничих і незрозумілих законів, узялася в нього ця пристрассть? Здається, він був людиною статечною, навіть звичайною... а втім, у нас на Русі таких людей досить багато.

Любов до мистецтва й художників надає цим людям невимовної нудоти; знатися з ними, з ними розмовляти — тяжко: справжні бовдури, помашені медом. Вони, наприклад, ніколи не називають Рафаеля — Рафаелем, Корреджіо — Корреджієм: «боже-ственний Санціо, незрівнянний де-Аллегріс», говорять вони і говорять неодмінно на «о». Кожний доморослий, самолюбний, перхитрований і посередній талант величають вони генієм, або, вірніше, «хенієм»; сине небо Італії, південна цитрина, запашні випари берегів Бренти у них не сходять з язика. — «Ех, Ваню, Ваню», або: «ех, Сашо, Сашо, — з почуттям говорять вони один до одного, — на південь би нам, на південь... адже ми з тобою греки в душі, стародавні греки!» Їх можна спостерігати на виставках, перед деякими картинами деяких російських художників (треба зазначити, що здебільшого всі ці пани страшенні патріоти). Вони то відійдуть кроків зо два й задеруть голову, то знову наблизяться до картини; їхні очиці вкриваються маслянистою вологою... «Пху, ти, боже мій, — кажуть вони, нарешті, розбитим од хвилювання голосом, — що вже душі, що вже душі! а серця, серця! а що вже душі напустив! тьма душі!.. А задумано ж як! майстерно задумано!» — А які картини по вітальнях у них самих! Які художники вечорами ходять до них, п'ють у них чай, слухають їхні розмови! Які дарують вони їм перспективні види власних кімнат із щіткою на правому плані, грядкою сміття на вилощеній підлозі, жовтим самоваром на столі біля вікна і самим господарем у халаті і ярмулці, з яскравим білком світла на щоці! Що за довговолосі вихованці муз, з лихоманково-презирливою

усмішкою, відвідують їх! Що за блідозелені панночки верещать у них біля фортепіан! Бо у нас уже так на Русі вдається: одному мистецтву людина віддаватися не може — їй давай усі. І тому аж ніяк не дивно, що ці пани-аматори також виявляють велику прихильність до російської літератури, надто до драматичної... «Джакоби Саназари» писано для них: тисячу разів змальована боротьба невизнаного таланту з людьми, з цілим світом зворушує їх до глибини душі...

Другого дня по приїзді п. Беневоленського, Тетяна Борисівна, за чаєм, наказала племінникові показати гостеві свої малюнки. — «А він у вас малює?» не без подиву промовив п. Беневоленський і з співчуттям обернувся до Андрюші. — «Аякже, малює, — сказала Тетяна Борисівна: — такий охочий! до того ж сам, без учителя». — «Ах, покажіть, покажіть», — підхопив п. Беневоленський. Андрюша, червоніючи й посміхаючись, подав гостеві свого зошита. Пан Беневоленський, з виглядом знавця, почав його перергортати. «Добре, юначе, — промовив він нарешті, — добре, дуже добре». І він погладив Андрюшу по голівці. Андрюша на люту поцілував його руку. «Скажіть-бо, який талант! Вітаю вас, Тетяно Борисівно, вітаю». — «Та от, Петре Михайловичу, тут учителя не можу йому знайти. З міста — дорогий; у сусід, в Артамонових, є художник і, кажуть, чудовий, та пані забороняє йому чужих людей вчити. Каже, смак собі попсує». — «Гм, — промовив п. Беневоленський, замислився і спідлоба глянув на Андрюшу. — Ну, ми про це поговоримо», — додав він раптом і потер собі руки. Того ж дня він попросив Тетяну Борисівну дозволити поговорити з нею сам на сам. Вони замкнулися. За півгодини покликали Андрюшу. Той увійшов. Пан Беневоленський стояв біля вікна з легкою краскою на обличчі й сяючими очима. Тетяна Борисівна сиділа в кутку й витирала сльози. «Ну, Андрюша, — промовила вона нарешті, — подякуй Петрові Михайловичу: він бере тебе на своє утримання, одвезе тебе до Петербурга». Андрюша так і завмер на місці. «Ви мені скажіть одверто, — почав п. Беневоленський голосом, сповненим власної гідності й поблажливості: — чи бажаєте ви стати художником, юначе, чи відчуваєте ви священне покликання до мистецтва?» — «Я хочу бути художником, Петре Михайловичу», — тремтячим голосом підтвердив Андрюша. — «У такому разі я дуже радий. Вам, звичайно, — казав далі п. Беневоленський, — тяжко буде розлучитися з вашою шановною тітусею. Ви повинні почувати до неї щонайгарячішу вдячність». — «Я обожую мою тітусю», — урвав його мову Андрюша й заморгав очима. — «Звичайно, звичайно, це дуже зрозуміло й робить вам багато честі; проте, уявіть, яку радість з часом... ваші успіхи...» — «Обійми мене, Андрюша», — промимрила добра поміщиця. Андрюша кинувся їй на шию. — «Ну, а тепер подякуй своєму благодійникові...» Андрюша обняв живіт п. Беневоленського, підвівся навшпиньки й таки схопив його руку, яку благодійник, правда, відводив, але не дуже й квапився

відвести... Треба ж потішити, задовольнити хлопчика, ну, й себе можна трохи побалувати. Днів за два п. Беневоленський поїхав і повіз із собою свого нового вихованця.

Протягом перших трьох років розлуки Андрюша писав досить часто, часом прикладав до листів малюнки. Пан Беневоленський інколи додавав також кілька слів од себе, здебільшого похвальних; згодом листи почали надходити рідше й рідше, нарешті припинилися зовсім. Цілий рік мовчав племінник; Тетяна Борисівна починала вже турбуватись, та раптом одержала записочку такого змісту:

«Люба тітусю!

Четвертого дня, Петра Михайловича, мого покровителя, не стало. Жорстокий удар паралічу позбавив мене цієї останньої опори. Звичайно, мені вже тепер двадцятий рік пішов; протягом семи років я домігся значних успіхів; я дуже покладаюсь на свій талант і можу за його допомогою існувати; я не журюся, але все-таки, якщо є змога, надішліть мені, на перший випадок, 250 карбованців асигнаціями. Цілую ваші ручки й залишаюся і т. ін.».

Тетяна Борисівна переказала племінникові 250 карбованців. Через два місяці він зажадав знову; вона збрала й останнє й переказала ще. Не минуло шести тижнів після другого переказу, він попросив утретє, ніби на фарби для портрета, замовленого йому княгинєю Тертерешеневою. Тетяна Борисівна відмовила. В такому разі, написав він їй, я маю намір приїхати до вас на село, щоб поправити своє здоров'я. І справді, в травні місяці того ж року Андрюша повернувся в Малі-Брики.

Тетяна Борисівна спочатку його не пізнала. За листом його вона чекала на людину хворобливу й худорляву, а побачила хлопчиська плечистого, товстого, з обличчям широким і червоним, з волоссям кучерявим і масним. Тоненький і бліденький Андрюша перетворився на дужого Андрія Івановича Беловзорова. Та не тільки зовнішній вигляд його змінився. Делікатна сором'язливість, обережність та охайність колишніх років змінилися недбайливим молодецтвом, нестерпною неохайністю; він на ходу похитувався направо й наліво, кидався в крісла, навалювався на стіл, розсівшись, позіхав на всю горлянку; з тіткою, з людьми поводився зухвало. Я, мовляв, художник, вільний козак! Знай наших! Бувало цілі дні пензля до рук не бере; зійде на нього так зване натхнення — кривляється, мов на похмілля, тяжко, незграбно, гамірно; густа фарба залле щоки, очі посоловіють; почне тоді говорити про свій талант, про свої успіхи, про те, як він розвивається, йде вперед... Насправді ж виявилось, що його здібностей ледь-ледь вистачало на сякі-такі портретики. Він був цілковитий неук, нічого не читав; та й навіщо художникові читати! Природа, свобода, поезія — ось його стихії. Знай, трусить собі кучерями та заливається соловейком, та затується Жуковим взасос! Хороша руська відвага, та не багатьом вона до лиця; а бездари Полежає-

ви другого сорту нестерпні. Зажився наш Андрій Іванович у тітусі: даровий хліб, видно, до смаку припав. На гостей нагонив він нудьгу смертельну. Сяде, бувало, до фортепіана (у Тетяні Борисівни й фортепіано водилося) і почне одним пальцем відшукувати «Тройку удалую»; акорди забирає, стукає по клавішах; цілі години нестерпно вие романси Варламова: «Уединенная сосна», або «Нет, доктор, нет, не приходи», а в самого очі запливли салом і щоки вилискують, як барабан... А то раптом гримне «Уймиться, волнения страсти»... Тетяна Борисівна так і здригнеться.

— Аж дивно, — звернулася вона одного разу до мене, — які нині все пісні складають, одчайдушні якісь; за моїх часів інакше складали: і сумні пісні були, а все приємно було слухати... Наприклад:

Прийди, прийди сюди на луг,
Де я сумна чекаю;
Прийди, прийди сюди на луг,
Я сповнена одчаю.
Ах, ти ще прийдеш, милий друже...
Та буде вже мені байдуже...

Тетяна Борисівна лукаво посміхнулася.

— «Я стра-ажду, я стра-ажду, — завив у сусідній кімнаті племінник.

— Годі, Андрюшо!

— «Душа изнывает в разлуке», — продовжував невгамовний співак.

Тетяна Борисівна похитала головою.

— Ох, ці вже мені художники!..

З того часу минув рік. Беловзоров досі живе у тітусі і все збирається до Петербурга. Він на селі став ще товстіший. Тітка, — хто б міг це подумати, — без нього жити не може, а довколишні дівчата в нього закохуються...

Багато колишніх знайомих перестали їздити до Тетяни Борисівни.

СМЕРТЬ

У мене є сусід, молодий господар і молодий мисливець. Одного чудового липневого ранку заїхав я до нього верхи з пропозицією вирушити разом на тетерюків. Він погодився. «Тільки, — каже — поїдемо у моїх дрібних справах до Зуші; я до речі погляну на Чаплигіне; ви знаєте мій дубовий ліс? у мене його вирубують». — «Поїдемо». Він наказав осідлати коня, надягнув зелений сюртучок із бронзовими гудзиками, що зображали кабанячі голови, вигаптований гарусом ягдташ, срібну флягу, накинув на плече нову французьку рушницю, не без задоволення повертівся перед дзеркалом і покликав свого собаку Есперанс, що його подарувала кузина, стара діва з чудесним серцем, але без волосся. Ми вирушили. Мій сусід забрав із собою десяцького Архипа, товстого й присадкуватого дядька з чотирикутним лицем і допотопно розвинутими вилицями, та нещодавно найнятого управителя з остзейських губерній, юнака років дев'ятнадцяти, худого, білявого, підсліпуватого, з одвислими плечима й довгою шиєю, п. Готліба фон-дер-Кока. Мій сусід сам нещодавно почав володіти маетком. Він дістав його в спадщину від тітки, статської радниці Кардон-Катаєвої, надзвичайно товстої жінки, яка, навіть лежачи в ліжку, довго й жалісно кректала. Ми в'їхали в чагарники. — «Ви мене зачекайте тут на галявині», промовив Ардаліон Михайлович (мій сусід), звернувшись до своїх супутників. Німець уклонився, зліз із коня, витяг з кишені книжечку, здається, роман Іоганни Шопенгауер, і сів під кущиком; Архип залишився на сонці і протягом години не поворухнувся. Ми покружляли в кущах і не знайшли жодного вивідка. Ардаліон Михайлович об'явив мені, що він має намір піти до лісу. Я сам того дня щось не вірив, що полювання буде успішним; я також поплентався слідом за ним. Ми повернулись на галявину. Німець позначив сторінку, підвівся, поклав книгу до кишені й сів, не без зусиль, на свою куцу браковану кобилу, яка верещала й брикалася від найменшого дотику; Архип стреленується, засмикав одразу обома поводями, задрігав ногами і зрушив, нарешті, з місця свою приголомшену і придавлену конячку. Ми поїхали.

Ліс Ардаліона Михайловича я знав з дитинства. Разом з

моїм французьким гувернером m-r Désirè Fleury, щонайдобрішою людиною (яка, проте, мало не зіпсувала назавжди моє здоров'я, примушуючи мене щовечора пити ліки Леруа), частенько я навідувався в Чаплигіне. Увесь цей ліс складався з якихось двох чи трьох сот величезних дубів і ясенів. Їхні ставні, могутні стовбури чудово чорніли на золотаво-прозорій зелені ліщини та рябини; здіймаючися вище, струнко вимальовувалися на ясній блакиті і вже там розгортали шатром своє широке, вузлувате гілля; яструби, кібчики, постільги із свистом літали над непорушними верхів'ями; строкаті дятли міцно стукотіли об товсту кору; лунке наспівування чорного дрозда несподівано розляглося в густому листі слідом за переливчастим криком іволги; внизу, в кущах, цвірінькали й співали малинівки, чижі й вівчарики; зяблики проворно бігали по доріжках; заєць прокрадався вздовж узлісся, обережно шкутильгаючи: червонобура білка жваво стрибала від дерева до дерева і враз сідала, піднявши над головою хвіст. У траві, біля високих мурашників, під легкою тінню вирізьбленого, гарного листа папороті, цвіли фіалки й конвалії, росли сирійки, волв'янки, грузді, дубовики, червоні мухомори; на лужках, між широкими кущами, червоніли суніці... А яка в лісі тінь була! В самісіньку спеку, опівдні — справжня ніч; тиша, запах, свіжість... Весело мені було в Чаплигіному, й тому, признаюся, не без почуття смутку в'їхав я тепер в надто знайомий мені ліс. Згубна, безсніжна зима 40-го року не помилювала старих моїх друзів — дубів та ясенів; засохлі, оголені, де-не-де вкриті сухотною зеленню, сумно здіймалися вони над молодим гаєм, що «змінив їх, не замінивши»¹. Інші, ще оброслі листям унизу, немов з докором і відчаєм здіймали догори свої мертві, обламани гілки; в інших з листя, ще досить густого, хоч не рясного, не достатнього, як колись, стирчали товсті, сухі мертві суки; з деяких уже кора спадала геть; інші, нарешті, зовсім звалилися й гнили, мов трупи, на землі. Хто б міг це передбачити — тіні, в Чаплигіному, тіні ніде не можна було знайти. А що, думав я, дивлячись на дерева, що вмирали: адже соромно й гірко вам?.. Пригадався мені Кольцов:

Де ж поділася
Мова буйная,
Сила гордая,
Мужність рицарська?
Де ж тепер твоя
Міць зеленя?..

— Як же це, Ардаліоне Михайловичу, — почав я: — чому ж ці дерева наступного ж року не вирубали? Адже за них тепер проти минулого й десятої частки не дадуть.

¹ В 40-му році, за найжорстокіших морозів, до самісінького кінця грудня не випало снігу; зелена всі вимерзла, і чимало прекрасних дубових лісів загубила ця немилосердна зима. Замістити їх важко: продуктивна сила землі, лишніх дерев, самі собою зростають берези й осики, а інакше розводити видно, убожіє; на «заказаних» (з образами обійдних) пустирях, замість когаї у нас поки що не вміють. (Прим. автора).

Він тільки плечима знизав.

— Запитали б тітусю; а купці приходили, гроші приносили, чіплялись.

— Mein Gott! Mein Gott¹, — вигукував на кожному кроці фондер-Кок. — Що са шалость! Що са шалость!²

— Яка шалость? — з усмішкою зауважив мій сусід.

— Тобто, я скасать хотів, який шалль. (Відомо, що всі німці, подолавши, нарешті, нашу літеру «л», дивно на неї натискують).

Особливо викликали в нього жалощі дуби, що лежали на землі, — і справді: який-небудь мельник дорого б за них заплатив. Зате десяцький Архип зберігав байдужий спокій і не журився аж ніяк; навпаки, він не без задоволення перестрибував через них і батіжком їх шмагав.

Ми пробиралися до місця порубу. Раптом, услід за шумом дерева, що впало, пролунав крик і розмови, а за якусь мить нам назустріч із гушавини вихопився молодий селянин, блідий і розхристаний.

— Що таке? Куди ти біжиш? — запитав його Ардаліон Михайлович.

Той одразу ж зупинився.

— Ох, батечку, Ардаліоне Михайловичу, лихо!

— Що таке?

— Максима, батечку, деревом прибило.

— Та що ти кажеш? Підрядчика Максима?

— Підрядчика, батечку... Почали ми ясен рубати, а він стоїть і дивиться... Стояв, стояв та й пішов по воду до криниці: пити, бач, закортіло. Аж раптом ясен, як затріскотить та просто на нього. Ми йому кричимо: тікай, тікай, тікай... Йому б кинутися вбік, а він узяв та просто й побіг... злякався, мабуть... А ясен горішніми своїми суками і накрив його. І чому він так швидко звалився — господь його знає?.. Може, серцевина гнила була.

— Ну, й убило Максима?

— Убило, батечку.

— На смерть?

— Ні, батечку, ще живий, та що з того: ноги й руки йому перебито. Я ось за Селіверстичем біг, за лікарем...

Ардаліон Михайлович наказав десяцькому мчати на село за Селіверстичем, а сам крупною рисою поїхав уперед на поруб. Я за ним.

Ми знайшли бідолаху Максима на землі. Чоловіка з десять мужиків стояло біля нього. Ми злізли з коней. Він майже не стогнав, зрідка розплющував і розширював очі, ніби з подивом озирався довкола і покусував посинілі губи... Підборіддя його тремтіло, волосся прилипло до лоба, груди здіймалися нерівно: він умирав. Легка тінь молодой липи тихо пливла на його обличчі.

Ми нахилилися до нього. Він пізнав Ардаліона Михайловича.

¹ Мій боже! Мій боже!

² Російське: шалость означає — пустощі.

— Батечку, — промовив він ледве чутно: — за попом... сходити... накажіть... Господь... мене... покарав... ноги, руки, все перебито... сьогодні... неділя, а я... а я... ось... хлопців не звільнив...

Він мовчав. Дух йому спирало.

— Та гроші мої... дружині... дружині віддайте... лише відрахуєте... ось Онисим знає... кому я... скільки заборгував...

— Ми по лікаря послали, Максиме, — промовив мій сусід: — може, ти ще й не помреш.

Він розплющив був очі і з зусиллям підняв брови й повіки.

— Ні, помру. Ось... ось підступає, ось вона, ось... Простіть мене, хлопці, якщо чимось...

— Бог тебе простить, Максиме Андрійовичу, — глухо в один голос заговорили мужики і скинули шапки: — прости ти нас.

Він раптом розпачливо труснув головою, тужливо випнув груди й опустився знов.

— Не можна йому одначе тут умирати, — вигукнув Ардаліон Михайлович: — хлопці, дайте-он з воза рогожку, однесемо його до лікарні.

Чоловіка зо два кинулися до воза.

— Я в Юхима... Сичовського... — забелькотав Максим: — коняку вчора купив... завдаток дав... так коняка ота моя... дружині її... теж...

Почали класти його на рогожу... він затремтів увесь, як підстрелений птах, і випростався...

— Помер, — пробурмотіли селяни.

Ми мовчки сіли на коней і від'їхали.

Смерть бідолашного Максима примусила мене замислитись. Дивно, як умирає російський селянин! Стан його, коли він конає, не можна назвати ні байдужістю, ні отупінням; він умирає, мов обряд виконує: холодно і просто.

Кілька років тому в другого мого сусіда на селі мужик в овині обгорів. (Він так і залишився б у овині, та заїжджий міщанин його напівживого витяг: занурився в діжку з водою та з розгону його вивалив двері під охопленим полум'ям нависом.) Я зайшов до нього в хату. Темно в хаті, душно, димно. Запитую: де хворий? — «А онде, батечку, на припічку», — відповідає мені співучим голосом зажурена баба. Наближаюся — лежить мужик, кожухом накритися, важко дихає. «Що, як ти себе почуваєш?» Завовтузився хворий на припічку, підвестися хоче, а весь у ранах, помирає. «Лежи, лежи, лежи... Ну, що? як?» — «Звісно, погано», — говорить. — «Боляче тобі?» — Мовчить. — «Чи не треба чого?» — Мовчить. — «Може прислати тобі чаю чи що?» — «Не треба». Я відійшов від нього, сів на лаву. Сиджу чверть години, сиджу півгодини, — в хаті мовчанка, як у домовині. В кутку, за столом під іконами, ховається дівчинка років на п'ять, хліб їсть. Мати зрідка свариться на неї. В сінях ходять, стукають, розмовляють: братова дружина капусту січе. — «А, Аксінія!» промовив

нарешті хворий. «Чого тобі?» — «Квасу дай». Подала йому Аксінія квасу. Знову мовчанка. Запитую пошепки: чи причастили його? — «Причастили». — Ну, виходить, усе як слід: на смерть чекає, та й тільки. Я не втерпів і вийшов.

А то, пригадую, забрів я одного разу в лікарню села Красногір'я, до знайомого мені фельдшера Капітона, палкого мисливця.

Лікарня ця розташована була в колишньому панському флігелі; влаштувала її сама поміщиця, тобто наказала прибити над дверима блакитну дошку з написом білими літерами: «Красногірська лікарня» і сама дала Капітонові гарний альбом для запису імен хворих. На першому аркуші цього альбому один із блюдолизів і прислужників благодійної поміщиці занотував такий віршик:

*«Dans ces beaux lieux, où règne l'allègresse.
Ce temple fut ouvert par la Beauté;
De vos seigneurs admirez la tendresse.
Bons habitants de Krasnogorié!»¹*

а інший пан уцізу дописав:

*Et moi aussi j'aime la nature!
Jean Kobuljatnikoff»²*

Фельдшер придбав за свої гроші шість ліжок і кинувся, благословившись, лікувати народ божий. Крім нього, в лікарні працювали ще двоє: схильний до божевілля різьб'яр Павло та сухорука баба Мелікітриса, що працювала за куховарку. Вони обоє готували ліки, сушили й настоювали трави; вони ж усмиряли хворих на гарячку. Божевільний різьб'яр був з виду похмурий і скупий на слова; ночами співав пісень «про прекрасну Венеру», до кожного приїжджого звертався з проханням дозволити йому одружитися з якоюсь дівкою Меланкою, що вже давно померла. Сухорука баба біла його й примушувала стерегти гиндичок. От, сиджу я одного разу у фельдшера Капітона. Почали ми було розмовляти про останнє наше полювання, аж раптом до двору заїхав віз, у який було запряжено надзвичайно товсту сиву коняку, з тих, що бувають тільки у мельників. На возі сидів дебелий мужик, в новому сіряку, з різнобарвною бородою. «А, Василь Дмитрович, — крикнув з вікна Капітон: — милості просимо... Любовшинський мельник», — прошепотів він до мене. Мужик, кречучи, зліз із воза, увійшов до фельдшерової кімнати, відшукав очима ікону й перехрестився. — «Ну, що, Василю Дмитровичу, що там новенького?.. Та ви, мабуть, нездухаєте, лице у вас нехороше». — «Еге, Капітоне Тимофійовичу, негарно щось». — «Що вам?» — «Та ось що, Капітоне Тимофійовичу. Нещодавно я купив у місті жорна; ну, привіз їх додому, та як

¹ У цих гарних долинах, де панують веселощі, цей храм відчинила Краса; милуйтеся ніжністю ваших панів, прекрасних мешканців Красногір'я.

² І я також люблю природу! Жан Кобилятників.

почав їх з воза стягувати, трхи, натужився, мабуть, чи що, в череві у мене так йокнуло, наче обірвалося щось... так ото відтоді все й нездужаю... Сьогодні навіть дуже погано». — «Хм, — промовив Капітон і понюхав тютюну: — виходить, грижа. А давно з вами це сталося?» — «Та вже десятий день минає». — «Десятий?» (Фельдшер потягнув у себе крізь зуби повітря й головою похитав.) — «Дозвольте-но вас помацати». — «Ну, Василю Дмитровичу, — промовив він нарешті: — шкода мені тебе сердешного, адже в тебе справді негаразд; ти хворий не на жарт; залишайся тут у мене; я з свого боку всіх зусиль докладу, а втім, аж ніяк не ручуся». — «Хіба так погано?» — примирив здивовано мельник. — «Атож, Василю Дмитровичу, погано: коли б ви прийшли до мене на два деньки раніше, — і нічого б, як рукою зняв би; а тепер у вас запалення, от що: от-от антонів огонь прикинеться». — «Та не може бути, Капітоне Тимофійовичу?» — «Вже я вам кажу». — «Та як же це?» (Фельдшер знизав плечима.) — «І помирати мені з-за цієї погані?» — «Цього я не кажу... а тільки залишайтесь тут». Мужик подумав, подумав, подивився на підлогу, далі на нас поглянув, почував потилицю, тоді за шапку. «Куди ж ви, Василю Дмитровичу». — «Куди? звісно куди, — додому, коли так погано. Розпорядитися треба, коли так». — «Та ви ж собі лиха завдасте, Василю Дмитровичу, схаменіться; я й так дивуюся, як ви доїхали? Залиштесь». — «Ні, брате, Капітоне Тимофійовичу, якщо помирати, так вдома помирати; а то чого ж я тут помру, а в мене дома бог знає, що може трапитися». — «Ще невідомо, Василю Дмитровичу, як воно далі буде... Звичайно, небезпечно, дуже небезпечно, що й казати... так саме тому й треба вам залишитися». (Мужик головою похитав.) — «Ні, Капітоне Тимофійовичу, не залишуся... а ліки ви пропишіть». — «Самі ліки не допоможуть». — «Кажу, що не залишусь». — «Ну, як хочеш... цур, щоб потім не дорікати».

Фельдшер вирвав сторінку з альбому і, прописавши рецепта, порадив, що ще робити. Мужик узяв папірець, дав Капітонові півкарбованця, вийшов з кімнати й сів на віз. — «Ну, прощайте, Капітоне Тимофійовичу, не поминайте лихом, та сиріток не забувайте, коли що трапиться...» — «Гей, залишся, Василю!» — Мужик тільки головою труснув, ударив коня віжками й виїхав з двору. Я вийшов на вулицю і подивився йому вслід. Шлях був грязький і вибоїстий; мельник їхав обережно, не поспішаючи, спритно керував конем і вітався до зустрічних... Четвертого дня він помер.

Взагалі, дивно вмирають російські люди. Чимало покійників нині згадується мені. Згадую тебе, мій давній приятелю, недоучка-студент, Авеніре Сорокоумов, чудова, благородніша людина! Бачу знову твоє сухотне зеленкувате лице, твоє ріденьке русяве волоссячко, твою лагідну усмішку, твій захоплений погляд, твої довгі члени; чую твій кволий ласкавий голос. Жив

ти у великоросійського поміщика Гура Круп'яникова, навчав його дітей Фофу та Зьозю російської грамоти, географії та історії, терпляче зносив важкі жарти самого Гура, брутальне поводження дворецького, вульгарні пустощі злих хлоп'ят; не без гіркої усмішки, але й без нарікань виконував вибагливі вимоги нудьгуючої пані; але ж як ти відпочивав, бувало, як ти раював після вечері, коли, відкараскавшись, нарешті, від усіх обов'язків і занять, ти сідав біля вікна, замислено запалював люльку, або жадібно перегортав понівечений і заяложений номер товстого журналу, привезений з міста землеміром, таким самісіньким бездомним бідолахою, як ти! Як тоді подобалися тобі усякі вірші та всякі повісті, як легко наvertsалися сльози на твої очі, з яким задоволенням ти сміявся, якою широкою любов'ю до людей, яким благородним співчуттям до всього доброго й прекрасного проймався твоя по-дитячому чиста душа! Треба сказати правду: не визначався ти зайвою дотепністю; природа не обдарувала тебе ні пам'яттю, ні працьовитістю; в університеті тебе вважали мало не за найгіршого студента; на лекціях ти спав, на екзаменах — мовчав урочисто; але в кого сяяли радістю очі, в кого захоплювало дух від успіху, від того, що товаришеві пощастило? В Авеніра... Хто сліпо вірив у високу обдарованість друзів своїх, хто вихваляв їх з гордощами, завзято їх захищав? Хто не знав ні заздрості, ні самолюбства, хто безкорисливо жертвував собою, хто охоче підкорявся людям, які не варті були його підметок?.. Усе ти, все ти, наш добрий Авеніре! Пригадую: з розбитим серцем розлучався ти з товаришами, ввіжджаючи на «кондицію»; злі передчуття мучили тебе... І справді: на селі погано тобі було, на селі тобі нікого було побожно вислухувати, ні з кого було дивуватися, нікого любити... І степняки, і освічені поміщики поводитися з тобою, як з учителем: одні — грубо, інші — недбало. До того ж ти й постаттю не приваблював до себе; бентежився, червонів, пітнів, заїкався... Навіть здоров'я твого не поліпшило сільське повітря: станув ти, як свічка, бідолахо! Правда: кімнатка твоя виходила в садок; черемха, яблуні, липи сипали тобі на стіл, на чорнильницю, на книги свої легенькі квіточки; на стіні висіла блакитна шовкова подушечка для годинника, яку тобі подарувала колись у хвилини прощання чутлива німкеня, гувернантка з білявими кучерями й синіми оченятами; інколи заїздив до тебе старий друг з Москви й захоплював тебе чужими або навіть своїми віршами; але самотність, але нестерпне рабство учительського звання, неможливість визволення, але безкраї осені і зими, але хвороба невідступна... Бідний, бідний Авеніре!

Я відвідав Сорокоумова незадовго перед його смертю. Він уже майже ходити не міг. Поміщик Гур Круп'яников не виганяв його з дому, але утримання йому не видавав і найняв нового вчителя для Зьозі... Фофу віддали до кадетського корпусу. Авенір сидів біля вікна в старому вольтерівському кріслі. Погода була чудова. Ясне осіннє небо весело синіло над темнобурим кря-

жем оголених лип; де-не-де ворушилося й тріпотіло на них останнє, яскраво-золотаве листя. Прохоплена морозом земля пітніла й відтаювала на сонці; його косе, рум'яне проміння мигтіло по блідій траві; в повітрі причувалась легенька тріскотнява; ясно й виразно лунали в саду голоси робітників. На Авенірі був ветхий бухарський халат, зелена хустка на шиї кидала мертвотний відтінок на його страшенно схудле обличчя. Він дуже зрадив мені, простяг руку, заговорив і закашлявся. Я дав йому заспокоїтися, підсів до нього... На колінах в Авеніра лежав зошит віршів Кольцова, ретельно переписаних; він з усмішкою постукав по ньому рукою. «Ось поет», — пробелькотав він, із зусиллям стримуючи кашель, і почав було декламувати ледве чутним голосом:

«Чи ж у сокола
Крила зв'язані?
Чи ж шляхи йому
Всі заказані?»

Я зупинив його: лікар заборонив йому розмовляти. Я знав, чим йому догодити. Сорокоумов ніколи, як кажуть, не «стежив» за наукою, але цікавився знати, чого, мовляв, дійшли нині великі уми? Бувало, спіймає товариша де-небудь у кутку й почне його розпитувати: слухає, дивується, вірить йому на слово, і вже так за ним і повторює. Особливо німецька філософія дуже притягала його увагу. — Я почав говорити йому про Гегеля (діла давно минулих днів, як бачите). Авенір ствердно похитував головою, зводив брови, усміхався, шепотів: «розумію, розумію!.. а! добре, добре!...» Дитяча допитливість умиряючого, безпритульного й занедбаного бідолахи, признаюсь, зворушила мене до сліз. Треба сказати, що Авенір, наперекір усім сухотним, аж ніяк не обдурював себе щодо хвороби... і що ж? — він не зітхав, не тужив, навіть жодного разу не натякнув на свій стан..

Зібравши сили, заговорив він про Москву, про товаришів, про Пушкіна, про театр, про російську літературу; пригадував наші гулянки, гарячі суперечки нашого гуртка, із жалем назвав імена двох-трьох померлих приятелів..

— Пам'ятаєш Дашу? — додав нарешті він: — от золота душа була! от було серце! і як вона мене любила!.. Що з нею нині? Либонь, висохла, змарніла бідолашна?

Я не насмілювався розчарувати хворого, — і справді, навіщо йому було знати, що Даша його тепер поперек себе товща, тиняється з купцями, братами Кондачковими, білиться і рум'яниться, пищить і лається?

Однак, подумав я, дивлячись на його виснажене обличчя, чи не можна витягти його звідси? Може, ще є змога його вилікувати... Та Авенір не дав мені докінчити мою пропозицію.

— Ні, брат, дякую, — промовив він: — однаково, де померти. Адже я до зими не доживу... Навіщо даремно людей турбувати? Я до тутешнього дому звик: Щоправда, пани тутешні...

— Злі, чи що? — підхопив я.

— Ні, не злі! деревинки якісь. А втім, я не можу на них поскаржитися. Сусіди є: у поміщика Касаткіна дочка, освічена, мила, щонайдобріша дівчина... не горда...

Сорокоумов знову закашлявся.

— Усе б нічого, — казав він далі, відпочивши: — коли б люлечку викурити дозволили... А вже я так не помру, викурю люлечку! — додав він, лукаво підморгнувши оком. — Слава богу, досить пожив, з добрими людьми знався...

— Та ти б хоч рідним написав, — перецинив я його.

— Що там рідним писати? Допомогти — вони мені не допоможуть; помру — знатимуть. Та що про це говорити... Розкажи мені краще, що ти за кордоном бачив?

Я почав розповідати. Він так і уп'явся в мене. Надвечір я поїхав, а днів через десять одержав такого листа від п. Круп'яникова:

«Цим маю за честь сповістити вас, шановний пане мій, що приятель наш, студент п. Авенір Сорокоумов, що проживав у мене в домі, четвертого дня о другій годині пополудні помер і сьогодні за мій рахунок у приходській моїй церкві його поховано. Просив він мене переслати вам додані до цього книги та зошити. Грошей у нього виявилось 22 карбованці з полтинником, які, разом з іншими його речами, буде передано за приналежністю родичам. Помер ваш друг при повній пам'яті і, можна сказати, з такою ж байдужістю, не виявляючи ніяких ознак жалю, навіть коли ми цілою родиною з ним прощалися. Дружина моя, Клеопатра Олександрівна, вас вітає. Смерть вашого приятеля не могла не вплинути на її нерви; щождо мене, то я, слава богу, здоровий і маю за честь залишитися

Вашим найпокірнішим слугою.

Г. Круп'яников».

Чимало ще інших прикладів пригадую я, — та всього не перекажеш. Обмежусь одним.

Бабуся-поміщиця при мені вмирала. Священик почав читати над нею відхідну, та враз помітив, що хвора справді відходить, тож поспішив подати їй хреста. Поміщиця незадоволено відсунулася. «Куди поспішаєш, батюшко? — промовила вона закліканим язиком: — устигнеш...» Вона приклалась, засунула було руку під подушку й — сконала. Під подушкою лежав карбованець: вона хотіла заплатити священикові за свою власну відхідну...

Так, дивно умирають російські люди!

СПІВАКИ

Невелике сільце Колотівка, що належало колись поміщиці, за молодецьку і моторну вдачу прозваній в околиці Стриганихою (справжнє ім'я її залишилося невідомим), а тепер лічиться за якимсь петербурзьким німцем, лежить на схилі голого пагорба, зверху до низу розтятого страшенним ярмом, який, зяючи, наче безодня, в'ється, розритий та розмитий по самій середині вулиці, і більше ніж ріка, — через ріку можна принаймні перекинути міст, — поділяє обидва боки вбогого сільця. Кілька чахлих верб боязко спускаються по піщаних його боках; на самому дні, сухому й жовтому, як мідь, лежать величезні плити глинястого каменю. Невеселий вигляд, нема що казати — а проте всім околишнім жителям добре відома дорога до Колотівки: вони їздять туди охоче й часто.

При самій голові яру, за кілька кроків від тієї точки, де він починається вузькою розколиною, стоїть невелика чотирикутна хатинка, стоїть сама, окремо від інших. Вона вкрита соломою, з димарем; одно вікно, немов зірке око, звернуте до яру і зимовими вечорами, освітлене зсередини, далеко видніється у темному тумані морозу і не одному проїжджому мужичкові блимає провідною зорею. Над дверима хатинки пририта блакитна дощечка; ця хатина — шинок, прозваний «Притинним»¹. У цьому шинку горілка продається, напевно, не дешевше визначеної ціни, але одвідують його значно охочіше, ніж усі околишні заклади такого самого роду. Причина цього шинкар Микола Іванович.

Микола Іванович — колись стрункий, кучерявий та рум'яний хлопець, а тепер надзвичайно товстий, уже посивілий чоловік із запливлим обличчям, хитро-добродушними очима та масним лобом, перетягим зморшками, немов нитками, — вже понад двадцять років проживає в Колотівці. Микола Іванович людина метка й спритна, як більшість шинкарів. Не відзначаючись ні особливою привітністю, ні балакучістю, він має дар приваблювати й затримувати в себе гостей, що їм якимось весело сидіти перед його

¹ Притинним називається всяке місце, куди охоче сходяться, усяке захисне місце. (Прим. автора).

шинквасом, під спокійним та привітним, хоч і зірким оком флегматичного господаря. У нього багато здорового глузду; йому добре відомий і поміщицький побут, і селянський, і міщанський; в скрутних випадках він міг би подати недурну пораду, але, як людина обережна й егоїст, воліє залишатись осторонь, і хіба тільки далекими натяками, сказаними ніби без будь-якого наміру, наводить своїх відвідувачів — та й то улюблених ним відвідувачів — на шлях істини. Він розуміється на всьому, що має вагу або цікавості для росіянина: на конях і на худобі, на лісі, на цеглі, на посуді, на красному крамі й на шкіряному, на піснях і на танцях. Коли в нього нема відвідування, він звичайно сидить, як мішок, на землі перед дверима своєї хати, підібгавши під себе свої тоненькі ніжки, і перекидається ласкавими слівцями з усіма прохожими. Багато бачив він на своєму віку, пережив не один десяток дрібних дворян, що заїздили до нього за «очищеною», знає все, що діється на сто верст навкруги, і ніколи не проговорюється, не показує навіть вигляду, що йому й те відоме, чого не підозрює найпроникливіший становий. Знай собі помовчує, та посміюється, та скляночки посовує. Його сусіди поважають: цивільний генерал Щерепетенко, перший за чином власник у повіті, щоразу поблажливо йому вклоняється, коли проїздить повз його домок. Микола Іванович людина з впливом: він відомого конокрада примусив повернути коняку, що той украв з двору в одного з його знайомих, напугав мужиків сусіднього села, вони не хотіли прийняти нового управителя, тощо. А втім, не треба гадати, щоб він робив це через любов до справедливості, через прихильність до ближніх — ні! він просто старається запобігти всьому тому, що може так чи сяк порушити його спокій. Микола Іванович жонатий, і діти в нього є. Жінка його, метка, гостроноса й бистроока міщанка, в останній час теж трохи обважніла тілом, як і її чоловік. Він в усьому на неї покладається, і гроші в неї під замком. П'яниці-крикуни її бояться; вона їх не любить: користі від них мало, а галасу багато; мовчазні, похмурі їй більше до серця. Діти Миколи Івановича ще малі; усі перші повмирали, але ті, що залишилися, пішли в батьків: втішно дивитись на розумні личка цих здорових дітей.

Був нестерпно гарячий липневий день, коли я, поволі пересуваючи ноги, йшов із моїм собакою вгору вздовж Колотівського яру в напрямку до Притинного шинку. Сонце розгорялось на небі, наче лютуючи; парило й пекло невідступно; повітря все було пройняте задушливим порохом. Вкриті лиском граки і ворони, пороззявлявши дзьоби, жалібно дивилися на прохожих, немов просячи в них співчуття; тільки горобці не журилися, та настовбурчивши пір'ячко, ще лютіше, ніж перше, цвірінькали та билися по огорожах, дружно здіймалися з курної дороги, сірими хмарами носилися над зеленими коноплями. Спрага мене мучила. Води не було близько: у Колотівці, як і в багатьох інших степових селах, мужики, через брак криниць та колодязів, п'ють якусь

ріденьку грязь із ставу... Але хто ж назве це гидотне пійло водою? Я хотів роздобути в Миколи Івановича склянку пива або квасу.

По правді сказати, ні в яку пору року Колотівка не являє собою відрядного видовища; але особливо сумне почуття викликає вона, коли липнече сліпуче сонце своїм невблаганним промінням затоплює і руді, напіврозкидані покрівлі хат, і цей глибокий яр, і вигорілий запорошений вигін, по якому безнадійно блукають худі, довгоногі кури, і сирій осиковий зруб з дірками замість вікон, рештки колишнього панського дому, навкруги зарослий кропивою, бур'яном та полином, і вкритий гусячим пухом, чорний, немов розпечений став з лямівкою з напіввисохлої грязі та збитою набік греблею, біля якої, на дрібно потоптаній, попелястій землі, вівці, ледве дихаючи і чхаючи від спеки, сумно тиснуться одна до однієї та з сумовитим терпінням нахилиють голови якомога нижче, начебто вичікуючи, коли минеться я, нарешті, ця нестерпна спека. Стомленими кроками наближався я, нарешті, до житла Миколи Івановича, викликаючи, як водиться, в дівтори здивування, що доходило до напружено-безглузкого споглядання, в собак обурення, що виявлялося гавкотом, таким хрипким та злобним, що, здавалось, у них відривалося все нутро, і вони самі потім кашляли та задихались, — коли раптом на порозі шинку з'явився чоловік високого зросту, без шапки, у фризівській шинелі, низько підперезаній блакитним пояском. З вигляду він здавався двораком; густе сиве волосся в безладді здіймалося над сухим та зморщеним його обличчям. Він кликав когось, поквалливо орудуючи руками, що очевидно розмахувались набагато далі, ніж він сам хотів. Помітно було, що він уже встиг випити.

— Іди, іди-бо! — забелькотів він, з зусиллям зводячи густі брови: — іди, Моргач, іди! який-бо ти, братіку, повзеш, їй-богу. Це недобре, братіку. Тут чекають тебе, а ти от повзеш... Іди.

— Ну, іду, іду, — почувся деренчливий голос, і з-за хати з правого боку з'явився чоловік низенький, товстий і кривий. На ньому була досить чепурна суконна чуйка, вдягнута на один рукав; висока, гостроверха шапка, прямо насунута на брови, надавала його круглому, пухлому обличчю виразу лукавого й насмішкуватого. Його маленькі, жовті очі так і бігали, з тонких уст не сходила стримана, напружена усмішка, а ніс, гострий та довгий, нахабно висувався вперед, як руль. — Іду, голубе, — провадив далі він, кульгаючи в напрямку до шинку: — чого ти мене кличеш?.. Хто мене чекає?

— Чого я тебе кличу? — відповів з докором чоловік у фризівській шинелі. — Який-бо ти, Моргач, чудний, братіку: тебе кличуть до шинку, а ти ще питаєш: чого? А чекають тебе все люди добрі: Турок-Яшка, та Дикий-Пан, та рядчик з Жиздри. Яшка ж з рядчиком у заклад пішли: восьмуху пива поставили — хто кого переможе, краще заспіває, тобто... розумієш?

— Яшка співати буде? — із жвавістю проговорив чоловік, прозваний Моргачем. — І ти не брешеш, Обалдуй?

— Я не брешу, — з гідністю відповів Обалдуй, — а ти брешеш. Виходить, буде співати, коли в заклад пішов, божа козявка ти отака, крутій ти отакий, Моргач!

— Ну, ходімо, простота, — відповів Моргач.

— Ну, поцілуй же мене принаймні, серце ти моє, — залопотів Обалдуй, широко розкривши обійми.

— Ач, Езоп розніжений, — презирливо відповів Моргач, відштовхуючи його ліктем, і обидва, нагнувшись, увійшли в низенькі двері.

Розмова, що я її почув, дуже розпалила мою цікавість. Уже не раз доходили до мене чутки про Яшку-Турка, як про найкращого співця в околиці, і раптом мені трапилася нагода почути його в змаганні з іншим митцем. Я прискорив ходу і увійшов до шинку.

Мабуть, небагато хто з моїх читачів мав нагоду відвідувати сільські шинки; але наш брат, мисливець, куди не заходить! Впорядження їх надзвичайно просте. Вони складаються звичайно з темних сіней і білої кімнати, поділеної надвоє перегородкою, за яку ніхто з відвідувачів не має права заходити. У цій перегородці, над широким дубовим столом, пророблено великий подовжній проріз. На цьому столі, чи прилавку, продається горілка. Запечатані пляшки різної величини рядком стоять на полицях, прямо проти прорізу. У передній частині хати, приділеній для відвідувачів, стоять лави, дві-три порожні бочки, у кутку стіл. Сільські шинки здебільшого досить темні, і майже ніколи не побачите ви на їх дерев'яних стінах будь-яких яскраво розмальованих любочних картин, без яких хата рідко обходиться.

Коли я увійшов до Притинного шинку, в ньому вже зібралося досить численне товариство.

За прилавком, як звичайно, майже на всю широчінь прорізу, стояв Микола Іванович, у строкатій ситцьовій сорочці, і, з лінивою усмішкою на пухлих щоках, наливав своєю повною і білою рукою дві склянки горілки приятелям, що увійшли, — Моргачеві та Обалдуєві; а за ним у кутку, біля вікна, видно було його гострою жінку. Посередині кімнати стояв Яшка-Турок, худий і стрункий чоловік років двадцяти трьох, одягнутий у довгополий нанковий каптан блакитного кольору. Він мав вигляд бравого фабричного хлопця і, здавалось, не міг похвалитися добрим здоров'ям. Його запалі щоки, великі, неспокійні сірі очі, прямий ніс з тонкими, рухливими ніздрями, білий спадистий лоб із закинутими назад світлоруськими кучерями, великі, але гарні, виразні губи — усе його обличчя виявляло людину вразливу й пристрасну. Він був у великому хвилюванні: моргав очима, нерівно дихав, руки його тремтіли, наче в пропасниці, — та в нього й справді була пропасниця, та тривожна, раптова пропасниця, що так відома всім людям, які промовляють або співають перед зборами. Біля нього стояв чоловік років під сорок, широкоплечий, вилицюватий, з низьким лобом, вузькими татарськими очима, корот-

ким і плоским носом, чотирикутним підборіддям і чорним, блискучим волоссям, жорстким, як щетина. Вираз його смаглявого з свинцевим вилиском обличчя, особливо його блідих губ, можна було б назвати майже лютим, якби воно не було так спокійно-задумливе. Він майже не ворухився і тільки поволі позирав навкруги, як бик з-під ярма. Одягнутий він був у якийсь зношений сюртук з мідними гладенькими гудзиками; стара чорна шовкова хустка обкутувала його величезну шию. Звали його Диким-Паном. Прямо насупроти його, на лаві під образами, сидів суперник Яшки — рядчик із Жиздри: то був невисокого зросту, дебелий чоловік років тридцяти, рябий та кучерявий, з тупим кирпатим носом, жвавими карими очницями й рідкою бородою. Він жваво поглядав навкруги, підсунувши під себе руки, байдужо похитував і постукував ногами, взутими у чепурні чоботи з облямівкою. На ньому був новий, тонкий сіряк із сірого сукна з плисовим коміром, від якого різко відрізнявся край червоної сорочки, щільно застебнутої навколо горла. У протилежному кутку, праворуч від дверей, сидів за столом якийсь мужичок у сіруватій виношеній свиті з величезною діркою на плечі. Сонячне світло ляглося рідким жовтаним потоком крізь запорошені шибки двох невеликих вікон, і, здавалось, не могло подолати звичайної темряви кімнати: усі речі були освітлені скупю, немов плямами. Зате в ній було майже прохолодно, і почуття задухи і спеки, немов тягар, спало мені з плечей, тільки-но я переступив поріг.

Мій прихід — я це міг помітити — спочатку трохи збентежив гостей Миколи Івановича; але, побачивши, що він уклонився мені, як знайомій людині, вони заспокоїлись і вже більше не звертали на мене уваги. Я замовив собі пива й сів у куточок, біля мужичка в подертій свиті.

— Ну, що ж! — заволав раптом Обалдуй, випивши одним духом склянку горілки й супроводячи свій вигук тими дивними помахами рук, без яких він, здається, не вимовляв жодного слова. — Чого ще дождитесь? Починати, то й починати. Га? Яша?..

— Починати, починати, — схвально підхопив Микола Іванович.

— Почнемо, мабуть, — байдужо і з самовпевненою усмішечкою промовив рядчик: — я готовий.

— І я готовий, — з хвилюванням вимовив Яків.

— Ну, починайте, хлоп'ята, починайте, — пропищав Моргач. Але, незважаючи на одноставно виявлене бажання, ніхто не починав; рядчик навіть не підвівся з лави, — усі немов чекали чогось.

— Починай! — похмуро і гостро промовив Дикий-Пан.

Яків здригнувся. Рядчик устав, осунув пояс і відкашлявся.

— А кому починати? — спитав він голосом, що трохи змінився, у Дико-Пана, який все стояв нерухомо посередині кімнати, широко розставивши товсті ноги і майже по лікоть засунувши могутні руки в кишені шароварів.

— Тобі, тобі, рядчик, — забелькотів Обалдуй: — тобі, братіку. Дикий-Пан подивився на нього спідлоба. Обалдуй ледве чутно писнув, зніяковів, глянув кудись у стелю, ворухнув плечима й замовк.

— Жеребок кинути, — із зупинкою вимовив Дикий-Пан: — та восьмуху на прилавок.

Микола Іванович нагнувся, дістав, крекчучи, з долу восьмуху й поставив її на стіл.

Дикий-Пан глянув на Якова й промовив: «ну!»

Яків запорпався в себе в кишенях, здобув гріш і позначив його зубом. Рядчик вийняв з-під поли каптана нову шкіряну калитку, не хапаючись розплутав зав'язку і, висипавши чимало дрібних грошей на руку, вибрав новенький гріш. Обалдуй підставив свій заношений картуз, з обламаним і відсталим козирком; Яків кинув у нього свій гріш, рядчик свій.

— Тобі вибирати, — промовив Дикий-Пан, звернувшись до Моргача.

Моргач самовдоволено посміхнувся, взяв картуз в обидві руки й почав його струшувати.

Вмить запанувала глибока тиша: гроші ледве чутно дзенькали, вдаряючись один об одного. Я уважно подивився навкруги: всі обличчя виявляли напружене очікування; сам Дикий-Пан примружився; мій сусід, мужичок у порваній свитці, і той навіть з цікавістю витяг шию. Моргач засунув руку в картуз і витяг рядчиків гріш: усі зітхнули. Яків почервонів, а рядчик провів рукою по волоссі.

— Адже я казав, що тобі, — скрикнув Обалдуй: — я ж казав.

— Ну, ну, не «циркай»!¹ — презирливо зауважив Дикий-Пан. — Починай, — казав далі він, хитнувши головою на рядчика.

— Якої ж мені пісні співати? — спитав рядчик, починаючи хвилюватись.

— Якої хочеш, — відповів Моргач. — Яка на думку спаде, тієї й співай.

— Авжеж, якої хочеш, — додав Микола Іванович, повагом згортаючи руки на грудях. — Про це тобі вказівки немає. Співай, якої хочеш; та тільки співай добре; а ми вже потім вирішимо по совісті.

— Певна річ, по совісті, — підхопив Обалдуй і полизав край порожньої склянки.

— Дайте, братця, відкашляться трохи, — заговорив рядчик, перебираючи пальцями вповдовж коміра каптана.

— Ну, ну, не отягайся, — починай! — вирішив Дикий-Пан і понурився.

Рядчик подумав трохи, струснув головою й виступив наперед. Яків уп'явся в нього очима...

---

¹ «Циркають» яструби, коли вони чогось злякаються. (Прим. автора).

Але перше, ніж я візьмуся описувати саме змагання, вважаю не зайвим сказати кілька слів про кожну з дійових осіб мого оповідання. Життя декого з них було вже мені відоме, коли я зустрівся з ними в Притинному шиночку; про інших я зібрав відомості потім.

Почнімо з Обалдуя. Справжнє ім'я цієї людини було Євграф Іванов; але ніхто в цілій околиці не звав його інакше, як Обалдуем, і він сам величав себе тим самим прізвиськом: так добре воно до нього пристало. І справді, воно якнайкраще пасувало до його невиразних, завжди стурбованих рис. Це був заплилий, нежонатий дворовий чоловік, якого власні пани давним давно зреклися, і він, не маючи ніякої посади, не одержуючи ні шага платні, знаходив, проте, спосіб щодня погуляти чужим коштом. У нього була сила знайомих, що поїли його горілкою і чаєм, самі не знаючи навіщо, бо він не тільки не був у товаристві втішний, але навіть навпаки, набридав усім своєю безглуздою балаканиною, нестерпною настирливістю, гарячковими рухами та безперестанним, неприродним реготом. Він не вмів ні співати, ні танцювати, зроду не сказав не тільки розумного, навіть пунного слова: усе «лотошив» та брехав, що попало — просто Обалдуй! І тимчасом жодна пиятика на сорок верст навкруги не обходила без того, щоб його довгов'яза постать не крутилася також тут між гостями, — так уже до нього звикли й терпіли його присутність, як неминуче зло. Щоправда, поводитися з ним презирливо, але приборкувати його безглузді пориви вмів один тільки Дикий-Пан.

Моргач нітрохи не був схожий на Обалдуя. До нього теж пасувала назва Моргача, хоч він очима не моргав більше від інших людей; відома річ: російський народ на прізвиська митець. Незважаючи на моє старання довідатись докладніше про минуле цієї людини, в житті його залишилися для мене — і, мабуть, для багатьох інших — темні плями, місця, як висловлюються книжники, вкриті глибокою темрявою невідомості. Я довідався тільки, що він колись був кучером у старій бездітній пані, утік з дорученою йому тройкою коней, пропадав цілий рік, і мабуть, перевідчившись на ділі в невігодах та злигоднях мандрівного життя, вернувся сам, але вже кривий, кинувся в ноги своїй господині і, протягом кількох років, зразковою поведінкою спокутувавши свою провину, потроху запобіг у неї ласки, заслужив нарешті її повної довіри, вийшов у прикажчики, а по смерті пані, невідомо яким способом, був відпущений на волю, приписався в міщани, почав наймати в сусідів баштани, забагатів і живе тепер не журячись. Це людина досвідчена, при своєму розумі, не зла і не добра, а більше розважлива; він був у бувальцях, знає людей і вмів ними користуватися. Він обережний і разом з тим заповзятливий, як лис; балакучий, як стара баба, і ніколи не проговорюється, а всякого іншого примусить висловитись; а втім, не вдає з себе прощачка, як це роблять інші хитруни, такі, як він, та

Йому і важко було б прикидатись: я ніколи не бачив проникливіших та розумніших очей, як його малесенькі, лукаві «гляділочки»¹. Вони ніколи не дивляться просто — усе видивляються та підглядають. Моргач іноді цілими тижнями обмірковує яку-небудь, здавалося б, просту справу, а то раптом зважиться на одчайдушно сміливе діло, здається, тут він і в'язи скрутить... дивишся, все вдалося, все як по маслу покотилося. Він щасливий і вірить у своє щастя, вірить прикметам. Він взагалі дуже забобонний. Його не люблять, бо йому самому ні до кого діла нема, але поважають. Уся його сім'я складається з одного синочка, за якого він ладен душу віддати і який, вихований таким батьком, напевне, далеко піде. «А Моргаченя у батька вдалося», уже й тепер кажуть про нього тихо старики, сидячи на призьбах та розмовляючи поміж собою літніми вечорами; і всі розуміють, що це означає, і вже не додають ані слова.

Про Якова-Турка і рядчика нема чого довго говорити. Яків, прозваний Турком, бо й справді походив від полоненої туркені, був душею митець у повному розумінні цього слова, а званням — черпальник на паперовій фабриці в купця; шогдо рядчика, доля якого, признаюсь, залишилася мені невідомою, то він видався мені промітним та метким міським міщанином. Але про Дякого-Пана варто поговорити трохи докладніше.

Перше враження, яке справляв на вас вигляд цієї людини, було почуття якоїсь грубої, важкої, але непереборної сили. Збудований він був незграбно, «збитий», як кажуть у нас, але від нього так і віяло незламним здоров'ям, і — дивна річ — його ведмедювата постать не була позбавлена якоїсь своєрідної грації, що походила, можливо, від цілком спокійної впевненості у власній могутності. Важко було вирішити з першого разу, до якого стану належав цей Геркулес; він не схожий був ні на дворового, ні на міщанина, ні на зубожілого піддячого у відставці, ні на дрібномаеткового дворянина — собачника та задержки, що розорився; він був уже справді сам по собі. Ніхто не знав, звідки він з'явився до нас у повіт; розповідали, ніби походив він з одного дворців і був начебто десь раніше на службі, але нічого певного про це не знали; та й від кого було довідуватися, — не від нього ж самого: не було людини мовчазнішої та похмурнішої. Ніхто також не міг достеменно сказати, з чого він живе; він ніяким ремеслом не займався, ні до кого не їздив, не знався майже ні з ким, а гроші в нього водилися; шоправда, невеликі, але водилися. Поводився він не те, щоб скромно, — в ньому взагалі не було нічого скромного, але тихо; він жив, немов нікого навколо себе не помічав і зовсім нікого не потребував. Дикий-Пан (так його прозвали, справжнє ж його ім'я було Перевлесов) користувався величезним впливом по всій околиці; йому корилися відразу і з охотою, хоч він не тільки не мав ніякого права наказувати будь-

¹ Орловці називають очі «гляділками», так само як рот «їдалом». (Прим. автора).

кому, але навіть й сам не виявляв найменшої претензії на послух від людей, з якими випадково стикався. Він говорив — йому скорялися; сила завжди своє візьме. Він майже не пив горілки, не знався з жінками і пристрасно любив спів. У цій людині було багато загадкового; здавалося, якісь величезні сили похмуро таїлися в ньому, начебто знаючи, що раз піднявшись, що вирвавшись раз на волю, вони повинні зруйнувати й себе і все, до чого торкнуться; і я жорстоко помиляюсь, якщо в житті цієї людини не трапилося вже такого вибуху, якщо він, навчений досвідом і ледве врятувавшись від погібелі, неблаганно не держить тепер самого себе в шорах. Особливо вражала мене в ньому суміш якоїсь вродженої, природної лютості і такого самого вродженого благородства, — суміш, якої я не зустрічав ні в кому іншому.

Отже, рядчик виступив наперед, заплющив до половини очі й заспівав найвищим фальцетом. Голос у нього був досить приємний і солодкий, хоч трохи хрипкий; він грався та виляв тим голосом, як дзиготу, безперестанку заливався і переливався згорі вниз і безперестанку повертався до верхніх нот, витримував та витягував їх з особливим старанням, замовкав, і потім раптом підхоплював той самий спів з якоюсь молодецькою, заносистою хвацькістю. Його переходи були часом досить сміливі, часом досить кумедні: знавцеві вони багато б дали задоволення; німець обурився б від них. Це був російський *tenore di grazia*, *tenor léger*¹. Співав він веселої пісні, до танцю, слова якої, скільки я міг збагнути крізь нескінченні прикраси, додавані приголосні та вигукі, були такі:

Розорю я, молода-молоденька,
Землицю легенько:
Я посію, молода-молоденька,
Квіти червоненькі.

Він співав; усі слухали його з великою увагою. Він, видимо, почував, що має справу з людьми знаючими, і тому, як то кажуть, просто з шкіри пнувся. Справді, в наших краях знаються на співі, і не дарма село Сергіївське, на великому орловському шляху, славиться на всю Росію своїм особливо приємним та доладним співом. Довго рядчик співав, не викликаючи особливо великого співчуття в своїх слухачів: йому бракувало підтримки хору; нарешті, при одному особливо влучному переході, що примусив посміхнутися самого Дикого-Пана, Обалдуй не витримав і скрикнув від задоволення. Усі стрепенулися. Обалдуй з Моргачем почали півголосом підспівувати, підтягати, покрикувати: «Добре!.. Забирай, шельмо!.. Забирай, витягай, аспиде! Витягай ще! Шквар іще, собака ти такий, пес!.. Погуби, Іроде, твою душу!» тощо. Микола Іванович з-за прилавка схвально захитав головою направо й наліво. Обалдуй, нарешті, затупав, задріботів ногами й

¹ Граціозний, легкий тенор (високий чоловічий голос).

засмикав плечком, — а в Якова очі так і розгорілися, немов жарини, і він увесь тремтів, немов лист, та безладно посміхався. Тільки Дикий-Пан не змінився на обличчі і як раніше, не ворухився з місця; але погляд його, спрямований на рядчика, трохи полагіднішав, хоч вираз губ залишився презирливим. Підбадьорений ознаками загального задоволення, рядчик зовсім завихрився та вже такі почав виробляти викрутаси, так заокотів та затарабанив язиком, так несамовито заграв горлом, що коли, нарешті, втомлений, блідий та облитий гарячим потом, він пустив, перекинувшись назад усім тілом, останній завмираючий вигук — загальний, одностайний крик відповів йому несамовитим вибухом. Обалдуй кинувся йому на шию і почав душити його довгими, кістлявими руками; на масному обличчі в Миколи Івановича виступив рум'янець, — і він немов помолодшав; Яків, мов божевільний, закричав: «Молодець! молодець!» — навіть мій сусід, мужик у порваній свиті, не втерпів та, вдаривши кулаком по столу, вигукнув: «А-га! добре, чорт забори — добре!» і з рішучістю плюнув набік.

— Ну, брат, потішив! — кричав Обалдуй, не випускаючи знеможеного рядчика з своїх обіймів, — потішив, нема що сказати! Виграв, брат, виграв! Поздоровляю — восьмуха твоя!.. Ящї до тебе далеко... Вже я тобі кажу: далеко... А ти мені вір! (І він знову пригорнув рядчика до своїх грудей.)

— Та пусти ж його; пусти, невідчепа... — з досадою заговорив Моргач: — дай йому сісти на лавку; ач, він утомився... От, який ти дурило, братіку, їй-богу, дурило! Чого причепився, як той реп'ях?

— Ну, що ж, хай сідає, а я за його здоров'я вип'ю, — відповів Обалдуй, і підійшов до прилавку. — На твій кошт, брат, — додав він, звертаючись до рядчика.

Той кивнув головою, сів на лавку, дістав із шапки рушника й почав утирати лице; а Обалдуй з квапливою пожадливістю випив склянку і, за звичкою гірких п'яниць, крякаючи, прибрав сумовито-заклопотаного вигляду.

— Добре співаєш, брат, добре, — ласкаво зауважив Микола Іванович. — А тепер за тобою черга, Яша; дивись, не злякайся. Побачимо, хто кого, побачимо... А добре співає рядчик, їй-богу, добре.

— Дуж-же добре, — зауважила Миколи Івановича жінка і з усмішкою подивилась на Якова.

— Добре-га! — сказав за нею півголосом мій сусід.

— А, заворотень-полеха!¹ — заволав раптом Обалдуй і, підійшовши до мужичка з діркою на плечі, поставив проти нього палець, застрибав і зайшовся деренчливим реготом. — Полеха!

---

¹ Полехами називаються жителі південного Полісся, довгої лісистої смуги, що починається на межі Болховського і Жиздринського повітів. Вони відрізняються багатьма особливостями в побуті, звичаях та мові. Заворотнями ж їх звать за підозрілу та тугу вдачу. (Прим. автора).

Полеха! Га, баде паняй², заворотень! Чого завітав, заворотню? — кричав він крізь сміх.

Бідолашний мужик знітився і вже зібрався був устати та піти швидше геть, коли раптом залунав мідний голос Дикого-Пана.

— Та що ж це за нестерпна тварина така? — промовив він, скреготнувши зубами.

— Я нічого, — забурмотів Обалдуй. — Я нічого... я так...

— Ну, добре, то мовчи ж! — відказав Дикий-Пан. — Якове, починай!

Яків узявся рукою за горло.

— Що, брат, тее... щось... Гм... Не знаю, справді, щось тее...

— Ну, годі, не лякайся. Соромся!.. Чого крутишся?.. Співай, як бог тобі велить.

І Дикий-Пан понурився, чекаючи.

Яків помовчав, глянув навкруги і закрився рукою. Усі так і вп'ялися в нього очима, — особливо рядчик, у якого на обличчі, крізь звичайну самовпевненість та торжество успіху, проступив мимовільний, легкий неспокій. Він притулився до стіни і знову помклав під себе обидві руки, але вже не гойдав ногами. Коли ж, нарешті, Яків відтулив своє обличчя, — воно було бліде, як у мерця; очі ледве блимали крізь спущені вії. Він глибоко зітхнув і заспівав... Перший звук його голосу був слабкий і нерівний і, здавалось, не виходив із його грудей, а прилинув звідкись здалеку, немов залетів випадково до кімнати. Чудно вплинув цей тремтливий, дзвінкий звук на всіх нас; ми глянули один на одного, а жінка Миколи Івановича так і випросталася. За цим першим звуком пронісся другий, твердіший і протяжніший, але все ще, видимо, тремтячий, як струна, коли, раптом продзвенівши під дужим пальцем, вона коливається останнім, швидко завмираючим коливанням, за другим — третій, і, дедалі гарячіше та ширше, полилася тужлива пісня. «Не одна у полі доріженька пролягала», співав він, і всім нам солодко ставало й моторошно. Я, признаюся, рідко чував такий голос: він був трохи розбитий і дзвенів, як надтріснутий; він навіть спочатку віддавав чимсь болісним; але в ньому була й невдавана глибока пристрасть, і молодість, і сила, і солодощі, і якась захоплююче-байдужа, сумна скорбота. Російська правдива, гаряча душа звучала й дихала в ньому, і так і хапала вас за серце, хапала прямо за його російські струни. Спів зростав, розливався. Якова, видимо, опановувало захоплення: він уже не боявся, він віддавався весь своєму щастю; голос його не тріпотів більше — він дрижав, але тим ледве помітним внутрішнім дрожем пристрасті, який стрілою встромляється в душу слухача, і безперестанку дужчав, твердішав і ширився. Пам'ятаю, я бачив одного разу, увечері, під час відпливу, на плоскому піщаному березі моря, що грізно й тяжко шуміло в далечині, велику білу чайку: вона сиділа нерухомо, підставивши шов-

² Полехи додають мало не до кожного слова вигуки: «га», та «баде». «Паняй» замість «поганяй». (Прим. автора).

ковисті груди червоному сяйву зорі, і тільки інколи поволі розпростувала свої довгі крила назустріч знайомому морю, назустріч низькому, багряному сонцю: я згадав про неї, слухаючи Якова. Він співав, зовсім забувши і свого суперника, і всіх нас, але, видимо, підійманий, як бадьорий плавець хвилями, нашим мовчазним, пристрасним співчуттям. Він співав, і від кожного звуку його голосу віяло чимсь рідним та неоглядно-широким, немов знайомий степ розгортався перед вами, сягаючи в безмежну далечинь. У мене, я почував, закипали на серці й підіймалися до очей сльози; глухі, стримані ридання раптом вразили мене... я озирнувся, — жінка шинкаря плакала, припавши грудьми до вікна. Яків кинув на неї бистрий погляд і залився ще дзвінкше, ще солодше, ніж раніше, Микола Іванович понурився, Моргач одвернувся; Обалдуй, увесь розніжений, стояв, по-дурному роззявивши рота; сірий мужичок тихенько схлипував у куточку, з гірким шепотінням похитуючи головою; і по залізному обличчю Дикого-Пана, з-під брів, що зовсім насунулися, поволі прокотилася важка сльоза; рядчик підніс стулений кулак до лоба і не ворушився... Не знаю, чим би розв'язалася загальна знемога, коли б Яків раптом не скінчив на високому, надзвичайно тонкому звукові — немов голос у нього обірвався. Ніхто не крикнув, навіть не ворушився; усі начебто чекали, чи не буде він ще співати; але він розплющив очі, немов здивований нашим мовчанням, запитливим поглядом обвів усіх навкруги і побачив, що перемога була його...

— Яша, — промовив Дикий-Пан, поклав йому руку на плече і замовк.

Ми всі стояли, наче заціпенілі. Рядчик тихо встав і підійшов до Якова. — «Ти... твоя... ти виграв», промовив він нарешті через силу і кинувся геть з кімнати...

Його швидкий рішучий рух начебто порушив чари: усі раптом заговорили голосно, радісно. Обалдуй підстрибнув угору, забелькотів, замахав руками, як вітряк крилами; Моргач, кульгаючи, підійшов до Якова і почав з ним цілуватись; Микола Іванович підвівся й урочисто оголосив, що додає від себе ще восьмуху пива; Дикий-Пан посміювався якимсь добрим сміхом, що його я ніяк не сподівався зустріти на його обличчі; сірий мужичок раз у раз повторював у своєму куточку, втираючи обома руками очі, щоки, ніс і бороду: «а добре, їй-богу, добре, ну, от будь я собачий син, добре!» а жінка Миколи Івановича, уся розчервонівшись, швидко встала й вийшла. Яків втішався своєю перемогою, як дитина; усе його обличчя перетворилося; особливо його очі так і засяяли шастям. Його потягли до прилавка; він підкликав до неї сірого мужичка, що розплакався, послав шинкаревого синочка по рядчика, якого, однак, той не знайшов, і почався бенкет. «Ти ще нам заспіваєш, ти до вечора нам співатимеш», повторював Обалдуй, високо підносячи руки.

Я ще раз глянув на Якова і вийшов. Я не хотів залишитись — я боявся зіпсувати своє враження. Але спека була нестерпна, як

і раніше. Вона начебто висіла над самісінькою землею густим важким шаром; на темносиньому небі, здавалося, крутилися якісь дрібні, ясні вогники крізь найтонший, майже чорний порох. Усе мовчало; було щось безнадійне, пригнічене в цьому глибокому мовчанні знесиленої природи. Я добрався до сінника і ліг на щойно скошену, але вже майже висухлу траву. Довго я не міг задрімати; довго бринів мені у вухах чарівний голос Якова.. нарешті, спека й утома взяли, однак, своє, і я заснув мертвим сном. Коли я прокинувся, — все вже потемніло навкруги; порозкидана трава дуже пахла і трохи відвологла; крізь тонкі жердини напіврозкритої покрівлі ледве блимали бліді зірочки. Я вийшов. Зоря вже давно погасла, і ледве білів на небосхилі її останній слід; але в недавно розпеченому повітрі крізь нічну свіжість почувалася ще теплота, і груди все ще прагнули холодного подуву. Вітру не було, не було і хмар; небо стояло навкруги все чисте й прозоро-темне, тихо блимаючи незчисленними, але ледве видимими зорями. По селу мигтіли вогники; з недалекого, ясно освітленого шинку лінув безладний, невиразний гомін, серед якого, мені здавалось, я пізнавав голос Якова. Шалений сміх часом здіймався звідти вибухом. Я підійшов до віконця і притулився обличчям до шибки. Я побачив невеселу, хоч строкату й живу картину: усе було п'яне, — усе, починаючи від Якова. З оголеними грудьми сидів він на лавці і, приспівуючи хрипким голосом якусь вуличну пісню до танцю, ліниво перебирав та смикав струни гітари. Мокре волосся клоччям висіло над його страшно зблідлим обличчям. Посередині шинку Обалдуй, зовсім «розгвинчений» і без каптана, витанцюював вистрибом перед мужичком у сіруватій свиті; мужичок, у свою чергу, ледве тупотів та човгав ослабленими ногами і, безглуздо посміхаючись крізь скуйовджену бороду, іноді помахував однією рукою, наче хотів сказати: «будь що будь!» Нічого не могло бути смішнішого від його обличчя; хоч як він підіймав угору свої брови, обважнілі повіки не хотіли підвестися і так і лежали на ледве помітних, посоловілих, але солоденьких очицях. Він був у тому милому стані остаточно підпилої людини, коли всякий прохожий, глянувши йому в обличчя, неодмінно скаже: «гарний, брат, гарний!» Моргач, увесь червоний, наче рак, і широко роздувши ніздрі, в'їдливо підсміювався в кутку, лише Микола Іванович, як і личить справжньому шинкареві, зберігав свою незмінну байдужість. У кімнату набралось багато нових осіб, але Дикого-Пана я в ній не бачив.

Я одвернувся й швидкими кроками почав спускатися з пагорба, на якому лежить Колотівка. Коло підніжжя цього пагорба стелеться широка рівнина; затоплена імлистими хвилями вечірнього туману, вона здавалася ще неосяжнішою і наче зливалася з потемнілим небом. Я сходив, широко ступаючи дорогою вздовж яру, коли раптом десь далеко в рівнині пролунав дзвінкий голос хлопчика: «Антропка! Антропка-а-а!..» гукав він з упертим і слізливим розпачем, довго, довго витягаючи останній склад,

Він замовкав на якусь мить і знову брався гукати. Голос його дзвінко лунав у непорушному, чуйно-дрімотному повітрі. Тридцять разів принаймні прокричав він ім'я Антропки, коли раптом, з протилежного кінця галявини, немов з другого світу, прилинула ледве чутна відповідь.

— Чого-о-о-о?

Голос хлопчика ту ж мить з радісним озлобленням закричав:

— Іди сюди, чорте лісови-и-й!

— Навіщо-о-о? — відповів той через довгий час.

— А на те, що тебе татко висікти хоче-е-е, — спішно прокричав перший голос.

Другий голос більше не відгукувався, і хлопчик знову почав волати до Антропки. Вигуки його, шоразу рідші та слабкіші, долинали ще до мого слуху, коли вже стало зовсім темно і я обходив край лісу, що оточує мое сільце і лежить за чотири версти від Колотівки.

«Антропка-а-а!» усе ще вчувалося в повітрі, сповненому тінями ночі.

ПЕТРО ПЕТРОВИЧ КАРАТАЄВ

Років з п'ять тому, восени, на шляху з Москви до Тули довелося мені просидіти мало не цілий день у поштовому домі через відсутність коней. Я повертався з полювання і мав необережність відрядити свою тройку вперед. Доглядач, людина вже стара, похмура, з волоссям, що нависло над самим носом, з маленькими заспанними очима, на всі мої скарги й просьби відповідав уривчастим бурчанням, сердито стукав дверима, начебто сам проклинав свою посаду — і, виходячи на ганок, лаяв візників, які повільно брели по грязюці з пудовими дугами на руках, або сиділи на лавці, позіхаючи та почухуючись, і не звертали особливої уваги на гнівні вигуки свого начальника. Я разів зо три вже починав пити чай, кілька разів марно намагався заснути, прочитав усі написи на вікнах і на стінах: нудьга мене мучила страшенна. З холодним і безнадійним розпачем дивився я на підняті голоблі свого тарантаса, коли враз дзвінок задзвенів, і невеликий візок, запряжений тройкою змучених коней, зупинився перед ганком. Приїжджий зіскочив з візка і з криком «швидше коней!» увійшов до кімнати. Поки він, із звичайним, чудним здивуванням, вислухував відповідь доглядача, що коней, мовляв, немає, я встиг, з усією жадібною цікавістю людини, що нудьгує, окинути оком з ніг до голови мого нового товариша. На вигляд йому було років під тридцять. Віспа залишила незгладні сліди на його обличчі, сухому й жовтавому, з неприємним мідним відблиском; синяво-чорне, довге волосся лежало ззаду кільцями на комірці, спереду закручувалось у молодецькі виски; невеликі спухлі очиці дивились — та й годі; на верхній губі стирчало кілька волосинок. Одягнутий він був як безшабашний поміщик, відвідувач кінських ярмарків, у строкатий, досить заяложений архалук, полинялий шовковий галстук лілового кольору, жилет з мідними гудзиками й сірі панталони з величезними розтрубами, з-під яких ледве виглядали кінчики нечищених чобіт. Від нього дуже гхнуло тютюном і горілкою; на червоних і товстих його пальцях, майже закритих рукавами архалука, видно було срібні й тульські персні. Такі постаті зустрічаються на Русі не дюжинами, а сотнями; зна-

йомство з ними, треба правду сказати, — не дає ніякої приємності; але, незважаючи на упередження, з яким я дивився на приїжджого, я не міг не помітити байдужо-доброго й пристрасного виразу його обличчя.

— От і вони чекають тут більш як годину, — промовив доглядач, показуючи на мене.

Більш як годину! Лиходій кепкував з мене.

— Та їм, може, не так треба, — відповів приїжджий.

— Вже цього ми не можемо знати, — похмуро сказав доглядач.

— То невже не можна ніяк? Нема коней зовсім?

— Не можна. Жодного коня нема.

— Ну, то звеліть же мені самовар наставити. Почекаємо, робити нічого.

Приїжджий сів на лавку, кинув картуза на стіл і провів рукою по волоссю.

— А ви вже пили чай? — спитав він мене.

— Пив.

— А ще раз заради компанії не бажаєте?

Я погодився. Товстий рудий самовар учверте з'явився на столі. Я добув пляшку рому. Я не помилився, вважаючи мого співрозмовника за дрібномаетного дворянина. Звали його Петром Петровичем Каратаєвим.

Ми розговорилися. Не минуло й півгодини від його приїзду, як уже він з найдобродушнішою одвертістю розповідав мені своє життя.

— Тепер я їду в Москву, — казав він мені, допиваючи четверту склянку: — в селі мені вже тепер нема чого робити.

— Чому ж нема чого?

— Та так-таки нема чого. Господарство розладналося, мужиків розорив-таки, признаюсь; настали роки погані: неврожаї, усякі, знаєте, нещастя... Так, а втім, — додав він, журно глянувши набік, — який я господар!

— Чому ж?

— Та ні, — перепинив він мене: — чи такі бувають господарі! От бачите, — провадив він далі, скрутивши голову набік та ретельно посмоктуючи люльку: — ви, отак, дивлячись на мене, можете подумати, що я й тее... я ж бо, мушу вам признатись, виховання одержав посередне; достатків не було. Ви мені пробачте, я людина одверта, та й нарешті...

Він не довів своєї мови до кінця і махнув рукою. Я почав запевняти, що він помиляється, що я дуже радий нашій зустрічі тощо, а потім зауважив, що для управління маетком, здається, не треба надто великої освіти.

— Згоден, — відповів він: — я з вами згоден. Та все ж потрібна така, особлива схильність. Інший мужика дере, як липку, і нічого! а я... Дозвольте спитати, ви самі з Пітера чи з Москви?

— Я з Петербурга.

Він пустив ніздрями довгий струмінь диму.

— А я в Москву їду служити.

— Куди ж ви маєте намір вступити?

— А не знаю; як там доведеться. Признаюсь вам, боюсь я служби: так і дивись, під відповідальність потрапиш. Жив усе в селі; звик, знаєте... та вже робити нічого... злидні! Ох, уже ці мені злидні!

— Зате ви житимете в столиці.

— В столиці... ну, я не знаю, що там у столиці доброго. Побачимо, може, воно й добре... А вже краще села, здається, і бути нічого не може.

— Та хіба вам уже неможливо більше жити в селі?

Він зітхнув.

— Неможливо. Воно вже тепер майже й не мое.

— А що?

— Та там добрий чоловік — сусід завівся... вексель...

Бідний Петро Петрович прівів рукою по лиці, подумав і труснув головою.

— Ну, що вже!.. Та, признатися, — додав він, помовчавши трохи: — мені нема на кого й нарікати, — сам винен. Любив покуражитися!.. Люблю, чорт забери, покуражитися!

— Ви весело жили в селі? — спитав я його.

— У мене, добродію, — відповів він, зупиняючись і дивлячись мені просто у вічі: — було дванадцять смичків гончаків, і таких гончаків, яких, скажу вам, є небагато. (Він це останнє слово вимовив співуче.) Зайця просто тобі замотають, а вже на красному звіра — змії, просто аспиди. І хортами похвалились я міг. А тепер справа давня, брехати нема чого. Полював я і з рушницею. Була в мене собака Контесска; стойка надзвичайна, верхнім чуттям усе брала. Бувало піду до болота, скажу: шарш!¹ як шукати почне, так хоч з дюжиною собак пройди, — дзуськи, нічого не знайдеш! а як стане — просто рада вмерти на місці!.. І в кімнаті така чемна. Даси їй хліб з лівої руки та скажеш: єврей їв, — адже не візьме, а даси з правої та скажеш: панночка їла, — зараз візьме і з'їсть. Було в мене й щеня від неї, чудесне щеня, і в Москву везти хотів, та приятель випросив разом з рушницею; каже: в Москві тобі, брат, буде не до того; там уже піде зовсім, брат, інше. Я й віддав йому щеня: та вже й рушницю; вже воно все там, знаєте, залишилось.

— Та ви й у Москві могли б полювати.

— Ні вже, навіщо? не зумів удержатися, то й терпи тепер. А от краще дозвольте спитати, що життя в Москві — дороге?

— Ні, не дуже.

— Не дуже?.. А скажіть, будь ласка, адже цигани в Москві живуть?

— Які цигани?

---

¹ Шарш (замість «шерш») — шукай!

— А от, що по ярмарках їздять?

— Так, у Москві...

— Ну, це добре. Люблю циган, чорт забори, люблю...

— І очі Петра Петровича блиснули молодецькою веселістю. Але раптом він звертівся на лавці, потім замислився, понурих голіву й простяг до мене порожню склянку.

— А дайте-но мені вашого рому, — промовив він.

— Та чай увесь випито.

— Нічого, так, без чаю... Ех!

— Каратаєв поклав голову на руки і сперся руками на стіл. Я мовчки дивився на нього й чекав уже тих чулих вигуків, може, навіть тих сліз, на які такий щедрий чоловік, але коли він підвів голову, мене, признаюсь, вразив глибоко-сумний вираз його обличчя.

— Що з вами?

— Нічого... давнє згадав. Такий анекдот... розказав би вам, та мені совісно вас турбувати...

— Даруйте!

— Ех, — провадив він далі, зітхаючи: — бувають випадки... хоч би, наприклад, зо мною. От, коли хочете, я вам розповім. А втім, не знаю...

— Розповідайте, любий Петре Петровичу.

— Хай так, хоча воно тее... От, бачите, — почав він: — але я, справді, не знаю...

— Ну, що там, любий Петре Петровичу.

— Ну, хай уже. Так от що мені, так би мовити, трапилось. Жив я в селі... Раптом сподобалась мені дівчина, ах, та яка ж дівчина була... красуня, розумна, а вже добра яка! Звали її Мотрона. А дівка вона була проста, себто, розумієте, кріпачка, просто холопка. Та не моя дівка, а чужа, — от у чому біда. Ну, от я її полюбив, — такий, справді, анекдот — ну, і вона. От і почала Мотрона мене просити: викупи її, мовляв, від пані, та і я сам уже про це подумував... А пані в неї була багата, старушенця страшенна; жила від мене верст за п'ятнадцять. Ну, от, одного, як то кажуть, гарного дня, я й звелів запрягти собі в дрючку трє коней, — в голоблях ходив у мене іноходець, азіатець надзвичайний, зате і звався Лампурдос, — одягся як краще та й поїхав до Мотрониної пані. Приїжджаю: дім великий, з флігелями, з садом... При повороті Мотрона мене дожидалася, хотіла була заговорити зо мною, та тільки руку поцілувала і відійшла набік. От, увіходжу я в передпокій, питаюся: дома?.. А мені високий такий лакей каже: як про вас доповісти скажете? Я кажу: скажи, братіку, мовляв, поміщик Каратаєв приїхав про діло переговорити. Лакей пішов; я чекаю собі і думаю: що то буде? мабуть, загне, bestія, ціну страшенну, дарма, що багата. Карбованців п'ятсот, певно, заправить. От, нарешті, вернувся лакей, каже: будь ласка. Я увіходжу за ним у вітальню. Сидить на кріслі маленька, жовтенька бабусенька й очима моргає. — «Чого

вам треба?» — Я спочатку, знаєте, визнав за потрібне об'явити, що, мовляв, радий познайомитися. — «Ви помиляєтесь, я не тутешня хазяйка, я її родичка... Чого вам треба?» — Я сказав їй тут-таки, що мені саме з хазяйкою й треба перебалакати. — «Марія Іллінічна не приймає сьогодні: вона нездужає... Чого вам треба?» Робити нема чого, подумав я сам собі, з'ясую їй мою справу. Стара мене вислухала. — «Мотрона? яка Мотрона?» — Мотрона Федоровна, Куликова дочка. — «Федора Кулика дочка.. та як ви її знаєте?» — Випадковим манером. — «А відомо їй про ваш намір?» — Відомо. — Стара помовчала. — «Та я її, негідну...» Я, признаюсь, здивувався. — За що це, змилуйтесь... Я за неї готовий внести суму, яку тільки буде ваша ласка призначити. — Стара карга так і зашипіла. — «От надумали чим здивувати: потрібні нам дуже ваші гроші!.. а от я її вже, от я її... Дурощі оті я з неї виб'ю». — Розкашлялася стара від злості. — «Недобре їй у нас, чи що?.. Ах, вона чортиця, прости, господи, мій гріх!» Я, признаюсь, спалахнув. — За що це ви загрожуєте бідній дівці? чим вона, тобто, винна? — Стара перехрестилася. — «Ах, ти, мій господи, Ісусе Христе! Та хіба до моїх холопів не моя й воля?» — Та вона ж бо не ваша. — «Ну, вже про те Марія Іллінічна знає, не ваше, батечку, діло; а от я вже Мотронці тій покажу, чия вона холопка». — Я, признаюсь, мало не кинувся на прокляту стару, та згадав про Мотрону, і руки впали. Налякався так, що й сказати не можна; почав упрошувати стару: візьміть, мовляв, що хочете. — «Та нащо вона вам?» — Сподобалася, матінко; зважте на моє становище... Дозвольте поцілувати у вас ручку. — І таки поцілував у шельми руку! «Ну, — протямкотіла відьма: — я скажу Марії Іллінічній; як вона звелить; а ви заїздить днів через два». — Я поїхав додому дуже занепокоєний. Починав я догадуватися, що справу негаразд повів, даремно дав своє уподобання помітити, та здогадався вже я пізно. Днів через два подався я до пані. Провели мене до кабінету. Квітів сила, прибрано пишно, сама сидить у такому дивовижному кріслі і голову назад закинула на подушку; і родичка попередня тут сидить, та ще якась панночка білява, у зеленому платті, криворота, компаньйонка, мабуть. Стара загугнявила: «Прошу сідати». Я сів. Почала мене розпитувати, скільки мені років, та де я служив, та чи маю намір що робити, і так усе згорда, поважно. Я відповідав докладно. Стара взяла з стола хустку, помахала, помахала на себе... «Мені, каже, доповідала Катерина Карпівна про ваш намір, доповідала, каже, але я собі, каже, поклала за правило: людей у послуги не відпускати. Воно й непристойно та й не личить у порядному домі: це не порядок. Я вже й наказала, каже, вам уже більше турбувагись, каже, нема чого». — Яка турбота, даруйте... А може вам Мотрона Федорівна потрібна? — «Ні, каже, не потрібна». — То чому ж ви мені її віддати не хочете? — «Тому, що мені не хочеться: не хочеться, та й годі. Я вже, каже, наказала: вона в степове село посилається». Мене наче громом

ударило. Стара сказала два слова по-французькому зеленій панночці: та вийшла. «Я, каже, жінка правил суворих, та й здоров'я моє слабке: турботи зносити не можу. Ви ще молодий чоловік; а я вже стара жінка і маю право давати вам поради. Чи не краще вам улаштуватись, одружитися, пошукати путящої партії; багаті наречені трапляються рідко, але дівчину бідну, зате доброї моральності, знайти можна». Я, знаєте, дивлюся на стару і нічого не тямлю, що вона там таке меле; чую, що товче про одруження, а в мене степове село усе у вухах дзвенить. Одружитися!.. який чорт...

Тут оповідач раптом зупинився й подивився на мене.

— Адже ви не жонаті?

— Ні.

— Ну, звичайно, діло відоме. Я не втерпів: — Та змилюйтесь, матінко, що то ви за нісенітницю плещете? Яке тут одруження? просто хочу довідатись від вас, чи продаєте ви вашу дівку Мотрону, чи ні? — Стара заохала. — «Ах, він мене збентежив! ах, звеліть йому йти геть! ах!..» Родичка до неї підсочила й розкричалась на мене. А стара все стогне: «Чим це я заслужила?.. Виходить, я вже в своєму домі не господиня? ах, ах!» Я схопив капелюха та, як божевільний, вибіг геть.

— Може, — продовжував оповідач, — ви осудите мене за те, що я так сильно прив'язався до дівчини з низького стану: я й не маю наміру себе, тобто, виправдувати... так вже воно сталося!.. Повірите, ні вдень, ні вночі спокою мені не було... Мучуся! за що, думав я, занাপастив нещасну дівку! Тільки було згадаю, що вона в сіряку гусей ганяє та в занедбанні, з панського наказу, перебуває, та староста, мужик у дігтярних чоботях, її лаймає — холодний піт так з мене й закапає. Ну, не втерпів, розвідався, в яке село її заслали, сів верхи і поїхав туди. Другого дня перед вечором тільки приїхав. Як видно, від мене такого пасажу¹ не сподівались і ніякого про мене наказу не дали... Я прямо до старости, нібито сусід; входжу в двір, дивлюсь: Мотрона сидить на ганочку й рукою підперлась. Вона було скрикнула, та я на неї посварився і показав на задвір'я, в поле. Увійшов до хати; з старостою побалакав, набрехав йому чортову копицю, вибрав хвилинку і вийшов до Мотрони. Вона, біденька, так мені на шиї й повисла. Зблідла, схудла, моя голубонька. Я, знаєте, кажу їй: нічого, Мотроно, нічого, не плач, — а в самого сльози так і біжать, так і біжать... Ну, одначе, нарешті, мені соромно стало; кажу їй: — Мотроно, сльозами лихові не зарадиш, а ось що: треба чинити, як то кажуть, рішуче; треба тобі тікати зо мною; ось як треба чинити. — Мотрона так і обмерла... «Як можна! та я пропаду, та вони мене зайдять зовсім!» — Дурна ти, хто тебе знайде? — «Знайдуть, неодмінно знайдуть. Спасибі вам, Петре Петровичу, — довіку не забуду вашої ласки, але вже ви мене тепер

¹ П а с а ж — в даному разі несподіванка.

облиште; вже, видно, така моя доля». — Ех, Мотроно. Мотроно, а я тебе вважав за дівку з карахтером. — І справді, карахтеру в неї було багато... душа була, золота душа! Чого ж тобі тут залишатися? все одно, гірше не буде. Ну, от, кажи: старостиних кулаків скуштувала, га? — Мотрона так і спалахнула, і губи в неї затремтіли. «Та через мене сім'ї моєї життя не буде». — Ну її, твою сім'ю... Зашлють її чи що? — «Зашлють; брата напевно зашлють». — А батька? — «Ну, батька не зашлють; він у нас один тільки добрий кравець і є». — Ну, от, бачиш; а брат твій від того не пропаде. — Чи повірите, насилу умовив її, надумала ще казати про те, що, мовляв, ви за це відповідати будете... Та вже це, кажу я, не твоє діло... Проте я таки її вивіз... не цього разу, а другого: уночі, возом приїхав — і вивіз.

— Вивезли?

— Вивіз... Ну, от, вона й оселилася в мене. Домок у мене був невеликий, прислуги мало. Люди мої, не криючись скажу, мене поважали; не виказали б ні за що в світі. Почав я жити — не журитися. Мотроночка відпочила, виходилася; от я до неї й прив'язався... Та яка дівка була! Звідки що бралось! і співати таки вона вміла, і танцювати, і на гітару грати... Сусідам я її не показував, чого доброго, розплещуть! А був у мене приятель, друг ширий, Горностаєв Пантелей — ви не зволите знати? Той коло неї просто душею упадав; як у пані, руки в неї цілував, їй-богу. І скажу вам, Горностаєв не те, що я: людина він освічена, всього Пушкіна прочитав; почне бувало з Мотроною та зо мною розмовляти, то ми й вуха наставимо. Писати її навчив, такий дивак! А вже як я одягав її — просто, краще від губернаторші; пошив їй шубку з малинового бархату з хутряною торчочкою... А як же ця шубка на ній сиділа! Шубку ту московська мадам шила на новий манір, з перехватом. І вже яка чудна ця Мотрона була! Бувало замислитися та й сидить годинами, на підлогу дивиться, бровою не ворухне: і я теж сиджу та на неї дивлюся, та надивитися не можу, немов ніколи не бачив... Вона посміхнеться, а в мене серце так і здригнеться, немов хто полоскоче. А то раптом почне сміятись, жартувати, танцювати; обійме мене палко, так міцно, що голова обертом піде. З ранку до вечора бувало тільки й думаю: чим би мені її потішити. І чи вірите, адже тільки на те їй дарунки давав, щоб подивитися, як вона, серце моє, зрадіє, вся почервоніє з радощів, як почне мій дарунок примірювати, як до мене в новому підійде й поцілує. Невідомо, яким чином батько її Кулик пронюхав справу; прийшов старий подивитися на нас, та як заплаче... Та ж з радощів заплакав, а ви що подумали? Ми Кулика обдарували. Вона йому, голубонька, сама під кінець асигнацію в п'ять карбованців винесла — а він їй як бухне в ноги — такий чудний! Отаким чином ми місяців з п'ять прожили; а я б не від того, щоб і весь вік з нею так прожити, та вже доля моя така безталанна!

Петро Петрович зупинився.

— Що ж таке сталося? — спитав я в нього з співчуттям.
Він махнув рукою.

— Усе до дідька пішло. Я ж її й погубив. Мотроночка в мене страх любила кататися на санках, і сама, бувало, править; надіне свою шубку, вишивані рукавиці торжківські та тільки погукує. Каталися ми завжди увечері, щоб, знаєте, кого-небудь не зустріти. От якось одного разу випав день такий, знаєте, чудовий; морозно, ясно, вітру нема... ми й поїхали... Мотрона взяла віжки. От я й дивлюся, куди це вона їде? Невже в Кукуївку, у село своєї пані? Справді, в Кукуївку. Я їй і кажу: божевільна, куди ти їдеш? Вона зиркнула на мене через плече та посміхнулася. Дай, мовляв, похвастатись. — А! — подумав я: — що буде, те й буде... Повз панський дім промчати ж бо добре? — адже добре — скажіть самі? От ми й їдемо. Іноходець мій так і пливе, підпряжні зовсім, скажу вам, завихрились, — от уже й кукуївську церкву видно; зирк, повзе дорогою старий зелений візок і лакей на зап'ятках стирчить... Пані, пані їде! Я був злякався, а Мотрона як ударить віжками по конях, та як помчить просто на візок! Кучер, той, розумієте, бачить: летить назустріч — Алхімерес якийсь, — хотів, знаєте, збочити, та круто взяв, та в кучугуру візка й перекинув. Шибка розбилася — пані кричить: ай, ай, ай! ай, ай, ай! компаньйонка пищить: держи, держи! а ми, давай боже ноги, далі. Мчимо ми, а я й думаю: лихо буде, даремно я їй дозволив їхати в Кукуївку. Що ж би ви думали? адже впізнала пані Мотрону, і мене впізнала, стара, та скаргу на мене й подала: мовляв, моя дівка, що втекла, у дворянина Каратаєва проживає; та разом і подяку, як годиться, пред'явила. Дивлюсь, їде до мене справник, а справник той був мені чоловік знайомий, Степан Сергійович Кузовкін, хороша людина, себто по суті, людина не хороша... От, приїздить і каже: так і так, Петре Петровичу, — як же ви це так?.. Відповідальність велика і закони щодо цього певні. Я йому кажу: ну, про це ми, певна річ, з вами поговоримо, а от, чи не хочете закусити з дороги? Закусити він згодився, але каже: правосуддя вимагає, Петре Петровичу, самі поміркуйте. — Воно, звичайно, правосуддя, кажу я: воно, звичайно... а от я чув, у вас коник є вороненький, то чи не хочете помінятися на мого Лампурдоса?.. А дівки Мотрони Федорової в мене немає. — Ну, каже він: Петре Петровичу, дівка ота у вас, ми ж не в Швейцарії живемо... а на Лампурдоса помінятися конячкою можна; можна, нехай уже, і так його узяти. — Проте цього разу я його сяк-так відпровадив. Але стара пані заворушилася ще гірше; десяты тисяч, каже, не пошкодую. Бачите, їй, дивлячись на мене, спало в голову одружити мене з своєю зеленою компаньйонкою, — це я потім довідався: от через те вона так і розізлилася. Чого тільки ці панії не вигадують!.. З нудьги, мабуть. Погано мені прийшлося: і грошей я не шкодував, і Мотрону ховав, — ні! Зашарпали мене, немов зайця на ловах... У борги заліз, здоров'я позбувся... От лежу одного разу вночі в себе на

Ліжку і думаю: господи боже мій, за що терплю? Що ж мені робити, коли я її розлюбити не можу?.. Ну, не можу, та й годі! — гульк до мене в кімнату Мотрона. Я на цей час сховав її був у себе на хуторі, версти за дві від свого дому. Я злякався. — Що? чи й там тебе відкопали? — «Ні, Петре Петровичу, — каже вона, — ніхто мене не турбує в Бубнові; та чи довго це триватиме? Серце моє, каже, крається, Петре Петровичу: вас мені жаль, мого голубчика; повік не забуду ласки вашої, Петре Петровичу, а тепер прийшла з вами попрощатися». — Що ти, що ти, божевільна?.. Як попрощатися? як попрощатися? — «А так... піду та себе й викажу». — Та я тебе, божевільну, на горищі замкну... Чи ти занастити мене надумала? заморити мене хочеш, чи що? — Мовчить собі дівка та дивиться на підлогу. — Ну, та кажи-бо, кажи. — «Не хочу вам більше клопоту завдавати, Петре Петровичу». — Ну, от, говори з нею... — Та чи ти знаєш, дурна, ти знаєш, боже... божевільна...

І Петро Петрович гірко заридав.

— Та що ж ви думаєте? — казав він далі, ударивши кулаком по столу і намагаючись насупити брови, тимчасом як сльози все ще бігли по його розпалених щоках: — адже виказала себе дівка, — пішла та й виказала себе...

— Коні готові! — урочисто оголосив доглядач, увіходячи в кімнату.

Ми обидва встали.

— Що сталося з Мотроною? — спитав я.

Каратаєв махнув рукою.

Через рік після моєї зустрічі з Каратаєвим трапилось мені заїхати в Москву. Якось раз, перед обідом, зайшов я до кофейні, що за Охотним рядом — оригінальної московської кофейні. У більярдній, крізь хвилі диму, мелькали розчервонілі обличчя, вуса, чуби, старомодні венгерки й новітні святославки. Худі дітки у скромних сюртуках читали російські газети. Прислуга жваво бігала з підносами, м'яко ступаючи по зелених килимах. Купці з болісним напруженням пили чай. Раптом із більярдної вийшов чоловік, трохи розкуйовджений і не дуже твердий на ногах. Він заклав руки в кишені, похнюпив голову і безтямно подивився навкруги.

— Чи ти ба! Петро Петрович!.. Як живеться?

Петро Петрович мало не кинувся мені на шию й потяг мене, злегка похитуючись, у маленьку окрему кімнату.

— Ось тут, — казав він, дбайливо садовлячи мене в крісло: — тут вам буде добре. Слуга, пива! ні, тобто, шампанського! Ну, признаюся, не сподівався, не сподівався... Чи давно? чи надовго? От, дав бог, як то кажуть, тее...

— Так, пам'ятаєте...

— Як не пам'ятати, як не пам'ятати, — поквапливо перепинив він мене: — справа давня... справа давня...

— Ну, що ви тут поробляєте, любий Петре Петровичу?

— Живу, як зволите бачити. Тут життя добре, народ тут щирий. Тут я заспокоївся.

І він зітхнув і звів очі до неба.

— Служите?

— Ні, ще не служу, а думаю незабаром вступити. Та що служба?.. Люди — ось головне. З якими я тут людьми познайомився!..

Хлопчик увійшов з пляшкою шампанського на чорному підносі.

— Ось і це хороша людина... Правда, Васю, ти хороша людина? За твое здоров'я!

Хлопчик постояв, чемно труснув голівкою, усміхнувся й виїшов.

— Так, хороші тут люди, — казав далі Петро Петрович: — з почуттям, з душею... Хочете, я вас познайомлю? Такі гарні хлопці... Вони всі вам будуть раді... Я скажу... Бобров помер, от горе.

— Який Бобров?

— Сергій Бобров. Гарний був чоловік: прихистив був мене, невігласа, степовика. І Горностаєв Пантелей помер. Усі помирали, всі!

— Ви весь час у Москві прожили? Не їздили в село?

— В село... мое село продали.

— Продали?

— Зукціона... От, даремно ви не купили!

— З чого ж ви жити будете, Петре Петровичу?

— А не помру з голоду, бог дасть! грошей не буде, друзі будуть. Та що гроші? — тлін. Золото — тлін!

Він замружився, пошукав рукою в кишені й підніс мені на долоні два злотих і гривеник.

— Що це? Адже тлін! (І гроші полетіли на підлогу). А ви краще скажіть мені, чи ви читали Полежаєва?

— Читав.

— Бачили Мочалова в Гамлеті?

— Ні, не бачив.

— Не бачили, не бачили... (І обличчя в Каратаєва зблідло, очі збентежено забігали; він одвернувся: легкі судороги перебігали по його губах.) Ах, Мочалов, Мочалов! «Скінчить життя — заснути», — промовив він глухим голосом.

Більш нічого! й знати, що цей сон
Кінчає муки, тисячі тортур,
Що доля нам несе. Кінця такого
Жадати мусим. Вмерти — це заснути..

— Заснути, заснути! — пробурмотів він кілька разів.
— Скажіть, будь ласка, — почав був я; але він продовжував із запалом:

Хто б вік терпів і глузування й муки,
Безсилля прав, тиранів гніт тяжкий,
Образи владних, зражене кохання,
Ганебних душ зневагу до заслуги.
Коли б один лише удар kindжала
Міг спокій дати нам?.. О, пом'яни
Мої гріхи в твоїй святій молитві!

І він схилив голову на стіл. Він почав заїкуватись і заплутуватись.

— «І через місяць!» — промовив він з новою силою:

Один короткий, бистроплинний місяць!
І черевиків навіть не стоптала,
В яких шла, в сльозах, мов Ніобея,
За бідним прахом батька могого!
О, небо! Звір, без розуму, без слова,
Журився б довше...

Він підніс чарку з шампанським до губ, але не випив вина і почав далі:

Через ту Гекубу?
Що він Гекубі, що вона йому,
Що плаче він по ній?
А я... ганебний, слабкодухий раб, —
Я боягуз!.. І хто мене ледащом
Назвав би, хто сказав би: брешеш?
А я стерплю образу... Так!
Я голуб мужністю: в мені немає жовчі,
І не гірка мені образа...

Каратаєв упустив чарку і вхопив себе за голову. Мені здалося, що я його зрозумів.

— Ну, та що, — промовив він, нарешті: — хто старе спомінає, тому щастя немає... Хіба не правда? (І він засміявся.) За ваше здоров'я!

— Ви залишитесь у Москві?

— Помру в Москві!

— Каратаєв! — почулося в сусідній кімнаті. — Каратаєв, де ти? Іди сюди, любий чо-о-іче!

— Мене кличуть, — промовив він, важко підводячись з місця. — Прощайте; зайдіть до мене, якщо можете, я живу в ***

Але другого ж дня, через непередбачені обставини, я повинен був виїхати з Москви і не бачився більше з Петром Петровичем Каратаєвим.

ПОБАЧЕННЯ

Я сидів у березовому гаю восени, близько половини вересня. Від самісінького ранку перепадав дрібний дощик, що часом змінювався теплим сонячним сяйвом; була нестала погода. Небо то все затягалось пухкими білими хмарами, то враз місцями розчищалось на мить, і тоді з-за розсунутих хмар показувалась блакить, ясна й ласкава, як прекрасне, розумне око. Я сидів і дивився довкола і слухав. Листя ледве шуміло над моєю головою; з одного його шуму можна було дізнатись, яка тоді стояла пора. То було не веселе, повне сміху тріпотіння весни, не м'який шепіт, не довгий гомін літа, не боязке й холодне лепетання пізньої осені, а ледве чутна, дрімотна балаканина. Слабкий вітер ледве-ледве віяв над верхів'ями. Середина гаю, вогкого з дощу, безперестанку змінювалась, залежно від того, світило сонце чи застигалося хмарою: вона то освітлювалася вся, наче все в ній ураз посміхнулося; тонкі стовбури не дуже рясних беріз раптом набирали ніжного відблиску білого шовку, дрібне листя, що лежало на землі, враз розквітало й запалювалося червоним золотом, а гарні стеблини високої кучерявої папороті, вже пофарбованої в свій осінній колір, подібний до кольору перестиглого винограду, так і просвічували, безперестанно плутаючись і перетинаючись перед очима; то раптом знову все навколо злегка синіло; яскраві фарби миттю гаснули, берези стояли все білі, без блиску, білі, як щойно випалий сніг, до якого ще не доторкнулося холодно виграваюче проміння зимового сонця; — і крадькома, лукаво, починав мрячити й шепотіти в лісі дрібненький дощ. Листя на березах було ще майже все зелене, хоч помітно зблідло; лише де-не-де стояла одна, молоденька, вся червона чи вся золота, і треба було бачити, як вона яскраво спалахувала на сонці, коли його проміння раптово пробивалося, ковзаючи і рябіючи, крізь густу сітку тонких гілок, щойно вимитих блискотливим дощем. Жодної пташки не було чути: всі поховались і замовкли; лише зрідка дзвенів стальним дзвіночком насмішкуватий голосок синиці. Перше, ніж я зупинився в цьому березовому гаю, я з своїм собакою пройшов крізь високий осиковий лісок. Я, признатися, не дуже люблю це

дерево — осику — з її блідоліловим стовбуром і сіро-зеленим, металевим листям, яке вона здійсмає щонайвище, тремтливим віялом розкинувши в повітрі; не люблю я постійного коливання її круглого неохайного листя, незграбно причепленого до довгих стеблинок. Вона буває гарною лише певних літніх вечорів, коли, підносячись окремо, серед низького чагарника, вона упирається в червоне проміння призахідного сонця і вся блищить і тремтить, від коріння до верхівки заллята однаковим жовтим багрянцем, — або, коли, ясного вітряного дня, вона вся шумно струмить і лепече в синьому небі, і кожен її листок, підхоплений поривом, немов хоче зрватися, злетіти й помчати в далечінь. Але взагалі я не люблю цього дерева, і тому, не зупинившись в осиковому ліску, щоб відпочити, добрів до березового гаю, вмостився під одним деревцем, гілля якого починалося низько над землею і, отже, могло захистити мене від дощу, і, помилувавшись з околишнього краєвиду, заснув тим безтурботним і лагідним сном, що відомий лише мисливцям.

Не могу сказати, скільки часу я проспав, але коли розплющив очі, — вся середина гаю була виповнена сонцем, і по всіх напрямках, крізь радісний гомін листя, просвічувало і немов іскрилось яскраво-блакитне небо; хмари сховалися, розігнані гульвісою вітром; погода вгамувалася, і в повітрі відчувалась та особлива, суха свіжість, що, сповнюючи серце якимось бадьорим відчуттям, майже завжди віщує мирний і ясний вечір після непогожого дня. Я зібрався був устати й знову спробувати щастя, коли враз очі мої спинилися на непорушній людській постаті. Я придивився: то була молода селянська дівчина. Вона сиділа за двадцять кроків від мене, замислено схиливши голову й опустивши руки на коліна; на одній з них, напіврозкритій, лежав густий пучок польових квітів і з кожним її подихом тихо сповзав на картату спідницю. Чиста біла сорочка, застебнута на шиї й на руках, лягала короткими, м'якими складками коло її стану; буйне жовте намисто двома низками спускалося з шиї на груди. Вона була дуже непогана з себе. Густе біляве волосся, чудового попелястого кольору, розходилося двома, ретельно причесаними півколами з-під вузької, червоної косинки, насунутої майже на самісінький лоб, білий, як слонова кістка; друга частина її обличчя ледве взялася тим золотавим загаром, що властивий лише тонкій шкірі. Я не міг бачити її очей — вона їх не підводила; але я бачив її тонкі, високі брови, її довгі вії: вони були вогкі, і на одній з її щік блищав на сонці висхлий слід сльози, що зупинилася біля самісіньких губ, трохи зблідлих. Вся її голівка була дуже мила; навіть дещо товстий і круглий ніс її не псував. Мені особливо подобався вираз її обличчя: таке воно було просте й лагідне, таке сумне й сповнене дитячого нерозуміння власної журби. Вона, мабуть, когось чекала; у лісі щось слабо хруснуло; вона вмить підвела голову й оглянулася; у прозорій тіняві швидко блиснули передо мною її очі, великі, ясні й полохливі, як у лані. Якусь хвилину вона

вслухалася, не відриваючи широко розплющених очей від того місця, де пролунав слабкий звук, зітхнула, повернула тихенько голову, ще нижче похилилась і почала повільно перебирати квіти. Повіки її почервоніли, гірко ворухнулися губи, і нова сльоза покотилася з-під густих вій, зупиняючись і променисто виблискуючи на щоці. Так минуло досить багато часу; бідна дівчина не ворушилася, — лише інколи тоскно поводила руками й слухала, все слухала... Знову щось зашуміло в лісі, — вона стрепенулася. Шум невгавав, ставав виразнішим, наближався, почувся, нарешті, рішучі, проворні кроки. Вона випросталася й начебто злякалася; її уважні очі затремтіли, засвітилися від чекання. В хащі швидко замелькала чоловіча постать. Дівчина вдихнула, враз зашарілася, радісно й щасливо посміхнулася, хотіла було встати і вмить знову вся похилилася, зблідла, збентежилася, і тільки тоді підвела тремтливий, майже благаючий погляд на прибулого чоловіка, коли той зупинився поруч неї.

Я зацікавлено глянув на нього із своєї засідки. Признатися, він не справив на мене приемного враження. Це був, за всіма ознаками, розпещений камердинер молодого, багатого пана. Його одяг виявляв претензію на смак і молодцювату недбайливість: на ньому було коротеньке пальто бронзового кольору, мабуть, з панського плеча, застебнуте доверху, рожевий галстучок з ліловими кінчиками і бархатний, чорний картуз із золотим галуном, насунений на самісінькі брови. Круглі комірці його білої сорочки немилосердно підпирали його вуха й різали щоки, а накрохмалені рукавці закривали всю руку аж до червоних і кривих пальців, оздоблених срібними й золотими перснями з бірюзовими незабудками. Обличчя його, рум'яне, свіже, нахабне, належало до тих облич, які, оскільки я міг помітити, майже завжди обурюють чоловіків і, на жаль, дуже часто подобаються жінкам. Він, мабуть, намагався надати своїм грубуватим рисам виразу презирливого й нудьгуючого; безперестанно мружив свої і без того малюсінкі, молочно-сірі очиці, наморщувався, опускав куточки губ, вимушено позіхав і з недбалою, хоч не зовсім спритною розв'язністю то поправляв рукою рудуваті, хвацько закручені пасмочки на висках, то шипав жовті волосинки, що стирчали на товстій верхній губі, — словом, ламався нестерпно. Почав він ламатися, як тільки побачив молоду селянку, що на його чекала; повагом, вайлуватим кроком наблизився він до неї, постояв, пересмикнув плечима, засунув обидві руки в кишені пальто і, ледве удостоївши бідолашну дівчину побіжним і байдужим поглядом, опустився на землю.

— А що, — почав він, все ще дивлячись кудись убік, хитаючи ногою й позіхаючи: — давно ти тут?

Дівчина не могла відразу йому відповісти.

— Давно, Вікторе Олександровичу, — промовила вона нарешті ледве чутним голосом.

— А! (Він скинув картуза, велично провів рукою по густому,

туго завитому волоссю, що починалося майже від брів, і, поважно глянувши навколо, обережно знову накрити свою дорогоцінну голову.) — А я був зовсім забув. До того, бачиш, дощик! (Він знову позіхнув.) — Ділов маса: за всім не доглянеш, а той ще лається. Ми завтра їдемо...

— Завтра? — запитала дівчина й спинила на ньому злякані очі.

— Завтра... Ну, ну, будь ласка, — підхопив він поспішно і з досадою, побачивши, що вона вся затремтіла й тихо схилила голову: — будь ласка, Акуліно, не плач. Ти знаєш, я цього терпіти не можу. (І він наморщив свій тупий ніс). А то я зараз піду... Що за дурниці — пхикати!

— Не, не буду, не буду, — поквапливо сказала Акуліна, через силу ковтаючи сльози. — Так ви завтра їдете? — додала вона після недовгої мовчанки: — коли ж це дасть бог знову побачитися з вами, Вікторе Олександровичу?

— Побачимось, побачимось. Не на той рік — так після. Пан, здається, в Петербурзі на службу поступити хоче, — казав він далі, вимовляючи слова недбало і трохи в ніс: — а може, й за кордон поїдемо.

— Ви мене забудете, Вікторе Олександровичу, — сумно проговорила Акуліна.

— Ні, чому ж? Я тебе не забуду: тільки ти будь розумною, не роби дурниць, слухай батька... А я тебе не забуду — ні-і... (І він спокійно потягнувся і знову позіхнув.)

— Не забувайте мене, Вікторе Олександровичу, — провадила вона далі благаючим голосом. — Я ж, здається, вже так вас любила, все, здається, для вас... Ви кажете, батька слухатися, Вікторе Олександровичу... Та як же мені батька слухатися...

— А що? (Він вимовив ці слова ніби із шлунку, лежачи на спині й підклавши руки під голову.)

— Та як же, Вікторе Олександровичу, — ви ж самі знаєте...

Вона замовкла. Віктор побавився стальним ланцюжком свого годинника.

— Ти, Акуліно, дівка не дурна, — промовив він, нарешті: — тому нісенітниці й не кажи. Я тобі добро бажаю, розумієш ти мене? Звісно, ти не дурна, не зовсім мужичка, так би мовити; і твоя мати також не завжди мужичкою була. Але все ж ти неосвічена, — значить, повинна слухатися, коли тобі говорять.

— Та страшно, Вікторе Олександровичу.

— Ай, яка нісенітниця, моя любя: в чому знайшла страх! Що це в тебе, — додав він, присунувшись до неї: — квіти?

— Квіти, — сумовито відповіла Акуліна. — Це я польові рябинки нарвала, — продовжувала вона, трохи пожавішавши: — це для телят добре. А це ось череда — від золотухи. А гляньте-бо, яка чудова квіточка; такої чудової квіточки я ще зроду не бачила. Ось незабудки, а ось маткина-душка... А ось це я для вас, — додала вона, дістаючи з-під жовтої рябинки невеличкий

пучок голубеньких волошок, перев'язаних тоненькою травичкою: — хочете?

Віктор ліниво простягнув руку, взяв, недбайливо понюхав квіти і почав крутити їх у руках, із задумливою важністю позираючи вгору. Акулина дивилась на нього... В її сумному погляді було стільки ніжної відданості, побожної покори й кохання. Вона і боялася його, і не наслідувалася плакати, і прощалася з ним, і милувалася з нього востаннє; а він лежав, розкинувшись, мов султан, і з великодушним терпінням та поблажливостю зносив її обожування. Я, признатися, з обуренням розглядав його червоне обличчя, з якого, крізь удавано-зневажливу байдужість, просвічувало задоволене, пересичене самолюбство. Акулина в цю мить була така гарна: вся душа її довірливо, пристрасно розкривалася перед ним, тягнулася, лащилася до нього, а він... він упустив волошки на траву, дістав із бічної кишені пальта кругле скельце в бронзовій оправі й почав засувати його в око; та хоч як він намагався вдержати його нахмуреною бровою, піднятою шостою і навіть носом — скельце все вискакувало й падало йому на руку.

— Що це? — запитала, нарешті, здивована Акулина.

— Лорнет, — відповів він з пихою.

— Для чого?

— А щоб краще бачити.

— Покажіть.

Віктор скривився, але дав їй скельце.

— Дивись мені, не розбий.

— Нічого, не розіб'ю. (Вона боязко піднесла його до ока.)

Я нічого не бачу, — невинно промовила вона.

— Та ти ж око, око примруж, — сказав він голосом незадоволеного вихователя. (Вона примружила око, перед яким тримала скельце.) Та не те, не те, дурна! Друге! — вигукнув Віктор і, не давши їй виправити свою помилку, відібрав у неї лорнет.

Акулина почервоніла, ледве-ледве засміялася й одвернулася.

— Мабуть, для нас не годиться, — промовила вона.

— Ще б пак!

Бідолаха помовчала і глибоко зітхнула.

— Ах, Вікторе Олександровичу, як важко нам доведеться без вас! — сказала вона раптом.

Віктор витер лорнет полою й поклав його назад до кишені.

— Так, так, — заговорив він нарешті: — тобі напочатку буде важко, справді. (Він поблажливо поплескав їй плече; вона тихенько взяла з свого плеча його руку й боязко її поцілувала.) Ну, так, так, ти справді дівка добра, — казав він далі, самодоволено посміхнувшись; — та що ж поробиш? Ти сама поміркую! нам з паном не можна ж тут залишатися; ось незабаром зима, а на селі взимку, — ти ж сама знаєш, — просто мерзота. Інша справа в Петербурзі! Там, просто, такі чудеса, яких ти, дурненька, і уві сні собі уявити не можеш. Будинки які, вулиці, а товариство,

І. С. Тургенєв. З акварелі 1838 р.

освіта — просто диво!.. (Акулина слухала його з жадібною увагою, злегка розкривши губи, як дитина.) А втім, — додав він, завовтузившись на землі: — навіщо я тобі все це кажу? Адже ти цього зрозуміти не можеш!

— Та чому ж, Вікторе Олександровичу? Я зрозуміла, я все зрозуміла.

— Чи ба, яка!

Акулина потупилася.

— Раніше ви зі мною не так розмовляли, Вікторе Олександровичу, — промовила вона, не підводячи очей.

— Раніше?.. раніше! Чи ба!.. Раніше! — зауважив він, ніби обурюючись.

Вони обоє помовчали.

— Однак, мені пора йти, — сказав Віктор і вже сперся був на лікоть...

— Почекайте ще трошки, — благаючим голосом промовила Акулина.

— Чого ж чекати?.. Адже я вже попрощався з тобою.

— Почекайте, — повторила Акулина.

Віктор знову розлігся й почав насвистувати. Акулина все не зводила з нього очей. Я міг помітити, що вона потроху починала хвилюватися: її губи посмикувалися, бліді щоки ледь-ледь почервоніли.

— Вікторе Олександровичу, — заговорила вона нарешті уриваним голосом: — гріх вам... гріх вам, Вікторе Олександровичу, їй-богу!

— Чого гріх? — запитав він, насупивши брови, і, трохи підвівшись, повернув до неї голову.

— Гріх, Вікторе Олександровичу. Хоч би добре словечко на прощання мені сказали; хоч би словечко мені сказали, бідолашній сиротині...

— Та що я тобі скажу?

— Я не знаю; ви це краще знаєте, Вікторе Олександровичу. От ви йдете, і хоч би словечко... Чим я завинила?

— Яка ж ти жудна! та що ж я можу?

— Хоч би словечко...

— Ну, зарядила одне і те ж, — промовив він з досадою і встав.

— Не гнівайтесь, Вікторе Олександровичу, — покvapливо дала вона, ледве стримуючи сльози.

— Я не гніваюсь, а тільки ти дурна... Чого ти хочеш? Адже я з тобою одружитися не можу? адже не можу! Ну, так чого ж ти хочеш? чого? (Він уткнувся обличчям, ніби чекаючи на відповідь, і розчепірів пальці).

— Я нічого... нічого не хочу, — відповіла вона запинаючись і ледве насмілюючись простягти до нього тремтливі руки: — а так, хоч би словечко на прощання...

І сльози полилися з її очей.

— Ну, так і є, пішла плакати, — байдуже промовив Віктор, насуваючи ззаду картуз на очі.

— Я нічого не хочу, — продовжувала вона, схлипуючи і затуливши обличчя обома руками: — та як же мені тепер у сім'ї, як же мені? і що зі мною буде, що станеться зі мною, бідолашною? За нелюбого віддадуть сиротинку... Бідна моя голівонько!

— Приспівуй, приспівуй, — півголосом промимрив Віктор, переступаючи з ноги на ногу.

— А він хоч би словечко, хоч би одно... Мовляв, Акулино, мовляв, я...

Несподіване, надсаджуюче груди ридання не дало їй докінчити мови, вона впала обличчям на траву і гірко, гірко заплакала... Все її тіло судорожно хвилювалося, потилиця так і піднімалася в неї... Довго стримуване горе, нарешті, линуло потоком. Віктор постояв над нею, постояв, знизав плечима, повернувся й пішов великими кроками.

Минуло кілька хвилин... Вона притихла, підвела голову, схопилася, оглянулася й сплеснула руками; хотіла була бігти за ним, та ноги в неї підтялися — вона впала навколішки... Я не витримав і кинувся до неї; та ледве встигла вона придивитися до мене, як звідкіля сили взялися — вона з слабким криком підвелася і зникла за деревами, залишивши розкидані квіти на землі.

Я постояв, підняв пучок волошок і вийшов з ліска на поле. Сонце стояло низько на блідоясному небі, проміння його також начебто зблякло й захолонуло; воно не сяяло, воно розливалось рівним, майже водянистим світлом. — До вечора залишалося щось із півгодини, а зоря ледве-ледве займалася. Рвучкий вітер хутко мчав мені назустріч крізь жовту, висхлу стерню; поквалливо здіймаючися перед ним, летіло мимо, через шлях, вздовж узлісся маленьке, покручене листя; край гаю, обернений стіною в поле, весь тремтів і блискотів дрібним сяйвом, чітко, але не яскраво; на рудуватій траві, на билинках, на соломинках, повсюди блищали і хвилювалися численні нитки осіннього павутиння. Я зупинився... Мені стало сумно; крізь невеселу, хоч свіжу усмішку прив'ялої природи, здавалося, прокрадався похмурий страх близької вже зими. Високо наді мною, важко і різко розтинаючи повітря крилами, пролетів обережний крук, повернув голову, поглянув на мене збоку, шугнув угору і, уривчато крикаючи, зник за лісом; велика зграя голубів прудко вилетіла з току і, несподівано закружлявши стовпом, заклопотано розсілася на полі — ознака осені! Хтось проїхав за оголеним горбом, голосно гуркочучи порожнім возом...

Я повернувся додому; та образ бідолашної Акулини довго ще не виходив мені з думки, і волошки її, давно зів'ялі, досі зберігаються в мене...

ГАМЛЕТ ЩИГРОВСЬКОГО ПОВІТУ

Під час одної з моїх поїздок дістав я запрошення пообідати в багатого поміщика і мисливця, Олександра Михайловича Г***. Його село було розташоване верст за п'ять від невеличкого села, де я на той час оселився. Я надягнув фрак, без якого не раджу нікому виїжджати навіть на полювання, і вирушив до Олександра Михайловича. Обід було призначено на шосту годину, я приїхав о п'ятій і застав уже велику кількість дворян, у мундирах, у партикулярному одязі та в іншому, менше визначному одязі. Господар зустрів мене привітно, та відразу ж побіг до офіціантської. Він чекав на поважного сановника і відчував деяке хвилювання, що зовсім не пасувало до його незалежного стану в світі та багатства. Олександр Михайлович ніколи одруженим не був і не любив жінок; товариство в нього збиралося нежонате. Він жив на широку ногу, збільшив і опорядив пишно дідівські хорони, випишував щорічно з Москви тисяч на п'ятнадцять вина і взагалі користувався величезною пошаною. Олександр Михайлович з давніх-давен пішов у відставку і ніяких почестей не домагався... Що ж його змушувало напрошуватися на відвідування сановного гостя й хвилюватися з самісінького ранку в день урочистого обіду? Це залишається повитим темрявою невідомості, як говорив один мій знайомий адвокат, коли його запитували: чи бере він хабарі від добровільних давців.

Облишивши господаря, я почав розгулювати по кімнатах. Майже всі гості були мені зовсім незнайомі; чоловік з двадцять уже сиділо за карточними столами. Серед цих аматорів преферанса було: два військових з благородними, але трохи зношеними обличчями, кілька цивільних осіб у тісних, високих галстуках і з висячими, фарбованими вусами, які тільки бувають у людей рішучих, але добромисних (ці добромисні люди поважно підбирали карти і, не повертаючи голови, окидали збоку очима тих, що входили); п'ять чи шість повітових чиновників з круглими черевцями, пухкими й пітними ручками й скромно непорушними ніжками (ці пани говорили м'яким голосом, лагідно посміхалися на всі боки, тримали свої гри біля самісінької маніжки і, козиряючи, не

стукали по столу, а, навпаки, хвилеподібно пускали карти на зелене сукно і складали взятки з легким, надто чемним і пристойним скрипом). Інші дворяни сиділи на канапах, купками тиснулися до дверей і біля вікон; один, уже немолодий, але жіноподібний з виду поміщик, стояв у кутку, здригався, червонів і зніяковіло крутив у себе на шлункові печатку свого годинника, хоч ніхто на нього не звертав уваги; інші пани, в круглих фраках і картатих панталонах роботи московського кравця, одвічно-цехового майстра Фірса Ключіна, розмовляли надзвичайно розв'язно і жваво, вільно повертаючи свої гладкі й голі потилиці; молодий чоловік, років на двадцять, підсліпуватий і білявий, з ніг до голови одягнений у чорне, видно бентежився, але ущипливо посміхався...

Однак я починав трохи скучати, коли це раптом до мене пристав якийсь Войніцин, студент-недоук, що мешкав у домі Олександра Михайловича, як... важка річ сказати, як хто саме. Він відмінно стріляв і вмів муштрувати собак. Я його знав ще в Москві. Він належав до числа молодих людей, які бувало на кожному екзамені «стояли стовпом», тобто не відповідали жодним словом на запитання професора. Цих панів, заради красного слова, прозивали також бакенбардистами. (Як бачите, діла давно минулих днів.) Ось як це робилося: викликали, наприклад Войніцина. Войніцин, що до того непорушно й прямо сидів на своїй лаві, з ніг до голови обливаючись гарячим потом і повільно, але безглуздо поводячи довкола очима, — підводився, похапцем доверху застібав свій віцмундир і пробирався боком до екзаменаторського столу. — «Звольте взяти картку», з приємністю говорив йому професор. Войніцин простягав руку й трепетно торкався пальцями до купки карток. — «Та не звольте вибирати», зауважував деренчливим голосом який-небудь сторонній, але драгівливий стариган, професор з іншого факультету, що враз зненавидів нещасного бакенбардиста. Войніцин корився своїй долі, брав картку, показував номер і йшов сідати до вікна, доки його попередник відповідав на своє запитання. Біля вікна Войніцин не зводив очей з картки, хіба тільки для того, щоб, як і раніше, повільно оглянутися навколо, а втім, не ворушився жодним членом. Ось, одначе, попередник його скінчив, йому кажуть: «добре, йдіть», або навіть: «добре, дуже добре», залежно від його здібностей. Ось викликають Войніцина — Войніцин підводиться і твердим кроком наближається до столу. — «Прочитайте картку», говорять йому. Войніцин підносить обома руками картку до самісінького свого носа, повільно читає й повільно опускає руки. — «Ну, звольте відповідати», лівиво вимовляє той самий професор, відкидаючи тулуб назад і схрещуючи на грудях руки. Запановує могильна мовчанка. — «Що ж ви?» Войніцин мовчить. Стороннього старигана починає смикати. — «Та скажіть же що-небудь!» Мовчить мій Войніцин, немов завмер. Стрижена його потилиця круто й непорушно стирчить назустріч цікавим поглядам усіх товаришів. У стороннього старигана очі готові вискочити: він остаточно ненавидить Войні-

цина. — «Однак, це дивно, — зауважує інший екзаменатор: — що ж ви, як німий, стоїте? Ну, не знаєте, чи що? то так і скажіть». — «Дозвольте іншу картку взяти», глухо вимовляв нещасний. Професори переглядаються. — «Ну, звольте», махнувши рукою, відповідає головний екзаменатор. Войніцин знову бере картку, знову йде до вікна, знов повертається до стола і знову мовчить, немов забитий. Сторонній стариган здатний з'єсти його живим. Нарешті його проганяють і ставлять нуль. Ви думаєте: тепер він принаймні піде? як би не так! Він повертається на своє місце, так само непорушно сидить до закінчення екзамену, а виходячи вигукує: «Ну, баня! ото яка задача!» — І ходить він увесь той день по Москві, коли-не-коли хапаючись за голову і гірко проклинаючи свою безталанну долю. До книжки він, ясна річ, не береться, і наступного ранку повторюється та ж історія.

От саме цей Войніцин присусідився до мене. Ми з ним розмовляли про Москву, про полювання.

— Чи не хочете, — шепнув він мені раптом: — я познайомлю вас з першим тутешнім дотепником?

— Зробіть ласку.

Войніцин підвів мене до людини маленької на зріст, з високим чубом і вусами, в коричневому фраці і строкатому галстуку. Його жовчні, рухливі риси справді дихали розумом і злістю. Шпарка, їдка усмішка безперестанно кривила його губи; чорні, примружені очі зухвало визирали з-під нерівних вій. Біля нього стояв поміщик, широкий, м'який, солодкий — справжній Цукор-Медович — і одноокий. Він задалегідь сміявся з дотепів маленької людини й немовби танув од задоволення. Войніцин відрекомендував мене дотепникові, якого прозивали Петром Петровичем Лупихіним. Ми познайомилися, обмінялися першими привітаннями.

— А дозвольте вас відрекомендувати моему кращому приятелю, — заговорив раптом Лупихін різким голосом, схопивши солодкого поміщика за руку. — Та не впирайтеся ж, Кириле Селіфановичу, — додав він, — вас не вкусять. Ну, от, — продовжував він, тимчасом як збентежений Кирило Селіфанович так незручно вклонився, наче в нього відвалювалося черево. — От, рекомендуем; чудовий дворянин. Користувався відмінним здоров'ям до п'ятидесяти років, аж раптом надумав собі лікувати очі, від чого й позбувся ока. Відтоді лікує своїх селян з таким самісіньким успіхом.. Ну, а вони, розуміється, з такою ж самісінькою відданістю...

— Бач, який! — промимрив Кирило Селіфанович і засміявся.

— Докажіть, друже мій, ех, докажіть, — підхопив Лупихін. — Адже вас, чого доброго, на суддю можуть обрати, і оберуть, побачите. Ну, за вас, звісно, думатимуть засідателі, скажімо: та ж треба, про всякий випадок, хоч чужу думку вміти висловити. А то заїде губернатор, питає: чому суддя заїкається? Ну, припустимо, скажуть: параліч стався; так пустіть йому, скаже, кров. А воно в нашому стані, згодьтєся самі, непристойно.

Солодкий поміщик так і залився.

— Адже бач, сміється, — продовжував Лупихін, злобно позираючи на черево Кирила Селіфановича, що коливалося від сміху. — І чого б йому не сміятися? — додав він, звертаючись до мене: — ситий, здоровий, дітей немає, мужиків не закладено, — він же їх лікує, — дружина з дурістю (Кирило Селіфанович трохи одвернувся, ніби не дочув, і все продовжував реготати). Сміюся ж я, а в мене дружина із землеміром утекла. (Він вишкірився.) А ви цього не знали? Ну, як же! Отак узяла та й утекла, і листа мені залишила: «Любий, мовляв, Петре Петровичу, пробач; захоплена пристрастю, йду з другом мого серця...» А землемір тільки тим і взяв, що не стриг нігтів та панталони носив в обгяжку. Ви дивуетесь? От, мовляв, одверта людина... Та боже мій! наш брат-степовик так правду-матінку й ріже. Однак, відійдемо на бік... Чого нам біля майбутнього судді стояти...

Він узяв мене під руку, і ми відійшли до вікна.

— Мене вважають тут за дотепника, — сказав він мені під час розмови: — та ви цьому не вірте. Я просто розлючена людина і лаюся угорос; тому я такий і розв'язний. І навіщо мені церемонитися, справді? Я будь-чию думку маю за ніщо і нічого не домагаюся; я злий, — так що ж таке! Злій людині принаймні розуму не треба. А як воно освіжає, ви не повірите... Ну, от, приміром, ну, от погляньте на нашого господаря! Ну, навіщо він бігає, скажіть, будь ласка, — весь час на годинника поглядає, усміхається, пітніє, поважно вигляду набирає, нас голодом морить? Ач яке диво — сановна особа! Ген, ген, знову побіг — зашкандибав навіть, погляньте.

І Лупихін верескливо засміявся.

— Одне лихо, баринь нема, — продовжував він, глибоко зітхнувши: — парубоцький обід, — а то, от де для нашого брата пожива. Погляньте, погляньте, — вигукнув він раптом: — іде князь Козельський — он отой високий чоловік, з бородою, в жовтих рукавичках. Одразу видно, що за кордоном побував... і завжди так пізно приїздить. Дурний, скажу я вам, один за пару купецьких коней; а зволили б поглянути, як поблажливо він з нашим братом розмовляє, як великодушно зволить усміхатися на залицання наших голодних матерів і дочок!.. І сам інколи дотепи пускає, дарма, що проїздом тут мешкає, — зате, які ж дотепи пускає! Зовсім, як тупим ножем мотузку пиляє. Він мене терпіти не може. Піду вклонюся йому.

І Лупихін побіг назустріч князеві.

— А ось мій особистий ворог іде, — промовив він, раптом повернувшись до мене: — бачите цю товсту людину, з бурим обличчям і шетиною на голові, — он, що шапку затиснув у руці та побіла стіни пробирається і на всі боки озирається, як вовк? Я йому продав за 400 карбованців коняку, яка коштувала 1000, і ця безсловесна істота має тепер цілковите право зневажати мене; а тимчасом сам настільки нездатний тямити, надто вранці, до чаю, або відразу ж по обіді, що йому скажеш: здрастуйте, а він відповідає: — чого? А ось генерал іде, — продовжував Лу-

пихін: — статський генерал у відставці, зубожілий генерал. У нього дочка з бурякового цукру, і завод у золотусі... Даруйте, не так сказав... ну, та ви розумієте. Ага! і архітектор сюди потрапив! Німець, а з вусами і діла свого не знає, — чудеса!. А втім, навіщо йому знати свою справу; аби хабарі брав, та колон, стовпів тобто, якомога більше ставив для наших стовпових дворян!

Лупихін знову зареготав... Та раптом тривожне хвилювання поширилося на весь будинок. Сановник приїхав. Господар так і кинувся до передпокою. За ним кинулись кілька відданих домогачів і щирих гостей... Гамірна розмова перетворилася на м'який, приемний говір, подібний до весняного дзижчання бджіл у рідних вуликах. Одна невгамовна оса — Лупихін і чудовий трутень — Козельський не притишили голосу... І от, увійшла нарешті матка — увійшов сановник. Серця линули йому назустріч, тулуби, що сиділи, трохи підвелися; навіть поміщик, що дешево купив у Лупихіна коня, навіть цей поміщик уткнув своє підборіддя в груди. Сановник підтримав свою гідність щонайкраще: похитуючи головою назад, ніби вклоняючися, він вимовив кілька схвальних слів, кожне з яких починалося з літери *a*, вимовленої протяжно і в ніс; з незвичайним обуренням глянув на бороду князя Козельського і подав розореному статському генералові з заводом і дочкою вказівний палець лівої руки. За кілька хвилин, протягом яких сановник устиг зауважити двічі, що він дуже радий, що не спізнився на обід, усе товариство вирушило до їдальні, тузами наперед.

Чи ж треба розповідати читачеві, як посадили сановника на першому місці, між статським генералом і губернським предводителем, людиною з вільним і гідним виразом обличчя, що цілком відповідав його накрохмаленій манішці, неосяжному жилету і круглій табакерці з французьким тютюном, — як господар клопотався, бігав, метушився, частував гостей, мимохідь усміхався до спини сановника і, стоячи в кутку, як школяр, показцем з'їдав тарілочку супу, або шматок м'яса, — як дворецький подав рибу, довжиною на півтора аршина і з букетом у роті, — як слуги в лівреях, суворі з вигляду, похмуро приставали до кожного дворянина то з малагою, то з дрей-мадерою, і як майже всі дворяни, надто літні, ніби знехотя підкоряючись почуттям обов'язку, випивали чарку за чаркою, як, нарешті, забахкали пляшки шампанського, і почали виголошуватися заздоровні тости: все це, мабуть, надто відоме читачеві. Та особливо чудовим видався мені анекдот, що його розповів сам сановник серед загальної, радісної мовчанки. Хтось, здається, розорений генерал, людина обізнана з новітньою словесністю, згадав про вплив жінок взагалі, на молодих людей зокрема. — Так, так, — підхопив сановник, — це правда; але молодих людей повинно в строгій покорі тримати, а то вони, чого доброго, від усякої спідниці божеволіють. (По-дитячому весела усмішка промчала по обличчях усіх гостей; в одного поміщика навіть подяка заграла в очах.) Адже ж молоді люди дурні. (Сановник, мабуть, заради пихи, інколи змінював загальнозви-

вані наголоси слів). От, хоч би в мене, син Іван, — провадив він далі, — двадцятий рік лише дурневі пішов, а він раптом мені і каже: «дозвольте, батечку, одружитися». Я йому кажу: «дурню, послужи спочатку...» Ну, розпач, сльози... але в мене... тее... (слово «тее» сановник вимовляв більше черевом, ніж губами; помовчав і велично глянув на свого сусіда, генерала, причому значно вище підвів брови, ніж можна було чекати. Статський генерал приємно нахилив голову трохи набік і надзвичайно швидко заморгав оком, зверненням до сановника). І що ж, — заговорив сановник знову, — тепер він сам мені пише: дякую, мовляв, батечку, що дурня вивчив... Так ось як треба робити. — Всі гості, звісно, цілком згодилися з розповідачем, і начебто пожвавішали від одержаного задоволення та напучення... По обіді все товариство підвелось й рушило до вітальні з великим, але все-таки пристойним і ніби цього разу дозволеним гамором... Усілися за карти.

Сяк-так дочекався я вечора і, доручивши своєму кучерові пригодувати мою коляску наступного дня о п'ятій годині ранку, пішов відпочивати. Але мені випало ще протягом того ж самісінького дня познайомитися з однією вартою уваги людиною.

Внаслідок величезного напливу гостей, ніхто не спав наодинці. В невеликій, зеленкуватій і вогкуватій кімнаті, куди мене привів дворецький Олександра Михайловича, вже перебував інший гість, зовсім роздягнений. Побачивши мене, він проворно пірнув під ковдру, закрився нею по самісінький ніс, повотузився тріхи на пухкій перині і притих, пильно визираючи з-під круглої облямівки свого бавовняного ковпака. Я підійшов до другого ліжка (їх усього було два в кімнаті), роздягнувся і ліг у сирі простирадла. Мій сусід заворушився на своїй постелі. Я побажав йому доброї ночі.

Минуло півгодини. Незважаючи на всі мої намагання, я ніяк не міг заснути: безперервною плетеницею тяглися одна за одною непотрібні й невиразні думки, уперто й одноманітно, наче відра водопідійомної машини.

— А ви, здається, не спите? — промовив мій сусід.

— Як бачите, — відповів я. — Та й вам не спиться.

— Мені ніколи не спиться.

— Як це так?

— Та так... Я засинаю й сам не знаю від чого; лежу, лежу, та й засну.

— Навіщо ж ви лягаєте в постіль раніше, ніж вам захочеться спати?

— А що ж накажете робити?

Я не відповів на запитання мого сусіда.

— Дивуюсь я, — продовжував він по короткій мовчанці: — чому тут бліх немає. Здається, де вже їм бути, якщо не тут?

— Ви наче за ними жалкуєте, — зауважив я.

— Ні, не жалкую, але я в усьому люблю послідовність.

«От як, — подумав я: — яких слів уживає».

Сусід знову помовчав.

— Хочете зі мною битися об заклад? — заговорив він раптом досить голосно.

— На що?

Мене мій сусід починав тішити.

— Хм... на що? А ось на що: я певний, що ви мене вважаєте за дурня.

— Годі-бо, — промимрив я здивовано.

— За степовика, за неука... Признайтеся...

— Я вас не маю честі знати, — заперечив я. — З чого це ви взяли...

— З чого? Та з одного звуку вашого голосу: ви так недбало мені відповідаєте... А я зовсім не те, що ви думаете..

— Дозвольте...

— Ні, ви дозвольте. По-перше, я розмовляю по-французькому не гірше за вас, а по-німецькому навіть краще; по-друге, я три роки прожив за кордоном; в одному Берліні прожив вісім місяців. Я Гегеля вивчив, шановний пане, знаю Гете напам'ять; до цього всього, я довго був закоханий у дочку німецького професора і одружився дома з сухотною панночкою, лисиою, але вельми чудесною особою. Виходить, я вашого поля ягода; я не степовик, як вам здається... Я також заїдений рефлексією, і безпосереднього в мені немає нічого.

Я підвів голову і з подвійною увагою поглянув на дивака. При тьмяному світлі нічника я ледве міг роздивитися його риси.

— От, ви тепер дивитесь на мене, — говорив він далі, поправивши свій ковпак, — і, мабуть, у себе запитуєте: як це я не помітив його сьогодні ввечері? Я вам скажу, чому ви мене не помітили: тому, що я не підвищую голосу, тому, що я ховаюсь за інших, стою за дверима, ні з ким не розмовляю; тому, що дворецький з підносом, проходячи повз мене, задалегідь піднімає свій лікоть на рівень моїх грудей... А від чого це все походить? від двох причин: по-перше, я бідний, а по-друге, я смирився... Скажіть правду, адже ви мене не помітили?

— Я справді, не мав приємності...

— А так, а так, — перебив він мене: — я це знав.

Він трохи підвівся і схрестив руки; довга тінь його ковпака перегнулася зі стіни на стелю.

— А признайтеся, — додав він, раптом глянувши на мене збоку: — я, мабуть, здаюся вам великим диваком, як кажуть, оригіналом, або, чого доброго, ще чимось гіршим: може, ви гадаєте, що я удаю з себе дивака?

— Я вам, знову-таки, мушу повторити, що я вас не знаю...

Він на мить понурився.

— Чому я з вами, із зовсім незнайомою мені людиною, так несподівано розбалакався — господь, господь один знає! (Він зітхнув.) — Адже ж не внаслідок спорідненості наших душ! І ви, і я, ми обидва порядні люди, тобто егоїсти: ні вам до мене, ні мені до вас немає ні найменшого діла; чи ж не так? Але нам

обом не спіться... Чому б і не побалакати? Я ж у доброму настрої, а це дуже рідко зі мною трапляється. Я, бачите, боязкий, і боязкий не тому, що я провінціал, нечиновник, бідняк, а тому, що я страшенно самолюбна людина. Але інколи, під впливом благодатних обставин, випадковостей, яких я, проте, ні визначити, ні передбачити не маю змоги, боязкість моя зникає зовсім, як-от тепер, приміром. Тепер поставте мене віч-на-віч хоч би і з самим Далай-Ламою, — я і в нього тютюнцю попрошу понюхати... Та, може, вам спати хочеться?

— Навпаки, — покvapливо заперечив я: — мені дуже приємно з вами розмовляти.

— Тобто я вас потішаю, хочете ви сказати... Тим краще... Отож, доповім вам, мене тут величають оригіналом, тобто величають ті, кому випадково, між іншими дурницями, спаде на язик і моє ім'я. «Про мою долю дуже ніхто не тужить...» Вони думають ущипнути мене... О, боже мій! Коли б вони знали... Та я саме тому й гину від того, що в мені рішуче немає нічого оригінального, нічого, крім таких вибриків, як, приміром, моя нинішня розмова з вами; але ж ці вибрики мідного гроша не варті. Це найдешевший і найгірший рід оригінальності.

Він повернувся до мене лицем і змахнув руками.

— Шановний пане! — вигукнув він: — я тієї думки, що взагалі лише для оригіналів життя на землі; тільки вони мають право на життя. *Mon verre n'est pas grand, mais je boi bians mon verre*¹, — сказав хтось. — Бачите, — додав він стиха: — як я чистю вимовляю французьку мову. Що мені з того, що в тебе голова велика й містка і розумієш ти все, багато знаєш, за життям стежиш, — та свого, особливого, власного, у тебе нічого нема! Одним складовим місцем загальщини на світі більше, — та яка кому від цього приємність? Ні, ти будь хоч дурнем, але по-своєму! Запах свій май, свій власний запах, от що! — І не думайте, щоб мої вимоги щодо цього запаху були великі... Боронь боже! Таких оригіналів тьма-тьмуца: куди не глянь — оригінал; усяка жива людина оригінал, та от я до їхнього числа не потрапив!

— А тимчасом, — говорив він далі після невеличкої мовчанки: — за молодих років, які я збуджував сподіванки! якої високої думки я сам був про свою особу перед від'їздом за кордон та й перший час після повороту! Ну, за кордоном я був на сторожі, все осібно пробирався, як воно й личить нашому братові, який все метикує, все метикує, а під кінець — дивишся — ні аза не зрозумів.

— Оригінал, оригінал! — підхопив він, докірливо похитуючи головою... — Прозивають мене оригіналом... на ділі ж виявляється, що немає на світі людини менш оригінальної, ніж ваш покірний слуга. Я, мабуть, і народився, наслідуючи іншого... Йй-богу! Живу я також, немов наслідуючи різних, мною вивчених авто-

¹ Мій стакан не великий, — та я п'ю з власного стакана.

рів, у поті чола живу; і вчився я, і закохався, і одружився, на-решті, наче не з власної охоти, наче виконуючи якийсь чи то обов'язок, чи то урок, — хто його добере.

Він зірвав ковпак з голови і кинув його на ліжко.

— Хочете, я вам розповім життя своє, — запитав він мене уривчастим голосом: — або, краще, кілька рис з мого життя?

— Зробіть ласку.

— Або ні, я краще вам розповім, як я одружився. Адже одруження діло важливе, спробний камінь цілої людини; в ньому, як у дзеркалі, відбивається... Та це порівняння надто заяложено... Дозвольте, я понюхаю тютюню.

Він дістав з-під подушки табакерку, відкрив її і заговорив знову, розмахуючи відкритою табакеркою.

— Ви, шановний пане, згляньтеся на моє становище... Поміркуйте самі, яку, ну, яку, скажіть на милість, яку користь міг я здобути з енциклопедії Гегеля? Що спільного, скажіть, між цією енциклопедією і російським життям? І як накажете застосовувати її в нашому побуті, та не її саму, енциклопедію, а взагалі німецьку філософію... скажу більше — науку?

Він підскочив на ліжку і півголосом замимрив, злобно стиснувши зуби:

— Ах, от як?.. от як?.. Так навіщо ж ти перся за кордон? Чому не сидів дома та не вивчав навколишнього життя на місці? Ти б і про потреби його довідався, і про майбутнє і щодо свого, так би мовити, призначення також ясності дійшов би... Та, зми-луйтесь, — продовжував він, знову змінивши голос, ніби виправдуючись і бентежачись: — де ж нашому братові вивчати те, чого ще жоден розумник у книгу не вписав! Я б і радий був брати в нього уроки, у російського життя тобто, — та мовчить воно, мое любеньке... Зрозумій мене, мовляв, так; а мені це не під силу, мені ви дайте вирішення, висновок мені подайте... Висновок? — от тобі, каже, і висновок: послухай наших московських — хіба ж не солов'ї? — Та в тому-то й лихо, що вони курськими солов'ями свистять, та не по-людському говорять... От я подумав, подумав — адже наука, здається, скрізь одна, і істина одна, — взяв та й рушив, з богом, у чужий край, до не-христів... Що накажете! — молодість, гордість охопила. Не хотілося, знаєте, передчасно запливти жиром, хоч воно, кажуть, і здорово. А втім, кому природа не дала м'яса, — тому не бачити в себе на тілі й жиру!

— Однак, — додав він, поміркувавши трохи, — я, здається, обіцяв вам розповісти, яким чином я одружився. Слухайте ж. По-перше, доповім вам, що дружини моєї вже більше на світі немає; по-друге... а по-друге, я бачу, що мені доведеться розпо-вісти вам мою молодість, а то ви нічого не зрозумієте... Адже вам не хочеться спати?

— Ні, не хочеться.

— І чудово. Ви послухайте-но... от у сусідній кімнаті пан

Кантагрюхін як хропе неблагородно! Народився я від небагатих батьків — кажу батьків тому, що за переказами, крім матері, був у мене й батько! Я його не пам'ятаю; розповідають, невеликого розуму був чоловік, з великим носом і ластовинням, рудий і в одну ніздрю тютюн нюхав; у материній спочивальні висів його портрет, у червоному мундирі з чорним коміром до вух, надзвичайно потворний. Повз його мене, бувало, сітки водили, і матінка моя мені, в таких випадках, завжди на нього показувала, примовляючи: «він би тебе ще не так...» Можете собі уявити, як це мене заохочувало. Ні брата в мене не було, ні сестри; тобто, правду казати, був якийсь братуха завалящий, з англійською хворобою на потилиці, та щось дуже швидко помер... І навіщо, здається, тій англійській хворобі забиратися до Курської губернії в Щигровський повіт? Та справа не в тому. Вихованням моїм займалася матуся з усім настирливим захопленням степової поміщиці. Займалася вона ним з самісінького чудового дня мого народження до того часу, коли мені стукнуло шістнадцять років... Ви стежите за ходом мого оповідання?

— Аякже, продовжуйте.

— Ну, гаразд. Як стукнуло мені шістнадцять років, матуся моя, нітрохи не гаючись, взяла та й прогнала мого французького гувернера, німця Філіпповича з ніженських греків; одвезла мене до Москви, записала в університет та й віддала всевишньому свою душу, залишивши мене на руках рідного мого дядька — адвоката Ковтуна-Бабура, птахові, відомому не лише Щигровському повіту. Рідний мій дядько, адвокат Ковтун-Бабура, пограбував мене, як водиться, дощенту... Та діло знову-таки не в тому. До університету вступив я — мушу віддати справедливість моїй родительці — досить добре підготовленим; але брак оригінальності вже тоді в мені помічався. Дитинство моє нітрохи не відрізнялося від дитинства багатьох інших юнаків-дворян: я так само по-дурному і в'яло зростаю, наче під периною, так само рано почав вивчати вірші напам'ять і киснути, під прикладом мрійливого нахилу... до чого пак? — та до прекрасного... і таке інше. В університеті я не пішов іншим шляхом: я відразу ж потрапив до гуртка. Тоді часи були інші... Але ви, можливо, не знаєте, що таке гурток? Пам'ятаю, Шіллер сказав десь:

Gefährlich ist's den Leu zu wecken,
Und schrecklich ist des Tigers Zahn,
Doch das schrecklichste der Schrecken—
Das ist der Mensch in seinem Wahn!¹

Він, запевняю вас, він не те хотів сказати; він хотів сказати: Das ist ein «гурток»... in der Stadt Moskau!²

— Та що ж ви жахливого вбачаєте в гуртку? — запитав я. Мій сусід схопив свій ковпак і насунув його собі на ніс.

¹ Небезпечно будити лева, і страшні зуби тигра, — та страшніше страшного людина в своєму безумстві.

² Це гурток... у місті Москві.

— Що я вбачаю жахливого? — вигукнув він. — А ось що: гурток — та це загибель для всякого самобутнього розвитку; гурток — це безглузда заміна товариства, жінки, життя; гурток... о, та постривайте, я вам скажу, що таке гурток! Гурток — це ліннєве й в'яле життя вкупі й поряд, якому надають значення й вигляду розумного діла; гурток замінює розмову міркуваннями, привчає до безплідної балаканини, відвертає вас від благодатної роботи на самоті, прищеплює вам літературну коросту, позбавляє вас, нарешті, свіжості і незайманої міцності душі. Гурток — та це пошлість і нудьга під ім'ям братства й дружби, сплучення непорозумінь і претензій під ознакою одвертості і співчуття; в гуртку, завдяки праву кожного приятеля — за всякого часу і кожної години запускати свої невмиті пальці прямо в нутро товариша, ні в кого немає чистого, незайманого місця на душі; в гуртку схиляються перед пустим балакуном, самолюбним розумником, передчасним стариганом, носять на руках віршомаза бездарного, але з «прихованими» думками; в гуртку молоді, сімнадцятирічні хлоп'ята хитро й мудровано розмовляють про жінок та кохання, а перед жінками мовчать, або розмовляють з ними, мов з книгою — та й про що розмовляють! В гуртку розцвітає хитрувата красномовність; в гуртку стежать один за одним, не гірше за поліцейських чиновників... О, гурток! ти не гурток; ти — зачароване коло, в якому загинула не одна порядна людина!

— Ну, це ви перебільшуєте, дозвольте вам зауважити, — перепинив я його.

Мій сусід мовчки глянув на мене.

— Можливо, господь мене знає, можливо. Та ж для нашого брата тільки одне задоволення й залишилося — перебільшувати. Ото таким чином прожив я чотири роки в Москві. Не можу я й описати, шановний пане, як швидко, як страшенно швидко минув цей час; навіть сумно і прикро згадувати. Встанеш, бувало, вранці і наче з гори на саночках покотишся... Дивишся, вже й домчав до кінця; ось уже і вечір; ось уже і заспаний слуга натягує на тебе сюртук — одягнешся і побредеш до приятеля, і давай люлечку палити, пити рідкий чай стаканами та гомоніти про німецьку філософію, любов, вічне сонце духу та інші далекі речі. Але й тут я зустрічав оригінальних, самобутніх людей: дехто, хоч як себе ламав, як гнув себе в дугу, а все ж природа брала своє; один я ліпив себе, нещасний, ліпив самого себе, мов м'який віск, і жалюгідна моя природа не чинила найменшого опору! Тимчасом мені стукнуло двадцять один рік. Я вступив у володіння своєю спадщиною, або, вірніше, тією часткою моєї спадщини, яку мій опекун зволив мені залишити, доручив управління всіма вотчинами вільновідпущеному дворокові Василеві Кудряшову і поїхав за кордон, до Берліна. За кордоном я пробув, як уже мав приємність вам доповісти, три роки. І що ж? І там, і за кордоном, я залишився тією ж неоригінальною істо-

тою. По-перше, нема чого й казати, що власне Європи, європейського побуту я не пізнав і на волосинку; я слухав німецьких професорів і читав німецькі книги на самому місці їхнього народження... от у чому була вся відміна. Життя вів я самотнє, наче чернець якийсь; знюхався з відставними російськими поручиками, пригніченими, як і я, жадою до знання, втім, дуже тугими щодо розуміння й не обдарованими даром слова; водився з тупоумними родинами з Пензи та інших хлібородних губерній; тинявся по кав'ярнях, читав журнали, вечорами ходив до театру. З тубільцями знався я мало, розмовляв з ними якось напружено і нікого з них у себе не бачив, за винятком двох-трьох настирливих молодчиків єврейського походження, які тільки те й робили, що забігали до мене та позичали в мене гроші — добре, що der Russe вірить. Трапилося так, що я випадково опинився, нарешті, в домі одного з моїх професорів; а саме ось як: я прийшов до нього записатися на курс, а він раптом візьми та й запроси мене до себе на вечірку. В цього професора були дві дочки, років по двадцять сім, дебели такі — бог з ними — носи такі чудові, кучері в закрутках і очі блідоголубі, а руки червоні, з білими нігтями. Одну звали Лінхен, а другу Мінхен. Почав я ходити до професора. Треба вам сказати, що цей професор був не те, що дурень, а немов прибитий: з кафедри говорив досить складно, а дома гаркавив і окуляри все на лобі тримав; притому надзвичайно учена була людина... І що ж? Раптом мені здалося, що я закохався в Лінхен, — та цілих шість місяців отак здавалося. Розмовляв я з нею, правда, мало, — більше так на неї дивився: але читав їй уголос різні зворушливі твори, потискував їй крадькома руки, а вечорами мріяв поруч неї, невпинно дивлячись на місяць, або просто вгору. Притому вона так чудово варила каву!.. Здається, — чого б іще? Одно мене бентежило: в самісінькі, як то кажуть, хвилини невимовної насолоди в мене чомусь під ложечкою ссало, і тоскне, холодне тремтіння перебігало по шлунку. Я нарешті не витримав такого щастя і втік. Цілих два роки провів я ще після того за кордоном: був в Італії, постояв у Римі перед «Спасом», і перед Венерою у Флоренції постояв; раптово вдавався в таке перебільшене захоплення, немов злість на мене нападала; вечорами пописував вірші, починав щоденник; одне слово, і тут поводився як усі. А тимчасом подивіться, як легко бути оригінальним. Я, приміром, нічого не тямлю в малярстві та скульптурі... Сказати б мені це просто вголос... ні, як можна! Бери чичерона, біжи дивитись фрески...

Він знову понурився й знову скинув ковпак.

— От повернувся я, нарешті, на батьківщину, — продовжував він стомленим голосом: — приїхав до Москви. В Москві зі мною сталася дивна зміна. За кордоном я більше мовчав, а тут раптом заговорив несподівано жваво і водночас замарив про себе бозна-що. Знайшлися поблажливі люди, яким я видався мало не генієм; дами співчутливо вислухували мое патякання;

та я не зумів втриматися на височині своєї слави. Одного чудового ранку народилася про мене плітка (хто її пустив по світу божому, не знаю: мабуть, якась стара діва чоловічої статі, — таких старих дів у Москві тьма-тьмуца), народилася й почала пускати паростки та вусики, наче полуниці. Я заплутався, хотів вискочити, розірвати причепливі нитки, — та де там... Я виїхав. От, і тут я виявився дурною людиною; мені б спокійнісінько почекати, доки мине ця напасть, як-от чекають кінця кропив'яної пропасниці, і ті ж поблажливі люди знову розкрили б мені свої обійми, ті ж дами знову б усміхнулися на мої промови... Та от у чому лихо: не оригінальна людина. Сумлінність, бачите, раптом в мені прокинулася: мені чомусь соромно стало базікати, базікати безперестанку, базікати — вчора на Арбаті, сьогодні на Трубі, завтра на Сивцевому-Вражку, і все про одно й те ж. Та коли цього вимагають? погляньте-бо на справжніх ратоборців на цьому поприщі: їм це байдуже; навпаки, тільки цього їм і треба; інший двадцятий рік працює язиком і все в одному напрямку... Що значить упевненість у самому собі і самолюбство! І в мене воно було, самолюбство, та й нині ще не зовсім вгамувалося. Та тому воно й погано, що я, знову-таки скажу, не оригінальна людина, на середині зупинився: природі слід було б значно більше самолюбства мені відпустити, або ж зовсім його не давати. Та напочатку мені, дійсно, туго довелося: до того ж і поїздка за кордон остаточно виснажила мої кошти, а з купчихою з молодим, та вже дряблим тілом, подібним до желе, я одружитися не хотів, — і поїхав до себе на село. Здається, — додав мій сусід, знову глянувши на мене збоку, — я можу замовчати перші враження сільського життя, натяки на красу природи, тиху принаду самотності та інше.

— Можете, можете, — відказав я.

— Тим більше, — продовжував оповідач, — що це все нісенітниця, принаймні що мене стосується. Я на селі нудьгував, як замкнений цуцик, хоч, признатись, повертаючись назад, уперше весною проїжджав я знайомий березовий гай, і в мене закрутилася голова й забилося серце від невиразного, солодкого чекання. Але ці невиразні чекання, ви самі знаєте, ніколи не здійснюються, а, навпаки, здійснюються інші речі, на які зовсім не чекаєш, як-от: епідемії, недоїмки, продаж з публічного торгу і інше, і інше. Перебиваючись сяк-так з дня на день, за допомогою бурмистра Якова, що змінив колишнього управителя і сам виявився згодом таким самісіньким, якщо не більшим грабіжником, та до того ж він отруював мое існування запахом своїх дігтярних чобіт, згадав я одного разу про одну знайому сусідню сім'ю, що складалася з відставної полковниці та двох дочок, наказав запрягти дрожку і поїхав до сусідів. Цей день повинен назавжди залишитися для мене пам'ятним: через шість місяців по тому одружився я з другою дочкою полковниці!

Оповідач похилив голову й підняв руки до неба.

— І тимчасом, — продовжував він запально, — я б не хотів нявіяти вам погану думку про покійницю. Боронь боже! Це була істота надзвичайно благородна, добра, істота, що любила й була здатна на всякі жертви, хоч мушу, між іншим, признатися, що коли б я не мав нещастя її позбутися, я б, мабуть, не був би спроможний розмовляти сьогодні з вами, бо ще досі ціла балка в моєму сараї, на якій я не раз збирався повіситися!

— Деяким грушам, — почав він знову по невеликій мовчанці, — треба якийсь час полежати під землею в підвалі, для того, щоб набрати, як кажуть, свого справжнього смаку; моя покійниця, видно, також належала до подібних витворів природи. Лише тепер я цілком віддаю їй належне. Лише тепер, приміром, спогади про деякі вечори, що я провів з нею до весілля, не тільки не збуджують у мене ні найменшої гіркоти, але, навпаки, зворушують мене мало не до сліз. Люди вони були небагаті; будинок їхній дуже старовинний, дерев'яний, але зручний, стояв на горі між занедбаним садом і зарослим двором. Під горою текла річка і ледве визирала крізь густе листя. Велика тераса вела з дому до саду, перед терасою пишалася продовгувата клумба, вкрита розами; з кожного краю клумби росли дві акації, ще за молодих років переплетені подібно до гвинта покійним господарем. Трохи далі, у самісінькій глушині занедбаного й здичавілого малинника, стояла альтанка, щонайхитріше пофарбована всередині, але така старезна й ветха знадвору, що коли дивишся на неї, стає моторошно. З тераси скляні двері вели до вітальні, а в вітальні ось що кидалося в очі допитливому спостережникові: по кутках кафельні печі, кисленьке фортепіано праворуч, завалене рукописними нотами, канапа, обита вилинялим блакитним штофом з білуватими візерунками, круглий стіл, дві горки з фарфоровими й бісерними іграшками катеринінських часів, на стіні відомий портрет білявої дівчини з голубком на грудях і з закоченими очима, на столі ваза з свіжими розами... Бачите, як я докладно змальовую. Саме в цій вітальні, саме на цій терасі і розігралася вся трагікомедія мого кохання. Сама сусідка була зла баба, з постійним хрипом злості в горлі, гнобительна й сварлива істота; з дочок одна — Віра, нічим не відрізнялася від звичайних повітових панночок, друга — Софія, — я в Софію закохався. В обох сестер була ще інша кімнатка, загальна їхня опочивальня, з двома невинними дерев'яними ліжками, жовтуватими альбомцями, резедою, з портретами приятелів і приятельок, мальованих олівцем досить погано (поміж них визначався один пан з надзвичайно енергійним виразом обличчя і ще більш енергійним підписом, пан, що в юні роки збудив непомірні сподіванки, а закінчив, як ми всі — нічим), з бюстами Гете і Шіллера, німецькими книжками, висохлими вінками та іншими речами, залишеними на пам'ять. Та до цієї кімнати я заходив рідко й неохоче: мені там чомусь дух спирало. До того — дивна річ! Софія мені більше від усього подобалася, коли я си-

І. С. Тургенев у колі письменників. (Верхній ряд — І. С. Тургенев, В. О. Сологуб, Л. М. Толстой; нижній ряд — М. О. Некрасов, Д. В. Григорович, І. Панаев).

дів до неї спиною, або ще, може, коли я думав або мріяв про неї, надто увечері, на терасі. Я дивився тоді на вечірню заграву, на дерева, на зелене дрібне листя, що вже потемнішало, але ще різко окреслювалося на фоні рожевого неба; у вітальні, за фортепіаном, сиділа Софія і безперестанно награвала якусь улюблену пристрасно-задумливу фразу з Бетховена; зла старуха мирно похропувала, сидячи на каналі; в їдальні, залитій потоком червоного світла, Віра готувала чай; самовар химерно шипів, наче з чогось радів; з веселим потріскуванням ламалися крендельки, ложечки дзвінко стукали об чашки; канарка, що немилосердно виспівувала протягом цілого дня, раптом затихала й лише зрідка цвірінькала, немов про щось запитувала; з прозорої, легкої хмарки мимохідь падали рідкі краплини... А я сидів, сидів, слухав, слухав, дивився, серце в мене ширшало, і мені знову здавалося, що я її кохав. От під впливом саме такого вечора я одного разу попросив у старухи згоди на шлюб з її дочкою й місяця через два одружився. Мені здавалося, що я її кохав... Та й нині вже час би знати, а я, їй-богу, і нині не знаю, чи кохав я Софію. Це була істота добра, розумна, мовчазна, з теплим серцем; та бозна від чого, чи від довгого життя на селі, чи від інших яких-причин, у неї на дні душі (якщо тільки є дно душі), таїлася рана, або, вірніше, кровоточила ранка, яку ніяк не можна було вилікувати, та й назвати її ні вона не вміла, ні я не міг. Про існування цієї рани я, розуміється, догадався лише після одруження. Вже як не бився я над нею — ніщо не допомагало! У мене в дитинстві був чижик, якого кішка одного разу потрамила в лапах: його врятували, вилізували, але не очуняв мій бідолашний чижик; надимався, сохнув, перестав співати... Закінчилося тим, що одного разу вночі у відкритку клітку пробрався до нього пацюк і відкусив йому носа, після чого він, нарешті, відважився вмерти. Не знаю, яка кішка потрамила дружину мою в своїх лапах, а тільки й вона так само надималася й сохла, як мій нещасний чижик. Інколи їй самій, мабуть, хотілося стрепенутися, звеселитися на свіжому повітрі, на сонці та на волі; спробує — й згорнеться в клубочок. А вона ж мене кохала: скільки разів запевнювала мене, що нічого більше їй не залишається бажати, — тьху, хай йому чорт! а в самій очі так і мерхнуть. Думав я, чи немає чого в минулому? Зібрав довідки; нічого не виявилось. Ну, от, тепер поміркуйте самі: оригінальний чоловік повів би плечем, може зітхнув би разів зо два, та й почав би жити по-своєму, а я, не оригінальна істота, почав позирати на балку. В дружину мою настільки в'їлися всі звички старої діви, — Бетховен, нічні прогулянки, резеда, листування з друзями, альбоми та інше, — що до всякого іншого розпорядку життя, надто до життя господарки дому, вона ніяк звикнути не могла; а тимчасом смішно ж заміжній жінці нудитися не знати з чого, тужити й співати вечорами: «Не буди ти її на зорі».

— Так ото, таким чином ми раювали три роки; на четвертий Софія померла від перших пологів і — дивна річ — мені наче задалегідь здавалося, що вона не буде спроможна подарувати мені дочку чи сина, а землі — нового мешканця. Пам'ятаю, як її хоронили. Це було навесні. Парафіяльна наша церква невелика, стара, іконостас почорнів, стіни голі, цегляна підлога місцями вибита; на кожному криласі великий старовинний образ. Внесли домовину, влаштували на саміснійкій середині перед царськими дверима, вкрили вилянням покривалом, поставили навколо три свічки. Служба розпочалася. Старезний дячок, з маленькою кіскою позаду, низько підперезаний зеленим паском, сумно мимрив перед аналоєм; піп, також старий, з добреньким і сліпеньким обличчям у ліловій рясі з жовтими розводами правив за себе і за диякона. На всю широчінь розчинених вікон ворушилося й шелестіло молоде свіже листя плакучих беріз, знадвору несло трав'яним духом; червоне полум'я воскових свічок блідло у веселому світлі весняного дня; горобці так і цвірінькали на всю церкву, і зрідка розлягався під куполом дзвінкий вигук залегілої ластівки. В золотій куряві сонячного проміння проворно опускалися й піднімалися русяві голови небагатьох селян, що молилися щиро за покійницю; тонким, голубуватим струмочком вибігав дим з отворів кадила. Я дивився на мертве обличчя моєї дружини... Боже мій! І смерть, сама смерть не звільнила її, не вилікувала її рани; той самий хворобливий, боязкий, німий вираз, — їй немов і в домовині ніяково... Гірко в мені ворухнулася кров. Добра, добра була істота, а для себе ж добре зробила, що померла!

В оповідача розчервонілися щокі і потьмяніли очі.

— Відкараскавшись, нарешті, — заговорив він знову, — від важкого смутку, що заволодів мною після смерті моєї дружини, я вирішив був узятися, як то кажуть, до діла. Вступив на службу в губернському місті; але у великих кімнатах казенної установи мені голова починала боліти, очі також погано служили; інші, до речі, надійшли причини... я подав у відставку. Хотів було з'їздити до Москви, та, по-перше, грошей невивстачило, а по-друге... я вам уже сказав, що я смирився... Покора ця зійшла на мене і раптом, і не раптом. Духом я-бо вже давно смирився, та голови моєї усе ще не хотілося нахилитися. Я відносив скромний настрій моїх почуттів і думок до впливу сільського життя, нещастя... Крім того, я вже давно помічав, що майже всі мої сусіди, молоді і старі, залякані напочатку моєю вченістю, закордонною поїздкою та іншими вигодами мого виховання, не тільки встигли зовсім до мене звикнути, але навіть почали поводитися зі мною не то грубувато, не то недбало, не дослухували моїх розумувань і, розмовляючи зі мною, вже літери «с» більше не вживали. Я вам також забув сказати, що протягом першого року після мого одруження я від скуки спробував був вдатися до літератури і навіть надіслав статейку до журналу,

якщо не помиляюсь, повість; але через деякий час одержав од редактора ввічливого листа, в якому, між іншим, було сказано, що мені щодо розуму не можна відмовити, але щодо таланту — треба, а в літературі, мовляв, тільки талант і потрібен. Крім того, я довідався, що один проїжджий москвич, до речі, добрячий юнак, мимохідь сказав про мене на вечорі в губернатора, як про людину, яка видихалася, й пуста. Але моє напівдобробільне засліплення все ще тривало; не хотілося, знаєте, самого себе «угробити»; нарешті, одного чудового ранку у мене розкрилися очі. Ось як це трапилось. До мене заїхав справник з наміром звернути мою увагу на провалений міст у моїх володіннях, який мені рішуче ні за що було полагодити. Закусуючи чарку горілки шматком балика, цей поблажливий доглядач порядку по-батьківському погудив мене за мій недогляд, а втім, співчутливо поставився до мого стану і порадив тільки наказати мужичкам понакидати гною, запалив люлечку і почав говорити про наступні вибори. Почесного звання губернського предводителя в той час домагався якийсь Орбассанов, пустий крикун, та ще й хабарник на додаток. До того ж він не визначався ні багатством, ні знатністю. Я висловив свою думку про нього і досить-таки небало: я, признатися, дивився на п. Орбассанова звисока. Справник подивився на мене, ласкаво поплескав мене по плечу і добродушно промовив: — «Ех, Василю Васильовичу, не нам би з вами про таких людей розмірковувати: — де нам? Не за своє діло не берися». — Та вибачте, — заперечив я з прикрістю, — яка ж різниця між мною і п. Орбассановим? — Справник виїняв люльку з рота, витріщив очі — і так і пирснув. — «Ну, штукар, — промовив він, нарешті, крізь сльози: — отже яку штуку втяв... га! який?» — і до самісінького від'їзду він не перестав глузувати з мене, зрідка поштовхуючи мене ліктем під бік і говорячи мені вже: «ти». Він виїхав, нарешті. Цієї краплини тільки й бракувало; чаша переповнилася. Я пройшовся кілька разів по кімнаті, зупинився перед дзеркалом, довго, довго дивився на своє збентежене обличчя і, повільно висунувши язика, з гіркою усмішкою похитав головою. Завіса впала з очей моїх; я побачив ясно, ясніше, ніж лице своє в дзеркалі, який я був пустий, нікчемний і непотрібний, неоригінальний чоловік!

Оповідач мовчав.

— В одній трагедії Вольтера, — сумно продовжував він: — якийсь пан радіє з того, що дійшов до останньої межі нещастя. Хоч у долі моїй немає нічого трагічного, але я, признатися, зазнав щось подібне. Я зазнав отруйного захоплення холодного одчаю; я відчув, як солодко, протягом цілого ранку, не кваплячись і лежачи на своєму ліжкові, проклинати день і годину свого народження, — я не міг смиритися відразу. Та й справді, ви поміркуйте: безгрошів'я мене прикувало до ненависного села; ні господарство, ні служба, ні література — ніщо до мене не прилипло; поміщиків я уникав, книги мені остогидли; для водья-

нисто-пухлих і хворобливо-чутливих панночок, що струшують кучерями і гарячково повторюють слово: воля, — я не являв собою нічого цікавого відтоді, як перестав базікати і захоплюватися; зовсім залишитися на самоті я не вмів і не міг... Я почав, що ви думаєте? я почав тинятися по сусідах. Немов сп'янілий від презирства до самого себе, я навмисне піддавав себе усяким дріб'язковим приниженням. Мене минали за столом, холодно й згорда зустрічали, нарешті, не помічали зовсім; мені не давали навіть змоги втручатися до загальної розмови, і я сам, бувало, навмисне підтакував з кутка якому-небудь найдурнішому балакунові, який свого часу, в Москві, із захопленням облизав би порох ніг моїх, полу моєї шинелі... Я навіть не дозволяв самому собі думати, що я віддаюся гіркому задоволенню іронії... Даруйте, що за іронія на самоті! От як я поводився кілька років підряд і як поводжусь ще й досі...

— Однак, це нікуди не годиться, — пробурчав із сусідньої кімнати заспаний голос п. Кантагрюхіна: — який там дурень надумав уночі розмовляти?

Оповідач проворно пірнув під ковдру і, боязко визируючи, посварився на мене пальцем:

— Тс... тс... — прошепотів він і, немов перепрошуючи й уклоняючись у напрямку кантагрюхінського голосу, шанобливо промовив: — слухаю, слухаю, вибачте... Йому дозволено спати, йому треба спати, — продовжував він знову пошепки: — йому треба набратися нових сил, ну, хоча б для того, щоб з таким самим задоволенням поїсти завтра... Ми не маємо права його турбувати. До того ж я, здається, вам усе сказав, що хотів, мабуть, і вам хочеться спати. Бажаю вам доброї ночі.

Оповідач з гарячковою швидкістю одвернувся і занурив голову в подушки.

— Дозвольте принаймні дізнатись, — запитав я, — з ким я мав приємність...

Він швидко підвів голову.

— Ні, ради бога, — перебив він мене: — не запитуйте про мое ім'я ні мене самого, ні інших. Нехай я залишуся для вас невідомою істотою, прибитим долею Василем Васильовичем. До того ж я, як людина неоригінальна, і не заслуговую на особливе ім'я... А вже якщо ви неодмінно хочете привласнити мені якесь прізвище, так прозвіть... прозвіть мене Гамлетом Щигровського повіту. Таких Гамлетів у кожному повіті чимало, та ви, може, з іншими не здибувалися... На цьому — прощайте.

Він знову занурився в свій пуховик, а наступного ранку, коли прийшли мене будити, його вже не було в кімнаті. Він виїхав завидна.

ЧОРТОПХАНОВ І НЕДОПЮСКІН

Жаркого літнього дня повертався я одного разу возом з полювання; Ермолай дрімав, сидячи біля мене, й клював носом. Поснулі собаки підскакували, наче мертві, у нас під ногами. Кучер те й робив, що відгонив батогом від коней гедзів. Біла курява легкою хмаркою неслася слідом за возом. Ми в'їхали в кущі. Дорога стала вибоїстою, колеса почали зачіпатися за суччя. Ермолай стрепенувся, глянув навколо... — «Е! — заговорив він: — та тут повинні бути тетерюки. Давайте зліземо». Ми зупинилися й вийшли на «площадь». Собака мій натрапив на виводок. Я вистрілив і почав був набивати рушницю, коли враз, позад мене, здійнялася голосна тріскотнява і, розсуваючи руками кущі, під'їхав до мене верхівець. — «А до-озвольте взнати, — заговорив він гордовитим голосом: — по якому такому праву ви тут по-олюєте, ш-ш-новний пане?» Незнайомець говорив надзвичайно швидко, уривчасто і в ніс. Я глянув йому в лице: зроду не бачив я нічого подібного. Уявіть собі, любі читачі, маленького чоловіка, білявого, з червоним кирпатим носиком і довжелезними рудими вусами. Гостроверха перська шапка з малиновим сукняним верхом закривала йому лоб по лямісінькі брови. На ньому був жовтий, зношений архалук з чорними плисовими патронами на грудях і злинялими срібними галунами по всіх швах; через плече висів у нього ріг, за поясом стирчав кинджал. Змарніла, горбоноса, руда коняка хиталася під ним, мов очманіла; два хорти, худорляві й криволапі, тут же крутились у неї під ногами. Обличчя, погляд, голос, кожен рух, уся істота незнайомця дихала навіженою відвагою й пихою непомірною, небувалою; його блідоблакитні, скляні очі розбігалися й косили, мов у п'яного; він закидав голову назад, надимав щоки, фиркав і здригався всім тілом, немов з надмірної гідності — точнісінько, як той гяндик. Він повторив своє запитання.

— Я не знав, що тут заборонено стріляти, — відповів я.

— Ви тут, милостивий пане, — продовжував він: — на моїй землі.

— Будь ласка, я піду.

— А до-озвольте взнати, — відказав він: — я з дво-орянином маю честь розмовляти?

Я назвав себе.

— В такому разі, будь ласка, полюбйте. Я сам дворянин і дуже радий прислужитися дворянинові... А прозивають мене Чортопхановим, Пантелеєм.

Він пригнувся, гикнув, хльоснув коняку по шії; коняка замотала головою, звилася на диби, кинулась набік і віддавила одному псові лапу. Пес пронизливо заверещав. Чортопханов скипів, зашипів, ударив коняку кулаком по голові межі вуха, швидше блискавки скочив на землю, оглянув лапу у пса, поплював на рану, пхнув його ногою в бік, щоб не пищав, учепився за холку і всунув ногу в стремено. Коняка задерла морду, підняла хвоста і кинулась боком у куші; він за нею на одній нозі вистрибом, однак, нарешті-таки потрапив у сідло; як навіжений закрутив нагайкою, засурмив у ріг і поскакав. — Не встиг я ще опам'ятатися від несподіваної появи Чортопханова, коли раптом, майже без усякого шуму, виїхав з-за кущів товстенький чоловічок років сорока, на маленькій, вороненькій конячці. Він зупинився, скинув з голови зелений, шкіряний картуз і тоненьким, м'яким голосом запитав мене, чи не бачив я верхівця на рудій конячці. Я відповів, що бачив.

— В якому напрямі вони зволили поїхати? — продовжував він тим самим голосом і не надягаючи картуза.

— Туди.

— Уклінно вам дякую.

Він цмокнув губами, заматав ногами по боках конячки і поплентався тупцем — трюхи, трюхи — у вказаному напрямку. Я подивився йому вслід, доки його рогатий картуз не зник за гіллям. Цей новий незнайомиць зовнішністю аж ніяк не нагадував свого попередника. Обличчя його, пухке і кругле, мов куля, виявляло сором'язливість, добродушність і лагідну покору; ніс, також пухкий і круглий, помережаний синіми жилками, виявляв ласуна. На голові його спереду не залишалось жодної волосинки, позаду стирчали ріденькі русяві пасмочка; очі, наче осокою прорізані, ласкаво блимали; солодко посміхалися червоні й соковиті губки. На ньому був сюртук із стоячим коміром і мідними гудзиками, надто поношений, але чистий; сукняні його панталончики високо підтяглися; над жовтими обляміvkами чобіт виднілися товстенькі литки.

— Хто це? — запитав я в Ермолая.

— Це? Недопюскін, Тихон Іванович. У Чортопханова живе.

— Що він, бідна людина?

— Небагатий; але ж і в Чортопханова гроша немає мідного.

— Так навіщо ж він у нього оселився?

— А, бач, здружилися. Один без одного нікуди... От уже справді: куди кінь з копитом, туди й рак з клешнею...

Ми вийшли з кущів; раптом біля нас «затявкали» два гонча-

ки, і здоровенний біляк покотився вівсами, вже досить високими. Слідом за ним вихопилися з узлісся собаки, гончаки й хорти, а слідом за собаками вилетів сам Чортопханов. Він не кричав, не цькував, не тюкав: він задихався, захлинався; з роззявленого рота зрідка виривалися уривисті, безглузді вигуки; він мчав, витріщивши очі, й люто шмагав нагайкою нещасну коняку. Хорти «настигли»... біляк присів, круто повернув назад і кинувся, повз Єрмолая, в куші... Хорти пронеслися. «Бі-і-жи, бі-і-жи, — із зусиллям, наче заїкуватий, забелькотів завмираючий мисливець: — рідненький, бережи!» Єрмолай вистрілів... поранений біляк покотився клубком по гладенькій й сухій траві, підскакивав догори і жалісно закричав у зубах роздратованого пса. Гончаки одразу навалилися.

Турманом злетів Чортопханов з коня, вихопив кинджал, підбіг, розкарячивши ноги, до собак, з лютими вигуками вихопив у них замордованого зайця і, скрививши все лице, занурив йому в горлянку кинджал по самісінький держак... занурив і заготов. Тихон Іванович показався на узліссі. «Го-го-го-го-го-го го!» заволав удруге Чортопханов... «Го-го-го-го!» спокійно повторив його товариш

— Адже по-справжньому влітку полювати не слід, — зауважив я, вказуючи Чортопханову на зім'ятий овес.

— Мое поле, — відповів, ледве дихаючи, Чортопханов.

Він одпазончив, прив'язав зайця і роздав собакам лапки.

— За мною набій, любий, за мисливськими правилами, — промовив він, звертаючись до Єрмолая. — А вам, милостивий пане, — додав він тим же уривистим і різким голосом, — дякую.

Він сів на коня.

— До-озвольте узнати... забув... ім'я та прізвище?

Я знову назвав себе.

— Дуже радий з вами познайомитися. Якщо трапиться, ласкаво просимо завітати до мене... Та де ж цей Хомка, Тихоне Івановичу? — спересердя продовжував він: — без нього зайця зацькували.

— А під ним коняка здохла, — з усмішкою відповів Тихон Іванович.

— Як це здохла? Орбассан здох? Пху, пхить!.. Де він, де?

— Там, за лісом.

Чортопханов ударив коняку нагайкою по морді і поскакав прожогом. Тихон Іванович уклонився мені двічі — за себе і за товариша, і знову побрів підтюпцем в куші.

Ці два пани дуже збудили мою допитливість... Що могло зв'язати нерозривною дружбою дві істоти, такі відмінні? Я став довідуватися. Ось про що я дізнався.

Чортопханов, Паптелей Єремійович, мав славу на всю околицю людини небезпечної й навіженої, гордовитої й неймовірно задерикуватої. Служив він дуже недовго в армії і пішов у від-

ставку «через неприємність» в тому чині, про який поширилася думка, ніби куриця не птиця. Походив він сам із старовинного дому, колись багатого; діди його жили пишно, по-степовому; себто приймали званих і незваних, годували, мов на заріз, відпускали по чверті вівса чужим кучерам на тройку, тримали музикантів, співаків, штукарів і собак, урочистих днів поїли людей вином та брагою, взимку їздили до Москви своїми кіньми, у важких ридванах, а часом протягом цілих місяців сиділи без копійки і харчувалися домашньою живністю. Батькові Пантелея Єремійовича припав маєток уже зруйнований; він своїм порядком також добре «пожурував» і, помираючи, залишив єдиному своєму спадкоємцеві Пантелеєві закладене село Безсонове, з тридцятьма п'ятьма душами чоловіків і сімдесятьма шістьма душами жінок та чотирнадцятьма десятинами з восьмухою непридатної землі в пустці Колобродовій, на якій, проте, ніяких купчих у паперах покійника не виявилось. Покійник, треба признатися, дивним чином розорився: «господарський розрахунок» його загубив. За його розумінням, дворянинові не слід було залежати від купців, горожан та подібних до них «розбишак», як він висловлювався; він завів у себе всілякі ремесла та майстерні: «і пристойніше, і дешевше, — говорив він: — господарський розрахунок!» З цією згубною думкою він до самісінької смерті не розлучався; вона його і розорила. Зате натішився! В жодній вигадці собі не відмовляв. Між іншими вигадками збудував він одного разу, з власних міркувань, таку величезну родинну карету, що, незважаючи на дружні зусилля зігнаних з усього села селянських коней, разом з їхніми власниками, вона на першому ж косогорі перекинулася й розсіпалася. Єремій Лукич (Пантелеєвого батька звали Єремієм Лукичем) наказав пам'ятника поставити на косогорі, а втім, аж ніяк не збентежився. Надумав він також побудувати церкву, ясна річ, сам, без допомоги архітектора. Спалив цілий ліс на цеглу, заклав фундамент — величезний! хоч би й під губернський собор, вивів стіни, почав виводити купол: купол впав. Він знову, — купол знову завалився, він утретє — купол впав втретє. Замислився мій Єремій Лукич: справа, думає, нечиста... чарівництво прокляте устряло... та враз узяв і наказав вишмагати всіх старих баб на селі. Баб вишмагали, — а купол все-таки не вивели. Хати селянам за новим планом перебудувати почав, і все з господарського розрахунку; по три двори вкупі ставив трикутником, а посередині споруджував жердину з розмальованою шпаківнею і стягом. Щодня, бувало, щось нове вигадував: то з лопуха суп варив, то коням хвосту стриг на картузи дворовим людям, то льон збирався кропивою замінити, свиней годувати грибами. А втім, він захоплювався не самими лише господарськими видумками; він піклувався також про благо своїх підданців. Одного разу він вичитав у «Московських Ведомостях» статейку харківського поміщика Хряка-Хрупьорського про ко-

ристь моральності в селянському побуті і наступного ж дня наказав усім селянам негайно вивчити статтю харківського поміщика напам'ять. А вона ось як починалась: «Посиленими опікуваннями жалісливого начальства досягнуто нарешті високу, кожному істинному чаду вітчизни дорогоцінну мету» тощо. Селяни вивчили статтю; пан запитав їх: чи розуміють вони, що там написано. Прикажчик відповів, що як, мовляв, не зрозуміти! — Через деякий час наказав він усіх підданців своїх, для порядку та господарського розрахунку, пронумерувати і кожному на комірці нашити його номер. Зустрічаючись з паном, кожний, бувало, так і кричить: такий-то номер іде! а пан відповідає ласкаво: іди собі з богом!

Однак, незважаючи на порядок і господарський розрахунок, Єремій Лукич поволі опинився в скрутному стані: спочатку почав закладати свої села, а там і спродуватись почав; останнє, прадідівське гніздо, село з недобудованою церквою, продала вже казна, на щастя, не за життя Єремія Лукича, — він би не зніс такого удару, — а за два тижні по його смерті. Він устиг померти у себе в домі, на своєму ліжкові, оточений своїми людьми і під доглядом свого лікаря; але бідолашному Пантелеєві припало одно Безсонове.

Пантелей довідався про смерть батька вже на службі, в самісінькому розпалі вищезгаданої «неприємності». Йому тільки пішов дев'ятнадцятий рік. Від самісінького дитинства не залишав він батьківського дому, і під керівництвом своєї матері, найдобрішої, але абсолютно тупоумної жінки, Василиси Василівни, виріс пестуном і паничем. Вона одна займалася його вихованням; Єремєві Лукичу, що поринув в свої господарські міркування, було не до того. Щоправда, він одного разу власноручно відшмагав арапником свого сина за те, що він літеру: «рци» вимовляв «арци», але того дня Єремій Лукич сумував глибоко й таємно: найкращий його пес забився об дерево. А втім, піклування Василиси Василівни про виховання Пантюші обмежилися одним болісним зусиллям: через силу найняла вона йому в гувернери відставного солдата з ельзасців, якогось Біркопфа й до самісінької смерті тремтіла перед ним, як лист: ну, думала вона, якщо відмовиться — пропала я! куди я подінуся? де іншого вчителя знайду? Адже й цього ледве-ледве від сусідки переманила! і Біркопф, як людина кметлива, відразу скористався з виняткового свого стану: пив до нестями й спав з ранку до вечора. Закінчивши «курс наук», Пантелей вступив на службу. Василиси Василівни вже на світі не було. Вона померла за півроку до цієї важливої події, від переляку: їй уві сні привиділася біла людина верхи на ведмеді з написом на грудях: Антихрист. Єремій Лукич незабаром пішов слідом за своєю половиною.

Пантелей, за першої ж звістки про його недугу, прибув стрімголов, однак вже не застав батька в живих. Але який був здивований шанобливий син, коли він цілком несподівано з багатого

спадкоємця перетворився на бідняка! Мало таких, що спроможні перенести такий крутий перелом: Пантелей здичавів, озлобився. З людини чесної, щедрої й доброї, хоч і химерної та гарячої, він перетворився на гордуна і задираку, перестав знатися з сусідами, — багатих він соромився, бідними гребував, — і нечувано-зухвало поведився з усіма, навіть представниками влади: я, мовляв, стовповий дворянин. Одного разу мало не застрелив станового, що увійшов до його кімнати з картузом на голові. Ясна річ, влада, з свого боку, йому також не спускала і принагідно давала себе відчути; та все-таки його побоювалися, бо він був страшенно гарячий і на другому слові пропонував різатися на ножах. Від найменшого заперечення очі Чортопханова розбігалися, голос уривався... «А, ва-ва-ва-ва, — белькотів він, — пропадай моя голова!...» і хоч на стінку. Та й крім того, він був людина чиста, не замішана ні в чому. Ніхто до нього, розуміється, не їздив... І при всьому тому, душа в нього була добра, навіть велика, по-своєму: несправедливості, утисків він зачука не переносив, за мужиків своїх стояв горою. «Як, — говорив він, шалено стукаючи по власній голові: — моїх зачіпати, моїх? Та не буду я Чортопхановим...»

Тихон Іванович Недопюскін не міг, подібно до Пантелея Єремійовича, пишатися своїм походженням. Батько його вийшов з одnodворців і лише сорокарічною службою домігся дворянства. Пан Недопюскін-батько належав до числа людей, яких нещастя переслідує з жорстокістю, неослабною, невблаганною, з жорстокістю, подібною до особистої зневаги. Протягом цілих шестидесяти років, від самісінького народження аж до сконання, бідняк боровся з усіма злиднями, недугами й бідами, властивими маленьким людям; бився, як риба об лід, недоїдав, недосипав, уклонявся, клопотався, сумував і тужив, тремтів над кожною копійкою, справді «невинно» постраждав на службі і помер, нарешті, чи то на горищі, чи то в льоху, не встигнувши заробити ні для себе, ні для дітей шматок насущного хліба. Доля замордувала його, як зайця на гонитві. Людиною він був доброю й чесною, а брав хабарі — «за чином» — від гривеника до двох карбованців включно. Була в Недопюскіна дружина, худорлява, сухотна; були й діти; на щастя, вони всі хутко перемерли, за винятком Тихона та дочки Митродори, на прозвісько «купецька чепуруха», що одружилася, після багатьох сумних і смішних пригод, з відставним стряпчим. Пан Недопюскін-батько встиг було ще за життя влаштувати Тихона позаштатним чиновником до канцелярії; але, відразу ж по смерті батька, Тихон пішов у відставку. Повсякчасні турботи, тяжка боротьба з холодом і голодом, тужливе сумування матері, клопітливий розпач батька, грубі утиски господарів і крамаря, усе це щоденне, безперервне горе розвинуло в Тихонові боязкість невимовну: тільки забачивши начальника, він тремтів і завмирав, як спійманий птах. Він кинув службу. Байдужа, а може й насмішкувата природа вкладає в

людей різні здібності й нахили, аж ніяк не погоджуючи того з їх станом у суспільстві та статками; з властивою їй дбайливістю та любов'ю вилпіла вона з Тихона, сина бідного чиновника, істоту чутливу, ліниву, м'яку, сприйнятливую — істоту, виключно спрямовану до насолоди, обдаровану надзвичайно тонким нюхом і смаком... вилпіла, пильно викінчила і — дала змогу своєму витвору зростати на кислій капустаї й тухлій рибі. І от він зріс, цей витвір, почав, як кажуть, «жити». Почалася веремія. Доля, що невідступно мучила Недопюскіна-батька, взялась і до сина: мабуть, розласувалася. Але з Тихоном вона поведилася інакше; вона не мучила його — вона ним бавилася. Вона ніколи не доводила його до розпачу, не примушувала зазнати ганебних мук голоду, але тягла його по всій Росії з Великого-Устюга до Царево-Кокшайська, з однієї зневажливої і смішної посади на іншу: то жалувала його в «мажордоми» до сварливої і жовчної пані-благодійниці, то влаштовувала в нахлібники до багатого скнари-купця, то призначала в начальники домашньої канцелярії вирлоокого pana, стриженого на англійський манір, то виводила в напівдворецькі, напівблазні до степового поміщика, псового мисливця і забіяки... Словом, доля примусила бідолашного Тихона випити по краплі і до краплини весь гіркий та отруйний напій підлеглого існування. Послужив він на своєму віку важким примхам, заспаній і злобній нудоті гулящого панства... Скільки раз, на самоті, у своїй кімнаті, відпущений, нарешті, «з богом» натішеною досхоцху ватагою гостей, клявся він, увесь палаючи з сорому, з холодними слізьми розпачу на очах, другого ж дня потайки втекти, спробувати свого щастя в місті, підшукати собі хоч писарську посаду, або вже за одним разом померти з голоду на вулиці. Та, по-перше, силою бог не обдарував; по-друге, несміливість дошкуляла, а по-третє, нарешті, як собі посаду виклопотати, кого просити? «Не дадуть, — шепотів бувало нешасний, похмуро перевертаючись на ліжкові: — не дадуть!» І другого дня знову починав тягти лямку. Тим боліснішим було його становище, що та сама клопітлива природа не потурбувалась, щоб наділити йому хоч трошечки тих здібностей і талантів, без яких ремесло потішника майже неможливе. Він, наприклад, не вмів ні танцювати до поту у ведмежій шубі навиворіт, ні теревені правити та залицятися в безпосередньому сусідстві розперезаних гарапників; виставлений голяка на двадцятиградусний мороз, він іноді простужувався; шлунок його не варив ні вина, перемішаного з чорнилом та іншою гидотою, ні накришених мухоморів та сиріжок з оцтом. Господь знає, що сталося б з Тихоном, коли б останній з його благодійників, розбагатілий відкупщик, не здумав веселої години приписати в своєму заповіті: «А Зьозі (Тихону тобто) Недопюскіну за те, що свистить гарно, відаю на вічне і спадкове володіння придбане мною село Безселендеевку з усіма угідьями». Кілька днів по тому, благодійника, за чечужною юшкою, прибив параліч. Знявся гвалт;

суд наскочив, опечатав майно, як слід. Зїхалися родичі; відкрили заповіт; прочитали, затребували Недопюскіна. З'явився Недопюскін. Більша частина зборів знала, яку посаду займав Тихон Іванович при благодійникові; галасливі вигуки, насмішкувати поздоровлення посипалися йому назустріч. «Поміщик, ось він, новий поміщик!» кричали інші спадкоємці. — «От уже тее, — підхопив один відомий жартівник і дотепник, — от уже справді можна сказати... от уже дійсно... тее... Як-то кажуть... тее... спадкоємець!» Усі так і пирснули. Недопюскін довго не хотів вірити своєму щастю. Йому показали заповіт, — він почервонів, примружився, почав відмахуватися руками і зайшовся сльозами. Регіт зборів перетворився на густий і суцільний рев. Село Безселендеевка складалось лише з двадцяти двох душ селян; ніхто за нею дуже не жалкував; так чому ж принагідно не потішитися? Один лише спадкоємець з Петербурга, поважний чоловік з грецьким носом і благородним виразом обличчя, Ростислав Адамович Штоппель, не втерпів, підсунувся боком до Недопюскіна і згорда глянув на нього через плече: «Ви, оскільки я можу зауважити, шановний пане, — заговорив він зневажливо-недбало, — перебували у шановного Федора Федоровича на посаді потішного, так би мовити, прислужника?» Чиновник з Петербурга висловлювався мовою нестерпно чистою, жвавою і правильною. Збентежений, схвильований Недопюскін не дочув слів незнайомого йому пана, але інші відразу ж замовкли; дотепник поблажливо усміхнувся. Пан Штоппель потер собі руки і повторив своє запитання. Недопюскін здивовано підвів очі й роззявив рота. Ростислав Адамович ущиплює прижмурився.

— Вітаю вас, шановний пане, вітаю, — продовжував він: — що правда, не кожен, можна сказати, згодився б у такий спосіб заррррробрляти собі насущний хліб; але *de gustibus non est disputandum*, тобто у кожного свій смак... Чи не правда?

Хтось на задніх рядах швидко, але пристойно заверещав від подиву і захоплення.

— Скажіть, — підхопив чиновник, сильно заохочений усмішками всього зібрання: — якому таланту особливо ви завдячуєте вашим щастям? Ні, не соромтеся, скажіть; ми всі тут, так би мовити, свої, *en famille*¹. Чи не правда, панове, ми тут *en famille*?

Спадкоємець, до якого Ростислав Адамович випадково звернувся з цим запитанням, на жаль, не знав по-французькому і тому обмежився лише схвальним легким крестанням. Зате інший спадкоємець, молодий чоловік з жовтуватими плямами на лобі, поспішно підхопив: «вуй, вуй, розуміється».

— Може, — знову заговорив Штоппель: — ви вмієте ходити на руках, задерши ноги, так би мовити, догори?

Недопюскін тоскно оглянувся навколо — всі обличчя злобно всміхалися, всі очі взялися вологою задоволення.

¹ По-сімейному.

— Чи, може, ви вмієте співати, як півень?

Вибух реготу пролунав навколо і зразу ж ущик, заглушений вицикуванням.

— Чи, може, ви на носі...

— Припиніть! — раптом перепинив Ростислава Адамовича різкий і сильний голос: — як вам не соромно мучити бідну людину!

Всі оглянулись. У дверях стояв Чортопханов. Як четверою-рідний племінник покійного відкупщика, він також одержав за-прошувального листа на з'їзд родичів. Під час читання він, як завжди, тримався на гордому віддаленні від інших.

— Припиніть, — повторив він, гордо закинувши голову.

Пан Штоппель швидко повернувся і, побачивши людину, бідно одягнену, непоказну, півголосом спитав сусіда (обережність ніколи не завадить):

— Хто це?

— Чортопханов, не важний птах, — відповів йому той на вухо.

Ростислав Адамович набрав зарозумілого вигляду.

— А ви що за командир? — промовив він у ніс і прижмури-в очі. — Ви що за птах, дозвольте спитати?

Чортопханов спалахнув, як порох від іскри. Шаленство захо-пило йому дух.

— Дз-дз-дз-дз, — зашипів він, немов подавившись, і враз загримів: — хто я? хто я? Я Пантелей Чортопханов, стовповий дворянин, мій прапращур цареві служив, а ти хто?

Ростислав Адамович зблід і ступив крок назад. Він не чекав на таку відсіч.

— Я птах... Я, я, я птах... О, о, о!..

Чортопханов кинувся вперед; Штоппель відскочив дуже схви-льований, гості кинулися назустріч роздратованому поміщикові.

— Стріляйтесь, стріляйтесь, зараз стріляйтесь через хустку! — кричав розлючений Пантелей: — або проси пробачення в мене, та і в нього...

— Просіть, просіть пробачення, — бурмотіли навколо Штоп-пеля стривожені спадкоємці: — він же такий божевільний, — може зарізати.

— Пробачте, пробачте, я не знав, — забелькотів Штоппель, — я не знав...

— І в нього проси! — заволав невгамовний Пантелей.

— Пробачте й ви, — додав Ростислав Адамович, звертаю-чись до Недопюскіна, що сам тремтів, немов від лихоманки.

Чортопханов заспокоївся, підійшов до Тихона Івановича, взяв його за руку, зухвало глянув навколо і, не зустрічаючи жодного погляду, урочисто, серед глибокої мовчанки вийшов з кімнати разом з новим власником придбаного села Безселенде-евки.

Відтоді вони вже більше не розлучалися (село Безселендеев-ка було на віддаленні лише восьми верст від Безсонова). Без-

межна вдячність Недопюскіна незабаром перетворилася на улесливу побожність. Слабий, м'який і не зовсім чистий Тихон схилився в порошок перед відважним і безкорисливим Пантелеєм. «Чи ж легке діло, — міркував він часом про себе: — з губернатором розмовляє, просто в вічі йому дивиться... Ото, їй-богу, так і дивиться!»

Він дивувався з нього до нерозуміння, до виснаження душевних сил, вважав його за людину незвичайну, розумну, вчену. Та й то сказати, хоч яке було погане виховання Чортопханова, все ж, порівняно до виховання Тихона, воно могло видатися блискучим. Чортопханов, правда, по-руському читав мало, по-французькому розумів погано, настільки погано, що одного разу, на запитання гувернера з швейцарців. «Vous parlez français, mon-sieur?» відповів: «же не розумію», і, поміркувавши трохи, додав: «па»; — та все-таки він пам'ятав, що був на світі Вольтер, дуже гострий письменник, і що Фрідріх Великий, пруський король, на військовому поприщі також уславився. З російських письменників він поважав Державіна, а любив Марлінського і кращого пса прозвав Аммалат Беком...

Через кілька днів після першої моєї зустрічі з обома приятелями, вирушив я до села Безсонового, до Пантелея Єремійовича. Здалеку бовванів невеликий його будиночок; він стирчав на голому місці, за півверсти від села, як кажуть, «на белебні», наче яструб на ріллі. Весь маєток Чортопханова складався з чотирьох ветхих зрубів різної величини, а саме: з флігеля, конюшні, сарая та лазні. Кожен зруб стояв окремо, сам собою: ні тину довкола, ні воріт не помічалось. Кучер мій зупинився здивований біля напівзгнилого й засміченого колодязя. Біля сарая кілька худорлявих і розкуйовджених борзих цуциків гризли дохлу коняку, мабуть, Орбассана; один з них підвів був закривавлену морду, погавкав похапцем і знову почав обгризати оголені ребра. Біля коняки стояв хлопець років сімнадцяти, з опухлим і жовтим обличчям, одягнений як козачок, і босоногий; він велично поглядав на собак, доручених йому для догляду, і зрідка похльостував арапником найбільш ненажерливих.

— Дома пан? — спитав я.

— А господь його знає! — відповів хлопець. — Постукайте. Я скочив з дрожки і наблизився до ганку флігеля.

Житло пана Чортопханова мало вигляд вельми сумний: деревини почорніли і висунулися наперед «черевом», димар завалився, кутки підопріли й похилилися, невеликі тьмяно-сиві віконечка невимовно кисло позирали з-під кошлатого, насунутого даху: в деяких бабусь-повій бувають такі очі. Я постукав; ніхто не відгукнувся. Однак мені за дверима чулись різко вимовлені слова:

— Аз, буки, веді; та ну ж бо, дурню, — говорив хриплий голос: — аз, буки, веді, глаголь... та ні! глаголь, добро, есть, есть! Ну ж бо, дурню!

Я постукав удруге.

Той самий голос гукнув: — Увійди, хто там?

Я увійшов у порожній маленький передпокій і крізь розчи-нені двері побачив самого Чортопханова. В заяложеному бухарсь-ькому халаті, широких шароварах і червоній ярмулці сидів він на стільці; одною рукою стискував він молодому пуделю морду, а другою тримав шматок хліба над самісіньким його носом.

— А! — промовив він з гідністю і не зрушивши з місця: — дуже радий з вашого відвідання. Будь ласка, сідайте. А я от з Вензором вовтужуся... Тихоне Івановичу, — додав він, підвищивши голос: — іди-но сюди. Гість приїхав.

— Зараз, зараз, — відповів із сусідньої кімнати Тихон Іванович. — Маша, подай мені галстук.

Чортопханов знову звернувся до Вензора і поклав йому шматок хліба на ніс. Я оглянувся навколо. В кімнаті, крім розсунутого, пожолобленого стола на тринадцяти ніжках неоднакової довжини, та чотирьох продавлених солом'яних стільців, не було ніякої мебелі; давним давно побілені стіни, з синіми плямами, подібними до зірок, в багатьох місцях облупилися; між вікнами висіло розбите й тьмяне дзеркальце у величезній рамі під червоне дерево. По кутках стояли чубуки та рушніці; із стелі звисали товсті й чорні нитки павутиння.

— Аз, буки, веді, глаголь, добро, — повільно вимовляв Чортопханов і враз шалено вигукнув: — есть! есть! есть!.. Ото, яка дурна тварина!.. есть!..

Але злополучний пудель тільки здригався і не відважувався роззявити рота; він продовжував сидіти, болісно підібгавши під себе хвіст, і, скрививши морду, похмуро моргав і щулився, немов казав про себе: звісно, воля ваша!

— Та їж, на! Піль! — повторяв невгамовний поміщик.

— Ви його залякали, — зауважив я.

— Ну, так геть його!

Він штовхнув його ногою. Бідолаха підвівся, тихо скинув хліб з носа додолу й пішов, наче навшпиньках, до передпокою, глибоко ображений. І справді: чужа людина вперше приїхала, а з ним отак поводяться.

Двері з другої кімнати обережно рипнули, і пан Недопюскін увійшов, приємно вклоняючись і усміхаючись.

Я встав і вклонився.

— Не турбуйтеся, не турбуйтеся, — забелькотав він.

Ми всілися. Чортопханов вийшов до сусідньої кімнати.

— Давно ви завітали в наші палестини? — заговорив Недопюскін м'яким голосом, обережно кашлянувши в руку і, з пристойності, потримавши пальці перед губами.

— Другий місяць пішов.

— От як.

Ми помовчали.

— Приемна нині стоїть погода, — продовжував Недопюскін

і вдячно подивився на мене, немов погода від мене залежала: — хліба, можна сказати, чудові.

Я нахилив голову на знак згоди. Ми знову помовчали.

— Пантелей Єремійович учора двох зайців зволіли зацькувати, — не без зусилля заговорив Недопюскін, що явно бажав пожвавити розмову: — так, величезних зайців.

— Добрі у пана Чортопханова пси?

— Прегарні! — задоволено сказав Недопюскін: — можна сказати, перші в губернії. (Він присунувся до мене.) Та що! Пантелей Єремійович така людина! Чого тільки забажає, от що тільки здумає — дивись, вже й готово, все вже так і кипить. Пантелей Єремійович, скажу вам...

Чортопханов увійшов у кімнату. Недопюскін усміхнувся, замовк, і показав мені на нього очима, немов бажав сказати; от ви самі переконайтесь. Ми почали гомоніти про полювання.

— Хочете, я вам покажу своїх собак? — спитав мене Чортопханов і, не дочекавшись відповіді, покликав Карпа.

Увійшов дужий хлопець у китайковому каптані зеленого кольору з блакитним коміром і ліврейними гудзиками.

— Накажи Хомці, — уривчasto промовив Чортопханов: — привести Амалата і Сайгу, та в порядку, розумієш?

Карпо посміхнувся на весь рот, щось невизначно сказав і вийшов. З'явився Хомка, зачесаний, затягнутий, у чоботях і з собаками. Я, з пристойності, помилювався дурними тваринами (хорти всі надзвичайно дурні). Чортопханов поплював Амалату в самісінькі ніздрі, що, однак, видимо, не зробило цьому псові ні найменшої приємності. Недопюскін також ззаду попестив Амалата. Ми знову почали розмовляти. Чортопханов потроху зовсім пом'якшав, перестав кокошитись і пирхати; вираз обличчя його змінився. Він глянув на мене і на Недопюскіна...

— Еге! — вигукнув він раптом: — чого їй там сидіти самій! Машо! га, Машо! іди-но сюди!

Хтось заворушився в сусідній кімнаті, але відповіді не було.

— Ма-ашо, — ласкаво повторив Чортопханов: — іди сюди. Нічого, не бійся.

Двері тихенько розчинилися, і я побачив жінку років на двадцять, високу і струнку, з циганським смуглявим обличчям, жовтувато-карими очима і чорною, як смола, косою; великі білі зуби так і блищали з-під повних і червоних губ. На ній було біле плаття; блакитна шаль, приколена біля самісінького горла золотом шпилькою, прикривала до половини її тонкі, породисті руки. Вона ступила кроків зо два з соромливою незграбністю дикунки, зупинилася й понурилася.

— От, рекомендую, — промовив Пантелей Єремійович: — дружина не дружина, а майже що дружина.

Маша злегка спалахнула й замішано усміхнулася. Я вклонився їй якомога нижче. Дуже вона мені сподобалася. Тоненький орлиний ніс, з відкритими напівпрозорими ніздрями, сміли-

вий обрис високих брів, бліді, ледве-ледве запалі щоки, — всі риси її обличчя виказували норовливу пристрась і безтурботну відвагу. З-під закрученої коси вниз по широкій шиї йшли дві пасмочки блискучого волосся — ознака крові й сили.

Вона підійшла до вікна і сіла. Я не хотів збільшити її збентеження і заговорив з Чортопхановим. Маша легенько повернула голову і почала спідлоба на мене позирати, крадькома, дико, швидко. Погляд її так і миготів, наче зміїне жало. Недопюскін підсів до неї і прошепотів їй щось на вухо. Вона знову посміхнулася. Усміхаючись, вона злегка морщила ніс і трохи підводила верхню губу, що надавало її обличчю не то котячого, не по лев'ячого виразу...

«Ого, та ти «не чіпай мене», — подумав я, в свою чергу крадькома позираючи на її гнучкий стан, запалі груди і вуглуваті, жваві рухи.

— А що, Машо, — спитав Чортопханов: — треба б гостя чим-небудь і почастувати, га?

— У нас є варення, — відповіла вона.

— Ну, подай сюди варення, та вже й горілку, до речі. Та слухай, Машо, — гукнув він їй услід: — принеси також гітару.

— Для чого гітару? я співати не буду.

— Чому?

— Не хочеться.

— Ет, дурниця, захочеться, коли...

— Що? — запитала Маша, хутко наморщивши брови.

— Якщо попросять, — договорив Чортопханов, трохи збентежившись.

— А!

Вона вийшла, хутко повернулася з варенням та горілкою і знову сіла біля вікна. На лобі її ще виднілася зморшка; обидві брови піднімались і опускались, як вусики в оси... Чи помітили ви, читачу, яке зле обличчя в оси? Ну, подумав я, бути грізі. Розмова не в'язалась. Недопюскін зовсім затих і напружено усміхався; Чортопханов пихкав, червонів і витріщав очі; я вже збирався їхати... Маша раптом підвелася, враз відкрила вікно, висунула голову і сердито гукнула бабі, що проходила: «Аксінія!» Баба здригнулася, хотіла було повернутися, та посковзнулася і важко гепнула на землю. Маша закинула голову назад і дзвінко зареготала; Чортопханов теж засміявся; Недопюскін запищав від захоплення. Ми всі стрепенулися. Гроза розрядилась однією блискавкою... повітря очистилось.

За півгодини по тому нас ніхто б не впізнав: ми базікали і пустували, як діти. Маша пустувала більше від усіх. Чортопханов так і пожирав її очима. Лице в неї зблідло, ніздрі роздувалися, погляд запалахкотів і потемнів водночас. Дикунка розігралася. Недопюскін шкандибав за нею на своїх товстих і коротких ніжках, як качур за качкою. Навіть Вензор виповз з-під прилавка в передпокої, постояв на порозі, подивився на нас і рап-

том почав стрибати та гавкати. Маша випурхнула до другої кімнати, принесла гітару, скинула шаль з плечей додолу, жваво сіла; підвела голову і заспівала циганську пісню. Її голос дзвенів і тремтів, як надтріснутий скляний дзвіночок, спалахував і завмирав... Мило й моторошно ставало на серці. «Ай, жги, говори...» Чортопханов кинувся танцювати. Недопюскін затупав і задріботів ногами. Машу всю поводило, як берест на вогні: тонкі пальці жваво бігали по гітарі, смугляве горло повільно піднімалося під подвійним бурштиновим намистом. То раптом вона замовкала, опускалася знеможена, ніби неохоче смикала струни, і Чортопханов зупинявся, тільки плечком посмикував та на місці переминався, а Недопюскін похитував головою, як фарфоровий китаєць; — то знову заливалась вона, як божевільна, випростувала стан і виставляла груди, і Чортопханов знову присідав до землі, підстрибував до самісінької стелі, крутився дзигною, скрикував: «живо!!!»

— Живо, живо, живо, живо! — скоромовкою підхоплював Недопюскін.

Пізно ввечері залишив я Безсонове... Історію самої Маші я коли-небудь іншим разом розповім поблажливим читачам.

КІНЕЦЬ ЧОРТОПХАНОВА

I

Років зо два після мого відвідування, у Пантелея Єремійовича почалися його бідування — справжні бідування. Неприємності, невдачі й навіть нещастя траплялися з ним і до того часу, та він не звертав на них уваги й «царював» як і раніше. Перше лихо, що вразило його, було для нього найвідчутнішим: Маша розлучилася з ним.

Що примусило її покинути його дім, з яким вона, здавалося, так добре звиклася — сказати трудно. Чортопханов до кінця віку свого додержувався тієї думки, що причиною Машиної зради був один якийсь молодий сусід, відставний уланський ротмістр, на прізвисько Яфф, який тим тільки й брав, що безперервно крутив вуси, надмірно помадився й поважно хмукав; та, треба гадати, тут багато важила бродяча циганська кров, що текла в жилах Маші. Що б там не було, одного чудового літнього вечора Маша, зав'язавши сяке-таке ганчір'я в невеликий клунок, пішла геть з чортопханівського дому.

Перед тим вона просиділа три дні в куточку, скоцюрбившись і пригулившись до стінки мов поранена лисиця, — хоч би слово кому промовила, — тільки очима поводила та задумувалася, та бровами пересмикувала, та злегенька зуби скалила, та руками перебирала, немов куталася. Такий «дур» і раніш на неї находив, але ніколи довго не тривав; Чортопханов це знав, а тому й сам не турбувався, і її не турбував. Та коли, повернувшись з псарні, де, за словами його доїжджачого, два останніх гончаки «гекнули», він зустрів прислужницю, яка тремтливим голосом доповіла йому, що, Марія, мовляв, Акинфіївна звеліла їм кланятись, звеліли сказати, що бажають їм усього доброго, а вже більше до них не повернуться, — Чортопханов, покрутившись разів зо два на місці й хрипко загарчавши, одразу ж кинувся слідом за втікачкою — і до речі захопив з собою пістолет.

Він нагнав її за дві версти від свого дому, біля березового гайка, на битім шляху до повітового міста. Сонце стояло низько над обрієм і все навкруги раптом почервоніло: дерева, трави й земля.

— До Яффа! До Яффа! — простогнав Чортопханов, як тільки побачив Машу: — до Яффа! — повторив він, підбігаючи до неї й мало не спотикаючись на кожнім кроці.

Маша спинилася й повернулася до нього обличчям. Вона стояла спиною до світла — і здавалася вся чорною, немов з темного дерева вирізаною. Тільки білки очей відзначалися срібними мигдалинами, а самі очі — зіниці — ще дужче потемніли.

Вона кинула свій клуночок набік і схрестила руки.

— До Яффа пішла, непутяча! — повторив Чортопханов і хотів був ухопити її за плече — та, зустрінутий її поглядом, сторопів і запнувся на місці.

— Не до пана Яффа пішла я, Пантелею Єремійовичу, — відповіла Маша тихо й рівно: — а тільки з вами я вже більше жити не можу.

— Як це не можеш жити? Це чому? Чи я тебе чим скривдив?

Маша похитала головою. — Нічим ви мене не скривдили, Пантелею Єремійовичу, а тільки занудьгувала я у вас... За минуле спасибі, а залишитись не можу — ні!

Чортопханов здивувався; він навіть руками себе по стегнах ляпнув і підстрибнув.

— Як же це так? Жила, жила, крім задоволення й спокою нічого не бачила — і раптом: занудьгувала! Давай, мовляв, покину його! Взяла, хустку на голову накинула — та й пішла. Всяку собі пошану мала, не гірше за пані...

— Цього мені хоч би й не треба, — перебила Маша.

— Як не треба? З циганки-пройдисвітки в пані попала — та й не треба? Як не треба, хамове ти породдя? Хіба цьому можна повірити? Тут зрада ховається, зрада!

Він знову засичав.

— Ніякої зради в мене в думках немає й не було, — промовила Маша своїм співучим і чітким голосом: — а я вже вам казала: нудьга мене взяла.

— Маша! — скрикнув Чортопханов і вдарив себе в груди кулаком: — ну, кинь же, годі, помучила... ну, досить! Йй же богу! подумай тільки, що Тиша скаже; ти хоч би його пожаліла!

— Тихонові Івановичу вклоніться від мене й скажіть йому...

Чортопханов змахнув руками.

— Та ні ж, брешеш, не втечеш! Не діждеться тебе твій Яффа!

— Пан Яфф, — почала була Маша...

— Який він п а н Яфф, — перекривив її Чортопханов. — Він самий справжній проноза й пройдисвіт, і морда в нього, як у мавпи!

Цілих півгодини морочився Чортопханов з Машею. Він то підходив до неї близько, то відскакував, то замахувався на неї, то кланявся їй у пояс, плакав, лаявся... — Не можу, — твердила Маша: — тоскно мені так... Туга замучить. — Потроху її обличчя набрало такого байдужого, майже сонливого

виразу, що Чортопханов спитав її, чи не споїли її часом дурманом?

— Нудьга, — промовила вона вдесяте.

— А як я тебе вб'ю? — крикнув він раптом і вихопив пістолет з кишені.

Маша всміхнулася; обличчя їй пожвавішало.

— Що ж? убийте, Пантелею Єремійовичу: — ваша воля; а вернутися я не вернусь.

— Не вернешся? — Чортопханов звів курок.

— Не вернусь, голубчику. Повік не вернуся. Слово мое міцне.

Чортопханов раптово ткнув їй пістолет до рук і сів на землю.

— Ну, то вбий ти мене! без тебе я жити не хочу. Набрид я тобі — і все мені набридло.

Маша нахилилася, підняла свій клунок, поклала пістолет на траву, дулом геть від Чортопханова й присунулася до нього.

— Ех, голубчику, чого ти так побиваєшся? Хіба наших сестер-циганок не знаєш? Вдача наша така, звичай. Як завелася нудьга-розлучниця, відкликає душечку в чужу-далеку сторонуньку — де вже тут залишатись? Ти Машу свою пам'ятай, — другої такої подружки тобі не знайти — і я тебе, сокола мого, не забуду; — а життю нашому з тобою — кінець!

— Я тебе кохав, Маша, — пробурмотів Чортопханов у пальці, якими він охопив обличчя...

— І я вас кохала, дружочку Пантелею Єремійовичу!

— Я тебе кохав, я тебе кохаю безумно, без пам'яті — і як подумаю я тепер, що ти отак, ні з того ні з сього, з доброго дива, мене покидаєш та по світу блукати почнеш, ну, — й здається мені, коли б не був я голяк бідолашний, то не кинула б ти мене!

На ці слова Маша тільки всміхнулася.

— А ще безсеребраницею мене звав! — промовила вона і з розмаху вдарила Чортопханова по плечу.

Він зірвався на ноги.

— Ну, хоч грошей у мене візьми, — а то як же це так без копійки? А найкраще: убий ти мене! Ділом кажу тобі: убий мене враз!

Маша знову головою похитала. — Убити тебе? А в Сибір ото, голубчику, за що засилають?

Чортопханов здригнувся. — То ти тільки через це, побоюючись каторги...

Він знову повалився на траву.

Маша мовчки постояла над ним. — Жаль мені тебе, Пантелею Єремійовичу, — сказала вона зітхаючи: — чоловік ти гарний... а нічого не поробиш: прощай!

Вона повернулася геть і ступила разів зо два. Ніч уже настала, і звідусіль напливали тьмяні тіні. Чортопханов жваво підвівся і вхопив Машу ззаду за обидва лікті.

— То ти йдеш, гадюко? До Яффа?

— Прощай! — виразно й гостро повторила Маша, вирвалася й пішла.

Чортопханов подивився їй услід, підбіг до місця, де лежав пістолет, ухопив його, націлився, випалив... Та раніш, ніж натиснути пружинку курка, він смикнув рукою вгору; куля продзижчала над головою Маші. Вона на ходу подивилася на нього через плече і пішла далі, перевальцем, мов дражнячи його.

Він затулив обличчя — і кинувся бігти...

Та він не одбіг ще й п'ятидесяти кроків, як раптом зупинився, мов укопаний. Знайомий, надто знайомий голос долинув до нього. Маша співала. «Вік юний, чудовий», — співала вона; кожен звук так і розстелявся у вечірньому повітрі — жалібно й палко. Чортопханов припав вухом. Голос віддалявся й віддалявся; то завмирав, то знову набігав ледве чутним, та все ще некучим струмочком...

— Це вона мені на зло, — подумав Чортопханов; та тут же простогнав: — ох, ні! це вона прощається зі мною навіки, — і залився сльозами.

Другого дня він з'явився на квартиру пана Яффа, що, як справжній світський чоловік, недолюблюючи сільської самотності, оселився в повітовому місті, «ближче до панночок», як він говорив. Чортопханов не застав Яффа; за словами камердинера, він виїхав напередодні до Москви.

— Так і є! — люто гукнув Чортопханов: — у них була змова; вона втекла з ним... та пожди!

Він вдерся до кабінету молодого ротмістра, незважаючи на опір камердинера. В кабінеті, над диваном, висів портрет хазяїна, в уланському мундирі, писаний олійними фарбами. — А, ось де ти, мавпо безхвоста! — загримів Чортопханов, скочив на диван — і, вдаривши кулаком по натягнутому полотну, пробив у ньому велику дірку.

— Скажи твоєму гультьєві-панові, — звернувся він до камердинера, — що, не маючи його власної паскудної морди, дворянин Чортопханов зіпсував його мальовану; а коли він хоче від мене відплати, то він знає, де знайти дворянина Чортопханова! Або ж я сам його знайду! На дні моря знайду підлу мавпу!

Сказавши ці слова, Чортопханов зіскочив з дивана й урочисто вийшов.

Та ротмістр Яфф ніякої відплати від нього не зажадав — він навіть не зустрівся з ним ніде — і Чортопханов не думав розшукувати свого ворога, і ніякої історії поміж ними не сталося. Сама Маша незабаром після того пропала без вісті. Чортопханов запиячив був; проте «опамятався». Та тут спіткало його друге лихо.

А саме: нерозлучний приятель його Тихон Іванович Недопюскін умер. Років за два до смерті здоров'я стало зраджувати його: він почав страждати задишкою, раз у раз засинав і, прокинувшись, не швидко міг опам'ятатись; повітовий лікар запевняв, що це з ним траплялися «ударчики». Протягом трьох днів, що передували уходу Маші, тих трьох днів, коли вона «занудьгувала», Недопюскін пролежав у себе в Безселендеевці: він дуже застудився. Тим несподіваніше вразив його вчинок Маші: він вразив його, мабуть, чи не глибше, ніж самого Чортопханова. Через лагідність і несміливість своєї вдачі, він, крім найніжнішого жалю до свого приятеля та болісного нерозуміння, нічого не висловив... та все в ньому лопнуло й опустилося. «Вийняла вона з мене душу», шепотів він самому собі, сидючи на своєму улюбленому клейончатому диванчику й крутячи палець навколо пальця. Навіть тоді, як Чортопханов справився, він, Недопюскін, не справився — і відчував, як і раніш, що «порожньо всередині в нього». — «Ось тут», говорив він, показуючи на середину грудей, поверх шлунка. Так протяг він до зими. З перших морозів його задишці полегшало, та зате стався з ним уже не ударчик, а справжній удар. Він не відразу втратив пам'ять; він міг ще взнати Чортопханова і навіть на одчайдушний вигук свого приятеля: «що, мовляв, як же це ти, Тишо, без мого дозволу кидаєш мене, не гірше Маші?» — відповів дубіючим язиком: «А я, П... а... сей Є... е... вич, за... ди адий ас су... ха... тись». Проте це не завадило вмерти йому того ж дня, не дїждавшись повітового лікаря, якому, після огляду його ледве застиглого тіла, залишилося тільки, з сумним усвідомленням тлінності всього земного, попросити «горілочку з баличком». Маєток свій Тихон Іванович заповів, як і слід було чекати, своєму шановному благодійникові й великодушному захисникові, «Пантелеєві Єремійовичу Чортопханову», та шановному благодійникові він не дав великої користі, бо незабаром проданий був з публічного торгу, — щоб покрити витрати надмогильного монумента, статуї, яку Чортопханов — (а в ньому, мабуть, дала себе взнаки батьківська вдача!) — надумав спорудити над прахом свого приятеля. Статую цю, що повинна була зображати ангела на молитві, він виписав з Москви; та рекомендований йому комісіонер, збагнувши, що в провінції знавці скульптури трапляються рідко, замість ангела надіслав йому богиню Флору, яка багато років прикрашувала один занехаяний підмоськовий сад катеринієвських часів, — тим паче, що та статуя, проте дуже гарна, в стилі рококо, з пухлими ручками, збитими буклями, гірляндою роз на голих грудях і зігнутих станом, дісталася йому, комісіонерові, дурно. Так і стоїть міфологічна богиня, граціозно підвівши одну ніжку, над могилою Тихона Івановича,

і з справді помпадурською посмішкою поглядає на розгулюючих навколо неї телят і овець, цих незмінних одвідувачів наших сільських кладовищ.

III

Втративши свого вірного друга, Чортопханов знов запіячив, на цей раз уже далеко серйозніше. Справи його остаточно пішли під гору. Полювати стало ні на що, останні гроші вийшли, останні людиці розбіглися. Настала для Пантелея Єремійовича цілковита самотність: ні з ким було словом перемовитися, не те що душу розважити. Сама тільки гордість у ньому не зменшувалася. Навпаки: що гірше ставали його обставини, то гордовитішим, зарозумілішим, неприступнішим ставав він сам. Під кінець він зовсім здичавів. Єдина втіха, єдина радість залишилася в нього: чудовий верховий кінь, сірої масті, донської породи, прозваний ним Малек-Аделем, справді надзвичайна тварина.

Дістався йому цей кінь таким чином.

Ідучи якимось верхи сусіднім селом, Чортопханов почув мужичий гомін і крик юрби біля шинку. Посеред цієї юрби, на одному й тому ж місці, раз у раз здіймалися й опускалися дужі руки.

— Що там таке діється? — спитав він властивим йому начальницьким тоном у старої баби, що стояла на порозі своєї хати.

Спершись на одвірок, ніби дрімаючи, баба поглядала в напрямку до шинку. Білоголовий хлопчисько в ситцьовій сорочці, з кипарисовим хрестиком на голих грудях, сидів, розчепірівши ніжки й стиснувши кулачки, між її личаками; курча тут же довбало задерев'янілу шкоринку житнього хліба.

— А бог його знає, батечку, — відповіла баба і, нахилившись уперед, поклала свою зморщену темну руку на голову хлопчиська: — чути, наші мужики яврея б'ють.

— Якого єврея? якого єврея?

— А бог його знає, батечку. Проявився у нас якийсь там яврей; і звідки його принесло, хто його зна? Васю, йди, сподарику, до мами; киш, киш, паскудне!

Баба відігнала курча, а Вася вчепився за її запаску.

— Так от його й б'ють, господарю мій.

— Як б'ють? за віщо?

— А не знаю, батечку. Значить, за діло. Та як же й не бити? Адже він, батечку, Христа розіп'яв!

Чортопханов гикнув, стьобнув коняку нагайкою по шиї, полетів просто на юрбу — і, вдершись в неї, почав тією самою нагайкою, не розбираючи, шмагати мужиків на всі боки, примовляючи уривистим голосом: — Само... правство! Сам... правство! Закон повинен карати, а не при...ват...ні о...со...би! Закон! Закон! За...ко...он!!!

Двох хвилин не минуло, як уже вся юрба відринула в різні боки, і на землі, перед дверима шинку, виявилася невелика, худорлява, чорнява істота в китайському каптані, розтріпана й

пошматована... Бліде обличчя, закочені очі, розкритий рот... Що це? завмирання жаху чи вже сама смерть?

— Це ви навіщо єврея вбили? — голосно скрикнув Чортопханов, грізно струшуючи нагайкою.

Юрба слабо загула у відповідь. Один селянин тримався за плече, другий за бік, третій за ніс.

— Здоровий битись ото! — почувлося в задніх рядах.

— З нагайкою ото! так би й кожен! — промовив другий голос.

— Єврея навіщо вбили? — питаю я вас, ви, азіати оглашенні? — повторив Чортопханов.

Але тут істота, що лежала на землі, жваво схопилася на ноги, і, сховавшись за Чортопханова, судорожно вхопилася за край його сідла.

Дружний регіт вибухнув серед юрби.

— Живучий! — почувлося знову в задніх рядах. — Як кішка!

— Ваше високоблагородіє, заступіться, спасіть! — белькотав тимчасом нещасний єврей, усіма грудьми тулячися до ноги Чортопханова: — а то вони уб'ють, уб'ють мене, ваше високоблагородіє.

— За що вони тебе? — спитав Чортопханов.

— Та їй же богу, не могу сказати!.. Тут-от у них худобинка подихати стала... то вони й підозрюють... а я ж...

— Ну! це ми розберемо потім! — перебив Чортопханов. — А тепер ти тримайся за сідло і йди за мною. А ви! — додав він, повернувшись до юрби, — ви знаєте мене? — Я поміщик Пантелей Чортопханов, живу в сільці Безсонові, — ну, значить, і жалійтеся на мене, як буде охота, — та й на єврея до речі!

— Навіщо жалітися? — промовив, низько вклоняючись, сивобородий, статечний селянин, викапаний стародавній патріарх. (Єврея, втім, він дубасив не гірше за інших.) — Ми, батечку, Пантелею Єремійовичу, твою милість знаємо добре; пребагато задоволені з твоєї милості, що повчив нас!

— Навіщо жалітись! — підхопили інші; — а з нехрестя того ми своє візьмемо! Він від нас не втече! Ми його, значить, як зайця в полі...

Чортопханов повів вусами, пирхнув — і поїхав ступою до себе в село, в супроводі єврея, якого він визволив від його гнобителів так само, як колись визволив Тихона Недопюскіна.

IV

Через кілька днів, єдиний, що вцілів у Чортопханова, козачок доповів йому, що до нього прибув якийсь верхівець і хоче поговорити з ним. Чортопханов вийшов на ганок і побачив свого знайомого єврея, верхи на чудовому донському коні, що непорушно й гордо стояв посеред двору. На євреєві не було шапки: він тримав її під пахвою, ноги він засунув не в самі стремена, а в ремені стремени; розідрані поли його каптана висіли обабіч сідла. Поба-

чивши Чортопханова, він зацмокав губами, і ліктями засмикав, і погами замотав. Та Чортопханов не тільки не відповів на його привітання, а навіть розгнівався; так увесь і спалахнув одразу: паршивий єврей сміє сидіти на такій чудовій коняці... яка не-пристойність!

— Ей, ти, ефіопська морда! — гукнув він: — зараз же злізай, якщо не хочеш, щоб тебе стягли в багниюку!

Єврей негайно підкорився, випав мішком із сідла — і, притримуючи однією рукою повідок, усміхаючись і вклоняючись, наблизився до Чортопханова.

— Чого тобі? — з гідністю запитав Пантелей Єремійович.

— Ваше благородіє, звольте подивитись, яка конячка! — промовив єврей, не перестаючи вклонятися.

— М... да... коняка добряча. Ти де її роздобув? Украв, мабуть?

— Як же можна, ваше благородіє! — Я чесний єврей, я не вкрав, а для вашого благородія роздобув, справді! І вже як я старався, як старався! Зате ж і кінь! Такого коня на весь Дон другого знайти не можна. — Погляньте, ваше благородіє, що це за кінь такий! От, будь ласка, сюди! — Тпру... тпру... повернісь, стань же боком. А ми сідло скинемо. — Який, га? Ваше благородіє?

— Коняка добряча, — повторив Чортопханов з удаваною байдужістю, — а в самого серце так і застукотіло в грудях. Дуже вже був він охочий до «кінського м'яса» й на ньому розумівся.

— Та ви, ваше благородіє, його погладьте! По шийці його погладьте, хи-хи-хи! Ось так!

Чортопханов, ніби знехотя, поклав руки на шию коня, плеснув по ній разів зо два, потім провів пальцями від холки до спини і, добравшись до відомого місця над нирками, злегка, помисливському, притиснув його. Кінь негайно вигнув хребет і, озирнувшись скося на Чортопханова своїм гордовитим чорним оком, хукнув і переступив передніми ногами.

Єврей засміявся і долонями злегка поплескав. — Господаря визнає, ваше благородіє, господаря!

— Ну, не бреш, — з досадою перебив Чортопханов. — Купити в тебе цього коня... не маю за що, а подарунків я ще не то що від єврея, а від самісінького господа бога не брав!

— Та як же я смію вам що-небудь дарувати, змилуйтесь! — вигукнув єврей: — ви купіть, ваше благородіє... а грошенят — я почекаю.

Чортопханов замислився.

— Ти що візьмеш? — промовив він нарешті крізь зуби.

Єврей знизав плечима.

— А що сам заплатив. Двісті карбованців.

Коняка коштувала вдвоє, а може й втрое проти цієї суми.

Чортопханов одвернувся й позіхнув.

— А коли... гроші? — запитав він, вимушено насупивши брови і не дивлячись на єврея.

— А коли, ваше благородіє, самі захочете.

Чортопханов голову назад відкинув, але очей не підвів. — Це не відповідь. Ти кажи, толком, Іродове плем'я! Ласки я твоєї шукатиму, чи що?

— Ну, скажемо так, — поквалливо проговорив єврей, — через шість місяців... згодні?

Чортопханов нічого не відповів.

Єврей намагався заглянути йому в очі. — Згодні? Накажете у стайню поставити?

— Сідло мені не потрібне, — вимовив уривисто Чортопханов. — Візьми сідло — чуеш?

— Якже, якже, візьму, візьму, — забелькотів, зрадівши, єврей і взяв сідло собі на плече.

— А гроші, — продовжував Чортопханов, — через шість місяців. — І не двісті, а двісті п'ятдесят. Мовчати! Двісті п'ятдесят, кажу тобі! За мною.

Чортопханов усе ще не міг наважитися підвести очі. Ніколи так сильно в ньому не терпіла гордість. — «Явно, що подарунок, — думалось йому, — в подяку, чортяка, дарує!» І обняв би він цього єврея, і побив би його...

— Ваше благородіє, — почав єврей, підбадьорившись і усміхнувшись: — треба б за руським звичаєм, із поли в полу...

— От іще що вигадав! Єврей... а руські звичаї. Ей! хто там? Візьми коня, відведи на стайню. Та вівса йому засип. — Я зараз сам прийду, погляну. І знай: ім'я йому — Малек-Адель!

Чортопханов зійшов був на ганок, але круто повернувся на закаблуках, і, підбігши до єврея, міцно стиснув йому руку. Той нахилився й губи вже простяг, та Чортопханов відскочив назад і, промовивши півголосом: «Нікому не говори!», зник за дверима.

V

З того самого дня — головним ділом, головною турботою, радістю в житті Чортопханова став Малек-Адель. Він полюбив його так, як не любив самої Маші, прив'язався до нього дужче, ніж до Недопюскіна. Та й кінь же був! Огонь, справжній огонь, просто порох; — а статечність, як у боярина! — Невтомний, витривалий, куди хочеш його поверни, смирний; а прогудувати його нічого не варт: як нема нічого іншого, землю під собою гризе. Ходою йде — як на руках несе; риссю — мов у колісці гойдає, а поскаче, то й вітер його не догонить! Ніколи він не ухекається, бо віддушин багато. Ноги — сталеві; щоб він коли спіткнувся — такого і в згадках не було! Перескочити рів чи тин, — це йому за іграшку; а вже розумний який! На голос так і біжить, задравши голову; звелиш йому стояти, а сам підеш — він і не ворухнеться; тільки станеш вертатися, ледве-ледве заірже: «тут, мовляв, я». І нічого ото він не боїться: в самісіньку п'ятому, в хуртовину дорогу розшу-

кає; а чужому нізащо не піддається: зубами загризе! І собака не лізь до нього: враз передньою ніжкою по лобу його — цок! тільки він і жив. З амбіцією кінь: батіжком над ним хіба що для краси помахуй, а боронь боже його торкнути! — Та що там довго розводитись: — скарб, а не коняка!

Почне Чортопханов розмальовувати свого Малек-Аделя — звідки й слова беруться! Та вже як же ж він його пестив, голубив! — Шерсть на ньому вилискувала сріблом — та не старим, а новим, що з темним полиском; повести по ній долонею — мов бархат! Сідло, чепрачок, вуздечка, чисто вся зброя до того ладно була припасована, впорядкована, вчищена — бери олівець і малюй! Чортопханов — чого більше? сам, власноручно, і чубок заплітав своєму улюбленцеві, і гриву й хвіст мив пивом, і навіть копита не раз маззю мастив...

Бувало, сяде він на Малек-Аделя й поїде — не по сусідах — він з ними, як і раніш, не знався, — а через їхні поля, мимо садиб... Милуйтеся, мовляв, дурні, здалека! А то почує, що десь там полювання влаштовано, багатий пан у мисливське поле зібрався, — він негайно туди і гарцює віддалеки, на обрії, дивуючи всіх глядачів красою й швидкістю свого коня й близько до себе нікого не підпускаючи. Раз якийсь мисливець навіть погнався за ним з усією своєю челяддю; бачить він, що віддаляється від нього Чортопханов, і почав він гукати до нього з усієї сили, на всьому скаку: «Гей, ти! Слухай! Бери, що хочеш, за свого коня! Ти-сячі не пожалю! Жінку віддам, дітей! Бери останнє!»

Чортопханов раптом спинив Малек-Аделя. Мисливець прискакав до нього: — Батечку, --- кричить, — кажі: чого хочеш? Отець рідний!

— Коли ти цар, — промовив спроквола Чортопханов (а він зроду й не чув про Шекспіра), — подай мені усе твоє царство за мого коня, то й того не візьму! — Сказав, зареготав, підняв Малек-Аделя дибки, повернув його в повітрі на самих задніх ногах, мов дзигу — і марш-марш! Так і замигтів по стерні. А мисливець (князь, кажуть, був багатющий) шапку об землю та як упаде лицем у шапку! З півгодини так лежав.

І як же було Чортопханову не дорожити своїм конем? Чи не з його милості стала в нього знову перевага безсумнівна, остання перевага над усіма його сусідами?

VI

Тимчасом дні йшли, строк виплати наближався, а у Чортопханова не тільки двохсот п'ятидесяти карбованців, не було й п'ятидесяти. Що було робити, чим пособити? «Що ж? — вирішив він нарешті, — коли єврей не змилостивиться, не схоче ще почекати, віддам я йому будинок і землю, а сам — на коня і світ за очі! З голоду помру, а Малек-Аделя не віддам!» Хви-

лювався він дуже й навіть замислювався; та тут доля — вперше і востаннє — зглянулася на нього, усміхнулася йому: якась далека тітка, якої навіть ім'я було невідоме Чортопханову, залишила йому по духовному заповіту величезну, як на його погляд, суму, цілих дві тисячі карбованців! І одержав він ці гроші саме, як то кажуть, у пору: за день до приїзду єврея. Чортопханов мало не збожеволів з радості, але й не подумав про горілку: з того самого дня, як Малек-Адель потрапив до нього, він і краплі в рот не брав. Він побіг до стайні й поцілував свого друга з обох боків морди над ніздрями, де шкіра в коней бува така ніжна. — Тепер уже не розлучимось! — вигукував він, плещучи Малек-Аделя по шиї, під розчесаною гривною. Вернувшись додому, він відрахував і запакував у конверт двісті п'ятдесят карбованців. Потім помріяв, лежачи на спині й попалюючи люлечку, про те, як він використає решту грошей, — а власне, яких він дістане собак: справжніх костромських і обов'язково червоноперістих! Погомонів навіть з Перфишкою, якому пообіцяв новий козакин з жовтими басонами по всіх швах і ліг спати в найблагеннішому настрої.

Йому приверзся недобрий сон: нібито він виїхав на полювання, тільки не на Малек-Аделі, а на якійсь химерній тварині, наче на верблюді; назустріч йому біжить біла-біла як сніг лисиця... Він хоче змахнути арапником, хоче нацькувати на неї собаку, а замість арапника в руках у нього мочалка, і лисиця бігає перед ним і дразнить його язиком. Він зіскакує з свого верблюда, спотикається, падає... і падає просто до рук жандармові, що кличе його до генерал-губернатора, в якому він пізнає Яффа...

Чортопханов прокинувся. В кімнаті було темно: другі півні щойно проспівали...

Десь, далеко-далеко, проіржала коняка.

Чортопханов підвів голову... Ще раз почулося тонке-тонке ржання.

«Та чому ж так далеко? Батечки мої... Невже?»...

Чортопханов раптом весь похолодів, вмить скочив з ліжка, помацки знайшов чоботи, одяг, одягся — і, захопивши з-під подушки ключ від стайні, вискочив у двір.

VII

Стайня була на самому кінці двору; однією стіною вона виходила в поле. Чортопханов не відразу всунув ключ у замок — руки йому тремтіли — і не відразу повернув ключ... Він постояв нерухомо, затаївши подих: хоч би що ворухнулося за дверима! «Малешка! Малець!» гукнув він півголосом: тиша мертва! Чортопханов мимоволі смикнув ключа: двері рипнули й відчинилися... Виходить, були незамкнені. Він ступив через поріг — і

знову гукнув свого коня, цей раз повним ім'ям: Малек-Адель! Та не обізвався вірний товариш, тільки миша зашаруділа в соломі. Тоді Чортопханов кинувся до того з трьох стійл стайні, де містився Малек-Адель. Він попав просто в це стійло, хоч навкруги стояла така п'тьма, що хоч око виколи... Порожньо! Голова пішла обертом у Чортопханова; наче дзвін загув у нього під черепом. Він хотів сказати щось та тільки зашипів і, нишпорячи руками вгорі, вниз, по боках, задихаючись, з коліннями, що підгиналися, перебирався з одного стійла в друге... в третє, майже доверху набите сіном, штовхнувся в одну стіну, в другу, упав, перекотився через голову, підвівся і раптом прожогом вибіг через напіврозчинені двері у двір...

— Украли! Перфишка! Перфишка! Украли! — заревів він не своїм голосом.

Козачок Перфишка дзигною, в самій сорочці, вилетів з комірчини, де спав...

Наче п'яні, зіткнулися обое — і пан і його єдиний слуга, посеред двору; немов очманілі, закутилися вони один перед одним. Ні пан не міг розтлумачити, в чому була справа; ні слуга не міг зрозуміти, що від нього вимагалось. — «Біда! Біда!» белькотів Чортопханов. — «Біда! Біда!» повторював за ним козачок. «Ліхтар! подай, засвіти ліхтар! Огню! Огню!» вирвалось, нарешті, із завмираючих грудей Чортопханова. Перфишка кинувся в дім.

Але засвітити ліхтар, дістати огню було не легко; сірники тоді вважалися рідкістю на Русі; в кухні давно погасло останнє вугілля — і кресало і кремінь не скоро знайшлися й погано діяли. Скрегочучи зубами, Чортопханов вирвав їх з рук сторопілого Перфишки й став викрешувати вогонь сам: іскри сипалися щедро, а ще щедріше сипались прокльони й навіть стогнання, та губка або не запалювалася, або ж гасла, незважаючи на дружні зусилля чотирьох напружених щік і губів! Нарешті, хвилин через п'ять, не раніш, заблимав лойовий недогарок на дні розбитого ліхтаря, і Чортопханов, у супроводі Перфишки, кинувся в стайню, підняв ліхтар над головою, оглянувся...

Скрізь порожньо!

Він вискочив у двір, оббіг його по всіх напрямках — нема коня ніде! Тин навколо садиби Пантелея Єремійовича вже давно зруйнувався і в багатьох місцях похилився й припадав до землі... Поруч стайні він зовсім повалився на цілий аршин завширшки. Перфишка показав на це місце Чортопханову.

— Пане! гляньте сюди: цього сьогодні не було. Он і кілки стирчать із землі: мабуть, їх хтось вивернув.

Чортопханов підскочив з ліхтарем, повів ним по землі...

— Копита, копита, сліди підков, сліди, свіжі сліди! — забурмотів він скоромовкою. — Тут його перевели, тут, тут!

Він умить перескочив через тин і з криком: «Малек-Адель! Малек-Адель!» побіг просто в поле.

Перфишка залишився не знати чого біля тину. Ясне кружальце з ліхтаря швидко щезло з його очей, поглинуте густою пільмою беззоряної і безлунної ночі.

Все слабше й слабше лунали одчайдушні вигуки Чортопханова...

VIII

Зоря вже зайнялася, коли він повернувся додому. Подоби людської не було на ньому; грязь покривала увесь одяг, лице набрало хижого й страшного вигляду, похмуро й тупо дивилися очі. Сиплим шепотом прогнав він від себе Перфишку й замкнувся в своїй кімнаті. Він ледве тримався на ногах з утоми та не ліг у ліжку, а сів на стілець біля дверей і вхопився за голову.

— Украли!.. украли!..

Але яким чином умудрився злодій украсти вночі, із замкнутої стайні, Малек-Аделя? Малек-Аделя, що й удень нікого чужого до себе не підпускав — украсти його без шуму, без гуркоту? І чим з'ясувати, що жодний надвірний собака не гавкнув? Щоправда, їх було тільки два, молодих цуцика, та й ті з холоду й голоду в землю заривалися, а все ж таки!

«І що я тепер робитиму без Малек-Аделя? — думалося Чортопханову. — Останньої радості тепер я позбувся — прийшла пора вмирати. Другу коняку купити, — добре що гроші є? Та де таку другу коняку знайти?»

— Пантелею Єремійовичу! Пантелею Єремійовичу! — почувся боязкий голос за дверима.

Чортопханов схопився на ноги.

— Хто це? — закричав він не своїм голосом.

— Це я, козачок ваш, Перфишка.

— Чого тобі? Чи може знайшовся, додому прибіг?

— Ні, Пантелею Єремійовичу, а той єврей, що його про-

дав...

— Ну?

— Він приїхав.

— Го-го-го-го-го! — загогокав Чортопханов і враз розчинив

двері. — Тягни його сюди! тягни! тягни!

Перед раптовою появою розкуйовдженої, здичавілої постаті свого «благодійника» єврей, що стояв за спиною Перфишки, хотів був пуститись навіть, та Чортопханов за два стрибки наздогнав його і, мов тигр, учепився йому в горло.

— А! за грошима прийшов! за грошима! — захрипів він, наче не він душив, а його душили: — вночі украв, а вдень прийшов за грошима? Га? Га?

— Змилуйтесь, ва... ше благо... родіє, — застогнав був єврей.

— Кажи, де моя коняка? Куди ти її подів? Кому збув? Кажи ж, кажи, кажи!

Єврей уже й стогнати не міг; на посинілому його обличчі щез навіть вираз переляку. Руки опустилися й обвисли; все його тіло, люто струшуване Чортопхановим, хиталося вперед і назад, мов очеретина.

— Гроші я тобі заплачу, я тобі заплачу, повністю, до останньої копійки, — кричав Чортопханов, — а тільки я задушу тебе, як найпослідуше курча, коли ти зараз не скажеш мені...

— Та ви вже задушили його, пане, — смиренно зауважив козачок Перфишка.

Тоді тільки Чортопханов опам'ятався.

Він випустив шию єврея; той так і брязнув об підлогу. Чортопханов підхопив його, посадив на лаву, влив йому в горло склянку горілки — привів його до пам'яті. І, привівши його до притомності, розпочав з ним розмову.

Виявилось, що єврей найменшого уявлення не мав про покражу Малек-Аделя. Та й яка рація була йому красти коняку, яку він сам дістав для «найшановнішого Пантелея Єремійовича»?

Тоді Чортопханов повів його на стайню.

Вдвох вони обдивилися стійла, ясла, замок на дверях, перерили сіно, солому, перейшли потім у двір; Чортопханов показав євреєві сліди копит біля тину — і раптом ударив себе по стегнах.

— Стій! — крикнув він. — Ти де коняку купив?

— У Малоархангельському повіті, на Верхосенському ярмарку, — відповів єврей.

— У кого?

— У козака.

— Стій! Козак цей з молодих був чи старий?

— Середнього віку, статечна людина.

— А з себе який? З виду який? Напевне, справжній шахрай?

— Мабуть, шахрай, ваше благородіє.

— І що, як він тобі казав, шахрай отой, — він давно конем володів?

— Пам'ятається, казав, що давно.

— Ну, то й нікому було украсти, як тільки йому! Ти, поміркуй, слухай, стань сюди... як тебе звуть?

Єврей стрепенувся й зирнув своїми чорними очима на Чортопханова.

— Як мене звуть?

— Егеж, яка твоя кличка?

— Мошель-Лейба.

— Ну, поміркуй, Лейбо, друже мій — ти розумна людина — кому, як не старому хазяїнові, дався б Малек-Адель до рук? Адже він і осідлав його, і загнуждав, і попону з нього зняв — он вона на сіні лежить!.. Просто, як дома порядкував! Адже кожного іншого, не хазяїна, Малек-Адель зім'яв би під ноги! Гвалт би здійняв такий, усе б село переполохав. Згоден ти зі мною?

— Згоден-то згоден, ваше благородіє...

— Ну, то, значить, треба насамперед розшукати того козака!
— Та як же розшукати його, ваше благородіє? Я його всього тільки разочок і бачив і де ж він тепер, і як його звуть? Ай, ай, ай! — додав єврей, тужно струшуючи патлами.

— Лейбо! — закричав раптом Чортопханов. — Лейбо, подивись на мене! Адже я розум втратив, як не свій!.. Я руки на себе накладу, якщо ти мені не допоможеш.

— Та як же я можу...

— Поїдемо зі мною — і будемо злодія того розшукувати!

— Та куди ж ми поїдемо?

— По ярмарках, по великих трактах, по малих трактах, по конокрадах, по містах, по селах, по хуторах — скрізь, скрізь! А про гроші ти не турбуйся: я, брат, спадщину одержав! Останню копійку просаджу, а вже здобуду свого друга. І не втече від нас козак, лиходій наш! — Куди він — туди й ми! Він під землю — і ми під землю! — Він до диявола — а ми до самісінького сатани!

— Ну, навіщо ж до сатани, — зауважив єврей, — можна й без нього.

— Лейбо! — підхопив Чортопханов. — Лейбо, ти хоч і єврей і віра твоя погана — а душа в тебе краще іншої християнської! Зглянься ти на мене! Самому мені їхати нічого, сам я цього діла не здолаю. Я гарячка, а ти — голова, золота голова! Плем'я ваше вже таке: без науки до всього дійшло! Ти, може, вагаєшся: звідкіля, мовляв, у нього гроші? Ходимо до мене в кімнату — я тобі й гроші всі покажу. Візьми їх, хрест із ший візьми — тільки віддай мені Малек-Аделя, віддай, віддай!

Чортопханов тремтів, як у пропасниці: піт градом котився з його обличчя — і, мішаючись із слюзами, губився в його вусах. Він потискував Лейбі руки, він благав, він мало не цілував його... Він дійшов до несамовитості. Єврей спробував був заперечувати, запевнювати, що йому аж ніяк не можна відлучитися, що в нього справи... Куди! Чортопханов і слухати нічого не хотів. Нічого було робити; згодився бідний Лейба.

Другого дня Чортопханов разом з Лейбою виїхав з Безсонова селянським возом. Єврей був з виду трохи збентежений, тримався однією рукою за полудрабок і підскакував усім своїм кволим тілом на труському сидінні, другу руку він тулив до пазухи, де в нього лежала пачка асигнацій, загорнутих в газетний папір; Чортопханов сидів, мов істукан, тільки очима поводив навколо і дихав повними грудьми; за поясом у нього стирчав кинджал.

— Ну, лиходію-розлучнику, бережися тепер! — пробурмотів він, виїхавши на битий шлях.

Дім свій він доручив козачку Перфишці й бабі-куховарці, глухій і старій жінці, якій він дав притулок з жалості.

— Я до вас вернуся на Малек-Аделі, — гукнув він їм на прощання, — або вже зовсім не вернуся!

— Ти б хоч заміж за мене пішла, чи що! — пожартував Перфишка, штовхнувши куховарку ліктем убік. — Все одно нам пана не діддатися, а то з нудьги пропадеш!

IX

Минув рік... цілий рік: жодної звістки про Пантелея Єремійовича не доходило. Куховарка вмерла; сам Перфишка намірявся вже покинути дім та вирудитись до міста, куди його переманював двоюрідний брат, що жив підмайстром у перукаря, — коли раптом пішла чутка, що пан вертається! Парафіяльний дякон одержав від самого Пантелея Єремійовича листа, в якому той повідомляв його про свій намір приїхати в Беззонове й прохав його попередити челядь — для влаштування належної зустрічі. Слова ці Перфишка зрозумів так, що треба, мовляв, хоч порох трошечки постирати — а втім, великої віри до правдивості звістки він не мав; довелося йому, проте, впевнитися, що дякон сказав правду, коли, кілька днів по тому, Пантелей Єремійович, власною персоною, з'явився на дворі садиби, верхом на Малек-Аделі.

Перфишка кинувся до пана — і, притримуючи стремено, хотів був допомогти йому злізти з коня; та той зіскочив сам і, кинувши навколо переможний погляд, голосно гукнув: «Я сказав, що розшукаю Малек-Аделя — і розшукав його, на злість ворогам і самій долі!» Перфишка підійшов до його ручки, та Чортопханов не звернув уваги на старанність свого слуги. Ведучи за собою Малек-Аделя на повіді, він попрямував великими кроками до стайні. Перфишка пильніше подивився на свого пана — і злякався: «Ох, як же він схуд і постарів протягом року — і лице яке стало строге й суворе!» А здається, треба було б Пантелеєві Єремійовичу радіти, що от, мовляв, досяг-таки свого; та він і справді радів... і все ж Перфишка злякався, навіть моторошно йому стало. Чортопханов поставив коня в старе його стійло, злегенька поплескав його по крупу й промовив: «Ну, от ти й знову дома! Гляди ж!..» Того ж дня він найняв надійного сторожа з безтяглових бурлаків, помістився знову в своїх кімнатах і зажив, як раніш...

Не зовсім, однак, як раніш... Та про це — далі.

Другого дня після свого повернення Пантелей Єремійович покликав до себе Перфишку і, не маючи іншого співбесідника, заохотився розповідати йому — не втрачаючи, звісно, почуття власної гідності і басом — як йому пощастило відшукати Малек-Аделя. Протягом розповіді Чортопханов сидів обличчям до вікна й палив люльку з довгим мундштуком; а Перфишка стояв на порозі в дверях, заклавши руки за спину — й, шанобливо поглядаючи на потилицю свого пана, слухав оповідання про те, як після довгих марних спроб і роз'їздів, Пантелей Єремійович, нарешті, потрапив у Ромен на ярмарок, уже сам, без єврея Лейби, який, через слабку вдачу, не витримав і втік від нього; як, на п'ятий день, уже збираючись виїхати, він востаннє пішов по рядах возів і рап-

том між трьома іншими кіньми, прив'язаними до рептуха, — побачив Малек-Аделя! Як він одразу ж його пізнав — і як Малек-Адель його пізнав, став ржати і рватись і рити копитом землю. — І не в козака він був, — вів далі Чортопханов, усе не повертаючи голови і тим самим басовим голосом, — а в цигана-барішника; я, звісно, одразу ж признав свою коняку й захотів силою її вернути; та животина-циган зарепетував, мов ошпарений, став божитися на всю площу, що купив коняку в другого цигана, і свідків хотів доставити... Я плюнув — і заплатив йому гроші: чорт із ним зовсім! Мені найголовніше те дорого, що я друга свого розшукав і душу свою заспокоїв. А то от я в Карачовському повіті, за словами єврея Лейби, вчепився був у козака, — за свого злодія його прийняв і всю пику йому побив; а козак той, виявилось, був попівцем і за ганьбу зідрав з мене сто двадцять карбованців. Ну, та гроші річ наживна, а головне: Малек-Адель знов у мене! Я тепер щасливий, буду тишитися спокоєм. А для тебе, Порфире, одна інструкція: як тільки ти, боронь боже, побачиш в околицях козака, ту ж мить, не кажучи й слова, біжи й неси мені рушницю, а я вже знатиму, що мені робити!

Так казав Пантелей Єремійович Перфишці; так висловлювалися його вуста; та на серці в нього не було так спокійно, як він запевнював.

Леле! в глибині своєї душі він не зовсім був певен, що приведений ним кінь був справді Малек-Адель.

Х

Настав важкий час для Пантелея Єремійовича. Власне спокоєм він тишився менше за все. Щоправда, випадали гарні дні: виниклі в ньому сумніви здавалися йому дурницею; він одгонив безглузду думку, мов уїдливу муху, і навіть сміявся сам із себе; та випадали також погані дні: невідступна думка знову починала потай точити й скребти його серце, як миша під підлогою, — і він мучився гостро й таємно. Протягом пам'ятного дня, коли він розшукав Малек-Аделя, — Чортопханов почував саму тільки блаженну радість... та другого ранку, коли він під низенькою повіткою постійного дворика став сідлати свою знахідку, близько якої провів всю ніч, — щось уперше кольнуло його. Він тільки головою мотнув, проте сім'я було вже посіяно. Протягом поворотної подорожі додому (вона тривала з тиждень) сумніви в ньому виникали рідко: вони стали дужчі й наявніші, як тільки він повернувся в своє Безсонове, як тільки опинився в тому місці, де жив попередній, безсумнівний Малек-Адель... Дорогою він їхав більше ступою, перевальцем, поглядав по сторонах, попалював тютюн із коротенького мундштука і ні про що не міркував, хіба візьме та й подумає про себе: «Чортопханови чого захочуть — уже доб'ються! дзуськи!» і усміхнеться; ну, а з приїздом додому пішло вже зов-

сім інше. Все це він ховав, звісно, про себе; саме тільки самолюбство не дозволило б йому виявити свою внутрішню тривогу. Він би «перервав пополам» кожного, хто б хоч здалека натякнув на те, що новий Малек-Адель, здається, не старий; він приймав поздоровлення з «щасливою знахідкою» від небагатьох осіб, що з ними доводилося йому стикатися; та він не шукав цих поздоровлень, він більше ніж раніш уникав зустрічей з людьми — ознака погана! Він майже завжди, коли можна так висловитись, екзаменував Малек-Аделя; їхав на ньому кудись якнайдалше в поле й ставив його на пробу; або входив крядькома в стайню, замикав за собою двері й, ставши перед самою головою коня, заглядав йому в вічі, питав пошепки: «Чи це ти? Чи ти? Чи ти?...» або мовчки його розглядав, та так пильно, цілими годинами, то радіючи й бурмочучи: «Так! він! звісно, він!» — то вагаючись і навіть розгублюючись.

І не так бентежили Чортопханова фізичні несхожості цього Малек-Аделя з тим... а втім, їх нараховувалося небагато: в того хвіст і грива були начебто рідші, й вуха гостріші, й бачки коротші, й очі світліші — та це все могло тільки так здаватись; а бентежили Чортопханова несхожості, так би мовити, моральні. Звички в того були інші, вся поведінка не та. Наприклад: то й Малек-Адель щоразу оглядався й легенько ржав, як тільки Чортопханов увіходив до стайні, а це й жував собі сіно, мов його це не обходило, або дрімав, похнюпивши голову. Обидва не ворушилися з місця, коли хазяїн зіскакував з сідла: але то й, коли його кликали, відразу йшов на голос, а це й стояв собі, мов пень. То й скакав так само швидко, але плигав вище й далі; цей ступою ішов вільніше, а риссю труськіше — і «хляпав» іноді підковами, тобто стукав задньою об передню: за тим ніколи такого сорому не помічалося — боронь боже! Це й, думалося Чортопханову, все вуха шулить, безглуздо так, а то й, навпаки: закладе одно вухо назад — та так і тримає — хазяїна спостерігає. То й, бувало, як побачить, що біля нього нечисто — відразу задньою ногою цок у стінку стійла: а цього байдуже — хоч по саме черево навали йому гною. То й, коли, наприклад, проти вітру його поставити, — одразу всіма легенями зігхне й стріпонецься, а це й раз у раз тільки попірхує; того вогкість дощова непокоїла — цього вона байдуже... Грубіший цей, грубіший! І приємності нема, як у того, і тугий на поводи, що й говорити! Та була коняка мила, а ця...

Ось що думалося іноді Чортопханову, і гірко було йому з тих дум. Зате, іншим часом — пустить він свого коня шодуху по шойно зораному полю або примусить його зіскочити на самісіньке дно розмитої яруги і вискочити знову по самій кручі, і завмирає в ньому серце з захоплення, голосне гакання виривається з грудей, і знає він, знає напевне, що під ним справжній, безсумнівний Малек-Адель, бо яка інша коняка спроможна зробити те, що робить ця?

Проте й тут не обходилося без гріха й біди. Тривалі розшуки

Малек-Аделя забрали в Чортопханова багато грошей; про костромських собак він уже не думав і їздив по околицях, як і раніш, сам один. От, одного ранку, Чортопханов, верст за п'ять від Безсонова, наткнувся на те саме князівське полювання, перед яким він так по-молодецькому гарцював років з півтора тому. І треба ж було статися такому випадкові: як і в той день, так і тепер — русак візьми та й вискочи перед собаками з-під межі на косогорі. — Ату його, ату! Вся охота так і помчала, і Чортопханов помчав теж, — тільки не разом з нею, а кроків на двісті від неї стороною, точнісінько так, як і тоді. Величезний водорий криво перерізав косогір і, піднімаючись вище й вище, поступово звужуючись, перетинав шлях Чортопханову. Там, де йому доводилося перестрибнути його — і де він півтора роки тому справді перестрибнув його, в ньому все ще було кроків вісім ширини та сажнів зо дві глибини. В передчуванні тріумфу, так чудесно повтореного тріумфу, — Чортопханов заготовив переможно, потряс нагаєм, — мисливці скакали, а самі очей не зводили з хвацького верхівця — кінь його летів стрілою, ось уже водорий перед самим носом, — ну ж, ну, враз, як тоді!..

Та Малек-Адель круто вперся, вильнув ліворуч і поскакав в з д о в ж кручі, хоч як смикав йому Чортопханов голову набік, до водорія...

Злякався, значить, не понадіявся на себе!

Тоді Чортопханов, увесь палаючи з сорому й гніву, ледве не плачучи, опустив поводи й погнав коня просто вперед, угору, геть, геть від тих мисливців, щоб тільки не чути, як вони знущаються з нього, щоб тільки зникнути швидше з їх клятих очей!

З посіченими боками, увесь облитий піною, примчав додому Малек-Адель, і Чортопханов відразу ж замкнувся в себе в кімнаті.

— Ні, це не він, це не друг мій! Той би шию зламав, а мене б не зрадив!

ХІ

Остаточо «дконав», як кажуть, Чортопханова такий випадок. Верхи на Малек-Аделі пробрався він якось задвірками попівської слобідки біля церкви, що в її парафії було й сільце Безсонове. Насунувши на очі папаху, згорбившись і опустивши на луку сідла обидві руки, він повільно посувався вперед; на душі в нього було нерадісно й сумно. Раптом хтось його окликнув.

Він спинив коня, підвів голову й побачив свого кореспондента, дякона. З бурим капелюхом на бурому, заплетеному в кіску волоссі, одягнений у жовтуватий китайковий каптан, підперезаний значно нижче талії голубеньким обривочком, служитель вівтаря вийшов свої ожередки оглянути і, улицезрівши

Пантелея Єремійовича, визнав своїм обов'язком висловити йому свою пошану — та, до речі, хоч дещо в нього випросити. Без такої потайної думки, як відомо, духовні особи з мирянами не заговороють.

Та Чортопханову було не до диякона; він ледве відповів на його привітання і, промугикавши щось крізь зуби, вже змахнув нагайкою...

— А кінь який у вас багатющій! — поспішив додати диякон: — от уже справді можна віддати честь. Істинно: ви муж розуму чудового; просто: яко лев! — Отець диякон уславився красномовством, чим дуже досаджував отцю-попові, який не володів даром слова: навіть горілка не розв'язувала йому язика.— Одного живота ви, через лихих людей, втратили, — провадив далі диякон, — і ніяк не підупавши духом, а, навпаки, ще й більше покладаючись на промисл божий, придбали собі другого, аж ніяк не гіршого, а мабуть, що навіть і кращого... бо...

— Що ти брешеш? — похмуро перебив Чортопханов. — Який такий другий кінь? Це той самий; це Малек-Адель... Я його розшукав. Базікає попусту...

— Е! е! е! е! — промовив з розстановкою, ніби із зволіканням, диякон, граючися пальцями в бороді й оглядаючи Чортопханова своїми світлими, жадібними очима. — Як же так, пане? Коня ж вашого украдено, дай боже пам'ять, минулого року, тижнів зо два після покрови, а тепер у нас кінець листопада.

— Ну, так, то що ж з цього?

Диякон усе ще грався пальцями в бороді.

— Значить, відтоді рік із лишком минув, а кінь ваш, як тоді був сірий у яблука, так і тепер; навіть, наче темніший став. Як же так? Сірі ж коні за рік набагато білішають.

Чортопханов здригнувся... немов хто рогатиною штовхнув його проти серця. І справді: сіра ж масть міняється! Як це йому така проста думка досі не впала в голову?

— Пучок анафемський! одчепися! — гаркнув він раптом, шалено блимнувши очима і вмить зник з очей здивованого диякона.

Ну! всьому кінець!

От коли справді всьому кінець, усе лопнуло, останню карту бито! Усе враз завалилося з одного цього слова: «біліють»!

Сірі коні біліють!

Лети, лети, клятий! Від цього слова не втечеш!

Чортопханов примчав додому й знову замкнувся на ключ.

ХІІ

Що ця погана шкапа не Малек-Адель, що між нею й Малек-Аделем не існувало найменшої подібності, що кожна хоч трохи путня людина повинна була з першого разу це побачити, що

він, Пантелей Чортопханов, найпошлішим чином обдурився — ні! що він навмисне обдурив самого себе, напустив на себе цей туман — у всьому цьому вже не залишалось ані найменшого сумніву!

Чортопханов ходив вперед і назад по кімнаті, однаково повертаючися на п'ятках біля кожної стіни, як звір у клітці. Самолюбство його страждало нестерпно; та не один біль враже-ного самолюбства мучив його: розпач опанував його, злість ду-шила його, жадоба помсти в ньому запалювалась. Але проти кого? Кому помститись? Євреєві, Яффу, Маші, дяконові, зло-дієві-козакові, всім сусідам, усьому світові, самому собі, нареш-ті? Розум його мутився. Остання карта бита! (Це порівняння йому подобалось.) І він знову найнікчемніший, найнікчемніший з людей, загальне посміховище, блазень мерзенний, зарізаний дурень, об'єкт глузування — для дякона!! Він уявляв, він ясно уявляв собі, як цей гидкий пучок стане розповідати про сіру коняку, про дурного пана... О, прокляття!!.. Даремно Чортопха-нов намагався утихомирити роздратовану жовч; даремно він намагався переконати себе, що ця... коняка, хоч і не Малек-Адель, однак все-таки... добра, і може багато років прослужити йому; він тут же з люттю відштовхував від себе геть цю думку, немов в ній була нова образа для т о г о Малек-Аделя, перед яким він і без того вважав себе за винуватого... Ще б пак! Цього одра, цю шапину він, як сліпий, як телепень, прирівняв до Малек-Аделя! А щодо того, що ця шакапа могла ще прислужи-тися йому... та хіба ж він коли-небудь сяде на неї верхи? Ні-защо! Ніколи!!.. Татаринів їй віддати, собакам на їжу — ін-шого вона не варта... Еге! Отак найкраще!..

Години дві з лишком ходив Чортопханов по своїй кімнаті.

— Перфишко! — скомандував він раптом. — Цієї ж хвили-ни сходи до шинку; піввідра горілки принеси. Чуєш? Піввідра, та хутко! Щоб горілка цю ж мить тут у мене на столі стояла.

Горілка не забарилась з'явитися на столі Пантелея Єремійо-вича, і він почав пити.

XIII

Хто б тоді подивився на Чортопханова, хто б міг бути свід-ком тієї похмурої лютості, з якою він спорожнював склянку за склянкою — той, напевне, відчув би мимоволі страх. Ніч наста-ла; лойова свічка тьмяно горіла на столі. Чортопханов перестав тинятися з кутка в куток; він сидів, увесь червоний, з помутні-лими очима, які він то опускав на підлогу, то вперто спрямову-вав на темне вікно; вставав, наливав собі горілки, випивав її, знову сідав, знову впивався очима в одну точку й не ворушив-ся — тільки дихання його частішало, і обличчя дедалі більше червоніло. Здавалось, у ньому визрівало якесь рішення, що його

самого бентежило, але до якого він поступово звикав; одна й та сама думка невідступно й безупинно насувалась усе ближче й ближче, один і той самий образ вимальовувався все виразніше й виразніше попереду, а в серці, під розпалюючим натиском важкого хмелю, роздратування злости вже змінювалось почуттям озвірілості, і зловісна усмішка з'являлась на губах...

— Ну, однак, пора! — промовив він якимсь діловим, майже нудьгуючим тоном: — годі баритись!

Він випив останню склянку горілки, взяв над ліжком пістолет — той самий пістолет, з якого вистрілив у Машу, зарядив його, поклав про «всякий випадок», кілька пістонів у кишеню — і попростував до стайні.

Сторож побіг було до нього, коли він почав відчиняти двері, але він крикнув на нього: «Це я! Не бачиш? Іди геть!» Сторож відступив трохи набік. «Спать іди! — знову крикнув на нього Чортопханов: — нема чого тобі тут стерегти! Ото диво, скарб який!» Він увійшов до стайні. Малек-Адель... фальшивий Малек-Адель лежав на підстилці. Чортопханов штовхнув його ногою, промовив: «Уставай, гаво!» Потім одв'язав недоуздок від ясел, зняв і кинув на землю попону — і, грубо повернувши в стійлі слухняного коня, вивів його геть у двір, а з двору в поле, на великий подив сторожа, що ніяк не міг збагнути, куди це пан вирушає вночі, з незагнudzаним конем на повіді? Запитати його — він, розуміється, не наважився, а тільки проводив його очима, доки він не зник на звороті шляху, що веде до сусіднього лісу.

XIV

Чортопханов ішов великими кроками, не зупиняючись і не озираючись; Малек-Адель — будемо звати його цим ім'ям до кінця — покійно ступав слідом за ним. Ніч була досить ясна; Чортопханов міг розпізнати зубчастий обрис лісу, що чорнів попереду суцільною плямою. Охоплений нічним холодом, він напевне б захмілів від випитої ним горілки, коли б... коли б не інший, сильніший хміль, що опанував його всього. Голова його обважніла, кров розкотисто стукотіла в горло й вуха, але він твердо йшов і знав, куди йшов.

Він вирішив забити Малек-Аделя; цілий день він тільки про це й думав... Тепер він вирішив!

Він ішов на цю справу не те, щоб спокійно, а самовпевнено, безповоротно, як іде людина, що підкоряється почуттю обов'язку. Йому ця «річ» здавалась зовсім «простою»: знищивши самозванця, він одразу розквітається з «усім», і самого себе покарає за дурість, і перед справжнім своїм другом виправдається, і цілому світові доведе (Чортопханов дуже клопотався за «цілий світ»), що з ним жартувати не можна... А головне: самого себе він знищить разом із самозванцем, бо навіщо йому ще

жити? Як усе це вкладалося в його голову, і чому все це йому видавалося таким простим — пояснити не легко, хоч і не зовсім неможливо: скривджений, самотній, без близької душі людської, без копійки мідної, та ще з кров'ю, запаленою горілкою, він перебував у стані, близькому до божевілля, а немає сумніву в тому, що в найбезглуздіших витівках людей збожеволілих є, на їхній погляд, свого роду логіка і навіть право. Щодо права свого Чортопханов у всякому разі був цілком упевнений; він не вагався, він поспішав виконати присуд над винним, не усвідомлюючи, проте, як слід: кого він, власне, називав цим ім'ям? Правду казати, він мало міркував над тим, що збирався робити. «Треба, треба покінчити, — ось що він говорив сам собі, тупо і строго: — покінчити треба!»

А без вини винуватий трюхав покірно тюпцем за його спиною... Та в серці Чортопханова не було жалю.

XV

Недалеко від узлісся, куди він привів свого коня, був великий ярок, що наполовину заріс дубовим чагарником. Чортопханов спустився туди... Малек-Адель спіткнувся й мало не впав на нього.

— Чи ж не задушити мене хочеш, проклятий! — вигукнув Чортопханов, — і, наче захищаючись, вихопив пістолет з кишені. Вже не озлоблення відчував він, а ту особливу здерев'янілість почуття, яка, кажуть, опановує людину перед заповіданням злочину. Але власний голос злякав його — так дико пролунав він під накриттям темного гілля, в гнилій і важкій волові лісного яру! До того ж, у відповідь на його вигук, якийсь великий птах зненацька затріпотів у верховині дерева над його головою... Чортопханов здригнувся. Немов він збудив свідка свого діла — і де ж? у цьому глухому місці, де він не повинен був зустріти жодної живої істоти.

— Йди геть, чорте, на всі чотири сторони! — промовив він крізь зуби — і, випустивши повід Малек-Аделя, з розмаху вдарив його по плечу держакон пістоля. Малек-Адель негайно повернув назад, видерся з яру... і побіг. Та не довго чувся стукіт його копит. Вітер, що знявся, змішував і заглушав усі звуки.

В свою чергу Чортопханов повільно виврався з яру, досяг узлісся й побрів дорогою додому. Він був незадоволений з себе: тягар, який він відчував у голові, в серці, поширився на всі його члени; він ішов сердитий, темний, незадоволений, голодний, немов хто скривдив його, відняв у нього здобич, їжу...

Самогубцеві, що йому не дали здійснити свій намір, знайомі подібні відчуття.

Раптом щось штовхнуло його ззаду, поміж плечима. Він озирнувся... Малек-Адель стояв посеред шляху. Він прийшов

слідом за своїм господарем, він торкнув його мордою... доповів про себе...

— Ага! — крикнув Чортопханов, — ти сам, сам по смерть прийшов! Так на ж!

Миттю він вихопив пістолет, звів курок, приклав дуло до лоба Малек-Аделя, вистрілив.

Бідний кінь метнувся вбік, звився на диби, відскочив кроків на десять і раптом важко звалився й захропів, конвульсійно качаючись по землі...

Чортопханов затиснув собі вуха обома руками і побіг. Коліна підгинались під ним. І хміль, і лють, і тупа самовпевненість — усе вилетіло разом. Залишилось одно відчуття сорому й неподобства — та усвідомлення, усвідомлення безсумнівне, що цього разу він і з собою покінчив.

XVI

Тижнів шість по тому козачок Перфишка визнав за потрібне зупинити станового пристава, що проїжджав повз Безсонівську садибу.

— Чого тобі? — спитав доглядач порядку.

— Зайдіть, будь ласка, ваше благородіє до нас у дім, — відповів козачок, низько вклонившись: — Пантелей Єремійович, здається, помирати збирається; так от я й боюсь.

— Як? помирати? — перепитав становий.

— Точно так. Спочатку вони кожнісінького дня горілку пили, а тепер-от у постіль злягли і вже дуже вони схудли. Я так думаю, що вони тепер і розуміти нічого не розуміють. Без язика зовсім.

Становий зліз з воза.

— Що ж ти, по священника принаймні, сходиш? Сповідався твій пан? Причастився?

— Та ні ж бо, ні.

Становий насупився.

— Як же це ти, братіку? Хіба ж так можна, — га? Хіба ти не знаєш, що за це... відповідальність буває велика, — га?

— Та я їх і позавчора, і вчора питав, — підхопив сторопілий козачок, — чи не накажете, кажу, Пантелею Єремійовичу, за священником збігати? — Мовчи, каже, дурню. Не в свою справу не совайся. А сьогодні, як я почав доповідати — тільки глянули на мене — та усом повели.

— І багато він пив горілки? — спитав становий.

— Дуже багато! Та ви вже зробіть ласку, ваше благородіє, зайдіть до нас у кімнату.

— Ну, веди! — пробурчав становий і пішов слідом за Перфишкою.

Дивне видовище на нього чекало.

У затильній кімнаті будинку, вогкій і темній, на вбогому ліжку, вкритому конячою попоною, з кошлатою буркою замість подушки, лежав Чортопханов, уже не блідий, а жовтувато-зелений, якими бувають мерці, з запалими очима під вилискуючими повіками, із загостреним, та все ще червонуватим носом під скуйовдженими вусами. Лежав він одягнений у свій незмінний архалук з патронами на грудях і в черкеських синіх шароварах. Папаха з малиновим верхом закривала йому лоб до самісіньких брів. В одній руці Чортопханов тримав мисливську нагайку, в другій — шитий кисет, останній подарунок Маші. На столі біля ліжка стояв порожній штоф, а в головах, приколоті шпильками до стіни, виднілися два акварельних малюнки: на одному, наскільки можна було уявити, була намальована товста людина з гітарою в руках — мабуть, Недопюскін; другий зображав верхівця, що скаче. Кінь був подібний до тих казкових тварин, що їх малюють діти на стінах та парканах; але старанно відтушовані яблука його масті та патрони на грудях верхівця, гострі носки його чобіг і величезні вуса не залишали сумніву: цей малюнок повинен був зображати Пантелея Єремійовича верхи на Малек-Аделі.

Здивований становий не знав, що робити. Мертва тиша панувала в кімнаті. «Та ж він уже сконав», подумав він і, підвищивши голос, промовив: — Пантелею Єремійовичу! А Пантелею Єремійовичу!

Тоді сталось щось надзвичайне. Очі Чортопханова повільно розплющилися, згаслі зіниці зрушилися спочатку справа наліво, потім зліва направо, зупинилися на відвідувачеві, побачили його... Щось замерехтіло в їхній тьмяній білині, якась подоба погляду виявилася в них; посинілі губи поступово розклеїлися й почувся сиплий, уже немов гробовий голос:

— Стовповий дворянин Пантелей Чортопханов помирає; хто може йому перешкодити? Він нікому не винен, нічого не вимагає... Облиште його, люди! Ідіть!

Рука з нагайкою спробувала підвестись... Даремно! Губи знову злиплися, очі заплющилися — і, як раніше, лежав Чортопханов на своєму твердому ліжку, витягнувшись крижем і зсунувши підшови.

— Повідомиш, коли сконає, — прошепотів, виходячи з кімнати, становий до Перфишки: — а за попом, я гадаю, сходити й зараз можна. Треба ж порядку дотримувати... соборувати його.

Перфишка того ж дня сховався за попом; а наступного ранку йому довелося повідомити станового: Пантелей Єремійович помер тієї ж ночі.

Коли його ховали, домовину його проводжали двоє: козачок Перфишка та Мошель-Лейба. Звістка про смерть Чортопханова якимсь чином дійшла до єврея — і він не забув віддати останню шану своєму благодійникові.

ЖИВІ МОЩІ

Край ти руського народу —
Рідний край довготерпіння!
Ф. Т ю т ч е в.

Французьке прислів'я каже: «сухий рибалка і мокрий мисливець — сумне видовище». Не мавши ніколи пристрасті до рибальства, я не можу міркувати про те, що відчуває рибалка в хорошу ясну погоду і наскільки, в негоду, задоволення, що він зазнає від великої здобичі, переважає неприємність бути мокрим. Але для мисливця дощ — справжнє лихо. Саме такого лиха зазнали ми з Ермолаєм під час одної з наших поїздок на тетерюків до Бельовського повіту. Від самісінького ранку дощ не вгавав. Чого тільки ми не робили, щоб його позбутися! І гумові плащики мало не на самісіньку голову надягали, і під дерева ставали, щоб якнайменше капало... Непромокальні плащики, не кажучи вже про те, що вони заважали стріляти, пропускали воду найбезсоромнішим чином; а під деревами, справді, напочатку начебто й не капало, але потім вода, що зібралася на листі, раптом проривалася, кожна гілка обдавала нас, як з дощової ринви, холодний струмочок потрапляв під галстук і стікав вздовж спинного хребта... А це вже останнє діло! — як висловлювався Ермолай. — Ні, Петре Петровичу, — вигукнув він, нарешті. — Так не можна! Не можна сьогодні полювати. Собакам чуття заливає, рушниці осікаються... Пху! Задача!

— Що ж робити? — спитав я.

— А ось що. Поїдемо до Олексіївки. Ви, може, не знаєте — хутірець є такий, — матінці вашій належить; верст за вісім звідсіль. Переночуємо там, а завтра...

— Сюди повернемось?

— Ні, не сюди... Мені за Олексіївкою місця знайомі... набагато кращі, ніж тутешні, для тетерюків!

Я не став розпитувати мого вірного супутника, чому він не повів мене прямо до тих місць, і того ж дня ми добралися до матусиного хутірка, про існування якого я, признатися, до того часу й не підозрівав. На цьому хутірку виявився флігельок,

дуже ветхий, але нежилий і тому чистий; я провів у ньому досить спокійну ніч.

Наступного дня я прокинувся ранесенько. Сонце щойно встало; на небі не було жодної хмаринки, все навколо блищало сильним подвійним блиском: блиском молодого вранішнього проміння і вчорашньої зливи. Доки мені запрягали тарадайку, я вийшов поблукати в невеликому, колись фруктовому, а нині здичавілому саду, що з усіх країв обступив флігельок своєю пахучою, соковитою глушиною. Ах, як було добре на вільному повітрі, під ясним небом, де тріпотіли жайворонки, звідки сипався срібний бісер їхніх дзвінких голосів! На крилах своїх вони, певно, понесли краплини роси, і пісні їхні здавалися зрошеними росю. Я навіть шапку зняв з голови і дихав радісно всіма грудьми... На схилі неглибокого яру, біля самісінького тину, виднілась пасіка; вузька стежка вела до неї, звиваючись гадючкою поміж суцільними стінами бур'яну й кропиви, над якими здіймалися, бог знає звідки занесені, гостроверхі стеблини темнозелених конопель.

Я попростував цією стежкою; дійшов до пасіки. Поруч неї стояв плетений сарайчик, так званий амщанець, де складають вулики на зиму. Я заглянув у напіввідчинені двері: темно, тихо, сухо; пахне м'ятою, маточником. У кутку прилаштовано підмостки, і на них, прикрита ковдрою, якась маленька постать... Я пішов було геть...

— Пане, а пане! Петре Петровичу! — почувся мені голос, слабкий, повільний і сиплий, як шелестіння болотяної осоки.

Я зупинився.

— Петре Петровичу! Підійдіть, будь ласка! — повторив голос. Він долітав до мене з кутка, з тих, помічених мною, підмостків.

Я наблизився — і остовпів від здивування. Передо мною лежала жива людська істота, але що це було таке?!

Голова зовсім висохла, стала бронзовою, — викапана ікона старовинної роботи; ніс вузький, як лезо ножа; губ майже не видно, — тільки зуби біліють і очі, та з-під хустини вибиваються на лоб рідкі пасма жовтого волосся. Біля підборіддя, на складці коври, рухаються, кволо перебираючи пальцями, немов паличками, дві малесеньких руки теж бронзового кольору. Я придивляюсь пильніше: обличчя не тільки не потворне, навіть гарне, — але страшне, незвичайне. І тим страшнішим видається мені це обличчя, що на ньому, на його металевих щоках, я бачу — силкується... силкується і не може розпливитися усмішка.

— Ви мене не пізнаєте, пане? — прошепотів знову голос; він немов випаровував з губів, що ледве ворушилися. — Та й де там пізнати! Я — Лукерія... Пам'ятаєте, що хороводи у вашої матінки в Спаському водила, пам'ятаєте, заспівувачкою була?

— Лукерія? — вигукнув я. — Чи ж це ти? Чи може це бути?

— Я, так, пане, я. Я — Лукерія!

Я не знав, що сказати, і, як приголомшений, дивився на це темне, непорушне обличчя з зосередженими на мені ясними й мертвотними очима. Чи ж може це бути? Ця мумія — Лукерія, перша красуня серед усієї нашої челяді, — висока, огрядна, біла, рум'яна, — реготуха, танцюристка, співачка! Лукерія, розумниця Лукерія, до якої залицялись усі наші молоді хлопці, за якою я сам потайки зітхав, я — шістнадцятирічний хлопчик!

— Змилуйся, Лукерія, — промовив я, нарешті, — що це з тобою трапилося?

— А лихо такє скоїлось! Та ви не погидуйте, пане, не погребуйте нещастям моїм, — сідайте ось на діжечку — трохи ближче, а то вам мене не чутно буде... чи ба, яка я голосиста стала!.. Ох, і зраділа ж я, що побачила вас! Як це ви до Олексієвки потрапили?

Лукерія говорила дуже тихо і кволо, але не запинаючись.

— Мене Єрмолай-мисливець сюди завіз. Але розкажи ж ти мені...

— Про лихо моє розповісти? — Будь ласка, пане. Сталося це зі мною вже давно, років шість чи сім тому. Мене тоді тільки посватали за Василя Полякова — пам'ятаєте, такий показний собою був, кучерявий — ще за буфетника у матінки у вашої служив. Та вас тоді вже на селі не було; до Москви поїхали вчитись. — Дуже ми з Василем покохалися; з голови він у мене не виходив; — а діло було навесні. Та от одного разу, вночі... вже й до світанку недалеко... а мені не спитися; соловейко в саду так солодко заливається!.. Не втерпіла я, встала й вийшла на ганок його послухати. Заливається він, заливається... і раптом мені видалось: кличе мене хтось Василевим голосом, тихо так: Луша!.. Я зирк набік, та, мабуть, спросоння — оступилася, так просто з рундучка й полетіла вниз — та об землю грюк! І, здається, не дуже й забила, тому, що хутко підвелась і до себе в кімнату повернулась. Тільки всередині в мене ніби щось обірвалося... Дайте передихнути... хвилиночку... пане.

Лукерія замовкла, а я здивовано дивився на неї. Дивувало мене власне те, що вона розповідала майже весело, без охкання і зітхань, аж нітрохи не скаржачись і не напрошуючись на співчуття.

— Від того самого випадку, — продовжувала Лукерія, — стала я сохнути, марніти; чорнота на мене найшла; важко мені стало ходити, а там уже — годі й ногами володіти; ні стояти, ні сидіти не можу; все б лежала. І ні пити, ні їсти не хочеться; все гірше, та гірше. Матінка ваша по своїй доброті і лікарям мене показувала, і до лікарні посилала. Однак, полегшення мені ніякого не було. І жоден лікар навіть сказати не міг, що в мене за хвороба така. Чого вони зі мною тільки не робили: залізом розпаленим спину пекли, в колотий лід саджали — і все нічого. Зовсім я одубіла під кінець... От і вирішили пани, що лікувати

мене більше нічого, а в панському домі тримати калік незручно... ну, й переселили мене сюди, тут-бо в мене родичі є... От я й живу, як бачите...

Лукерія знову замовкла й знову силкувалась посміхнутися.

— Однак, твій стан просто жахливий! — вигукнув я... і, не знаючи, що додати, спитав: — а що ж Поляков Василь? — Дуже нерозумне це було запитання.

Лукерія одвела очі трохи набік.

— Що Поляков? — Потужив, потужив, та й одружився з іншою, з дівчиною з Глинного. Знаєте Глинне? Від нас недалечко. Аграфеною її звали. Дуже він мене любив, — та ж людина молода — не залишатись же йому нежонатим. І яка ж я йому могла бути подруга? А дружину він знайшов собі хорошу, добру, — і дітки в них є. Він тут у сусіда за прикажчика живе: матінка ваша по паспорту його відпустила, і дуже йому, слава богу, добре.

— І отак ти все лежиш та лежиш? — спитав я знов.

— Отак і лежу, пане, сьомий рік. Влітку я тут лежу, в цьому хлівці, а як холодно стане, мене до передбанника перенесуть. Там лежу.

— Хто ж біля тебе ходить, доглядає хто?

— А добрі люди тут також є. Мене не залишають. Та й догляду за мною небагато. Їсти ж я майже нічого не їм, а вода — он вона, в кухлі: завжди стоїть у запасі, чиста, з джерела вода. До кухля я й сама дотягтися можу: одна рука в мене ще рухається. Ну, дівчинка тут є, сирітка; ні-ні, та й навідується, спасибі їй. Щойно тут була. Ви її не зустріли? Гарненька така, біленька. Вона квіти мені носить; дуже я охоча до них, до квіток. Садових у нас нема, — були та перевелись. Але ж і польові квіти хороші; пахнуть ще краще, ніж садові. От хоч би й конвалія... куди приємніше!

— І не нудно, не страшно тобі, моя бідолашна Лукерія?

— А що ж поробиш? Брехати не хочу — спочатку дуже тоскно було; а потім звикла, обтерпілась — нічого; іншим ще гірше буває.

— Це ж яким чином?

— А в іншого й притулку немає! А інший — сліпий або глухий! А я, слава богу, бачу добре і все чую, все. Кріт під землею риється — я й те чую. І запах я усякий відчувати можу, хоч би й найслабкіший! Гречка в полі зацвіте або липа в саду — мені й казати не треба: я перша відразу ж почую. Тільки б вітерцем звідти потягло. Ні, навіщо бога гнівити? — багатьом буває гірше, ніж мені. Хоч би й те взяти: інша здорова людина дуже легко й согрішити може; а від мене сам гріх відійшов. Нещодавно отець Олексій, священник, став мене причащати, та й каже: тебе, мовляв, сповідати нічого: хіба ти в твоєму стані согрішити можеш? — Але я йому відповіла: а в думці, батюшко? — Ну, — каже, а сам сміється, — це гріх невеликий.

— Та я, мабуть, і в думках не дуже нагрішила, — продовжувала Лукерія, — бо я так себе привчила: не думати, а більше того — не згадувати. Час швидше минає.

Я, признатись, здивувався. — Ти все сама та й сама, Лукерія; як же ти можеш так зробити, щоб думки тобі в голову не йшли? Чи ти все спиш?

— Ой, ні, пане! Спати я не завжди можу. Хоч і великої болі в мене немає, а ние в мене там, у самісінькому нутрі, і в кістках теж; не дає спати, як слід. Ні... а так, лежу я собі, лежу-полежучу — і не думаю; чую, що жива, диhaю — і вся я тут. Дивлюся, слухаю. Бджоли на пасіці дзижчать та гудуть; голуб на дах сяде та затуркоче; курочка-квочечка зайде з курчатками крихітки поклювати; а то горобець залетить, або метелик — а мені дуже приємно. Позаторік так навіть ластівки он там у кутку гніздечко собі звили й дітей вивели. І як воно було цікаво! — Одна влетить, до гніздечка припаде, діток нагодує — і геть. Дивишся — а вже на зміну їй друга. Іноді не влетить, лише мимо відчинених дверей пролине, а дітки в ту ж мить давай пищати, та клюви роззявляти... Я їх і наступного року чекала, та їх, кажуть, один тушешній мисливець з рушниць застрелив. І на що поласився? Вся ж вона, ластівочка, не більша від жука... Які ви, пани-мисливці, злі!

— Я ластівок не стріляю, — поспішив я зауважити.

— А то одного разу, — почала знову Лукерія, — ото сміху було! Заець забіг, далєбі!.. Собаки, чи що, за ним погнались, — тільки він прямо в двері як скочить!.. Сів близенько — і довготаки сидів, — усе носом поводив і вусами пересмикував, — справжнісінький офіцер! І на мене дивився. Зрозумів, значить, що я для нього не страшна. Нарешті встав, скок-скок до дверей, на порозі оглянувся — та тільки його й бачили! Смішний такий!

Лукерія глянула на мене... чи ж, мовляв, не потішно? Я, щоб догодити їй, посміхнувся. Вона покусала пересохлі губи.

— Ну, взимку, звісно, мені гірше — темно-бо; свічку запалити шкода, та й навіщо? Я хоч і письменна, й до читання завжди охоча була, та що читати? Книжок тут нема ніяких, та хоч би й були, як же я триматиму книгу оту? Отець Олексій мені, щоб розважити, приніс календар; та побачив, що користі нема, звав і поніс назад. Однак, хоч і темно, а все-таки слухати є що: цвіркун зацвірчить, або миша десь скребтись почне. — От тут і добре: не думати!

— А то я молитви читаю, — говорила далі, відпочивши трохи, Лукерія. — Тільки мало я знаю їх, цих самих молитов. Та й навіщо я господу богу надокучатиму? Чого ж я в нього можу просити? Він краще від мене знає, що мені потрібно. Послав він мені хрест — значить, мене він любить. Так нам наказано це розуміти. Прочитаю отче наш, богородицю, акафіст усім скорбящим, — та й знову полежучу собі без жодної думоньки. І нічого!

Минуло хвилин зо дві. Я не порушував мовчанки і не ворушився на вузенькій діжечці, що я на ній сидів. Жорстока, ка-

І. С. Тургенєв на полюванні. З картини Дмитрієва-Оренбурзького, гравюра Пожалустіна.

м'яна непорушність живої, нещасної істоти, що лежала передо мною, передалась і мені: я також наче одувів.

— Слухай, Лукерія, — почав я нарешті. — Вислухай, що я тобі запропоную. Хочеш, я дам розпорядження: тебе до лікарні перевезуть, до хорошої, міської лікарні. Хто знає, може тебе ще вилікують? В усякому разі, ти не будеш сама!..

Лукерія ледь-ледь ворухнула бровами. — Ох, ні, пане, — промовила вона заклопотаним шепотом, — не переводьте мене до лікарні, не чіпайте мене. Я там лише більше муки зазнаю. — Де вже там мене лікувати!.. От якось лікар сюди приїздив, оглянути мене побажав. Я його прошу: не тривожте мене, ради христа. Де там! Перевертати мене почав, руки, ноги розминав, розгинав; каже: це я для вченості роблю; на те я служу, учений! І ти, каже, не смій мені опиратись, тому що мені за мої труди ордена на шию дали, і я для вас же, дурнів, стараюсь. Поторсав, поторсав мене, назвав мені мою хворобу — чудно так — та з тим і поїхав. А в мене після цілий тиждень всі кісточки нили. Ви кажете: я одна буваю, завжди одна. Ні, не завжди. До мене навідується. Я смирна — не заважаю. Дівчата селянські зайдуть, погомонять; прочанка забреде, почне про Єрусалим розповідати, про Київ, про святі міста. Та мені й не страшно одній бути. Навіть краще, далєбі!.. Не чіпайте мене, пане, не одвозьте до лікарні!.. Спасибі вам, ви добрий, тільки не чіпайте мене, голубчику.

— Ну, як хочеш, як хочеш, Лукерія. Я ж для твоєї користі думав!..

— Знаю, пане, що для моєї користі. Та, пане любий, хто другому допомогти може? Хто до нього в душу ввійде? Сама собі людина хай допомагає! Ви, ось, не повірите, а лежу я іноді отак сама... і наче нікого в цілому світі крім мене немає. Тільки одна я — жива! І здається мені, наче щось мене охоплює. Візьме мене роздум — навіть дивно!

— Про що ж ти тоді роздумуєш, Лукерія?

— Цього, пане, також ніяк не можна сказати: не розтлумачиш. Та й забувається воно згодом. Напливе, наче хмарка, пролетить, свіжо так, гарно стане, а що таке було — не добереш! Тільки думається мені: були б коло мене люди, нічого б цього не було й нічого б я не почувала, окрім свого нещастя.

Лукерія зітхнула через силу. Груди їй не підкорялися, так само, як і решта органів.

— Як погляну я, пане, на вас, — почала вона знову, — дуже вам мене жаль. А ви мене не дуже жалійте, справді! Я вам, приміром, що скажу: я часом і тепер... Адже ви пам'ятаєте, яка я була свого часу весела? Козир-дівка!.. так знаєте що? Я й тепер пісень співаю.

— Пісень?.. Ти?

— Еге, пісень, старих пісень, хороводних, ворожилних, святкових, усяких. Адже багато я їх знала і не забула. От тільки танкових не співаю. За теперішнього мого стану воно не годиться.

— Як же ти співаєш їх... про себе?

— І про себе, і вголос. Голосно не можу, а все-таки — зрозуміти можна. От я вам казала — дівчинка до мене ходить. Сирітка, значить, тямуща. Так от я її вивчила; чотири пісні вона від мене вже перейняла. Чи не вірите? Постривайте, я вам зараз...

Лукерія зібралась із силами... Думка, що ця напівмертва істота готується заспівати, збудила в мені мимовільний жах. Та перше, ніж я міг вимовити слово, — в ушах моїх загремтів протяжний, ледве чутний, але чистий і вірний звук... за ним пролунав другий, третій. «У лузях» співала Лукерія. Вона співала, не змінивши виразу свого закам'янілого обличчя, втупивши кудись очі. Але так зворушливо бринів цей бідний, зміцнений, як струмочок диму, хиткий голосок, так хотілося їй всю душу вилити... Вже не жах відчував я: жаль невимовний стиснув мені серце.

— Ох, не можу! — промовила вона раптом, — силоньки не вистачає... Дуже вже я вам зраділа.

Вона заплющила очі.

Я поклав руку на її малесенькі, холодні пальчики... Вона глянула на мене — і її темні повіки, опушені золотавими віями, як у стародавніх статуй, заплющились знову. За мить вони заблищали в півтемряві... Сльоза їх змочила.

Я не ворухився, як і раніше...

— Яка-бо я! — промовила раптом Лукерія з несподіваною силою і, розплющивши широко очі, постаралася зморгнути з них сльозу. — Чи не соромно? Чого це я? Давненько такого зі мною не траплялося... від самісінького того дня, як Поляков Вася в мене був минулої весни. Доки він зі мною сидів та розмовляв, — нічого; а як пішов він — поплакала я таки на самоті. Звідкіль бралось... Та в нашої ж сестри сльози некуповані. — Пане, — додала Лукерія, — може у вас хусточка є... Не погидуйте, а витріть мені очі.

Я поспішив виконати її бажання — і хусточку їй залишив. Вона спочатку відмовлялась... навіщо, мовляв, мені такий подарунок? Хусточка була дуже проста, але чиста й біла. Потім вона схопила її своїми кволими пальчиками і вже не розтулила їх більше. Звикнувши до темряви, в якій ми обсе перебували, я міг ясно розпізнати її риси, міг навіть помітити тонкий рум'янець, що проступив крізь бронзу її обличчя, міг відкрити в цьому обличчі, так принаймні мені здавалось — сліди його колишньої краси.

— От ви, пане, запитували мене, — заговорила знов Лукерія, — чи сплю я? Сплю я, справді, рідко, але кожного разу сни бачу, — хороші сни! Ніколи я хворою себе не бачу: така я завжди уві сні здорова та молода... Одно горе: прокинувся я, потягтися хочу добре — аж воно вся наче закута. Одного разу мені такий чудовий сон приснився! Хочете, розкажу вам? Ну, слухай-

те. — Бачу я, ніби стою я в полі, а навколо жито, таке високе, спіле, мов золоте!.. І ніби зі мною собачка руденький, злющий-презлющий — усе вкусити мене хоче. І ніби в руках у мене серп, і не простий серп, а точнісінько такий, як місяць, от коли він до серпа подібний буває. І цим самим місяцем повинна я це саме жито начисто вижати. Тільки дуже я від спеки розімліла, і місяць мене сліпить, і лінощі мене взяли; а навколо волошки ростуть, та такі великі! І всі до мене голівками повернулись. І думаю я: нарву я цих волошок; Вася прийти пообіцявся — так-от я собі вінок спочатку сплету; жати ще встигну. Починаю я рвати волошки, а вони в мене поміж пальцями тануть і тануть, хоч би тобі що! І не можу я собі вінка сплести. А тимчасом чую, хтось уже йде до мене, так близько, і кличе: Луша! Луша!.. Ай, думаю, лишенько — не встигла! Однаково, надіну на голову цей місяць, замість волошок. Надіваю я місяць, точнісінько як кокошник, і так сама вся засяяла, все поле навколо себе освітила. Зирк — по самісіньких верхів'ях колосся мчить до мене швиденько — тільки не Вася — а сам Христос! І по чому я впізнала, що це Христос — сказати не можу, — таким його не малюють, — а тільки він! Безбородий, високий, молодий, увесь у білому, — тільки пояс золотий, — і ручку мені простягає. — «Не бійся, каже, наречена моя прибрана, іди за мною; ти у мене в царстві небесному хороводи водитимеш і пісні райські співатимеш». А я до його ручки як притулюсь! собачка мій одразу мене за ноги... Але тут ми злетіли! Він попереду... Крила його на все небо розгорнулись, довгі, як у чайки, — і я за ним. І собачка повинен відстати від мене. Тут тільки я збагнула, що цей собака — хворість моя, і що в царстві небесному їй місця вже не буде.

Лукерія замовкла на хвилину.

— А то ще бачила я сон, — почала вона знову, — а може це мені видиво було — я вже й не знаю. Привиділось мені, що в цьому самісінькому хлівці лежу і приходять до мене мої покійні батьки — татусь і матусь — і вклоняються мені низенько, а самі нічого не кажуть. Я запитую їх: навіщо ви, татусю й матусю, мені вклоняєтесь? А на те, кажуть, що оскільки ти на цьому світі так багато муки зазнаєш, то не одну ти свою душеньку полегшила, але й з нас великий тягар зняла. І нам на тому світі стало набагато краще. Із своїми гріхами ти вже покінчила; тепер наші гріхи перемагаєш. І сказавши це, батьки мені знову вклонились — і не стало їх; самі стіни видно. Дуже я потім сумнівалась, що це таке зі мною було. Навіть батющі на сповіді розповідала. Тільки він такої думки, що це мені не ввижалось, бо це може статися тільки з духовними чинами.

— А то ще такий мені був сон, — продовжувала Лукерія. — Бачу я, що сиджу я отак ніби на великому шляху під вербою, паличку тримаю обстружену, торбинка за плечима, і голова хусткою запнута — справжнісінька прочанка! І йти мені кудись далеко-далеко, на богомолля. І минають мене всі прочани; йдуть

вони тихо, наче знехотя, все в один край; обличчя у всіх похмурі, і один до одного всі дуже подібні. І бачу я: в'ється, метушиться поміж них одна жінка, що на цілу голову вища інших, і плаття на ній особливе, ніби не наше, не руське. І обличчя також особливе, пісне обличчя, суворе. І ніби всі інші її цураються, а вона раптом круть — та просто до мене. Зупинилась і дивиться; а очі в неї, як у сокола, жовті, великі й ясні-ясні. І запитую я її: хто ти? — А вона мені каже: «Я смерть твоя». Мені б злякатися треба, а я навпаки — рада-радісінька, хрещусь! І каже мені та жінка, смерть моя: «Шкода мені тебе, Лукерія, — але взяти тебе з собою я не можу. — Прошай!» Господи! як мені тут сумно стало!.. «Візьми мене, — кажу, — матінко, голубко, візьми!» — І смерть моя повернулася до мене, почала докоряти... Розумію я, що призначає вона мені мій час, та незрозуміло так, невиразно... Після, мовляв, пергівки... Після цього я прокинулася. Отакі в мене бувають сни дивні!

Лукерія підвела очі догори... замислилась...

— Тільки от лихо моє: буває, цілий тиждень мине, а я не засну і разу. Минулого року пані одна проїздила, побачила мене та й дала мені скляночку з ліками від безсоння; по десять краплин наказала приймати. Дуже мені допомагало, і я спала; тільки тепер давно та скляночка порожня... Чи не знаєте, що то були за ліки і як їх дістати?

Проїжджа пані, очевидно, дала Лукерії опію. Я обіцяв дістати їй таку скляночку і знову-таки не міг не висловити подиву з її терпіння.

— Ех, пане! — сказала вона. — Що це ви? Яке таке терпіння? От в Семена стовпника терпіння було справді велике: тридцять років на стовпі простояв! А другий угодник себе в землю по самі груди закопати звелів, і мурашки йому обличчя їли. А то ось ще мені розповідав один начотчик: була якась країна, і ту країну агаряни завоювали, і всіх жителів вони катували та забивали; і чого тільки не робили жителі, а визволити себе ніяк не могли. І от виявилася серед тих жителів свята дівка; взяла вона меч великий, панцир на себе начепила двопудовий, пішла на агарян і всіх їх прогнала за море. А тільки, прогнавши їх, говорить їм: тепер ви мене спаліть, бо така була моя обіцянка, щоб мені вогненною смертю за свій народ померти. І агаряни її взяли й спалили, а народ відтоді назавжди визволився! Оце так подвиг! А я що?

Здивувався я тут про себе, куди і в якому вигляді дійшла легенда про Іоанну д'Арк, і, помовчавши трохи, спитав Лукерію: скільки їй років?

— Двадцять вісім... а може дев'ять. Тридцяти не буде. Та навіть і їх лічити, роки ті. Я вам ще ось що скажу...

Лукерія раптом глухо кашлянула, охнула...

— Ти багато говориш, — зауважив я їй, — це може тобі завдати.

— Правда, — прошепотіла вона ледве чутно, — балачці нашій

кінець; та будь-що-будь! Тепер, коли ви поїдете, намовчусь я вволю. Хоч душу розважила...

Я став прощатися з нею, повторив їй мою обіцянку передати ліків, попросив її ще раз добре поміркувати і сказати мені, чи не треба їй чого?

— Нічого мені не треба; з усього задоволена, слава богу, — з величезним зусиллям, але розчулено промовила вона. — Дай бог усім здоров'я! А от ви б, пане, матусю свою намовили б — селяни тутешні дуже бідні — щоб хоч трошечки оброку з них вона скинула! Землі в них недостатньо, угідь немає... Вони б за вас богу помолились... А мені нічого не треба, — з усього задоволена.

Я пообіцяв Лукерії виконати її прохання і наближався уже до дверей... вона покликала мене знову.

— Пам'ятаєте, пане, — сказала вона, — і щось чудесне мигнуло в її очах і на губах, — яка в мене була коса? Пам'ятаєте — до самісіньких колін! Я довго не наважувалась... Таке ж волосся!.. Та ж як їх було розчісувати? В моєму стані!.. Так уже я їх і обрізала... Еге... Ну, даруйте, пане!.. Більше не можу...

Того ж дня, перше ніж піти на полювання, я розмовляв про Лукерію з хутірським десяцьким. Я довідався від нього, що її на селі прозивали «Живі мощі», що, проте, від неї не видно ніяких турбот; ні нарікань від неї не чути, ні скарг. — «Сама нічого не вимагає, а, навпаки — за все вдячна; тишко, справжнісіньке тишко — так сказати треба! Богом убита, — такий висновок зробив десяцький, — мабуть, за гріхи; але ми в це не вникаємо. А щоб, скажімо, гудити її — так ні, ми її не гудимо. Нехай собі!»

Кілька тижнів по тому я довідався, що Лукерія померла. Смерть таки прийшла по неї... і після петрівки. Розповідали, що саме того дня, коли померла, вона все чула, як дзвонили дзвони, хоч від Олексіївки до церкви налічують п'ять верст з гаком і день був буденний. А втім, Лукерія говорила, що дзвін ішов не від церкви, а «згори». Мабуть, вона не намілилась сказати: з неба.

СТУКОТИТЬ!

— Що я вам доповім, — промовив Єрмолай, увіходячи до мене в хату, — а я щойно пообідав і приліг на похідне ліжко, щоб трохи відпочити після досить-таки вдалого, але втомного полювання на тетерюків, — було це в десятих числах липня, і спека була страшенна... — Що я вам доповім: у нас весь дріб вийшов. Я схопився з ліжка.

— Вийшов дріб! Як же це так! Адже ми з тобою із села либонь фунтів з тридцять захопили! — цілий мішок!

— Воно справді; і мішок був великий: на два тижні вистачило б. Та хто його знає! Діра, чи що, в ньому була; — а тільки дробу немає... так, набоїв на десять залишилось.

— Що ж ми тепер будемо робити? Найкращі місця попереду — на завтра нам обіцяли шість виводків...

— А відрядіть мене до Тули. Тут недалеко: лише сорок п'ять верст. Хутко злітаю і дробу привезу, якщо накажете, цілий пуд.

— Та коли ж ти поїдеш?

— А хоч зараз. Чого гаятись? Тільки от що: треба буде коней найняти.

— Як це коней найняти? — А свої ж навіщо?

— Своїми їхати не можна. Корінний закривів... страшенно!

— З якого це часу?

— Та от недавно, — кучер його кувати водив. Ну й накував. Коваль, — видно, — неладний попався. — Тепер навіть ногою ступити не може. — Передня нога. Так і тягне її... як собака.

— Що ж? хоч розкували його принаймні?

— Ні, не розкували; а його треба розкувати неодмінно. — Цвях йому, либонь, у самісіньке м'ясо вбито.

Я наказав покликати кучера. Виявилось, що Єрмолай не збрав: корінний дійсно не ступав на ногу. — Я негайно наказав, щоб його розкували й поставили на сиру глину.

— Що ж? коней найняти до Тули накажете? — знову причепився до мене Єрмолай.

— Та хіба можна в цій глушині коней знайти? — вигукнув я з невільною досадою...

Село, в якому ми перебували, було глухим закутком; всі його жителі здавалися голяками; ми з трудом відшукали одну — не те що білу — а хоч трошки простору хату.

— Можна, — відповів Ермолай з властивою йому байдужістю. — Ви про тутешнє село сказали правильно; а тільки саме тут мешкав один селянин. — Дуже розумний! багатий! Дев'ятеро коней мав. Сам він помер, і старший син нині господарює. Людина — з дурнів-дурень, та, однак, батьківське добро розтрусити ще не встиг. — Ми у нього коней роздобудемо. — Накажете, — я його приведу. Брати у нього, кажуть, хлопці спритні, а всітаки він їм голова.

— Чому ж це так?

— А тому, що старший! — Виходить, молоді — підкоряйтесь! — Тут Ермолай сильно й нецензурно висловився про молодших братів взагалі. — Я його приведу. — Він простий. Щоб ще з ним — та не домовитись?

Доки Ермолай ходив по «просту» людину, мені спало на думку: чи не краще мені самому поїхати до Тули? По-перше, я, навчений досвідом, мало покладався на Ермолая; я вирядив його якось до міста дещо купити, він пообіцяв виконати всі мої доручення протягом одного дня — і цілий тиждень казна-де був, пропив всі гроші — і повернувся пішки, а їздив же бігунцями. По-друге — у мене в Тулі був баришник знайомий; я міг купити у нього коняку замість окривілого корінного.

— Вирішено! — подумав я. — З'їжджу сам; а спати можна і в дорозі — добре, що тарантас не труський.

— Привів! — вигукнув Ермолай через чверть години, вваляючись до хати. — Слідом за ним увійшов високий на зріст мужик у білій сорочці, синіх штанах і личаках, білявий, підсліпуватий, з рудою борідкою клинцем, довгим пухлим носом і роззявленим ротом. Він, дійсно, мав вигляд «простака».

— Ось, звольте, — промовив Ермолай, — коні у нього є — і він згоден.

— Тобто, значить, я... — заговорив мужик сиплюватим голосом, запинаючись і струшуючи своїм рідким волоссям і перебираючи пальцями околичку шапки, яку тримав у руках. — Я, значить...

— Як тебе звуть? — запитав я.

Селянин понурив голову й немов замислився. — Як мене, тобто, звуть?

— Еге, як твоє ім'я?

— А ім'я мені буде — Філофей.

— Ну, так от що, братіку Філофею; у тебе, я чув, є коні. — Приведи-но сюди тройку — ми їх запряжемо в мій таран-

тас, — він у мене легенький — і одвези ти мене до Тули.— Тепер ніч місячна, ясно і їхати добре — прохолода. Дорога у вас тут яка?

— Дорога? Дорога — нічого. — До битого шляху верст з двадцять буде — не більше. — Одне місечко є., непевне, а то нічого.

— Яке таке місечко непевне?

— Та річку бродом переїжджати треба.

— Та хіба ви самі до Тули поїдете? — поцікавився Єрмолай.

— Еге, сам.

— Ну! — промовив мій вірний слуга й струснув головою. — Н-н-у! — повторив він, сплюнув і вийшов геть.

Подорож до Тули, видно, його нічим уже не приваблювала; вона була для нього пустим і нецікавим ділом.

— Ти дорогу добре знаєш? — звернувся я до Філофея.

— Ще б нам дороги не знати! — Тільки я, значить, воля ваша, не могу... бо як же це так раптом...

Виявилось, що Єрмолай, наймаючи Філофея, заявив йому, щоб він не сумнівався, що йому, дурневі, заплатять... і тільки! Філофей, хоч і дурень, — як казав Єрмолай, — не задовольнився з однієї лише заяви. Він заправив з мене — п'ятдесят карбованців асигнаціями, — ціну величезну; я запропонував йому десять карбованців, — ціну низьку. — Почали ми торгуватися; Філофей спочатку упирався — далі пішов на поступки, але туго. Єрмолай, що увійшов на хвилинку, почав запевняти мене, що «цей дурень (ач, сподобалось слово! — зауважив тихо Філофей) — цей дурень зовсім не вмів лічити грошей» — і, до речі, нагадав мені, як років двадцять тому, заїзд, улаштований моєю матусею на жвавому місці, на перехресті двох великих доріг, зовсім занепав тому, що старий дворовий, якому доручили там господарювати, дійсно не вмів лічити грошей, а зважав лише на кількість, — тобто, віддавав, наприклад, срібний четвертак за шість мідних п'ятаків, причому, однак, дуже ляявся.

— Ех, ти, Філофей, справжній Філофей! — вигукнув, нарешті, Єрмолай, — і, виходячи, спересердя грюкнув дверима.

Філофей нічим йому не заперечив, немов розуміючи, що зватись Філофеєм, — справді не зовсім зручно і що за таке ім'я навіть дорікати людині можна, хоч, власне, тут вина попа, якого під час хрестин не вдовольнили, як слід.

Нарешті, ми, проте, погодились з ним на двадцяти карбованцях. — Він пішов по коней і через годину привів аж п'ятеро на вибір. Коні були пристойні, хоч гриви та хвости їхні були позаплутувані і животи були великі, розтягнуті, як барабан. З Філофеєм прийшло двоє його братів, аж ніяк на нього не схожих. Маленькі, чорноокі, гостроносі, вони справді справляли враження хлоп'ят «спритних» — говорили багато й швидко — «лопотіли», як висловився Єрмолай, але старшому корились.

Вони викотили тарантас з-під повітки, та години півтори

вовтузились біля нього й коней; то попускали мотузяні посторонки, то прикручували їх якнайтугіше! Обом братам неодмінно хотілось запрягти в корінь «чалого», тому що: «він з гори спустати можить», але Філофей вирішив: кудлатого! — Так кудлатого й запрягли в корінь.

У тарантас напхали сіна, підсунули під сидіння хомут з кривого корінника, — на випадок, якщо доведеться припасовувати його в Тулі до новокупленої коняки... Філофей, що встиг збігати додому і повернутись звідти у довгому, білому, батьківському балахоні, високій шапці й мазаних чоботях, урочисто виліз на передок. — Я сів, глянув на годинника: чверть на одинадцяті. — Єрмолай навіть не попрощався зі мною, він почав бити свого Валетку; Філофей засмикав віжками, крикнув тоненьким-тоненьким голосом: «Ей, ви, манюсінкі!» — брати його підскочили з обох боків, підстьобнули під черево припряжних — і тарантас рушив, повернув з воріт на вулицю, — кудлатий мав намір потягти до себе в двір, — але Філофей напутив його кількома ударами батога, — і ось ми вже вихопились за село і поїхали досить рівним шляхом, між суцільними кущами високої ліщини.

Ніч була тиха, гарна, найзручніша для подорожі. Вітер то прошелестить у кущах, захитає гілочки, то зовсім замре; але в небі де-не-де виднілись непорушні срібні хмарки; місяць стояв високо і ясно освітлював місцевість. Я розлігся на сіні й уже було задрімав... та згадав про «непевне місце» — і стрепенувся.

— А що, Філофею? До броду далеко?

— До броду? Та верст з вісім буде.

— Вісім верст, — подумав я. — Раніш як за годину не доїдемо. — Поспати поки що можна. Ти, Філофею, дорогу добре знаєш? — спитав я знову.

— Та як це її не знати, дороги тобто? Не вперше їдемо...

Він ще щось додав, але я вже не чув його... Я спав.

Розбудило мене не власне бажання прокинутись рівно через годину, як це часто трапляється, а якесь дивне, хоч і глухе, хлюпання та булькання під самісіньким моїм вухом. — Я підвів голову...

Що за диво? Лежу я в тарантасі, як і раніше, а навколо тарантаса — і на піваршина, — не більше, від його країв, — водяна поверхня, освітлена місяцем, дробиться і тремтить дрібними, чіткими брижами. Я — зирк уперед: на передку, понуривши голову, зігнувши спину, сидить, мов бовван, Філофей, а ще далі — над дзюркотливою водою, — крива лінія дуги і кінські голови та спина. — І все: таке нерухоме, таке беззвучне, немов у зачарованому царстві, уві сні, в казковому сні... Що за диво? — Я — зирк назад з-під задка тарантаса... Та ми ж саме посеред річки... берег від нас кроків за тридцять.

— Філофею! — гукнув я.

— Чого? — відповів той.

— Як це, чого! Змилуйся! Та де ж це ми?

— В річці.

— Я бачу, що в річці. Та ми ж отак зараз потонемо. Оце так ти бродом переїжджаєш? Га? — Та ти спиш, Філофею! Відповідай же!

— Трошечки помилився, — промовив мій візник: — грішним ділом, убік, мабуть, узяв, а тепер почекаати треба.

— Як це: почекаати т р е б а? Навіщо ж ми будемо чекати?

— А ось нехай кудлатий озирнеться. — В який бік він поворачується, туди, значить, і їхать треба.

Я підвівся на сні. — Голова корінного не ворушилась над водою. — Тільки й можна було побачити, при ясному світлі місяця, як одно його вухо ледве-ледве рухалось—то назад, то вперед.

— Та він теж спить, твій кудлатий!

— Ні, — відповів Філофей, — він тепер воду нюхає.

І знову все замовкло, лише, як і раніше, слабо хлюпала вода. — Я також задубів.

Місячне світло, та ніч, та річка, та ми в ній...

— Що це таке шипить?— спитав я Філофея.

— Оце? — Каченята в очереті... а може змії.

Враз голова корінного захиталась, вуха нащурились, він пирхнув, заворушився. — Но-но-но-ноо! — раптом загаласував щосили Філофей і підвівся, і замахав батогом. Тарантас відразу ж стягнуло з місця, він рвонувся вперед, напередими річній хвилі — і пішов, підсакаючи і похитуючись... Спочатку мені здалося, що ми поринаємо, йдемо вглиб, однак, після двох-трьох поштовхів і нирків, рівень води начебто враз понижчав. Він нижчав дедалі більше й більше, тарантас виростав із нього, — от уже показались колеса та кінські хвости — і ось, збиваючи сильні й великі бризки, що алмазними — ні, не алмазними — сапфірними снопами розсипались у тьмяному блиску місяця, — весело й дружно вихопили нас коні на піщаний берег і пішли дорогою на гору, напередбій переступаючи глянсуватими мокрими ногами.

— Що, — спало мені на думку, — скаже тепер Філофей: адже я казав правду! — або щось на зразок цього. Та він нічого не сказав. Тому і я не вважав за потрібне дорікати йому за необрережність і, розлігшись спати на сні, знову спробував заснути.

Та я не міг заснути, не тому, що не втомився на полюванні — і не тому, що пережита мною тривога розвіяла мій сон, — а занадто вже гарними місцями нам доводилось проїздити. То були привільні, просторі, заплавні, трав'яністі луки з безліччю невеличких лужків, озерець, струмочків, заводей, що заросли по краях верболозом і лозою, справжні російські, російським людом улюблені місця, подібні до тих, куди їздили богатирі наших ста-

родавніх билин стріляти білих лебедів і сірих качок. Жовтуватою стрічкою звивалась найжджена дорога, коні бігли легко — і я не міг стулити повік, — милувався. І все це так м'яко й гармонійно пливло мимо, під приязним місяцем. — Філофея — і того прийняло.

— Ці в нас луги Святоєгорівськими прозиваються, — звернувся він до мене. — А за ними — Великокнязівські підуть, інших таких луків по всій Расеї немає... Вже як воно гарно! — Корінний пирхнув і стріпнувся... Господь з тобою!.. — промовив Філофей стачно й неголосно. — Як воно гарно! — повторив він і зітхнув, а потім протяжно крикнув. — Ось незабаром косовиця почнеться, а вже скільки тут цього самого сіна нагрібають — лишенько! — А в заводях риби також багато. Лящі отакі! — додав він співуче. — Одне слово: помирати не треба.

Він раптом підвів руку.

— Овва! глянь-бо! над озером ото... чи не чапля стоїть? та невже вона і вночі рибу ловить? Ех ти! це сук — не чапля. От промахнувся! А все місяць обдурює.

Так ми їхали, їхали... Та ось уже край і лукам, почалися ліски, розорані лани; сільце осторонь блимнуло двома-трьома вогниками, — до битого шляху лишилось всього верст із п'ять. — Я заснув.

Знову я не сам собою прокинувся. Цього разу мене розбудив голос Філофея.

— Пане... агов, пане!

Я підвівся. — Тарантас стояв на рівному місці, на самісній середині битого шляху; повернувшись з передка до мене обличчям, широко розкривши очі (я навіть здивувався, я не уявляв, що вони в нього такі великі), Філофей значуще і таємниче прошепотів:

— Стукотить!.. Стукотить!

— Що ти кажеш?

— Я кажу: стукотить! — Нахиліться й прислухайтесь. Чуєте?

Я висунув голову з тарантаса, затаїв дух — і справді почув десь далеко-далеко за нами — тихий, уривистий стукіт, немов колеса котились.

— Чуєте? — повторив Філофей.

— Егеж, — відповів я. — Іде якийсь екіпаж.

— А не чуєте... чш! О... бубонці... і свистить теж... Чуєте? Та шапку скиньте... чутніше буде.

Я шапки не скинув, але припав вухом. — Ну, так... може бути. — Та що з того?

Філофей повернувся обличчям до коней.

— Віз котить... порожняком, колеса ковані, — промовив він і підібрав віжки. — Це, пане, недобрі люди ідуть; адже тут, під Тулою, грабують... чимало...

— Яка нісенітниця! Чому ти гадаєш, що це неодмінно недобрі люди?

— Правду кажу. — З бубонцями... та порожнім возом... Хто б міг бути?

— А що — до Тули ще далеко?

— Та верст ще з п'ятнадцять буде і житла тут ніякого немає.

— Ну, так їдь швидше, нічого час гаяти...

Філофей змахнув батогом, і тарантас покотився знову.

Хоч я й не йняв віри Філофею, однак заснути вже не міг. — А що, коли насправді? — Неприємне почуття ворухнулось у грудях. — Я сів на тарантасі, — досі я лежав, — і почав дивитися на всі боки. Доки я спав, тонкий туман насунувся — не на землю, на небо; він стояв високо, місяць у ньому завис білястою плямою, неначе в диму. Все потьмарилось і перемішалось, хоч внизу було видніше. Навколо — рівні, сумовиті місця: поля, все поля, де-не-де кущики, яри — і знову поля, і здебільшого пар, з рідкими бур'янами. Порожньо... мертво! Хоч би перепел де крикнув.

Іхали ми з півгодини. — Філофей раз у раз помахував батогом і цмокав губами, але ні він, ні я не вимовили жодного слова. Ось вибралась ми на пагорок... Філофей зупинив тройку — і одразу ж промовив:

— Стукотить... Стукотить, пане!

Я знову висунувся з тарантаса; але я міг би залишитись під накриттям задка, так виразно, хоч ще й здалеку, долітав до мого слуху стукіт возових коліс, людське посвистування, дзенькіт бубонців і навіть тупіт кінських ніг; навіть співи й сміх приверзлися мені. Вітер, щоправда, тягнув звідти, але не було сумніву, що незнайомі проїжджі на цілу версту, — а може й на дві стали ближче до нас.

Ми з Філофеєм Perezирнулись, — він тільки шапку зсунув з потилиці на лоб і тієї ж миті, пригнувшись над віжками, почав шмагати коней. Вони кинулись навскач, та довго скакати не змогли й знову побігли рессю. — Філофей продовжував шмагати їх. Треба ж було втікати!

Я не міг збагнути, чому цього разу я, що напочатку не поділяв підозри Філофея, раптом переконався, що слідом за нами їхали, справді, недобрі люди... Нічого нового не почув я: ті самі бубонці, той самий стукіт ненавантаженого воза, те саме посвистування, той самий невиразний гамір... Але я тепер уже не мав сумніву. — Філофей не міг помилитися!

І ось знову минуло хвилин двадцять... Протягом останніх із цих двадцяти хвилин крізь стукіт і гуркіт власного екіпажа ми зже чули інший стукіт і інший гуркіт...

— Зупинись, Філофею, — промовив я, — однаково — один кінець!

Філофей лякливо трюкнув. Коні вмить стали, немов зраділи, що мають змогу відпочити.

Батечку! бубонці просто гудуть за самісінькою нашою спиною, віз гримить, з дренькотом, люди свистять, кричать і співають, коні пирхають і б'ють копитами землю...

Наздогнали!

— Ли-и-хо! — спроквола, півголосом, промовив Філофей, — і, нерішуче цмокнувши, став нукати на коней. Але в цю ж мить щось раптом наче зірвалось, ревнуло, ухнуло, — і величезний розложистий віз, запряжений тройкою добрих коней, круто, мов вихор, об'їхав нас, заскакав наперед і враз пішов повільно, перетинаючи дорогу.

— Справжнісінька розбійницька звичка, — прошепотів Філофей.

Казати правду, в грудях у мене похолонуло... Почав я напружено дивитися, — в півтемряву місячного, парюю засланого світла. На возі перед нами не то сиділо, не то лежало чоловік шість у сорочках, у сіряках наррозхрист; у двох на головах не було шапок; великі ноги в чоботах моталися; звісившись через полудрабок, руки здіймалися, наосліп падали... тіла трусилися... Справа ясна: п'яні. Інші горлали, — все, що попало; один свистів дуже пронизливо й чисто, другий лаявся; на передку сидів якийсь велетень у кожушку й правив. — Їхали вони повільно, начебто не звертаючи на нас уваги.

Що робити? Ми також поїхали повільно... мимоволі.

Із чверть версти їхали ми в такий спосіб. Вичікування нестерпне. Рятуватись, захищатись... куди там!. Їх шестеро; а в мене хоча б палиця! Повернути голубі назад? Але ж вони відразу наздоженуть. Згадав я вірш Жуковського (там, де він говорить про вбивство фельдмаршала Каменського):

Сокира розбишак огидна...

А то — горло здушуть брудною мотузкою... та в канаву... хрипи там, та бийся, як заєць у сильці...

Ех, кепсько!

А вони, як і раніше, їдуть повільно і не звертають на нас уваги.

— Філофею! — прошепотів я, — спробуй-но взяти правіше, давай ніби мимо.

Філофей спробував, — звернув праворуч... але ті одразу взяли також праворуч... проїхати стало неможливо.

Філофей спробував ще: взяв ліворуч... Але й тут йому не дали обминути воза. — Навіть засміялись. Виходить, не пропускають.

— Справжні розбишаки, — прошепотів мені Філофей через плече.

— Так чого ж вони ждуть? — запитав я так само пошепки.

— А он там попереду, — в улоговині, — над струмком, місток... Вони нас там! Вони завжди отак... біля мостків. Наша справа, пане, чиста! — додав він, зітхнувши: — навряд чи живих випустять; для них-бо головне: кінці в воду. — Одного мені

шкода, пане; загинула моя троечка, — і братам вона не дістанеться!

Здивувався б я тут, як це Філофей у таку хвилину ще про своїх коней турбується, — та, мушу визнати, мені самому було не до нього... Та невже заб'ють? — непокоїла думка. За що? Адже я їм усе віддам, що в мене є.

А місток тимчасом наближався, виразнішав і виразнішав.

Раптом пролунало різке гикання, тройка поперед нас немов звилась, полетіла і, доскакавши до містка, враз зупинилась, наче вкопана, трохи осторонь шляху. — Серце в мені так і впало.

— Ох, брате Філофею, — промовив я: — їдемо ми з тобою на смерть. — Прости мене, якщо я тебе занастав.

— Яка твоя провина, пане! Своєї долі не обминеш! Ну, кудлатий, конячко моя вірна, — звернувся Філофей до корінного, — пішов, брат, вперед! Послужи востаннє. — Однаково... Господи, бо-слови...

І він пустив свою тройку риссю.

Почали ми наближатися до містка, — до того непорушного, грізного воза... На ньому, немов навмисне, все затихло. Ні гу-гу! Так затихає шука, яструб, усякий хижий звір, коли наближається здобич. — Ось порівнялись ми з возом... раптом велетень у ковшу стриб з нього на землю — і просто до нас!

Нічого він не сказав Філофею, але той сам тієї ж миті натягнув віжки... Тарантас зупинився.

Велетень поклав обидві руки на дверцята і, нахиливши вперед свою волохату голову та всміхнувшись, сказав тихим рівним голосом з фабричною вимовою, — таке:

— Пане шановний, їдемо ми з чесної гулянки, з весіллячка: нашого парубка, значить, одружили; як є, уклали; хлопці у нас молоді, голови бідові, — випито чимало, — а похмелитися нічим; то чи не зробите такої ласки, не дасте нам — грошенят, ну от трошечки, так, щоб по чарчині на брата? Випили б ми за ваше здоров'я, згадали б ваше степенство; — а не буде вашої до нас ласки — ну, просимо тоді не гніватись!

«Що це таке? — подумав я. — Насмішка?.. Глум?»

Велетень продовжував стояти, похнюпивши голову. Саме цієї миті місяць вибрався з туману і залив світлом його обличчя. Воно посміхалося, це обличчя — і очима, і губами. А погрози на ньому не видно... тільки наче все воно насторожилось... і зуби такі білі та великі...

— Я із задоволенням... візьміть... — поквапливо промовив я, — і, діставши гаманець з кишені, витяг звідти два срібних карбованці: — у той час срібні гроші ще водились на Русі. — От, якщо цього досить.

— Дуже вдячні! — вигукнув по-солдатському велетень — і товсті його пальці миттю вихопили в мене, — не весь гаманець, — а тільки тих два карбованці. — Дуже вдячні! — Він струснув волоссям, підбіг до воза.

— Хлопці! — гукнув він, — два карбованці дарує нам пан проїжджий! — Ті всі враз як загогочуть... Велетень усівся на передок.

— Зоставайтеся здорові!

Тільки ми їх і бачили! Коні підхопили, віз поторохтів нагору, — ось іще раз майнув він на темній смузі, що відмежовує землю від неба, пірнув і зник.

Ось уже й стукоту, крику, і бубонців не чути...

Настала тиша мертва.

Ми з Філофеєм не відразу опам'ятались.

— Ах ти, блазню такий! — промовив він нарешті — і, скинувши шапку, почав хреститися. — Справді, блазень, — додав він і повернувся до мене, весь радісний. — А гарна, мабуть, людина, далекі! Но-но-но, манесенькі! Повертайтеся! — Уцілієте! Всі уціліємо! — Адже це він проїхати не давав; він же кіньми правив. От який блазень-хлопець! Но-но-но-ноо! — з богом!

Я мовчав, але й мені добре стало на душі. Уціліємо! — повторив я про себе і розлігся на сіні. Дешево відкаракались.

Мені навіть трохи совісно стало, навіщо це я вірш Жуковського згадав.

Раптом спало мені на думку.

— Філофею?

— Чого?

— Ти одружений?

— Одружений.

— І діти є?

— Є і діти.

— Як же це ти про них не згадав? Коней пошкодував, — а дружину, дітей?

— Та навіщо їх шкодувати, га? Адже до злодіїв у руки вони б не потрапили... А на думці в мене вони весь час були, — і тепер є... он як. — Філофей помовчав. — Може... через них господь бог нас із тобою помилював.

— Та, може, то й не були розбишаки?

— А як його знати? — В чужу душу не залізеш. — Чужа душа — звісно — темний ліс. А з богом воно завжди краще. — Ні... я свою сім'ю завжди... Но-но-но, — манесенькі, з бо-гом!

Вже майже розвиднілося, коли ми почали під'їжджати до Тули. Я лежав і дримав.

— Пане, — промовив до мене раптом Філофей, — поглянь-бо, он вони стоять біля шинку... їхній віз...

Я підвів голову... справді, вони: і віз їхній, і коні. На порозі шинку зненацька показався знайомий велетень у ковшу. — Пане! — вигукнув він, помахуючи шапкою: — ваші грошенята пропиваємо! А що, кучер, — додав він, хитнувши головою на Філофея, — адже злякався-таки, га?

— Ну, й весела людина, — зауважив Філофей, від'їхавши сажнів двадцять від шинку.

Прибули ми, нарешті, до Тули; купив я дробу, та, до речі, чаю й вина — і навіть коня в баришника узяв. — Опівдні ми вирушили назад. Проїжджаючи те місце, де вперше почули за собою стукіт воза, Філофей, що, підпивши в Тулі, виявився дуже балакучою людиною, — він мені навіть казки розповідав, — проїжджаючи те місце, Філофей раптом засміявся.

— А пам'ятаєш, пане, як я тобі все казав: стукотить... стукотить, мовляв, стукотить!

Він кілька разів повів рукою навідліг... Вже занадто потішним видалось йому це слово.

Того ж вечора ми повернулись до його села.

Я розповів про випадок, що трапився з нами, Ермолаєві. Бувши тверезим, він не висловив ніякого співчуття, — і тільки мугикнув — схвально чи докірливо, — цього, як мені здається, він сам не знав. Але через два дні він із задоволенням сповістив мене, що тієї ж ночі, коли ми з Філофеєм їздили до Тули, — і на тій самісінській дорозі, — якогось купця пограбували і забили. Я спочатку не повірив цій звістці; але згодом довелось повірити: правдивість того мені ствердив становий, що прискакав на слідство. — Чи не з цього «весілля» повертались наші мотодці й чи не цього «парубка» вони, за висловом жартівника-велетня, уклали? Я на селі Філофея залишився ще днів з п'ять. — Бувало, тільки-но зустріну його, кожного разу кажу йому: — га? стукотить?..

— Весела людина, — відповідь він мені кожного разу й сам засміється.

И. С. Тургенев у 70-х рр.

ЛІС І СТЕП

...І знову стало вабити назад
Його в село далеке, в темний сад,
Де липи звисли вітами густими,
І запашні конвалії під ними,
Де срібнолисті верби над водою
Схилились кучерявою юрбою,
Де пишний дуб гіллям лани вкрива,
Де пахнуть так коноплі й кропива...
Туди, туди, на простір, на поля,
Де бархатисто стелеться земля,
Де жито перед вашими очима
Струмує тихо хвилями м'якими,
І пада промінь, жовтий і важкий,
Поміж прозорі, піняві хмарки.
Там гарно . . . . .
(З поеми, що її спалено).

Читачеві, може, вже надокучили мої записки; поспішаю втішити його обіцянкою, що обмежусь надрукованими уривками; але, розлучаючись із ним, не можу не сказати декілька слів про полювання.

Полювання з рушницею та собакою прекрасне саме собою, für sich, як говорили в давні часи; але, припустимо, ви не народились мисливцем; ви все-таки любите природу й волю; ви, отже, не можете не заздрити нашому братові... Слухайте.

Чи знаєте ви, наприклад, яка це насолода виїхати навесні до світанку? Ви виходите на ганок... На темносірому небі де-не-де мерехтять зірки; вогкий вітрець зрідка набігає легкою хвилею; вчувається стриманий, невиразний шепіт ночі; дерева, залляті тінню, ледве гомонять. Ось кладуть килим на віз, ставлять біля ніг ящик із самоваром. Підпряжні мнуть, пирхають і хвацько переступають з ноги на ногу; пара білих гусей, які щойно прокинулись, мовчки й повільно перебираються через дорогу. За тином, у саду, мирно похропує сторож; кожен звук наче повиснув у застиглому повітрі, повиснув і не падає. Ось ви сіли; коні одразу рушили, голосно загуркотів віз... Ви їдете — їдете повз церкву, з гори праворуч, через греблю... Став ледве

починає парувати. Вам трохи холодно, ви закриваєте обличчя коміром шинелі; ви дримаєте. Коні лунко хляпають ногами по калюжах; кучер насвистує. Та ось ви від'їхали версти чотири... край неба рожевіє; в березах прокидаються, незграбно перелітають гави; горобці цвірінкають біля темних скирт. Світлішає повітря, шлях виразніший, яснішає небо, біліють хмарки, зеленіють лани. По хатах червоними вогниками жевріють скіпки, за ворітьми чути заспані голоси. А тимчасом зоря розгоряється; ось уже золоті смуги лягли в небі, в ярах клубочаться випари; жайворонки дзвінко співають, повіяв передсвітанковий вітер, — і тихо сливає багряне сонце. Світло так і лине потоком; серце ваше стріпнеться, як птах. Свіжо, весело, мило! Далеко видно навколо. Он за гаєм село; он ще далі друге з білою церквою, он березовий лісок на горі; за ним болото, до якого ви їдете... Веселіше, коні, веселіше! Швидкою риссю вперед!.. Верст зо три залишилося, не більше. Сонце швидко піднімається; небо чисте... Погода буде гарна. Черета вирушила із села вам назустріч. Ви зійшли на гору... Який краєвид! Річка в'ється верст на десять, тьмяно синіючи крізь туман; за нею водянисто-зелені луки, за луками пологі горби; вдалині чайки з криком кружляють над болотом; крізь розлитий у повітрі вогкий блиск виразно проступає даль... Не те, що влітку. Як легко дихають груди, як бадьоро рухається тіло, як міцніє вся людина, охоплена свіжим диханням весни!..

А літній, липневий ранок! Хто, крім мисливця, зазнав, як радісно блукати на світанку по кущах? Зеленою смугою лягає слід ваших ніг на росистій, побілілій траві. Ви розсунете мокрий кущ, — вас так і охопить теплий запах, що зібрався за ніч; повітря все напоєне свіжим духом гіркою долину, медом гречки й «кашки»; вдалині як стіна стоїть дубовий ліс і блищить і червоніє на сонці; ще свіжо, та вже відчувається наближення спеки. Голова млосно паморочиться від надто сильних пахощів. Чагарникові немає краю... Хіба що де-не-де жовтіє, досягаючи, жито, вузькими смужечками червоніє гречка. Ось зарипів віз. Повільно пробирається мужик, завчасно ставить коняку в тінь... Ви привіталися до нього, відійшли — лункий брязкіт коси розлягається за вами. Сонце все вище й вище. Швидко сохне трава. Ось уже й жарко стало. Минає година, друга... Краї неба темнішають; колючою спекою дихає непорушне повітря. — «Де б, брат, тут напитися?» — запитуєте ви косаря. — «А он у яру криниця». Крізь густі кущі ліщини, переплутані чіпкою травою, спускаєтесь ви на дно яру. Справді: під самісінькою кручею притаїлось джерело; дубовий кущ жадібно розкинув над водою своє лапчасте гілля; великі сріблясті бульби, коливаючись, підіймаються з дна, що вкрите дрібним, бархатним мохом. Ви кидаетесь на землю, ви напились, але вам ліньки поворухнутися. Ви в тіні, ви дихаєте запашною вогкістю; вам хороше, а проти вас кущі розпікаються й немов жовтіють на сонці. Та що це? Вітер зне-

нацька налетів і промчав; повітря здригнулось навколо: чи не грім, бува? Ви виходите із яру... що за свинцева смуга на небосхилі? Чи це спека гущішає? чи хмара насувається? Та ось злегка блиснула блискавка... Ага! Та це ж гроза! Навколо ще яскраво світить сонце: полювати ще можна. Але хмара зростає. Передній її край витягається рукавом, нахиляється склепінням. Трава, куші — все враз стемніло... Мерщій! он, здається, видно сінний сарай... мерщій! Ви добігли, увійшли... який дощик! які блискавки! Де-не-де крізь стріху на запашне сіно закапала вода... Та ось сонце знову заграло. Гроза минула; ви виходите. Боже мій, як весело виблискує все навколо, яке свіже й рідке повітря, як пахне полуницями та грибами!..

Та ось надходить вечір. Зоря запалала пожежею й охопила півнеба. Сонце сідає. Повітря зблизька якесь особливо прозоре, неначе скляне; вдалині лягає м'яка пара, тепла з виду; разом з росю опадає червоний блиск на поляни, що недавно ще були залляті потоками рідкого золота; від дерев, від кушів, від високих стіжків сіна побігли довгі тіні... Сонце сіло; зірка спалахнула й тремтить в огнистому морі заходу... Ось воно блідне; синіє небо; окремі тіні зникають, повітря наливається млою. Час додому, на село, до хати, де ви ночуете! Закинувши рушницю за плечі, швидко йдете ви, незважаючи на втому... Тимчасом надходить ніч, за двадцять кроків уже не видно; собаки ледве білють у темряві. Що це? — пожежа?.. ні, це сходить місяць. А он, унизу, праворуч, уже мерехтять вогники села... От, нарешті, і ваша хата. Крізь віконце ви бачите стіл, накритий білою скатертиною, запаленою свічку, вечерю...

Або накажеш запрягти бігунці й поїдеш до лісу по рябчиків. Весело пробиратися вузькою доріжкою, поміж двома стінами високого жита. Колосся тихо б'є вас в обличчя, волошки чіпляються до ніг, перепели кричать навколо, коняка біжить лінивою рессю. Ось і ліс. Тінь і тиша. Ставні осики високо гомонять над вами; довгі, висячі гілки беріз ледве ворухаться; могутній дуб стоїть, мов боєць, біля гарної липи. Ви йдете зеленою, покресленою гінями доріжкою; великі жовті мухи нерухомо висять у золотавому повітрі і враз відлітають; мошка в'ється стовпом, світліючи в тіні, темніючі на сонці; птахи мирно співають. Золотий голосок малинівки лунає невинною, балакучою радістю; він пасує до запаху конвалії. Далі, далі, глибше в ліс... Ліс глухне... Невимовна тиша западає в душу; та й навколо так дрімотно й тихо. Та ось вітер налетів, і зашуміли верхів'я, немов спадаючі хвилі. Крізь торішне буре листя де-не-де проростають високі трави; гриби стоять окремо під своїми шапками. Раптом вискочить біляк, собака з гучним гавканням кинеться слідом...

І який же гарний цей самий ліс пізно восени, коли прилітають вальдшнепи! Вони не водяться в глушині: їх треба шукати вздовж узлісся. Вітру немає, і немає ні сонця, ні світла, ні тіні, ні руху, ні гомону; в м'якому повітрі розлитий осінній запах,

подібний до запаху вина; тонкий туман лежить вдалині над жовтими ланами. Крізь оголене буре гілля дерев мирно біліє нерухоме небо; де-не-де на липах звисає останнє, золотаве листя. Вогка земля пружинить під ногами; високі сухі билінки не во-рушаються; довгі нитки блищать на зблідлій траві. Спокійно дихають груди, а в душу западає дивна тривога. Ідеш вздовж узлісся, пильнуєш за собакою, а тимчасом улюблені образи, улюблені обличчя, мертві й живі, спадають на думку; враження, заснули давним давно, несподівано прокидаються; уява кружляє й пролітає, як птах, і все так виразно рухається й стоїть перед очима. Серце то враз затремтить і заб'ється, жагуче кинеться вперед, то без вороття поринає в спогади. Все життя розгортається легко й швидко, як сувій; усім своїм минулим, усіма почуттями, силами, усією душею володіє людина. І нічого навколо їй не заважає — ні сонця немає, ні вітру, ні гомону...

А осінній, ясний, трохи холодний, зрання морозний день, коли береза немов казкове дерево, вся золота, чудово вимальовується на білооблакитному небі, коли низьке сонце вже не гріє, але блищить яскравіше, ніж літне; невеликий осичняк увесь виблискує наскрізь, немов йому весело стояти голяком, паморозь ще біліє на дні долин, а свіжий вітер тихенько ворушить і жене опале, пожолоблене листя, — коли на річці мчать сині хвилі, розмірено коливаючи розкиданих гусей та качок; вдалині вистукує напівзакритий вербами млин і, рябіючи в світлому повітрі, голуби швидко кружляють над ним...

Гарні також літні туманні дні, хоч мисливці їх не люблять. У такі дні стріляти не можна: птах, випурхнувши у вас з-під ніг, відразу ж зникає в білявій млі непорушного туману. Але як тихо, як невимовно тихо навколо! Усе прокинулось, і все мовчить. Ви минаєте дерево — воно не ворухнеться: воно лащиться. Крізь тонку пару, рівно розіллятю в повітрі, чорніє перед вами довга смуга. Вам видається вона близьким лісом; ви наближаєтесь — ліс перетворюється на високу грядку долину вздовж межі. Над вами, навколо вас — повсюди туман... Та ось вітер злегка ворухнеться — клаптик білооблакитного неба невиразно прогляне крізь рідіючу, немов задимлену пару, золотаво-жовтий промінь увірветься нараз, заструмить довгим потоком, бризне на поля, упреться в гай, — і ось знову все затуманилося. Довго триває ця боротьба; і яким невимовно чудовим і ясним стає день, коли світло, нарешті, восторжествує і останні хвилі зігрітого туману то скочуються і стеляться килимами, то в'ються і зникають у блакитній ніжно сяючій високості...

Та ось ви зібралися на мисливське поле, в степ. Верст із десять пробиралися ви путівцями — ось, нарешті, битий шлях. Повз нескінченні обози, повз заїзди з шиплячим самоваром під дашком, розкритими навстіж ворітьми і колодязем, від одного селса до другого, через неозорі поля, вздовж зелених коноплиц, довго, довго їдете ви... Сороки перелітають з верби на вербу; баби,

з довгими граблями в руках, бредуть на поле; перехожа людина в поношеному китайковому каптані, з торбиною за плечима, плентається змороною ходою, важка поміщицька карета із запряженими в неї шістьма рослими й підбитими кінями, впливає вам назустріч. З вікна стирчить ріжок подушки, а на зап'ятках, на клуночку, придержуючися за мотузочку, сидить боком лакей у шинелі, забризканий до самісіньких брів. Ось повітове місто з дерев'яними кривими будиночками, нескінченними парканами, купецькими незаселеними камінними будівлями, старовинним мостом над глибоким проваллям... Далі, далі... Почалися степові місця. Поглянеш з гори — який краєвид! Круглі, низькі горби, розорані й засіяні до верхів, розбігаються широкими хвилями; зарослі кущами яри в'ються поміж ними; продовгуватими островами розкидані невеликі гаї; від села до села біжать вузькі доріжки; церкви біліють; поміж лозняком виблискує річка, в чотирьох місцях перетята греблями, далеко в полі ключем стирчать дрохви; старенький панський дім із своїми службами, фруктовим садом і током притулився до невеличкого ставка. Але далі, далі їдете ви. Горби все дрібніші й дрібніші, дерев майже не видно. Ось він, нарешті — безмежний, неозорий степ!

А зимового дня ходити високими зметами по зайців, дихати морозним гострим повітрям, мимоволі щулитися від сліпучого дрібного виблискування м'якого снігу, милуватися з зеленого кольору неба над червонуватим лісом!.. А перші весняні дні, коли навколо все блищить і звалюється, крізь важку пару талого снігу вже пахне нагрітою землею, на проталинах, під косим промінням сонця, довірливо співають жайворонки, і з веселим гамором й дзюркотінням з яру в яр клубочаться потоки...

Однак, час кінчити. — До речі, заговорив я про весну; навесні легко розлучатися — навесні й щасливих тягне в даль... Прощайте, читачу; бажаю вам постійного благополучія.

БАТЬКИ І ДІТИ

*Присвячується пам'яті
Віссаріона Григоровича Белінського.*

I

— Що, Петре? Не видно ще? — питав 20 травня 1859 року, виходячи без шапки на низький ганочок постоялого двору на *** шосе, пан років понад сорок, у запорошеному пальті й картатих панталонах, у свого слуги, молодого й щокатого парубка з білуватим пухом на підборідді й маленькими тьмяними очицями.

Слуга, в якому все: і бірюзова сережка в усі, і напomadжене, різномасте волосся, і чемні рухи тіла, словом, все виявляло людину новітнього, удосконаленого покоління, подивився вибачливо вздовж дороги й відповів: «ні, не видно».

— Не видно? — перепитав пан.

— Не видно, — вдруге відповів слуга.

Пан зітхнув і сів на лавку. Познайомимо з ним читача, поки він сидить, підібгавши під себе ніжки й задумливо поглядаючи навколо.

Звуть його Миколою Петровичем Кірсановим. У нього за п'ятнадцять верст від постоялого дворика добрий маєток на двісті душ, або, — як він висловлюється з того часу, як розмежувався з селянами і завів «ферму», — на дві тисячі десятин землі. Батько його, бойовий генерал 1812 року, напівписьменна, груба, але не зла російська людина, все життя своє тягнув лямку, командував спершу бригадою, потім дивізією, і постійно жив у провінції, де, в силу свого чина, грав досить значну роль. Микола Петрович народився на півдні Росії, так само, як і старший брат його Павло, про якого мова далі, і виховувався до чотирнадцятилітнього віку дома, оточений дешевими гувернерами, розв'язними, але підслесливими ад'ютантами та іншими полкови-

ми й штабними особами. Родителька його, з фамілії Колязіних, в дівочтві Agathe¹, а в генеральшах Агафокля Кузьмінічна Кірсанова, належала до числа «матінок-командирш», носила пишні чепці та шелесткі шовкові сукні, у церкві перша підходила до хреста, говорила голосно й багато, допускала дітей вранці до ручки, на ніч їх благословляла, — словом, жила собі на втіху. Бувши генеральським сином, Микола Петрович — хоч не тільки не відзначався хоробрістю, але навіть заслужив прізвисько боягуза — повинен був, як і брат його Павло, вступити на військову службу; але він переломив собі ногу того самого дня, коли вже прибуло повідомлення про його зачислення, і, пролежавши два місяці в ліжку, на все життя лишився «кривеньким». Батько махнув на нього рукою і пустив його по цивільній. Він повіз його до Петербурга, як тільки йому минув вісімнадцятий рік, і віддав його до університету. До речі, брат його в ту пору вийшов офіцером у гвардійський полк. Молоді люди стали жити вдвох, на одній квартирі, під віддаленим наглядом двоюрідного дядька з материного боку, Іллі Колязіна, важного чиновника. Батько їх повернувся до своєї дивізії і до своєї дружини, і лише зрідка присилав синам великі чвертки сірого паперу, списані розгонистим писарським почерком. У кінці цих чверток красувалися старанно обведені «викрутасами» слова: «Піотр Кірсанов, генерал-маіор». У 1835 році Микола Петрович вийшов з університету кандидатом, і в тому ж році генерал Кірсанов, звільнений у відставку за невдалий огляд, приїхав до Петербурга з дружиною на проживання. Він найняв був будинок біля Таврійського саду і записався до англійського клубу, але нагло помер від удару. Агафокля Кузьмінічна незабаром за ним пішла: вона не могла звикнути до глухого столичного життя; нудьга відставного існування її загризла. Тимчасом Микола Петрович встиг, ще за життя батьків і на чималу їм прикрість, закохатися в доньку чиновника Преполовенського, колишнього хазяїна його квартири, миловидну і, як то кажуть, розвинену дівчину: вона в журналах читала серйозні статті в розділі «Наука». Він одружився з нею, як тільки минув строк траура, і, залишивши міністерство уділів, куди по протекції батько його записав, блаженствував з своєю Машею спершу на дачі коло Лісного інституту, потім у місті в маленькій і чепуренькій квартирі, з чистими сходами і холоднуватою вітальнею, нарешті — на селі, де він оселився остаточно і де в нього незабаром народився син, Аркадій. Подружжя жило дуже добре й тихо: вони майже ніколи не розлучалися, вдвох читали, грали в чотири руки на фортепіано, співали дуети; вона садила квіти й доглядала птичню, він зрідка їздив на полювання і займався господарством, а Аркадій ріс та ріс — теж добре й тихо. Десять років проминуло як сон. В 47-му році дружина Кірсанова померла.

¹ Агафія.

Він ледве переніс цей удар, посивів за кілька тижнів; зібрався було за кордон, щоб хоч трохи розважитися... але тут настав 48-й рік. Він мусив повернутися на село і після досить тривалої бездіяльності узявся до господарських реформ. В 55-му році він повіз сина в університет; прожив з ним три зими в Петербурзі, майже нікуди не виходячи і намагаючись заводити знайомства з молодими товаришами Аркадія. На останню зиму він приїхати не міг, — і от, ми бачимо його в травні місяці 1859 року, зовсім уже сивого, пухенького й трохи згорбленого: він жде сина, що дістав, як колись він сам, звання кандидата.

Слуга, з почуття пристойності, а може й не бажаючи залишатися під панським оком, зайшов під ворота і закурив люльку. Микола Петрович похилив голову і почав дивитися на ветхі східці ганку: велике, рябе курча поважно походжало по них, сильно стукаючи своїми великими жовтими ногами; замурзана кішка неприязно позирала на нього, манірно прикорхнувши на поручнях. Сонце пекло; з напівтемних сіней постоялого дворика пахло теплим житнім хлібом. Застріявся наш Микола Петрович. «Син... кандидат... Аркаша...» безперестанно снувалося у нього у голові; він намагався думати про щось інше, і знову поверталися ті самі думки. Пригадалася йому небіжчиця-дружина... «Не діждалася!» — шепнув він сумовито... Товстий сизий голуб прилетів на шлях і поспішно подався пити до калюжки біля колодязя. Микола Петрович став дивитися на нього, а вухо його вже ловило дедалі виразніший стукіт коліс...

— Либонь вони їдуть, — доповів слуга, виринувши з-під воріт.

Микола Петрович схопився і втупив очі вздовж шляху. Показався тарантас, запряжений тройкою фурманських коней; у тарантасі майнула околичка студентського кашкета, знайомий обрис дорогого обличчя...

— Аркаша! Аркаша! — закричав Кірсанов, і побіг, і замавав руками... Кілька хвилин згодом його губи вже припали до безбороді, запорошеної і засмаглої щоки молодого кандидата.

II

— Дай же обтруситись, тато, — говорив трохи хрипким з дороги, але дзвінким юнацьким голосом Аркадій, весело відповідаючи на батьківські пестоші: — я тебе всього вимажу.

— Нічого, нічого, — твердив, розчулено усміхаючись, Микола Петрович і разів зо два вдарив рукою по коміру синовій шинелі і по власному пальті. — Покажи-но себе, покажи-но, — додав він, відступаючи, і зразу ж пішов покvapливими кроками до постоялого двору, примовляючи: «От сюди, сюди, та коней мерщій».

Микола Петрович здався далеко стурбованішим від свого

сина; він немов розгубився трохи, немов боявся. Аркадій зупинив його.

— Тато, — сказав він, — дозволь познайомити тебе з моїм добрим приятелем, Базаровим, про якого я тобі так часто писав. Він такий ласкавий, що погодився погостювати в нас.

Микола Петрович швидко обернувся і, підійшовши до високого на зріст чоловіка у довгому балахоні з китицями, який виліз щойно з тарантаса, міцно стиснув його голу, червону руку, яку той не зразу йому подав.

— Сердечно радий, — почав він: — і вдячний за добрий намір відвідати нас; сподіваюся... дозвольте узнати ваше ім'я та по батькові?

— Євгеній Васильович, — відповів Базаров лінєвим, але мужнім голосом і, відкотивши комір балахона, показав Миколі Петровичу все своє обличчя. Довге й худе, з широким лобом, угору плоским, донизу загостреним носом, великими зеленуватими очима і висячими бакенбардами піскового кольору, воно оживлялося спокійною усмішкою й виявляло самовпевненість і розум.

— Сподіваюсь, шановний Євгеній Васильович, ви не знудьгуєтесь у нас, — говорив далі Микола Петрович.

Тонкі губи Базарова ледве ворухнулися, але він нічого не відповів і лише трохи підняв кашкета. Його темнорусе волосся, довге й густе, не ховало чималих опуклостей просторого черепа.

— Так як же, Аркадій, — заговорив знову Микола Петрович, обертаючись до сина: — зараз запрягати коней, чи що? Чи ви відпочити хочете?

— Дома відпочинемо, тато; вели запрягати.

— Зараз, зараз, — підхопив батько. — Ей, Петре, чуєш? Розпорядись, братіку, хутчій.

Петро, що, бувши удосконаленим слугою, не підійшов до ручки панича, а тільки здаля вклонився йому, знову зник під ворітьми.

— Я тут з коляскою, але і для твого тарантаса є тройка, — клопітливо говорив Микола Петрович, тимчасом як Аркадій пив воду з залізного ківшика, принесеного хазяйкою постоялого двору, а Базаров закурив люльку і підійшов до фурмана, що випрягав коней: — тільки коляска на два місяця, і я от не знаю, як твій приятель...

— Він тарантасом поїде, — перебив півголосом Аркадій. — Ти з ним, будь ласка, не церемонься. Він чудовий хлопець, такий простий — ти побачиш.

Кучер Миколи Петровича вивів коней.

— Ану, моторніше, товстобородий! — звернувся Базаров до фурмана.

— Чуєш, Митюха, — підхопив другий фурман, що стояв тут же, з руками, засунутими в задні розпірки кожуха: — пан тебе як прозвав? Товстобородий і єсть.

Митюха тільки шапкою тріпнув і смикнув віжки з півного голобельного коня.

— Мершій, мершій, хлопці, підсобляйте, — вигукнув Микола Петрович: — на горілку буде!

За кілька хвилин коні були запряжені; батько з сином помістилися в колясці; Петро виліз на козла; Базаров скочив у гарантас, уткнувся головою в шкіряну подушку, — і обидва екіпажі покотили.

III

— Так он як, нарешті ти кандидат і додому приїхав, — говорив Микола Петрович, торкаючи Аркадія то за плече, то за коліно. — Нарешті!

— А як дядя? Здоровий? — спитав Аркадій, якому, незважаючи на шкуру, майже дитячу радість, що його сповнювала, хотілося скоріше звернути розмову з настрою схвильованого на звичайний.

— Здоровий. Він хотів був виїхати зі мною тобі на зустріч, та чогось передумав.

— А ти довго мене ждав? — спитав Аркадій,

— Та годин із п'ять.

— Добрий тато!

Аркадій жваво повернувся до батька і дзвінко поцілував його в щоку. Микола Петрович тихенько засміявся.

— Якого я тобі гарного коня приготував! — почав він: — ти побачиш. І кімната твоя обклеєна шпалерами.

— А для Базарова кімната є?

— Знайдеться й для нього.

— Будь ласка, тато, приголуб його. Я не можу тобі висловити, до якої міри я дорожу його дружбою.

— Ти недавно з ним познайомився?

— Недавно.

— Тож-то минулої зими я його не бачив. Він що вивчає?

— Головний предмет його — природничі науки. Та він усе знає. Він наступного року хоче складати на доктора.

— А! Він по медичному факультету, — зауважив Микола Петрович і помовчав. — Петре, — додав він і простяг руку, — це, мабуть, наші мужики їдуть?

Петро глянув у бік, куди показував пан. Кілька підвід, запряжених незагнузданими кінями, швидко котили вузьким путівцем. На кожній підводі сиділо по одному, найбільше по два мужики в розхристаних кожухах.

— Точно так, — промовив Петро.

— Куди ж вони їдуть, до міста, чи що?

— Мабуть, що до міста. У шинок, — додав він зневажливо і трохи нахилившись до кучера, немов посилаючись на нього. Але

той навіть не поворухнувся: це була людина старого гарту, що не поділяла новітніх поглядів.

— Клопоти в мене великі з мужиками нинішнього року, — говорив далі Микола Петрович, звертаючись до сина. — Не платять оброку. Що ти будеш робити?

— А з своїх найманих робітників ти задоволений?

— Так, — процидів крізь зуби Микола Петрович. — Підбивають їх, от що біда; ну, і справжнього старання все ще немає. Зброю псують. Орали, проте, нічого. Перемелеться — мука буде. Та хіба тебе тепер господарство цікавить?

— Затінку в вас немає, от що горе, — зауважив Аркадій, не відповідаючи на останнє запитання.

— Я з північної сторони над балконом велику маркізу приробив, — промовив Микола Петрович: — тепер і обідати можна на повітрі.

— Щось на дачу надто схоже буде... а втім, усе це дрібниці. Яке зате тут повітря! Як чудово пахне! Справді, мені здається, ніде в світі так не пахне, як у тутешніх краях! Та й небо тут...

Аркадій раптом спинився, кинув косий погляд назад і замовк.

— Звичайно, — зауважив Микола Петрович: — ти тут народився, тобі все повинно здаватися тут чимсь особливим...

— Ну, тато, це все одно, де б людина не народилася.

— Одначе...

— Ні, це цілком все одно.

Микола Петрович подивився збоку на сина і коляска проїхала з півверсти, перш ніж розмова відновилася між ними.

— Не пам'ятаю, чи писав я тобі, — почав Микола Петрович, — твоя колишня няня, Єгорівна, померла.

— Невже? Бідна стара! А Прокоф'їч живий?

— Живий і нітрохи не змінився. Все так само бурчить. Взагалі ти великих змін у Мар'їні не знайдеш.

— Прикажчик у тебе все той самий?

— От хіба що прикажчика я перемінив. Я вирішив не держати більше в себе вільновідпущених, колишніх двірських або принаймні не доручати їм ніяких посад, де є відповідальність. (Аркадій вказав очима на Петра.) *Il est libre, en effet*¹, — зауважив півголосом Микола Петрович: — але ж він — камердинер. Тепер у мене прикажчик з міщан; здається, людина путяща. Я йому визначив двісті п'ятдесят карбованців на рік. А втім, — додав Микола Петрович, потираючи лоб і брови рукою, що у нього завжди було ознакою внутрішнього замішання: — я тобі зараз сказав, що ти не знайдеш змін у Мар'їні... Це не зовсім справедливо. Я вважаю за свій обов'язок попередити тебе, хоч...

Він запнувся на мить і далі говорив уже по-французьки.

— Суворий мораліст визнає мою одвертість за недоречну,

¹ Він і справді вільний (від кріпацтва).

але, по-перше, це заховати не можна, а по-друге, тобі відомо, що у мене завжди були особливі принципи щодо відносин батька до сина. А втім, ти, звичайно, матимеш право осудити мене. В мої літа... Одно слово, ця... ця дівчина, про яку ти, певне, вже чув...

— Фенічка? — розв'язно запитав Аркадій.

Микола Петрович почервонів.

— Не називай її, будь ласка, голосно... Ну, так... вона тепер живе у мене. Я її помістив у домі... там були дві невеличкі кімнатки. А втім, це все можна змінити.

— Та що ти, тато, навіщо?

— Твій приятель у нас гостюватиме... незручно...

— Щодо Базарова ти, будь ласка, не турбуйся. Він вищий від усього цього.

— Ну, ти, нарешті, — промовив Микола Петрович. — Флігельок трохи поганенький — от біда.

— Та що ти, тато, — підхопив Аркадій: — ти наче просиш вибачення; як тобі не соромно?

— Звичайно, мені мусить бути соромно, — відповів Микола Петрович, дедалі дужче червоніючи.

— Годі, тато, годі, прошу тебе! — Аркадій приязно усміхнувся. «В чому просить вибачення!» подумав він собі, і почуття вибачливої ніжності до доброго й лагідного батька, змішане з відчуттям якоїсь таємної переваги, сповнило його душу. — Облиш, будь ласка, — повторив він ще раз, мимоволі тішачись свідомістю власної розвиненості й свободи.

Микола Петрович глянув на нього з-під пальців руки, якою він продовжував терти собі лоба, і щось кольнуло його в серце... Але він тут же обвинуватив себе.

— От це вже наші поля пішли, — проговорив він по довгій мовчанці.

— А оце попереду, здається, наш ліс? — спитав Аркадій.

— Так, наш. Тільки я його продав. Цього року його рубатимуть.

— Навіщо ти його продав?

— Гроші потрібні були; до того ж ця земля відходить мужикам.

— Які тобі оброку не платять?

— Це вже їхня справа; а проте, — платитимуть же вони коли-небудь.

— Шкода лісу, — зауважив Аркадій і почав дивитися навколо.

Місцевість, якою вони проїздили, не можна було назвати мальовничою. Поля, все поля тяглися геть аж до небосхилу, то трохи підіймаючись, то спускаючись знову; де-не-де виднілися невеликі ліси і, порослі рідким і низьким чагарником, вилися яри, нагадуючи оку їх власне зображення на старовинних планах катеринінських часів. Траплялися й річки з розритими берегами, і манесенькі ставки з поганими греблями, і сільця з низькими

хатинками під темними, часто до половини розкиданими покрівлями, і похилені молотильні сарайчики з плетеними з хворосту стінами й розчиненими навстіж ворітьми біля спустілих токів, і церкви, то муровані з облупленою подекуди штукатуркою, то дерев'яні з похиленими хрестами і розруйнованими кладовищами. Серце Аркадія потроху стискувалося. Як навмисне, мужики зустрічалися всі обшарпані, на поганеньких шкапинах; як старці в лахмітті, стояли придорожні верби з обдертою корою й пообламуваним гіллям; схудлі, кошлаті, наче обгризані, корови пожадливо скубли траву по ровах. Здавалося, вони тільки-но вирвалися з чиїхось грізних, смертоносних пазурів, — і, викликана жалюгідним виглядом знесилених тварин, серед весняного погожого дня, вставала біла примара безрадісної, нескінченної зими, з її завірюхами, морозами і снігами... «Ні, — подумав Аркадій, — не багатий край цей, не вражає він ні достатками, ні працьовитістю; не можна, не можна йому так лишатися, реформи необхідні... але як їх здійснити, як приступити?..»

Так міркував Аркадій... А поки він міркував, весна брала своє. Все навколо золотисто зеленіло, все широко й м'яко хвилювалося й вилискувало під тихим подихом теплого вітерця, все — дерева, кущі й трава: усюди нескінченними дзвінками струмочками заливались жайворонки; чайки то скиглили, шугаючи над низинними луками, то мовчки перебігали по куп'ю; гарно чорніючи в ніжній зелені ще низької ярини, гуляли граки; вони зникали в житі, вже трохи побілілому; лише зрідка витикалися їх голови з димчастих його хвиль. Аркадій дивився, дивився, і, поволі слабюючи, зникали його роздуми... Він скинув із себе шинель і так весело, таким молоденьким хлопчиком подивився на батька, що той знову його обняв.

— Тепер уже недалеко, — зауважив Микола Петрович: — от тільки на цей горбочок піднімемось, і будинок буде видно. Ми заживемо з тобою на славу, Аркаша; ти мені допомагатимеш у господарстві, якщо тільки це тобі не надокучить. Нам треба тепер близько зійтися один з одним, узнати один одного гарненько, адже так?

— Звичайно, — промовив Аркадій: — але який чудовий день сьогодні!

— Для твого приїзду, мій любий. Так, весна у повному блиску. А проте, я згодний з Пушкіним — пригадуеш, в «Євгенії Онегіні»:

О весно, весно! Час любові!
Який несеш мені ти сум...

— Аркадій! — почувся з тарантаса голос Базарова: — пришли мені сірники, нічим люльку розпалити.

Микола Петрович замовк, а Аркадій, який почав був слухати його не без деякого здивування, але і не без співчуття,

мерщій дістав з кишені срібну коробочку з сірниками і послав її Базарову з Петром.

— Хочеш сигарку? — закричав знову Базаров.

— Давай, — відповів Аркадій.

Петро повернувся до коляски і вручив йому разом з коробочкою товсту чорну сигарку, яку Аркадій зараз же закурив, пускаючи навколо себе такий міцний і кислий запах видержаного тютюну, що Микола Петрович, який зроду не курил, мимоволі, хоч і непомітно, щоб не образити сина, одвертав ніс.

Через чверть години обидва екіпажі зупинилися перед ганком нового дерев'яного будинку, пофарбованого сірою фарбою і вкритого залізним червоним дахом. Це було Мар'їно, Нова-Слобідка теж, або ж, по-селянському назвиську, Бобилів-Хутір.

IV

Юрма челяді не висипала на ганок зустрічати панів; з'явилася лише одна дівчинка років дванадцяти, а слідом за нею вийшов з дому молодий парубок, дуже схожий на Петра, одягнений у сіру ліврейну куртку з білими гербовими гудзиками, слуга Павла Петровича Кірсанова. Він мовчки відчинив дверцята коляски і відстебнув фартух тарантаса. Микола Петрович з сином та Базаровим пішли через темну і майже порожню залу, з-за дверей якої майнуло молоде жіноче обличчя, до вітальні, прибраної вже на новітній смак.

— От ми й дома, — промовив Микола Петрович, скидаючи картуз і стріпаючи волоссям. — Головне, треба тепер повечеряти й відпочити.

— Поїсти, справді, не завадить, — зауважив, потягаючись, Базаров і опустився на диван.

— Так, так, вечеряти давайте, вечеряти мерщій. — Микола Петрович без усякої видимої причини потупав ногами. — От до речі і Прокоф'їч.

Увійшов чоловік років під шістьдесят, біловолосий, худий і смуглявий, у коричневому фракці з мідними гудзиками та з рожевою хустиною на шиї. Він осміхнувся, підійшов до Аркадієвої ручки і, вклонившись гостеві, відступив до дверей та заклав руки за спину.

— От він, Прокоф'їч, — почав Микола Петрович: — приїхав до нас нарешті... Що? Як він, по-твоєму?

— У найкращому вигляді, — промовив старий й осміхнувся знову, але зразу ж насупив свої густі брови. — На стіл накривати звелите? — проговорив він поважно.

— Так, так, будь ласка. Але чи не пройдете ви спершу до вашої кімнати, Євгеній Васильович?

— Ні, дякую, нема чого. Звеліть тільки чемоданчика мого туди віднести, та ось цю одежинку, — додав він, скидаючи з себе свій балахон.

— Гаразд. Прокоф'їч, візьми ж їхню шинель. (Прокоф'їч, немов здивований, взяв обома руками базаровську «одежинку» і, високо піднявши її над головою, вийшов навшпиньки). А ти, Аркадію, підеш до себе на хвилинку?

— Так, треба почиститись, — відповів Аркадій і попрямував було до дверей, але в цю мить зайшов до вітальні чоловік середнього зросту, одягнений у темний англійський с'ют¹, модний низенький галстух і лайкові полуботки, Павло Петрович Кірсанов. На вигляд йому було років сорок п'ять: його коротко стрижене сиве волосся вилискувало темним блиском, як нове срібло; лице його, жовчне, але без зморщок, незвичайно правильне й чисте, наче вирізьблене тонким і легким різцем, являло сліди краси надзвичайної; особливо гарні були ясні, чорні, довгасті очі. Вся постать Аркадійового дядька, елегантна і породиста, зберегла юнацьку стрункість і те стремління вгору, геть од землі, яке здебільшого зникає після двадцяти років.

Павло Петрович вииняв з кишені панталонів свою красиву руку з довгими рожевими нігтями, руку, яка здавалася ще красивішою від сніжної білини рукавчика, застебнутого одним великим опалом, і подав її племінникові. Відбувши спершу європейське «shake hands»², він три рази, по-руському, поцілувався з ним, тобто три рази доторкнувся своїми запашними вусами до його щік, і промовив:

— Милості просимо.

Микола Петрович одрекомендував його Базарову: Павло Петрович злегка нахилив свій гнучкий стан і злегка усміхнувся, але руки не подав і навіть поклав її назад у кишеню.

— Я вже думав, що ви не приїдете сьогодні, — заговорив він приемним голосом, люб'язно похитуючись, знизуючи плечима й показуючи прекрасні білі зуби. — Хіба що в дорозі трапилось?

— Нічого не трапилось, — відповів Аркадій: — так, загаявся трохи. Зате ми тепер голодні, як вовки. Поквап Прокоф'їча, тато, а я зараз вернуся.

— Стривай, я з тобою піду! — скрикнув Базаров, раптом схоплюючись з дивана. Обидва молоді чоловіки вийшли.

— Хто сей? — спитав Павло Петрович.

— Приятель Аркаші, дуже, за його словами, розумна людина.

— Він у нас гостювати буде?

— Так.

— Оцей патлатий?

— Так.

Павло Петрович постукав нігтями по столу:

— Мені здається, що Аркадій s'est dégoûdi³, — зауважив він. — Я радий його поверненню.

За вечерю розмовляли мало. Особливо Базаров майже нічого

¹ С'ют (англ. Suit) — костюм.

² Рукоштовання.

³ Став розв'язаний.

не говорив, але їв багато. Микола Петрович розповідав різні випадки з свого, як він висловлювався, фермерського життя, говорив про наступні урядові заходи, про комітети, про депутатів, про необхідність заводити машини і т. ін. Павло Петрович повільно походжав туди й сюди по їдальні (він ніколи не вечеряв), зрідка потягуючи з чарки, наповненої червоним вином, і ще рідше кидаючи яке-небудь зауваження або певніше вигук, як-от «а! еге! гм!» Аркадій розповів кілька петербурзьких новин, але він відчував деяку ніяковість, ту ніяковість, яка звичайно опановує молоду людину, коли вона тільки-но вийшла з дитинства й повернулася до місця, де її звикли бачити і вважати за дитину. Він без потреби розтягував свою мову, уникав слова «тато» і навіть раз замінив його словом «батько», вимовивши, правда, його крізь зуби; з надмірною розв'язністю налив собі в склянку значно більше вина, ніж самому хотілося, і випив все вино. Прокоф'їч не зводив з нього очей і тільки жував губами. Після вечері всі зараз же розійшлися.

— А чудакуватий у тебе дядько, — говорив Аркадієві Базаров, сидючи в халаті біля його ліжка і посмоктуючи коротку люлечку. — Шик який на селі, подумаєш! А нігті, нігті, хоч на виставку посилай!

— Але ж ти не знаєш, — відповів Аркадій: — він же левом був свого часу. Я коли-небудь розповім тобі його історію. Він же красунь був, жінок з розуму зводив.

— А, он воно що! За давньою, виходить, звичкою. Чарувати тут, шкода, нікого. Я все дивився: які в нього дивовижні комірчики, наче кам'яні, і підборіддя так акуратно виголєне. Аркадій Миколайович, це ж смішно?

— Може; тільки він, справді, хороша людина.

— Архаїчне явище! А батько у тебе славний чоловічина. Вірши він даремно читає, і в господарстві навряд чи що тямить, але він добряк.

— Батько у мене золота людина.

— Ти помітив, що він ніяковіє?

Аркадій хитнув головою, ніби він сам не відчував ніяковості.

— Дивна річ, — провадив далі Базаров: — ці старенькі романтики! Розвинуть у собі нервову систему до роздратування... ну, рівновагу й порушено. Проте прощай! У моїй кімнаті англійський умивальник, а двері не замикаються. Все-таки це вітати треба — англійські умивальники, тобто прогрес!

Базаров пішов, а Аркадія опанувало радісне почуття. Солодко засинати в рідному домі, на знайомій постелі, під ковдрою, над якою працювали любимі руки, може, руки няні, ті ласкаві, добрі й невтомні руки. Аркадій згадав Єгорівну і зітхнув, і побажав їй царства небесного... За себе він не молився.

І він і Базаров заснули скоро, але інші особи в домі ще довго не спали. Повернення сина схвилювало Миколу Петровича. Він ліг у постіль, але не погасив свічки і, підперши рукою голову, думав довгі думи. Брат його сидів далеко по півночі у своєму

кабінеті у широкому гамбсовому кріслі, перед каміном, в якому ледве жевріло кам'яне вугілля. Павло Петрович не роздягався, тільки китайські червоні туфлі без задків заступили на його ногах лайкові полуботки. Він тримав в руках останній номер «Galignani»¹, але він не читав; він дивився пильно в камін, де, то завмираючи, то спалахуючи, здригалось голубувате полум'я... Бозна-де блукали його думки але, не в самому тільки минулому блукали вони: вираз його обличчя був зосереджений і похмурий, чого не буває, коли людину опановують самі спогади. А в маленькій задній кімнатці, на великій скрині, сиділа, у блакитній тілогрійці і з накинutoю білою хусткою на темному волоссі, молода жінка, Фенічка, і то прислухалась, то дрімала, то поглядала на розчинені двері, крізь які видно було дитяче ліжечко і чулося рівне дихання сплячої дитини.

V

Другого ранку Базаров раніше за всіх прокинувся і вийшов з дому. «Еге, — подумав він, подивившись навколо, — а місцина не показна». Коли Микола Петрович розмежувався з своїми селянами, йому довелося одвести під нову садibu десятичотири зовсім рівного й голого поля. Він збудував будинок, надвірні будівлі й ферму, посадив сад, викопав ставок і два колодязі, але молоді дерева погано приймались, у ставок води набралось дуже мало, і колодязі, як виявилось, були солонкуваті на смак. Тільки альтанка з бузку та акацій добре розрослась; у ній іноді пили чай і обідали. Базаров за кілька хвилин обігав усі доріжки саду, зайшов на скотний двір, на конюшню, відшукав двох двірських хлопчиків, з якими відразу ж завів знайомство, і рушив з ними до невеликого болотця, за версту від садиби, по жаб.

— Навіщо тобі жаби, пане? — спитав його один із хлопчаків.

— А от нащо, — відповів йому Базаров, який мав особливе вміння викликати до себе довір'я в людях нижчих, хоч він ніколи не потурав їм і поводився з ними недбало: — я жабу розітну та подивлюсь, що в неї там усередині робиться; а тому що ми з тобою ті ж жаби, тільки на ногах ходимо, я й буду знати, що і в нас усередині робиться.

— Та навіщо тобі це?

— А щоб не помилитися, коли ти заслабнеш і мені тебе лікувати доведеться.

— Хіба ти дохтур?

— Авжеж.

— Васько, чуєш, пан каже, що ми з тобою ті ж жаби. Чудно!

— Я їх боюся, отих жаб, — зауважив Васька, хлопчик років семи, з білою, як льон, головою, в сірому козакині з стоячим коміром, і босий.

¹ Журнал англійською мовою, що виходив у Парижі.

— Чого боятися? Хіба вони кусаються?

— Ну, лизьте у воду, філософи, — промовив Базаров.

Тимчасом Микола Петрович теж прокинувся і пішов до Аркадія, якого застав одягненим. Батько й син вийшли на терасу під намет маркізи; біля поручнів, на столі, між великими букетами бузку, уже кипів самовар. З'явилась дівчинка, та сама, що напередодні перша зустріла приїжджих на ганку, і тонким голосом промовила:

— Федосія Миколаївна не зовсім здорові, прийти не можуть; звеліли вас спитати, чи ви самі чай наливатимете, чи надіслати Дуняшу?

— Я сам наливатиму, сам, — поквалпно підхопив Микола Петрович. — Ти, Аркадій, з чим п'єш чай — з вершками чи з лимоном?

— З вершками, — відповів Аркадій і, помовчавши трохи, запитливо сказав: — тато?

Микола Петрович збентежено подивився на сина.

— Що? — промовив він.

Аркадій опустил очі.

— Пробач, тато, якщо моє запитання здасться тобі недоречним, — почав він, — але ти сам, вчорашньою своєю одвертістю, викликаєш мене на одвертість... ти не розсердишся?

— Говори.

— Ти мені даєш сміливість запитати тебе... Чи не тому Фен... чи не тому вона не приходить сюди чай наливати, що я тут?

Микола Петрович трохи одвернувся.

— Можливо, — промовив він нарешті: — вона гадає... вона соромиться...

Аркадій швидко скинув очима на батька.

— Даремно вона соромиться. По-перше, тобі відомий мій напрям думок (Аркадієві дуже було приємно вимовити ці слова), а по друге — хіба захочу я хоч на волосинку заважати твоєму життю, твоїм звичкам? До того ж я певен, що ти не міг зробити поганого вибору; якщо ти дозволив їй жити з тобою під однією покрівлею, значить, вона цього заслуговує; в усякому разі, син батькові не суддя, і особливо я, і особливо такому батькові, що, як ти, ніколи нічим не обмежував своєї свободи.

Голос Аркадія тремтів спершу: він почував себе великодушним, проте в той же час розумів, що читає щось наче напучування своєму батькові; але звук власних слів дуже впливає на людину, і Аркадій промовив останні слова твердо, навіть з ефектом.

— Спасибі, Аркашо, — глухо заговорив Микола Петрович, і пальці його знову заходили по бровах та по лобі. — Твої припущення справді справедливі. Звичайно, коли б ця дівчина не варт була... Це не легковажна примха. Мені нелегко говорити з тобою про це; але ти розумієш, що їй трудно було прийти сюди, при тобі, особливо в перший день твого приїзду.

— В такому разі я сам піду до неї, — скрикнув Аркадій з новим припливом великодушних почуттів і схопився з стільця. — Я їй поясню, що їй нема чого мене соромитись.

Микола Петрович теж підвівся.

— Аркадій, — почав він, — будь ласка... як же можна... там... Я тебе не попередив...

Але Аркадій уже не слухав його і подався з тераси. Микола Петрович подивився йому вслід і, збентежений, опутився на стілець. Серце його забилося... Чи уявилася йому в цю мить неминуча дивність майбутніх відносин між ним і сином, чи він усвідомлював, що навряд чи не більше пошани виявив би до нього Аркадій, коли б він зовсім не торкався цієї справи, чи дорікав він самому собі за малодушність — сказати трудно: всі ці почуття були в ньому, але у вигляді відчужань, і то невиразних; а з обличчя не сходила краска, і серце билось.

Почулися швидкі кроки, і Аркадій увійшов на терасу.

— Ми познайомилися, батьку! — скрикнув він з виразом якогось ласкавого й доброго торжества на обличчі. — Федосья Миколаївна, справді, сьогодні не зовсім здорова і прийде пізніше. Але як же ти не сказав мені, що у мене є брат? Я б ще вчора ввечері його розцілував, як я зараз розцілував його.

Микола Петрович хотів щось вимовити, хотів підвестися й розкрити обійми. Аркадій кинувся йому на шию.

— Що це? Знов обнімаєтесь? — почувся ззаду них голос Павла Петровича.

Батько й син однаково зраділи його появі в цю хвилину: бувають становища зворушливі, з яких усе-таки хочеться скоріше вийти.

— Чому ж ти дивуєшся? — всело заговорив Микола Петрович. — За скільки років діждався я Аркаші... Я з учорашнього дня і надивитися на нього не встиг.

— Я зовсім не дивуюся, — зауважив Павло Петрович: — я навіть сам не від того, щоб з ним обнятися.

Аркадій підійшов до дядька і знову відчув на своїх щоках дотик його запашних вусів. Павло Петрович сів до столу. На ньому був гарний врапінний, на англійський смак, костюм; на голові красувалась маленька феска. Ця феска й недбало пов'язаний галстучок натякали на вільність сільського життя; але тугі комірчики сорочки, — правда, не білої, а строкатої, як воно й годилося для ранкового туалету, — із звичайною невблаганністю підпирали голене підборіддя.

— Де ж новий твій приятель? — спитав він Аркадія.

— Його дома немає; він звичайно встає рано і йде куди-небудь. Головне, не треба звертати на нього уваги: він церемоній не любить.

— Так, це помітно. — Павло Петрович почав, не поспішаючи, намазувати масло на хліб. — Чи довго він у нас прогостює?

— Як доведеться. Він заїхав сюди по дорозі до батька.

— А батько його де живе?

— У нашій же губернії, верст за вісімдесят звідси. У нього там невеликий маєточок. Він був раніше полковим лікарем.

— Те-те-те-те... Тож-бо я все себе питаю: де я чув це прізвище: Базаров?.. Микола, пам'ятаєш, у батьковій дивізії був лікар Базаров?

— Здається, був.

— Акурат. Так цей лікар його батько. Хм! — Павло Петрович повів вусами. — Ну, а сам пан Базаров, власне, що таке? — спитав він спроквола.

— Що таке Базаров? — Аркадій посміхнувся. — Хочете, дядечку, я вам скажу, що він, власне, таке?

— Зроби ласку, племінничку.

— Він нігіліст.

— Що? — спитав Микола Петрович, а Павло Петрович підніс у повітря ніж із шматочком масла на кінці леза і лишився нерухомим.

— Він нігіліст, — повторив Аркадій.

— Нігіліст, — промовив Микола Петрович. — Це, як я розумію, від латинського nihil, нічого; значить, це слово означає людину, яка... яка нічого не визнає?

— Скажи: яка нічого не поважає, — підхопив Павло Петрович і знов узявся до масла.

— Яка до всього ставиться з критичного погляду, — зауважив Аркадій.

— А хіба це не все одно? — спитав Павло Петрович.

— Ні, не все одно. Нігіліст, це людина, яка не схиляється ні перед якими авторитетами, яка не бере жодного принципу на віру, хоч би якою повагою цей принцип був повитий.

— І що ж, це добре? — перебив Павло Петрович.

— Зважаючи, як для кого, дядечку. Кому від цього добре, а кому й погано.

— Он як. Ну, це, я бачу, не про нас. Ми, люди старого віку, ми гадаємо, що без принципів (Павло Петрович вимовляв це слово м'яко, на французький манір. Аркадій, навпаки, казав «принцип», натискуючи на перший склад), без принципів, узятих, як ти кажеш, на віру, кроку ступити, дихнути не можна. *Vous avez changé tout cela*¹, дай вам боже здоров'я і генеральський чин, а ми тільки милуватися будемо, панове...

— Нігілісти, — чітко підказав Аркадій.

— Так. Колись були гегелісти, а тепер нігілісти. Подивимось, як ви існуватимете в порожнечі, в безповітряному просторі; а тепер подзвони лиш, будь ласка, брате Миколо Петровичу, мені пора вже пити мое какао.

Микола Петрович подзвонив і загукав «Дуняша!» Але замість Дуняши на терасу вийшла сама Фенічка. Це була молода жінка років двадцяти трьох, вся біленька й м'яка, з темними очима й волоссям, з рожевими, по-дитячому пухлими губками та ніж-

¹ Ви все це змінили.

ними ручками. На ній було чепурне ситцьове плаття; голуба нова хустка легко лежала на її круглих плечах. Вона несла велику чашку какао і, поставивши її перед Павлом Петровичем, уся засоромилася: гаряча кров розлилася червоною хвилею під тонкою шкірою її миловидного обличчя. Вона потупила очі й стала біля стола, злегка спираючись на самі кінчики пальців. Здавалося, їй соромно було, що вона прийшла, і в той же час вона немов почувала, що мала право прийти.

Павло Петрович суворо насупив брови, а Микола Петрович зніяковів.

— Здрастуй, Фенічка, — проговорив він крізь зуби.

— Здрастуйте, — відповіла вона не сильним, але звучним голосом і глянувши скося на Аркадія, який приязно до неї усміхався, тихенько вийшла. Вона ходила трохи перевальцем, але їй і це личило.

На терасі якусь хвилину панувала мовчанка. Павло Петрович посьорбував своє какао і раптом підвів голову.

— Он і пан нігіліст до нас зволить іти, — промовив він неголосно.

Справді, по саду, ступаючи через клумби, ішов Базаров. Його полотняне пальто і панталони були забрьохані; чіпка болотна рослина обвивала верх його старого круглого капелюха; в правій руці він держав невеликий мішечок; в мішечку ворушилося щось живе. Він швидко наблизився до тераси і, хитнувши головою, промовив:

— Здрастуйте, панове; пробачте, що спізнився на чай; зараз вернуся: треба ось цих полонянок на місце влаштувати.

— Що це у вас, п'явки? — спитав Павло Петрович.

— Ні, жаби.

— Ви їх їсте чи розводите?

— Для дослідів, — байдуже промовив Базаров і пішов у дім.

— Це він їх різатиме, — зауважив Павло Петрович: — у принципі не вірять, а в жаб вірять.

Аркадій з жалем подивився на дядька, і Микола Петрович крадькома низав плечима. Сам Павло Петрович відчув, що дотеп його невдалий, і заговорив про господарство та про нового управителя, який напередодні приходив до нього скаржитися, що робітник Хома «дебоширить» і від рук одбився. «Такий уже він Езоп, — сказав він між іншим: — усюди протестував себе диким чоловіком; поживе, і з дурістю помре...»

VI

Базаров вернувся, сів до столу і почав поквалпно пити чай. Обидва брати мовчки дивились на нього, а Аркадій крадькома поглядав то на батька, то на дядька.

— Ви далеко звідси ходили? — спитав, нарешті, Микола Петрович.

— Тут у вас болітце є, біля осикового гайка. Я сполохав штук п'ять бекасів; ти можеш убити їх, Аркадій.

— А ви не мисливець?

— Ні.

— Ви, власне, фізику вивчаєте? — спитав і собі Павло Петрович.

— Фізику, так; взагалі природничі науки.

— Кажуть, германці, за останній час, досягли великих успіхів у цій галузі.

— Так, німці в цьому наші вчителі, — недбало відповів Базаров.

Слово: германці, замість німці, Павло Петрович ужив ради іронії, якої, проте, ніхто не помітив.

— Ви такої високої думки про німців? — сказав з вишуканою чемністю Павло Петрович.

Він починав відчувати приховане роздратування. Його аристократичну натуру обурювала цілковита розв'язність Базарова. Цей лікарський син не тільки не боявся, він навіть відповідав уривчасто й неохоче, і в звукові його голосу було щось грубе, майже зухвале.

— Тамтешні вчені путній народ.

— Так, так. Ну а про російських вчених ви, мабуть, не маєте такої похвальної думки?

— Мабуть, що так.

— Це дуже похвальне самозречення, — промовив Павло Петрович, випростуючи стан і закидаючи голову назад. — Але як же це нам Аркадій Миколайович зараз казав, що ви не визнаєте ніяких авторитетів? Не вірите їм?

— А навіщо мені їх визнавати? І чому я буду вірити? Мені скажуть розумне, я згоджусь — от і все.

— А німці все розумне говорять? — промовив Павло Петрович, і лице його набрало такого байдужого, віддаленого виразу, неначе він увесь поринув у якусь захмарну височінь.

— Не все, — відповів з коротким позіханням Базаров, якому явно не хотілося продовжувати це словесне змагання.

Павло Петрович позирнув на Аркадія, наче хотів сказати йому: «чемна людина, твій приятель, правду сказати».

— Щодо мене, — заговорив він знов, не без деякого зусилля: — я німців, грішним ділом, не полюблюю. Про російських німців я вже і не згадую; відомо, що це за птахи. Але й німецькі німці мені не до вподоби. Ще колишні так-сяк; тоді у них були — ну, там Шіллер, чи що, Гете... Брат от до них особливо прихильний... А тепер пішли вже якісь хіміки та матеріалісти...

— Путній хімік у двадцять разів корисніший за всякого поета, — перепинив Базаров.

— Он як, — промовив Павло Петрович і, немов засинаючи, ледь-ледь підвів брови. — Ви, значить, мистецтва не визнаєте?

— Мистецтво наживати гроші, або немає більше геморою! — вигукнув Базаров з презирливою усмішкою.

— Так, так. Он як ви зволите жартувати. Це ви все, виходить, відкидаєте? Припустімо. Значить, ви вірите в саму науку?

— Я вже доповів вам, що ні в що не вірю; та й щоб таке наука — наука взагалі? Є науки, як є ремесла, звання; а наука взагалі не існує зовсім.

— Дуже добре. Ну, а щодо інших, у людському побуті заведених, установлень ви додержуєтесь такого ж негативного напрямку?

— Що це, допит? — спитав Базаров.

Павло Петрович злегка зблід... Микола Петрович визнав за потрібне втрутитися в розмову.

— Ми коли-небудь докладніше поговоримо про цей предмет з вами, дорогий Євгеній Васильович; і вашу думку узнаємо, і свою висловимо. З свого боку я дуже радий, що ви вивчаєте природничі науки. Я чув, що Лібіх зробив чудові відкриття щодо вдобрювання полів. Ви можете допомогти мені в моїх агрономічних роботах; ви можете дати мені яку-небудь корисну пораду.

— Я до ваших послуг, Микола Петрович; але де нам до Лібіха! Спершу треба абетку вивчити і потім уже братися до книжки, а ми ще аза в очі не бачили.

«Ну, ти, я бачу, справді нігіліст», подумав Микола Петрович.

— Все-таки дозвольте вдатися до вас при нагоді, — додав він уголос. — А тепер нам, я гадаю, брате, час піти поговорити з прикажчиком.

Павло Петрович підвівся з стільця.

— Так, — промовив він, ні на кого не дивлячись, — біда пожити отак років з п'ять на селі, на віддалі від великих умів! Якраз дурень дурнем станеш. Ти намагаєшся не забути того, чого тебе вчили, а тут — диви! — виявляється, що все це дурниці, і тобі кажуть, що путні люди такими дрібницями вже не займаються, і що ти, мовляв, відсталий телепень. Що робити! Мабуть, молодь, справді, розумніша за нас.

Павло Петрович поволі повернувся на каблуках і поволі вийшов; Микола Петрович пішов слідом за ним.

— Що, він завжди у вас такий? — спокійно спитав Базаров у Аркадія, як тільки двері зачинилися за обома братами.

— Слухай, Євгеній, ти вже надто гостро з ним повівся, — зауважив Аркадій. — Ти його образив.

— Атож, буду я з ними панькатись, з цими повітовими аристократами. Таж це все самолюбство, лев'ячі звички, фатівство. Ну, продовжував би свою кар'єру у Петербурзі, коли вже у нього така вдача... А втім, бог з ним зовсім! Я знайшов досить рідкий екземпляр водяного жука, *Dytiscus marginatus*, знаєш? Я тобі його покажу.

— Я тобі обіцяв розповісти його історію... — почав Аркадій.

— Історію жука?

— Ну, годі, Євгеній. Історію мого дядька. Ти побачиш, що

він не така людина, якою ти його уявляєш. Він скоріше гідний жалю, ніж насмішки.

— Я не заперечую; але чого ти з ним так носишся?

— Треба бути справедливим, Євгеній.

— Це з чого випливає?

— Ні, слухай..

І Аркадій розповів йому історію свого дядька. Читач знайде її в наступному розділі.

VII

Павло Петрович Кірсанов виховувався спершу дома, так само як і менший брат його, Микола, потім у пажеському корпусі. Він з дитинства відзначався незвичайною вродою; до того ж він був самовпевнений, трохи насмішкуватий і якимось потішно-жовчний — він не міг не подобатись. Він почав з'являтися всюди, як тільки вийшов в офіцери. Його носили на руках, і він сам себе балував, навіть дурів, навіть бундючився; але й це йому личило. Жінки божеволіли через нього, чоловіки називали його фатом і потай заздрили йому. Він жив, як уже сказано, на одній квартирі з братом, якого любив щиро, хоч анітрохи не був на нього схожий. Микола Петрович шкутильгав, риси мав дрібні, приємні, але трохи сумні, невеликі чорні очі й м'яке рідке волосся; він охоче лінувався, але й читав охоче, і боявся товариства. Павло Петрович жодного вечора не провів дома, уславився сміливістю та спритністю (він увів був гімнастику в моду серед світської молоді) і прочитав усього п'ять-шість французьких книжок. На двадцять восьмому році він уже був капітаном; блискуча кар'єра чекала його. Раптом все змінилось.

В той час у петербурзькому світі зрідка з'являлася жінка, яку не забули досі, княгиня Р. У неї був добре вихований і пристойний, але дурнуватий чоловік і не було дітей. Вона раптово виїжджала за кордон, раптово поверталась до Росії, взагалі жила дивним життям. Вона мала славу легковажної кокетки, із захопленням віддавалась всіляким розвагам, танцювала до упаду, реготала й жартувала з молодими людьми, яких приймає перед обідом в напівтемній вітальні, а ночами плакала й молилася, не знаходила ніде спокою і часто до самого ранку металася по кімнаті, розпачливо заламуючи руки, або сиділа, вся бліда й холодна, над псалтирем. День наставляв, і вона знову перетворювалася в світську даму, знову виїжджала, сміялася, щebetала і наче кидалася назустріч усьому, що могло дати їй хоч найменшу розвагу. Вона була чудової будови; її коса золотого кольору і важка, як золото, спадала нижче колін, але красою її ніхто б не назвав; у всьому її обличчі тільки й було гарного, що очі, і навіть не самі очі — вони були невеликі й сірі — але погляд їх, бистрий і глибокий, безтурботний до молодечтва

і задумливий до смутку, — загадковий погляд. Щось незвичайне світилося в ньому, навіть тоді, коли язик її лепетав найпустіші речі. Одягалася вона вишукано. Павло Петрович зустрів її на одному балі, протанцював з нею мазурку, під час якої вона не сказала жодного путнього слова, і закохався в неї шалено. Звикнувши до перемог, він і тут скоро досяг своєї мети; але легкість перемоги не охолодила його. Навпаки: він ще болочіше, ще міцніше прив'язався до цієї жінки, в якій, навіть тоді, коли вона віддавалася безповоротно, все ще немов залишалося щось заповітне й неприступне, куди ніхто не міг проникнути. Що гніздилося в цій душі, — бог знає! Здавалося, вона перебувала під владою якихось таємничих, її самій невідомих, сил; вони гралися нею, як хотіли; її невеликий розум не міг справитися з їх примхами... Уся її поведінка являла собою низку недоладностей; єдині листи, які могли б викликати справедливі підозріння її чоловіка, вона написала до людини, майже для неї чужої, а кохання її було овіяне тугою: вона вже не сміялася і не жартувала з тим, кого обирала, і слухала його, і дивилася на нього з подивом. Іноді, здебільшого раптово, цей подив переходив у холодний жах; обличчя її набирало виразу мертвотного й дико-го; вона замикалася у себе в спальні, і покоївка могла чути, припавши вухом до замка, її глухі ридання. Не раз, повертаючись до себе додому після ніжного побачення, Кірсанов відчував на серці ту розриваючу й гірку досаду, яка підіймається в серці після цілковитої невдачі. «Чого ж я хочу ще?» питав він себе, а серце все ніло. Одного разу він подарував їй перстень з вирізаним на камені сфінксом.

— Що це? — спитала вона: — сфінкс?

— Так, — відповів він: — і цей сфінкс — ви.

— Я? — спитала вона і помалу звела на нього свій загадковий погляд. — Чи знаєте ви, що це мені дуже втішно? — додала вона з незначною усмішкою, а очі дивилися все так само дивно.

Тяжко було Павлові Петровичу навіть тоді, коли княгиня Р. його кохала; але коли вона охолола до нього, а це сталося досить скоро, він мало не збожеволів. Він мучився й ревнував, не давав їй спокою, волочився за нею всюди; їй набридло його настирливе переслідування, і вона поїхала за кордон. Він подався у відставку, незважаючи на просьби приятелів, на умовлення начальників, і поїхав слідом за княгинею; років з чотири провів він у чужих краях, то ганяючись за нею, то навмисне гублячи її з очей, він стидався самого себе, він обурювався на свою легкодухість... але ніщо не допомагало. Її образ, цей незрозумілий, майже безглуздий, але чарівний образ надто глибоко запав йому в душу. У Бадені він якось знову зійшовся з нею по-давньому; здавалося, ніколи вона так палко його не кохала... але через місяць все вже було скінчено: вогонь спалахнув востаннє і погас назавжди. Передчуваючи неминучу розлуку, він хотів принаймні лишитися її другом, неначе дружба з такою жінкою

була можлива... Вона нишком виїхала з Бадена і з того часу постійно уникала Кірсанова. Він повернувся до Росії, спробував зажити старим життям, але вже не міг потрапити в колишню колію. Як отруений, блукав він з місця на місце; він ще виїжджав, він зберіг усі звички світської людини, він міг похвалитися двома, трьома новими перемогами; але він уже не ждав нічого особливого ні від себе, ні від інших, і ні до чого не брався. Він постарів, посивів; сидіти вечорами в клубі, жовчно нудьгувати, байдуже сперечатися в нежонатому товаристві стало для нього потребою — ознака, як відомо, погана. Про одруження він, розуміється, і не думав. Десять років минуло таким чином, безбарвно, безплідно і швидко, страшенно швидко. Ніде час так не біжить, як у Росії; у тюрмі, кажуть, він біжить ще швидше. Одного разу, за обідом, у клубі, Павло Петрович довідався про смерть княгині Р. Вона померла в Парижі, в стані, близькому до божевілля. Він устав з-за стола і довго ходив по кімнатах клубу, зупиняючись, як вкопаний, коло картярів; але не вернувся додому раніше, як звичайно. Через якийсь час він дістав пакет, адресований на його ім'я: в ньому був даний ним княгині перстень. Вона провела по сфінксу хрещату риску і веліла йому сказати, що хрест — от розгадка.

Це трапилося на початку 48-го року, саме в той час, коли Микола Петрович, утративши дружину, приїжджав до Петербурга. Павло Петрович майже не бачився з братом, відколи той оселився на селі: весілля Миколи Петровича збіглося з найпершими днями знайомства Павла Петровича з княгинею. Повернувшись з-за кордону, він поїхав до нього з наміром погостювати у нього місяців зо два, помилуватися його щастям, але вижив у нього один тільки тиждень. Різниця в становищі обох братів була занадто велика. В 48-му році ця різниця зменшилась: Микола Петрович втратив дружину, Павло Петрович втратив свої спогоди; по смерті княгині він старався не думати про неї. Але у Миколи лишилось почуття правильно прожитого життя, син виростав на його очах; Павло, навпаки, самотній холостяк, вступав у той невиразний, присмерковий вік, вік жалів, подібних до надій, надій, подібних до жалів, коли молодість минула, а старість ще не настала.

Цей час був тяжчий для Павла Петровича, ніж для кого іншого: втративши своє минуле, він усе втратив.

— Я не кличу тепер тебе в Мар'їно, — сказав йому одного разу Микола Петрович (він назвав своє село цим ім'ям на честь дружини): — ти і при небіжчиці занудився, а тепер ти, я думаю, там з нудьги пропадеш.

— Я був ще дурний і метушливий тоді, — відповів Павло Петрович: — з того часу я вгамувався, якщо не порозумнішав. Тепер, навпаки, якщо ти дозволиш, я готовий назавжди у тебе оселитися.

Замість відповіді Микола Петрович обняв його; але півтора

року минуло після цієї розмови, перш ніж Павло Петрович наважився здійснити свій намір. Зате, оселившись раз на селі, він уже не покидав його, навіть і в ті три зими, які Микола Петрович провів у Петербурзі з сином. Він став читати, переважно по-англійському; він взагалі все життя своє влаштував на англійський лад, рідко бачився з сусідами і виїздив тільки на вибори, де він здебільшого мовчав, лише зрідка дражнячи й лякаючи поміщиків старого укладу ліберальними вихватками і не зближаючись з представниками нового покоління. І ті, і ті вважали його гордієм; і ті, і ті його поважали за його чудові, аристократичні манери, за чутки про його перемоги; за те, що він прекрасно вдягався і завжди зупинявся в найкращій кімнаті найкращого готелю; за те, що він взагалі добре обідав, а одного разу навіть пообідав з Веллінгтоном у Людовіка-Філіппа; за те, що він всюди возив з собою справжній срібний несесер та похідну ванну; за те, що від нього пахло якимись незвичайними, на диво «благородними» духами; за те, що він майстерно грав у віст і завжди програвав; нарешті, його поважали також за його бездоганну чесність. Дами вважали його чарівним меланхоліком, але він не знався з дамами...

— От бачиш, Євгеній, — промовив Аркадій, закінчуючи своє оповідання: — як несправедливо ти думаєш про дядька! Я вже не кажу про те, що він не раз виручав батька з біди, віддавав йому всі свої гроші, — маєток, ти, може, не знаєш, у них не поділений, але він кожному радий допомогти і, між іншим, завжди заступається за селян; правда, розмовляючи з ними, він морщиться і нюхає одекolon...

— Відома річ: нерви, — перепинив Базаров.

— Можливо, тільки серце у нього добряче. І він зовсім не дурний. Які він мені давав корисні поради... особливо... особливо щодо відносин з жінками.

— Ага! На своєму молоці обпікся, на чужу воду дме. Знаємо ми це!

— Ну, словом, — провадив далі Аркадій: — він глибоко нещасний, повір мені; зневажати його — гріх.

— Та хто його зневажає? — заперечив Базаров. — А я все-таки скажу, що людина, яка все своє життя поставила на карту жіночого кохання, і коли їй цю карту побили, розкисла й занепала до того, що стала ні до чого не здатна, така людина — не мужчина, а самець. Ти кажеш, що він нещасний: тобі видніше; але дур із нього не весь вийшов. Я певен, що він серйозно уявляє себе тямущою людиною, бо читає Галіньяшку і раз на місяць звільнить мужика від ескзекуції.

— Але пригадай його виховання, час, в який він жив, — зауважив Аркадій.

— Виховання? — підхопив Базаров. — Кожна людина сама себе виховати повинна, — ну, хоч як я, наприклад... А щодо часу, чого я від нього маю залежати? Хай уже краще він зале-

жить від мене. Ні, брат, це все розбещеність, пустота! І що за таємничі відносини між чоловіком і жінкою? Ми, фізіологи, знаємо, які ці відносини. Ти простудіюй лишень анатомію ока: звідки тут узятися, як ти кажеш, загадковому поглядові? Це все романтизм, дурниця, гниль, художество. Ходім краще дивитися жука.

І обидва приятелі пішли до кімнати Базарова, де вже встиг установитись якийсь медично-хірургічний дух, змішаний із запахом дешевого тютюну.

VIII

Павло Петрович недовго був при розмові брата з управителем, високим і худим чоловіком з солодким сухотним голосом і шахраюватими очима, який на всі зауваження Миколи Петровича відповідав: «Даруйте, відома річ», і намагався виставити мужиків п'яницями й злодіями. Недавно заведене на новий лад господарство скрипіло, як немазане колесо, тріщало, як доморобні меблі з сирого дерева. Микола Петрович не втрачав бадьорості, але частенько зітхав і замислювався: він почував, що без грошей справа не піде, а гроші у нього майже всі перевелись. Аркадій сказав правду: Павло Петрович не раз допомагав своєму братові; не раз, бачивши, як той бився й сушив собі голову, придумуючи, як би викрутитись, Павло Петрович повільно підходив до вікна і, засунувши руки в кишені, бубонів крізь зуби: «mais je puis vous donner de l'argent»¹ і давав йому грошей, але сьогодні у нього самого не було нічого, і він волів краще піти. Господарські дрібниці наганяли на нього нудьгу; до того ж йому завжди здавалося, що Микола Петрович, дарма що був дбайливий і працьовитий, не так береться до справи, як би слід; хоч вказати, в чому власне Микола Петрович помиляється, він не зумів би. «Брат не досить практичний, — міркував він сам собі: — його обдурюють». Микола Петрович, навпаки, був високої думки про практичність Павла Петровича і завжди питав його поради. «Я людина м'яка, слабка, вік свій прожив у глушині, — часто казав він, — а ти недурно так багато жив з людьми, ти добре їх знаєш: у тебе орлиний погляд». Павло Петрович у відповідь на ці слова тільки одвертався, але не переконував брата, що це не так.

Лишивши Миколу Петровича в кабінеті, він пішов коридором, який відокремлював передню частину будинку від задньої, і, порівнявшись з низенькими дверима, зупинився в роздумі, поспів себе за вуси і постукав у двері.

— Хто там? Увійдіть, — почувся голос Фенічки.

— Це я, — промовив Павло Петрович і відчинив двері.

¹ Але я можу дати вам грошей.

Фенічка схопилася з стільця, на якому вона сиділа з своєю дитиною, і, передавши її на руки дівчині, яка зараз же винесла її геть із кімнати, поквалливо поправила свою косинку.

— Пробачте, коли я перешкодив, — почав Павло Петрович, не дивлячись на неї: — мені хотілося тільки попросити вас... сьогодні, здається, до міста посилають... накажіть купити для мене зеленого чаю.

— Слухаю, — відповіла Фенічка. — Скільки звелите купити?

— Та півфунта досить буде, я гадаю. А у вас тут, я бачу, зміна, — додав він, кинувши навкруги бистрий погляд, який сквознув і по обличчю Фенічки. — Завісочки от, — промовив він, бачачи, що вона його не розуміє.

— А, так, завісочки; Микола Петрович нам їх подарував; та вже вони давно висять.

— Та і я у вас давно не був. Тепер у вас тут дуже гарно.

— З ласки Миколи Петровича, — прошепотіла Фенічка.

— Вам тут краще, ніж у тому флігельку? — спитав Павло Петрович чемно, але без найменшої посмішки.

— Звичайно, краще.

— Кого тепер на вашому місці оселили?

— Тепер там прачки.

— А!

Павло Петрович замовк. «Тепер піде», думала Фенічка; але він не йшов, і вона стояла перед ним як укопана, слабо перебираючи пальцями.

— Чого ви веліли винести вашого маленького? — заговорив, нарешті, Павло Петрович. — Я люблю дітей: покажіть-но його мені.

— Дуняша, — гукнула вона, — принесіть Митю (Фенічка всім у домі говорила ви). А втім, стривайте, треба йому платтячко надягти. — Фенічка пішла до дверей.

— Та байдуже, — зауважив Павло Петрович.

— Я зараз, — відповіла Фенічка і проворно вийшла.

Павло Петрович лишився сам і на цей раз з особливою увагою оглянувся навкруги. Невелика, низенька кімнатка, в якій він перебував, була дуже чиста й затишна. У ній пахло недавно пофарбованою підлогою, роменом і мелісою. Вздовж стін стояли стільці із спинками на зразок лір; вони були куплені ще покійним генералом у Польщі, під час походу; в одному кутку стояло ліжко під серпанковою запоною, поряд з кованою скринцею з круглим віком. У протилежному кутку горіла лампадка перед великим темним образом Миколи Чудотворця; малесеньке фарфорове яечко на червоній стрічці висіло на грудях святого, причеплене до сйва; на вікнах банки з торішнім варенням, старанно позав'язувані, просвічували зеленим світлом; на паперових їх накривочках сама Фенічка написала великими літерами: «кружовник»; Микола Петрович особливо любив це варення. Під стелею, на довгому шнурку, висіла клітка з куцохвостим чи-

жем: він безугодно цвірінкав і стрибав, і клітка безперестану гойдалася й тряслася; конопляні зерна з легким стукотом падали на підлогу. В простінку, над невеликим комодом, висіли досить погані фотографічні портрети Миколи Петровича в різних позах, зроблені заїжджим художником; тут же висіла фотографія самої Фенічки, зовсім невдала: якесь безоке обличчя напружено посміхалося в темній рамочці, — більше нічого не можна було розібрати; а над Фенічкою — Єрмолов, у бурці, грізно змурився на далекі Кавказькі гори, з-під шовкового черевичка для шпильок, що спадав йому аж на лоб.

Минуло хвилин з п'ять; у сусідній кімнаті було чути шарудіння й шепіт. Павло Петрович узяв з комода заяложену книжку, розрізаний том Стрельцов Масальського, перегорнув кілька сторінок... Двері відчинились, і увійшла Фенічка з Митею на руках. Вона надягла на нього червону сорочечку з галуном на комірці, причесала йому волоссячко й витерла личко; він ди-хав важко, поривався всім тілом і посмикував рученятами, як це роблять усі здорові діти; але чепурна сорочечка, видимо, на нього вплинула: вираз задоволення позначався на всій його пухкій фігурці.

Фенічка і своє волосся причепурила, і косинку наділа кращу; але вона могла б лишитися, як була. І справді, чи є на світі щонебудь привабливіше за молоду вродливу матір із здоровою дитиною на руках?

— Ач який пузан, — поблажливо промовив Павло Петрович і полоскотав подвійне підборіддя Миті кінчиком довгого нігтя на вказівному пальці; дитина задивилася на чижа й засміялася.

— Це дядя, — промовила Фенічка, схилиючи до нього своє обличчя і злегенька його струснувши, тимчасом як Дуняша тихенько ставила на вікно запалену курильну свічку, підклавши під неї шаг.

— А скільки йому місяців? — спитав Павло Петрович.

— Шість місяців; скоро от сьомий піде, одинадцятого числа.

— Чи не восьмий, Федосія Миколаївна? — не без боязкості втрутилася Дуняша.

— Ні, сьомий; як можна! — Дитина знову засміялася, втупилася в скриню і раптом схопила свою матір усією п'ятірнею за ніс і за губи. — Пустун, — промовила Фенічка, не відхиляючи обличчя від його пальців.

— Він схожий на брата, — зауважив Павло Петрович.

«На кого ж йому і бути схожим?» подумала Фенічка.

— Так, — говорив далі, ніби розмовляючи з самим собою, Павло Петрович, — безсумнівна схожість. — Він уважно, майже сумно подивився на Фенічку.

— Це дядя, — повторила вона, але вже пошепки.

— А! Павло! от де ти! — почувся раптом голос Миколи Петровича.

Павло Петрович покwapно обернувся й насупився; але брат

Його так радісно, з такою вдячністю дивився на нього, що він не міг не відповісти йому посмішкою.

— Славний у тебе хлопчик, — промовив він і подивився на годинник: — а я зайшов сюди відносно чаю...

І, набравши байдужого виразу, Павло Петрович зараз же вийшов геть із кімнати.

— Сам собою зайшов? — спитав Фенічку Микола Петрович.

— Самі; постукали й увійшли.

— Ну, а Аркаша більше у тебе не був?

— Не був. Чи не перебратися мені у флігель, Микола Петровичу?

— Це для чого?

— Я думаю, чи не краще буде на перший час.

— Н...ні, — сказав із запинкою Микола Петрович і потер собі лоб. — Треба було раніш... Здорово, капшук, — промовив він з несподіваною жвавістю і, наблизившись до дитини, поцілував її в щічку; потім він нахилився трохи і доторкнувся губами до Феніччиної руки, що біліла, як молоко, на червоній сорочці Миті.

— Микола Петровичу! що це ви? — пролепетала вона і потупила очі, потім тихенько підвела їх... Чудовий був вираз її очей, коли вона дивилася, наче спідлоба, та посміхалася ласкаво й трошки дурнуvато.

Микола Петрович познайомився з Фенічкою так. Одного разу, років зо три тому, йому довелося ночувати на постоялому дворі в глухому повітовому місті. Його приємно вразила чистота відведеної йому кімнати, свіжість постільної білизни: чи не німкєня часом тут хазяйка? — спало йому на думку; але хазяйка була росіянка, жінка років п'ятидесяти, охайно вдягнена, з пригожим розумним обличчям і поважною мовою. Він розбалакався з нею за чаєм; дуже вона йому сподобалася. Микола Петрович в той час тільки переселився на нову свою садибу і, не бажаючи держати при собі кріпаків, шукав найманих; хазяйка, з свого боку, скаржилась на незначну кількість проїжджих у місті, на скрутні часи; він запропонував їй поступити до нього в дім за економку; вона згодилась. Чоловік у неї давно помер, залишив їй одну тільки дочку, Фенічку. Тижнів через два Орина Савишна (так звали нову економку) прибула разом з дочкою в Мар'їно і оселилася у флігельку. Вибір Миколи Петровича був вдалий. Орина завела порядок у домі. Про Фенічку, якій тоді минув уже сімнадцятий рік, ніхто не говорив, і рідко хто її бачив: вона жила тихенько, скромненько, і тільки в неділю Микола Петрович помічав у парафіяльній церкві, де-небудь осторонь, тонкий профіль її біленького обличчя. Так минуло понад рік.

Одного ранку Орина прийшла до нього в кабінет і, як звичайно, низько вклонившись, спитала його, чи не може він допомогти її дочці, якій іскра з печі потрапила в око. Микола Петрович, як усі домосіди, займався лікуванням і навіть виписав

гомеопатичну аптечку. Він негайно звелів Орині привести хвору. Дізнавшись, що пан кличе її, Фенічка дуже перетрусилась, проте пішла за матір'ю. Микола Петрович підвів її до вікна і взяв її обома руками за голову. Оглянувши гарненько її почервоніле й запалене око, він приписав їй примочку, яку тут же сам виготовив, і, розірвавши на частки свою хусточку, показав їй, як треба примочувати. Фенічка вислухала його і хотіла піти. «Поцілуй же ручку панові, дурненька», — сказала їй Орина. Микола Петрович не дав їй своєї руки і, сконфузившись, сам поцілував її в похилену голову, в проділ. Феніччине око скоро загоїлось, але враження, яке вона справила на Миколу Петровича, пройшло не скоро. Йому все свижалося це чисте, ніжне, боязко підведене обличчя; він відчував під долонями рук своїх це м'яке волосся, бачив ці невинні, злегка розкриті губи, з-за яких вогко блищали на сонці перлові зубки. Він почав з більшою увагою дивитися на неї в церкві, намагався заговорити з нею. Спершу вона його цуралася, і одного разу, надвечір, зустрівши його на вузькій стежці, яку втоптали пішоходи через житнє поле, зайшла у високе, густе жито, поросле полинем та волошками, щоб тільки не повернутися йому на очі. Він побачив її головку крізь золоту сітку колосків, звідки вона визирала, як звірятко, і ласкаво гукнув до неї:

— Здрастуй, Фенічко! Я не кусаюсь.

— Здрастуйте, — прошепотіла вона, не виходячи із своєї схованки.

Поволі вона почала звикати до нього, хоч усе ще ніяковіла при ньому, коли раптом її мати померла з холери. Куди було діватися Фенічці? Вона перейняла від своєї матері любов до порядку, розсудливість та поважність; але вона була така молода, така самотня, Микола Петрович був сам такий добрий і скромний... Про решту розповідати нема чого...

— Так-таки брат ото до тебе й зайшов? — питав її Микола Петрович. — Постукав і зайшов?

— Так.

— Ну, це добре. Дай-но мені погойдати Митю.

І Микола Петрович почав його підкидати майже до самої стелі, на превелике задоволення маляти і на немалу турботу матері, яка щоразу, коли він підлітав, простягала руки до його оголених ніжок.

А Павло Петрович повернувся до свого чепурного кабінету, стіни якого були обклеєні гарними шпалерами дикого кольору, з порозвішуваною зброєю на строкатому перському килимі, з горіховими меблями, оббитими темнозеленим трипом, з бібліоте-

кою renaissance із старого чорного дуба, з бронзовими статуетками на чудовому письмовому столі, з каміном... Він кинувся на диван, заклав руки за голову й лишився нерухомим, майже з одчаєм дивлячись у стелю. Чи схотів він заховати від самих стін, що у нього відбувалося на обличчі, чи через якусь іншу причину, тільки він устав, одстебнув важкі занавіски вікон і знову кинувся на диван.

IX

Того ж дня і Базаров познайомився з Фенічкою. Він разом з Аркадієм ходив по саду і пояснював йому, чому деякі дерева, особливо дубки, не прийнялися.

— Треба сріблястих тополь якнайбільше садити, та ялинок, та, може, липок, підбавивши чорнозему. Он альтанка прийнялась добре, — додав він, — бо акація й бузок — створіння гарні, догляду не вимагають. Ба! та тут хтось є.

В альтанці сиділа Фенічка з Дуняшею і Митею. Базаров зупинився, а Аркадій кивнув головою Фенічці, як давній знайомій.

— Хто це? — спитав його Базаров, як тільки вони пройшли мимо. — Яка гарненька!

— Та ти про кого говориш?

— Звісно, про кого: одна тільки гарненька.

Аркадій, не без замішання, пояснив йому коротко, хто була Фенічка.

— Ага! — промовив Базаров: — у твого батька, видно, губа не з лопуцька. А він мені подобається, твій батько, справді! Він молодець. Одначе треба познайомитися, — додав він і пішов назад до альтанки.

— Євгеній! — з переляком гукнув йому навздогін Аркадій: — обережніше, ради бога.

— Не хвилюйся, — сказав Базаров: — народ ми бувалий, по містах жили.

Наблизившись до Фенічки, він скинув картуз.

— Дозвольте відрекомендуватися, — почав він із ввічливим поклоном: — Аркадія Миколайовича приятель і людина смирна.

Фенічка підвелася з лавки і дивилася на нього мовчки.

— Яке дитинча чудесне! — провадив далі Базаров. — Не турбуйтеся, — я ще нікого не зурочив. Що це в нього щоки такі червоні? Зубки, чи що, ріжуться?

— Так, — промовила Фенічка: — четверо зубків у нього вже прорізалось, а от тепер ясна знову припухли.

— Покажіть-но... та ви не бійтесь, я доктор.

Базаров узяв на руки дитину, яка, на диво і Фенічці і Дуняші, не виявила ніякого опору і не злякалася.

— Бачу, бачу... Нічого, все гаразд: зубастий буде! Коли що трапиться, скажіть мені. А самі ви здорові?

— Здорова, слава богу.

— Слава богу — це найкраще. А ви? — додав Базаров, звертаючись до Дуняші.

Дуняша, дівчина дуже строга в горницях і реготуха за ворітьми, тільки пирснула йому у відповідь.

— Ну й чудесно. От вам ваш богатир.

Фенічка взяла дитину до себе на руки.

— Як він у вас тихо сидів, — промовила вона неголосно.

— У мене всі діти тихо сидять, — відповів Базаров: — я таку штуку знаю.

— Діти почувують, хто їх любить, — зауважила Дуняша.

— Це дійсно, — підтвердила Фенічка. — От і Митя до декого нізашчо на руки не піде.

— А до мене піде? — спитав Аркадій, який, постоявши деякий час віддалеки, наблизився до альтанки.

Він поманив до себе Митю, але Митя відкинув голову назад і запищав, що дуже збентежило Фенічку.

— Іншим разом, — коли привикнути встигне, — поблажливо промовив Аркадій, і обидва приятелі пішли.

— Як, либонь, її звати? — спитав Базаров.

— Фенічка... Феодосія, — відповів Аркадій.

— А по батькові? Це теж треба знати.

— Миколаївна.

— Вепе¹. Мені подобається в ній те, що вона не дуже конфузиться. Інший, мабуть, за це й осудив би її. Що за нісенітниця! Чого конфузиться? Вона мати — ну, і права.

— Вона-то права, — зауважив Аркадій, — але от батько мій...

— І він правий, — перепинив Базаров.

— Ну, ні, я не згоден.

— Видно, зайвий спадкоємничок нам не до смаку?

— Як тобі не соромно припускати в мені такі думки! — палко підхопив Аркадій. — Я не з цього погляду маю батька за неправого; я вважаю, що він повинен би одружитися з нею.

— Еге-ге! — спокійно промовив Базаров. — От ми які великодушні! Ти ще надаєш значення одруженню; цього я від тебе не сподівався.

Приятелі зробили кілька кроків мовчки.

— Бачив я всі заклади твого батька, — почав знову Базаров. — Худоба погана, і коні заїжджені. Будівлі теж неважні, а робітники мають вигляд страшених ледарів, а управитель або дурень, або шахрай, я ще не добрав як слід.

— Строгий же ти сьогодні, Євгеній Васильович.

— І добрі мужички обдурять твого батька неодмінно. Знаєш прислів'я: «російський мужик бога з'їсть».

— Я починаю згоджуватися з дядьком, — зауважив Аркадій: — ти рішуче поганої думки про росіян.

¹ Добре.

— Ова! Росіянин тільки тим і добрий, що він сам про себе препоганої думки. Важливо те, що два рази по два — чотири, а решта все дурнища.

— І природа дурнища? — промовив Аркадій, задумливо дивлячись в далину на строкаті лани, красиво й м'яко освітлені вже невисоким сонцем.

— І природа дурнища в тому значенні, як ти її розумієш. Природа не храм, а майстерня, і людина в ній робітник.

Повільні звуки віолончелі долинули до них з дому саме в цю мить. Хтось грав з почуттям, хоч і недосвідченою рукою, Чеканя Шуберта, і медом розпливалася в повітрі солодка мелодія.

— Це хто? — промовив з подивом Базаров.

— Це батько.

— Твій батько грає на віолончелі?

— Так.

— А скільки твоєму батькові років?

— Сорок чотири.

Базаров раптом розреготався.

— Чого ж ти смієшся?

— Та як же! В сорок чотири роки чоловік, *pater familias* у ...ському повіті — грає на віолончелі!

Базаров продовжував реготати; але Аркадій, хоч як поважав свого вчителя, на цей раз навіть не усміхнувся.

Х

Минуло коло двох тижнів. Життя в Мар'їні йшло своїм порядком. Аркадій сибаритствував, Базаров працював. Усі в домі звикли до нього, до його недбалих манер, до його коротких і уривчастих розмов. Фенічка особливо так з ним освоїлася, що одного разу вночі звеліла розбудити його: з Митею сталися судороги; і він прийшов і, як звичайно, напівжартуючи, напівпозіхаючи, просидів у неї годин зо дві й допоміг дитині. Зате Павло Петрович всіма силами душі своєї зненавидів Базарова: він вважав його гордієм, нахабою, циніком, плебеєм; він підозрював, що Базаров не поважає його, що він мало не зневажає його — його, Павла Кірсанова! Микола Петрович побоювався молодого «нігіліста» і сумнівався в користі його впливу на Аркадія; але він охоче його слухав, охоче був при його фізичних та хімічних дослідах. Базаров привіз із собою мікроскоп і цілими годинами з ним порався. Слуги також прив'язалися до нього, хоч він з них і жартував: вони почували, що він все-таки свій брат, не пан. Дуняша охоче з ним хихотіла і скося, значучо поглядала на

---

¹ Голова сім'ї.

нього, пробігаючи мимо «перепеличкою»; Петро, людина надміру самолюбна й нерозумна, завжди з напруженими зморшками на лобі, людина, якої вся гідність полягала в тому, що він дивився шанобливо, читав по складах і часто чистив щіточкою свій сірточок, — і той посміхався і яснів, як тільки Базаров звертав на нього увагу; двірські хлопчики бігали за «дохтуром», мов собачата. Тільки старий Прокоф'їч не любив його, з похмурим виглядом подавав йому за столом страви, називав його «гичелем» та «пройднсівітом» і запевняв, що він із своїми бакенбардами — справжня свиня в кущі. Прокоф'їч, по-своєму, був аристократ не гірший за Павла Петровича.

Настали найкращі дні року — перші дні червня. Погода стояла чудова; правда, здалеку погрожувала знову холера, але жителі N-ської губернії встигли вже звикнути до її відвідин. Базаров уставав дуже рано і йшов версти за дві, за три, не гуляти — він прогулянок без мети терпіти не міг, — а збирати трави, комах. Іноді він брав з собою Аркадія. По дорозі назад у них звичайно починалася суперечка, і Аркадій звичайно бував переможений, хоч говорив більше за свого товариша.

Одного разу вони якось довго загаялись; Микола Петрович вийшов їм назустріч у сад і, порівнявшись з альтанкою, раптом почув швидкі кроки і голоси обох молодих людей. Вони йшли по той бік альтанки і не могли його бачити.

— Ти батька недосить знаєш, — говорив Аркадій.

Микола Петрович притаївся.

— Твій батько добрий чолов'яга, — промовив Базаров, — але він людина відставна, він своє вже відспівав.

Микола Петрович припав ухом... Аркадій нічого не відповідав.

«Відставна людина» постояла хвилини зо дві нерухомо і повільно попленталася додому.

— Позавчора, я дивлюся, він Пушкіна читає, — провадив далі тимчасом Базаров. — Доведи йому, будь ласка, що це нікуди не годиться. Адже він не хлопчик: пора кинути ці дурниці. І охота ж бути романтиком в нинішній час! Дай йому що-небудь путяще почитати.

— Що йому дати? — спитав Аркадій.

— Та, я думав, Бюхнерове *Stoff und Kraft*¹ для першого разу.

— Я сам так думаю, — погодився Аркадій. — *Stoff und Kraft* написано популяроною мовою...

— От як ми з тобою, — говорив того ж дня по обіді Микола Петрович своєму братові, сидючи у нього в кабінеті: — у відставні люди потрапили, ми своє вже відспівали. Що ж? Може, Базаров і має рацію; але мені, признаюсь, одно боляче: я споді-

¹ Матерія і сила.

вався саме тепер близько і дружньо зійтися з Аркадієм, а виходить, що я лишився позаду, він пішов уперед, і зрозуміти ми один одного не можемо.

— Та чому він пішов уперед? І чим він од нас так уже дуже відрізняється? — нетерпляче скрикнув Павло Петрович. — Це все йому в голову синьйор отой втокмачив, нігіліст цей. Ненавиджу я цього лікарчика; по-моєму, він просто шахрай; я певен, що з усіма своїми жабами він і в фізиці недалеко пішов.

— Ні, брат, ти цього не кажи: Базаров розумний і знаючий.

— І самолюбство яке огидне, — перепинив його знову Павло Петрович.

— Так, — зауважив Микола Петрович, — він самолюбивий. Але без цього, видно, не можна; тільки от чого я не доберу. Здається, я все роблю, щоб не відставати від віку: селян упорядкував, ферму завів, так що навіть мене по всій губернії червоним величають; читаю, вчусь, взагалі намагаюся стати врівні з сучасними вимогами, — а вони говорять, що я своє вже відспівав. Так що, брат, я й сам починаю думати, що такі своє відспівав.

— Це чому?

— А от чому. Сьогодні я сиджу та читаю Пушкіна... Пригадую, Цигани мені трапились... Раптом Аркадій підходить до мене і, мовчки, з таким ото ласкавим жалем на обличчі, тихенько, мов у дитини, відняв у мене книжку і поклав передо мною іншу, німецьку... посміхнувся й пішов, і Пушкіна поніс.

— Он як! Яку ж він книжку тобі дав?

— Ось цю.

І Микола Петрович вийняв з задньої кишені сюртука горевісну брошуру Бюхнера, дев'ятого видання.

Павло Петрович повертів її в руках.

— Гм! — мугикнув він. — Аркадій Миколайович дбає за твоє виховання. Що ж, ти пробував читати?

— Пробував.

— Ну і що ж?

— Або я дурний, або все це — бридня. Певно, я дурний.

— А ти по-німецькому не забув? — спитав Павло Петрович.

— Я по-німецькому розумію.

Павло Петрович знову повертів книжку в руках і спідлоба поглянув на брата. Обидва помовчали.

— До речі, — почав Микола Петрович, видимо бажаючи змінити розмову, — я одержав листа від Колязіна.

— Від Матвія Ілліча?

— Від нього. Він приїхав до *** ревізувати губернію. Він тепер у тузи вийшов і пише мені, що бажає по-рідному побачитися з нами і запрошує нас з тобою і з Аркадієм до міста.

— Ти поїдеш? — спитав Павло Петрович.

— Ні. А ти?

— І я не поїду. Дуже треба волочитися за п'ятдесят верст

киселю сьорбати. Mathieu¹ хоче показатися нам в усій своїй славі; хай йому чорт! Буде з нього й губерньського фіміаму, обійдеться й без нашого. Велика цяця, таємний радник! Якби я служив далі, тягнув оту дурну лямку, я б тепер був генералом-ад'ютантом. До того ж, ми з тобою — відставні люди.

— Так, брат; видно, пора труну замовляти та ручки згортати хрестом на грудях, — зауважив, зітхнувши, Микола Петрович.

— Ну, я так скоро не здамся, — пробурмотів його брат. — У нас ще буде сутичка з цим лікарем, я це передчуваю.

Сутичка сталася того ж дня за вечірнім чаєм. Павло Петрович вийшов до вітальні вже готовий до бою, роздратований і рішучий. Він ждав тільки приводу, щоб накинутися на ворога, але приводу довго не було. Базаров взагалі говорив мало в присутності «старичків Кірсанових» (так він називав обох братів), а того вечора він почував себе в поганому настрої і мовчки пив чашку за чашкою. Павло Петрович весь горів нетерплячкою; його бажання здійснилося нарешті.

Мова зайшла про одного з сусідніх поміщиків.

— Погань, аристократик, — байдуже зауважив Базаров, який зустрічався з ним у Петербурзі.

— Дозвольте вас запитати, — почав Павло Петрович, і губи його затремтіли: — за вашими поняттями слова: «погань» і «аристократ» те ж саме означають?

— Я сказав: «аристократик», — промовив Базаров, ліниво відсьорбуючи ковток чаю.

— Точно так; але я гадаю, що ви такої ж думки про аристократів, як і про аристократиків. Я вважаю за свій обов'язок об'явити вам, що я цієї думки не поділяю. Насмілююся сказати, мене всі знають за людину ліберальну, яка любить прогрес; але саме тому я поважаю аристократів, справжніх. Пригадайте, шановний добродію (при цих словах Базаров звів очі на Павла Петровича), пригадайте, шановний добродію, — повторив він із завзяттям, — англійських аристократів. Вони не поступаються ні на йоту своїми правами, і тому вони поважають права інших; вони вимагають виконання обов'язків щодо них, і тому вони самі виконують свої обов'язки. Аристократія дала свободу Англії і підтримує її.

— Чули ми цю пісню багато разів, — заперечив Базаров, — але що ви хочете цим довести?

— Я «ефтім» хочу довести, шановний добродію (Павло Петрович, коли сердився, з наміром говорив «ефтім» і «ефто», хоч дуже добре знав, що подібних слів граматики не припускає. Ця думка була немов відгомонам олександрівських часів. Тодішні тузи, у тих рідких випадках, коли говорили рідною мовою, вживали одні — «е ф т о», інші — «е х т о»: ми, мовляв, корінні русаки, і в той же час ми вельможі, яким дозволяється нехтувати

---

¹ Матвій.

шкільними правилами), — я е ф т і м хочу довести, що без почуття особистої гідності, без поваги до самого себе, — а в аристократа ці почуття розвинені, — немає ніякої міцної підвалини суспільній... bien public¹ .. суспільній будові. Особа, шановний добродію, — от головне; людська особа повинна бути міцна, як скеля, бо на ній все будується. Я дуже добре знаю, наприклад, що ви зволите вважати за смішні мої звички, мій туалет, мою охайність нарешті, але це все впливає з почуття самоповаги, з почуття обов'язку, так, так, обов'язку. Я живу на селі, в глушині, але я не принижую себе, я шаную в собі людину.

— Дозвольте, Павле Петровичу, — промовив Базаров: — ви от поважаєте себе й сидите згорнувши руки; яка ж од цього користь для bien public? Можете не поважати себе, і те ж саме робити.

Павло Петрович зблід.

— Це зовсім інше питання. Мені зовсім не доводиться пояснювати вам тепер, чому я сиджу згорнувши руки, як ви зволите висловлюватися. Я хочу лише сказати, що аристократизм — принцип, а без принципів в наш час можуть жити тільки тільки моральні або пусті люди. Я говорив це Аркадієві другого дня по його приїзді і повторюю тепер вам. Адже так, Миколо?

Микола Петрович кивнув головою.

— Аристократизм, лібералізм, прогрес, принципи, — говорив тимчасом Базаров: — чи ти ба, скільки іноземних... і нікчемних слів! Росіянинові вони задурно непотрібні.

— А що ж йому потрібно, по-вашому? Послухати вас, так ми живемо поза людством, поза його законами. Вибачайте — логіка історії вимагає...

— Та навіщо нам ця логіка? Ми й без неї обходимося.

— Як так?

— А так. Ви, я сподіваюся, не потребуєте логіки для того, щоб покласти собі шматок хліба в рот, коли ви голодні. Куди нам до цих абстракцій!

Павло Петрович змахнув руками.

— Я вас не розумію після цього. Ви ображаєте російський народ. Я не розумію, як можна не визнавати принципів, правил? В силу чого ж ви дієте?

— Я вже говорив вам, дядечку, що ми не визнаємо авторитетів, — устряв Аркадій.

— Ми діємо в силу того, що ми визнаємо корисним, — промовив Базаров. — В теперішній час найкорисніше заперечування — ми заперечуємо.

— Все?

— Все.

— Як? Не тільки мистецтво, поезію... але і... страшно вимовити...

---

¹ Суспільне благо.

— Все, — з надзвичайним спокоєм повторив Базаров.

Павло Петрович втупився в нього. Він цього не сподівався, а Аркадій аж почервонів від задоволення.

— Все-таки, дозвольте, — заговорив Микола Петрович. — Ви все заперечуєте, або, висловлюючись точніше, ви все руйнуєте... Але ж треба й будувати.

— Це вже не наша справа... Спершу треба місце розчистити.

— Сучасний стан народу цього вимагає, — поважно додав Аркадій: — ми повинні виконувати ці вимоги, ми не маємо права віддаватися задоволенню особистого егоїзму.

Ця остання фраза, видимо, не сподобалася Базарову; від неї відгонило філософією, тобто романтизмом, бо Базаров і філософію називав романтизмом; але він не вважав за потрібне спростовувати свого молодого учня.

— Ні, ні! — з раптовим поривом скрикнув Павло Петрович: — я не хочу вірити, що ви, панове, справді знаєте російський народ, що ви виразники його потреб, його прагнень! Ні, російський народ не такий, яким ви його уявляєте. Він свято шанує звичаї, він — патріархальний, він не може жити без віри...

— Я не стану проти цього сперечатися, — перелинив його Базаров, — я навіть ладен погодитись, що в цьому ви маєте рацію.

— А коли я маю рацію...

— І все-таки це нічого не доводить.

— Дійсно, нічого не доводить, — повторив Аркадій з упевненістю досвідченого шахіста, який передбачав небезпечний, видимо, хід противника, і тому анітрохи не збентежився.

— Як нічого не доводить? — пробурмотів здивований Павло Петрович. — Значить, ви йдете проти свого народу?

— А хоч би й так? — скрикнув Базаров. — Народ гадає, що коли грім гримить, це Ілля пророк колісницею по небу роз'їждає. Що ж? Мені згоджуватися з ним? До того ж — він російський, а хіба я сам не росіянин.

— Ні, ви не росіянин після всього того, що ви зараз сказали! Я вас за росіянина визнати не можу.

— Мій дід землю орав, — з пихатою гордістю відповів Базаров. — Спитайте кого хочете з ваших же мужиків, кого з нас — вас чи мене — він скоріше визнає за співвітчизника. Ви і розмовляти з ним не вмієте.

— А ви розмовляєте з ним і зневажаєте його в той же час.

— Що ж, коли він заслуговує зневаги! Ви засуджуєте мій напрям, а хто вам сказав, що він у мене випадковий, що він не викликаний тим самим народним духом, в ім'я якого ви так змагаєтесь?

— Як же! Дуже потрібні нігілісти.

— Чи потрібні вони, чи ні — не нам вирішати. Адже й ви не вважаєте себе за некорисного.

— Панове, панове, будь ласка, без особистостей! — скрикнув Микола Петрович і підвівся.

Павло Петрович усміхнувся і, поклавши руку на плече брата, примусив його знову сісти.

— Не турбуйся, — промовив він. — Я не забудуся, саме через те почуття гідності, з якого так жорстоко глузує добродій... добродій доктор. Дозвольте, — говорив він далі, звертаючись знову до Базарова: — ви, може, думаєте, що ваше вчення новина? Даремно ви це уявляєте. Матеріалізм, який ви проповідуєте, був уже не раз в ходу і завжди виявлявся неспроможним...

— Знов іноземне слово! — перебив Базаров. Він починав злитися, і обличчя його стало якогось мідного й грубого кольору. — По-перше, ми нічого не проповідуємо; це не в наших звичках...

— Що ж ви робите?

— А от що ми робимо. Раніше, в недавній ще час, ми казали, що чиновники наші беруть хабарі, що у нас немає ні шляхів, ні торгівлі, ні правильного суду...

— Так, так, ви викривачі, — так, здається, це називається. З багатьма вашими викриваннями і я згоджуюся, але...

— А потім ми догадалися, що балакати, аби тільки балакати про наші болячки не варте праці, що це призводить тільки до пошлості і доктринерства; ми побачили, що й розумники наші, так звані передові люди і викривачі, нічого не варті, що ми займаємося дурницями, торочимо про якесь там мистецтво, несвідому творчість, про парламентаризм, про адвокатуру і чорт зна про що, коли справа йде про насушний хліб, коли найгрубіше марновірство нас душить, коли всі наші акціонерні товариства лопаються лише через те, що виявляється брак чесних людей, коли сама свобода, про яку клопочеться уряд, навряд чи піде нам на користь, бо мужик наш радий самого себе обікрати, аби тільки напитися дурману в шинку.

— Так, — перебив Павло Петрович, — так: ви в усьому цьому переконалися й вирішили самі ні до чого серйозно не братися?

— І вирішили ні до чого не братися, — похмуро повторив Базаров.

Йому раптом стало досадно на самого себе, нащо він так розводився перед цим паном.

— А тільки ляються?

— І ляються.

— І це називається нігілізмом?

— І це називається нігілізмом, — повторив знов Базаров, на цей раз з особливим зухвальством.

Павло Петрович злегка примружився.

— Так он як! — промовив він дивно спокійним голосом. — Нігілізм усьому лихові запобігти мусить, і ви, ви наші визволителі й герої. Так. Але за віщо ж ви інших, от хоч би тих же викривачів, лаєте? Чи ж ви не так само базикаєте, як і всі?

— Може чим-небудь іншим, а цим гріхом не грішні, — вимовив крізь зуби Базаров.

— Так що ж? Ви дієте, чи що? Збираєтесь діяти?

Базаров нічого не відповів. Павло Петрович так і здригнувся, але зараз же опанував себе.

— Гм!.. Діяти, ламати... — провадив він далі. — Але як же це ламати, не знаючи навіть чому?

— Ми ламаємо, бо ми сила, — зауважив Аркадій.

Павло Петрович подивився на свого племінника і посміхнувся.

— Еге, сила, — тому й не дає звіту, — промовив Аркадій і випростався.

— Нещасний! — залентував Павло Петрович; він рішуче не був спроможний кріпитися далі: — хоч би ти подумав, що в Росії ти підтримуєш своєю пошлою сентенцією! Ні, це може ангела вивести з терпіння! Сила! І в дикому калмиківі, і в монголові є сила — та навіщо вона нам? Нам дорога цивілізація, так, так, шановний добродію; нам дорогі її плоди. І не кажіть мені, що ці плоди мізерні: останній мазій, *un barbouillur*¹, тепер, якому дають п'ять копійок за вечір, і ті корисніші за вас, бо вони представники цивілізації, а не грубої монгольської сили! Ви уявляєте себе передовими людьми, а вам тільки в калмицькій кибитці сидіти! Сила! Та згадайте, нарешті, панове сильні, що вас усього чотири чоловіка з половиною, а тих, які не дозволять вам топтати ногами свої найсвятіші вірування, які роздушать вас, — мільйони!

— Коли роздушать, туди й дорога, — промовив Базаров. — Тільки баба ще надвое ворожила. Нас не так мало, як ви гадаєте.

— Як? Ви не жартуючи думаете впоратися, впоратися з цілим народом?

— Від копійчаної свічки, ви знаєте, Москва згоріла, — відповів Базаров.

— Так, так. Спершу гордість майже сатанинська, потім глум. От, от чим захоплюється молодь, от перед чим скоряються недосвідчені серця хлопчиків! От, подивіться, один із них поруч з вами сидить, адже він мало не молиться на вас, полюбуйтеся. (Аркадій відвернувся й насупився). І ця пошесть вже далеко поширилася. Мені розповідали, що в Римі наші художники до Ватікану ані ногою. Рафаеля вважають мало не за дурня, тому що це, мовляв, авторитет, а самі безсилі й неплідні до гидоти; а у самих фантазія далі «Дівчини біля фонтана» не сягає, хоч ти що! Та й намальована ж дівчина препогано. По-вашому, вони молодці, чи не так?

— По-моєму, — відказав Базаров, — і Рафаель шага мідного не варт, та й вони не кращі за нього.

— Браво, браво! Слухай, Аркадій... от як повинні сучасні молоді люди висловлюватися! І як, подумаєш, їм не йти за вами! Колись молодим людям доводилося вчитися; не хотілося їм на-

¹ Мазій.

бути слави невігласів, то вони хоч-не-хоч працювали. А тепер, їм досить сказати: все на світі бридня! — і готово. Молоді люди зраділи. І справді, раніше вони просто були йолопи, а тепер вони раптом стали нігілісти.

— От і зрадило вас хвалене почуття власної гідності, — флегматично зауважив Базаров, тимчасом як Аркадій весь спалахнув і заблищав очима. — Суперечка наша зайшла занадто далеко... Здається, краще її припинити. А я тоді охоче погоджуся з вами, — додав він, встаючи, — коли ви вкажете мені хоч одне явище в сучасному нашому побуті, в родинному або громадському, яке б не вимагало цілковитого й нещадного заперечення.

— Я вам мільйони вкажу таких установлень, — скрикнув Павло Петрович, — мільйони! Та от хоч би община, наприклад? Холодна посмішка скривила губи Базарова.

— Ну, щодо общини, — промовив він, — поговоріть краще з вашим братіком. Він тепер, здається, зазнав на ділі, що таке община, кругова порука, тверезість і тому подібні штучки.

— Сім'я, нарешті, сім'я, так, як вона існує у наших селян! — закричав Павло Петрович.

— І це питання, я гадаю, краще для вас же самих не розбирати докладно. Ви, мабуть, чули про снохачів. Послухайтеся мене, Павло Петровичу, дайте собі деньків зо два строку, бо зразу ви навряд чи що-небудь знайдете. Переберіть усі стани, та поміркуйте гарненько над кожним, а ми поки що з Аркадієм будемо...

— З усього глумитися, — підхопив Павло Петрович.

— Ні, жаб різати. Ходім, Аркадій; будьте здорові, панове! Обидва приятелі вийшли. Брати лишилися на самоті і спочатку тільки поглядали один на одного.

— От, — почав, нарешті, Павло Петрович, — от вам нинішня молодь! От вони — наші спадкоємці!

— Спадкоємці, — повторив з сумним зітханням Микола Петрович. Він протягом усієї суперечки сидів, мов на вугіллі, і тільки крадькома болісно поглядав на Аркадія. — Знаєш, що я пригадав, брате? Одного разу я з небіжчицею матусею посварився: вона кричала, не хотіла мене слухати... Я, нарешті, сказав їй, що ви, мовляв, мене зрозуміти не можете, ми, мовляв, належимо до двох різних поколінь. Вона страшенно образилась, а я подумав: що робити? Пілюля гірка, а проковтнути її треба. От тепер надійшла наша черга, а наші спадкоємці можуть сказати нам: ви, мовляв, не нашого покоління, ковтайте пілюлю.

— Ти вже занадто благодушний і скромний, — відказав Павло Петрович: — я, навпаки, певен, що ми з тобою далеко більше маємо рацію, ніж ці панки, хоч і висловлюємося, може трохи застарілою мовою, *vieilli*¹, і не маємо тієї зухвалої самовпевне-

¹ Застарілий, такий, що вийшов з ужитку.

ності... І така бундючна ця нинішня молодь! Спитаеш кого-небудь: якого вина ви хочете, червоного чи білого? «Я маю звичку віддавати перевагу червоному!» відповідає він басом і з таким поважним обличчям, наче весь світ дивиться на нього в цю мить...

— Вам більше чаю не треба? — промовила Фенічка, просу- нувши голову в двері: вона не наважувалася увійти до вітальні, доки в ній лунали голоси сперечальників.

— Ні, ти можеш звеліти самовар прийняти, — відповів Микола Петрович і підвісся їй назустріч. Павло Петрович уривчасто сказав йому: «*bon soir*»¹ і пішов до себе в кабінет.

ХІ

Через півгодини Микола Петрович пішов у сад, до своєї улюбленої альтанки. На нього найшли сумні думки. Уперше він ясно усвідомив своє роз'єднання з сином; він передчував, що з кожним днем воно ставатиме дедалі більшим і більшим. Отже, даремно він, бувало, зимою в Петербурзі цілими днями просиджував над новітніми творами; даремно прислухався до розмов молодих людей; даремно радів, коли йому щастило вставити і своє слово до їхніх палких розмов. «Брат каже, що ми праві, — думав він, — і, відкинувши всяке самолюбство, мені самому здається, що вони далі від істини, ніж ми, а в той же час я відчуваю, що за ними є щось, чого ми не маємо, якась перевага над нами... Молодість? Ні: не сама тільки молодість. Чи не в тому ця перевага, що в них менше слідів панства, ніж у нас?»

Микола Петрович понурив голову і провів рукою по обличчю. «Але відкидати поезію? — подумав він знов: — не співчувати мистецтву, природі?..»

І він подивився навколо, немов бажаючи зрозуміти, як можна не співчувати природі. Уже вечоріло; сонце заховалося за невеликий осиковий гай, що був за півверсти від саду: тінь від нього без кінця тяглася через нерухомі лани. Мужичок їхав підтюпцем білою конячкою по темній вузькій доріжці вздовж самого гаю: його всього було ясно видно, аж до латки на плечі, дарма що їхав у тині; приємно-чітко мигтіли ноги конячки. Сонячні промені їй собі забиралися в гай і, пробиваючись крізь гушавину, обливали стовбури осик таким теплим світлом, що вони ставали схожі на стовбури сосен, а листя їх майже синіло, і над ним підносилося блідоблакитне небо, ледве забарвлене зорею. Ластівки літали високо; вітер зовсім завмер; запізнілі бджоли ліниво й сонливо бриніли в бузковому цвіті; мошва роїлася стовпом над самотною, далеко простягнутою галузкою. «Як хороше, боже мій!» подумав Микола Петрович, і улюблені вірші прийшли були йому на уста: він згадав Аркадія, «*Stoff und Kraft*» — і замовк,

¹ Надобраніч.

але продовжував сидіти, продовжував віддаватися журній і відрадній грі самотніх дум. Він любив помріяти: сільське життя розвинуло в ньому цю здатність. Чи давно він так само мріяв, дожидаючи сина на постоялому дворику, а відтоді вже сталася зміна, уже визначилися, тоді ще неясні, відносини... і як! Пригадалася йому знову небіжчиця дружина, але не такою, якою він її знав протягом багатьох років, не домовитою доброю господинею, а молодою дівчиною з тонким станом, невинно-допитливим поглядом і туго закрученою косою над дитячою шийкою. Згадав він, як побачив її вперше. Він був тоді ще студентом. Він зустрів її на сходах квартири, де він жив, і, ненароком штовхнувши її, обернувся, хотів перепосити і тільки міг пробурмотіти: «pardon, monsieur»¹, а вона схилила голову, посміхнулася, і раптом немовби злякалася і побігла, але на повороті сходів швидко глянула на нього, набрала поважного вигляду й почервоніла. А потім перші боязкі відвідини, півслова, півусмішки, і вагання, і смуток, і поривання, і, нарешті, ця захоплююча радість... Куди все це відлетіло? Вона стала його дружиною, він був щасливий, як небагато хто на землі... «Але, — думав він, — ті чарівні, перші хвилини, чому б не жити їм вічним, невмирущим життям?»

Він не старався з'ясувати самому собі власну думку, але він почував, що йому хотілося затримати той блаженний час чимнебудь сильнішим, ніж пам'ять, йому хотілося знову відчувати близькість своєї Марії, почути її теплоту й подих, і йому вже здавалося, немов над ним...

— Микола Петрович, — почувся близько голос Фенічки, — де ви?

Він здригнувся. Йому не стало ні боляче, ні соромно... Він не припускав навіть можливості порівнювати дружину з Фенічкою, але він пожалкував за тим, що їй спало на думку його відшукувати. Її голос разом нагадав йому його сиве волосся, його старість, його сучасне...

Чарівний світ, в який він уже вступав, який уже виникав із туманних хвиль минулого, ворухнувся — і зник.

— Я тут, — відповів він: — я прийду, йди собі. «От вони, сліди панства», майнуло в нього в голові. Фенічка мовчки заглянула до нього в альтанку і зникла; а він з подивом побачив, що ніч встигла настати з того часу, як він замріявся. Все потемніло й затихло навколо, і обличчя Фенічки промайнуло перед ним таке бліде й маленьке. Він підвівся і хотів повернутися додому; але розм'якле серце не могло заспокоїтись у нього в грудях, і він почав повільно ходити по саду, то задумливо дивлячись собі під ноги, то зводячи очі до неба, де вже роїлися й переморгувалися зорі. Він ходив довго, майже до втоми, а тривога в ньому, якась шукаюча, невиразна, сумовита тривога, все не вгамовувалася. О, як би Базаров посміявся над ним, коли б він

¹ Пробачте, пане.

довідався, що в ньому тоді відбувалося! Сам Аркадій осудив би його. У нього, сорокочотириохлітньої людини, агронома й хазяїна, набігали сльози, безпричинні сльози; це було в сто разів гірше за віолончель.

Микола Петрович продовжував ходити і не міг наважитись увійти в дім, у це мирне й затишне гніздо, що так привітно дивилося на нього всіма своїми освітленими вікнами; він не мав сили розлучитися з темрявою, з садом, з відчуттям свіжого повітря на обличчі, і з цим смутком, з цією тривогою...

На повороті доріжки зустрівся йому Павло Петрович.

— Що з тобою? — спитав він Миколу Петровича. — Ти блідий, як привид; ти нездужаєш; чому ти не лягаєш?

Микола Петрович пояснив йому коротко свій душевний стан і пішов собі. Павло Петрович дійшов до кінця саду і теж замислився, і теж звів очі в небо. Але в його прекрасних, темних очах не відбилосся нічого, крім світла зірок. Він не народився романтиком, і не вміла мріяти вишукано-суха й пристрасна, на французький лад мізантропічна душа.

— А знаєш що? — говорив тієї ж ночі Базаров Аркадієві. — Мені в голову спала чудова думка. Твій батько казав сьогодні, що він одержав запрошення від цього вашого знатного родича. Твій батько не поїде; давай махнемо ми з тобою до ***; адже цей пан і тебе кличе. Бач, яка тут настала погода; а ми проїздимося, місто подивимося. Повештаємося днів з п'ять-шість, і годі!

— А звідти ти повернешся сюди?

— Ні, треба до батька проїхати. Ти знаєш, він від *** за тридцять верст. Я його давно не бачив, і матір теж; треба старих потішити. Вони у мене люди хороші, особливо батько; претішній. Я ж у них один.

— І довго ти у них пробудеш?

— Не думаю. Мабуть, скучно буде.

— А до нас, коли повертатимешся, заїдеш?

— Не знаю... подивлюся. Ну, так як? Поїдемо?

— Гаразд, — ліниво зауважив Аркадій.

Він у душі дуже зрадів пропозиції свого приятеля, але вважав за потрібне затаїти це своє почуття. Недаремно ж він був нігіліст!

Другого дня він поїхав з Базаровим до ***. Молодь у Мар'їні пожалкувала, що вони від'їжджають; Дуняша навіть заплакала трохи... але старичкам зітхнулося легко.

ХІІ

Місто, *** куди вирудилися наші приятелі, перебувало у відданні губернатора з молодих, прогресиста й деспота, як це часто-густо трапляється на Русі. Він протягом першого року свого

управління встиг пересваритися не тільки з губернським предводителем, відставним гвардії штабс-ротмістром, кінним заводчиком та хлібосолом, але і з власними чиновниками. Незгоди, що виникли з цього приводу, набрали, кінець кінцем, таких розмірів, що міністерство в Петербурзі визнало за необхідне надіслати довірену особу з дорученням розібрати все на місці. Вибір начальства випав на Матвія Ілліча Колязіна, сина того Колязіна, під опікою якого колись перебували брати Кірсанови. Він був теж із «молодих», тобто йому недавно минуло сорок років, але він уже пнувся в державні мужі, і з кожного боку на грудях носив по зірці. Одна, правда, була іноземна, з поганеньких. Як і губернатора, якого він приїхав судити, його вважали за прогресиста, і, він, будучи вже тузом, не був схожий на більшість тузів. Він був про себе найкращої думки; пиха його не знала меж, але він поведився просто, дивився прихильно, слухав поблажливо і так добродушно сміявся, що попервах міг навіть набути слави «чудового чоловіка». У важливих випадках він умів, проте, як то кажуть, пустити туману. «Енергія необхідна», казав він тоді: «*l'énergie est la première qualité d'un homme d'état*¹»¹, а з усім тим він звичайно залишався в дурнях, і кожний хоч трохи досвідчений чиновник сідав на нього верхи. Матвій Ілліч з великою пошаною висловлювався про Гізо і намагався переконати всіх і кожного, що він не належить до числа рутинерів та відсталих бюрократів, що він не лишає поза увагою жодного важливого прояву суспільного життя... Всі подібні слова були йому добре відомі. Він навіть стежив, щоправда з недбалою величавістю, за розвитком сучасної літератури: так доросла людина, здибавши на вулиці процесію хлопчаків, іноді приєднується до неї. По суті, Матвій Ілліч недалеко відійшов від тих державних мужів олександрівського часу, які, збираючись іти на вечір до пані Свечиної, що жила тоді в Петербурзі, прочитували ранком сторінку з Кондільяка; тільки прийоми у нього були інші, сучасніші. Він був спритний царедворець, великий хитрун, і більше нічого; у справах не тямив, розуму не мав, а вмів вести свої власні справи: тут уже ніхто не міг його засідлати, а це ж — головне.

Матвій Ілліч привітав Аркадія з властивою освіченому сатовникові добродушністю, скажімо більше, з грайливістю. Він, проте, здивувався, коли довідався, що запрошені ним родичі лишилися на селі. «Чудак був твій папа завжди», зауважив він, підкидаючи китиці свого чудового бархатного шляфрока, і раптом звернувшись до молодого чиновника в найблагоденнішому вигляді: «що?» Молодий чоловік, у якого від довгого мовчання злиплися губи, підвівся і незрозуміло подивився на свого начальника... Але, спантеличивши підлеглого, Матвій Ілліч уже не

---

¹ Енергія — перша якість державного мужа.

звертав на нього уваги. Сановники наші взагалі люблять пантеличити підлеглих; способи, до яких вдаються для досягнення цієї мети, досить різноманітні. Такий спосіб, між іншим, у великому вжитку, «*is quite a favourite*»¹, як кажуть англійці: сановник раптом перестає розуміти найпростіші слова, глухоту на себе напускає. Він питає, наприклад: який сьогодні день?

Йому найшанобливіше доповідають: «П'ятниця сьогодні, ваше с... с... с... ство!»

— А? Що? Що? Що таке? Що ви кажете? — напружено повторює сановник.

— Сьогодні п'ятниця, ваше с... с... ство.

— Як? Що? Що за п'ятниця? Яка п'ятниця?

— П'ятниця, ваше с... ссс... ссс... ство, день на тижні.

— Ну-у, ти вчити мене надумав!

Матвій Ілліч все-таки був сановник, хоч і вважався за ліберала.

— Я раджу тобі, друже мій, поїхати з візитом до губернатора, — сказав він Аркадієві: — ти розумієш, я тобі це раджу не тому, що я додержуюсь старовинних понять про потребу їздити до влади на поклон, а просто тому, що губернатор — порядна людина, до того ж ти, мабуть, хочеш познайомитися з тутешнім товариством... Адже, ти не ведмідь, сподіваюся? А він післязавтра дає великий бал.

— Ви будете на цьому балі? — спитав Аркадій.

— Він для мене його дає, — промовив Матвій Ілліч майже з жалем. — Ти танцюєш?

— Танцюю, тільки погано.

— Це даремно. Тут є гарненькі, та й молодому чоловікові соромно не танцювати. Знов-таки я це кажу не в силу старих понять; я зовсім не думаю, що розум повинен бути в ногах, але байронізм смішний, *il a fait son temps*².

— Та я, дядечку, зовсім не через байронізм не...

— Я познайомлю тебе з тутешніми паніями, я беру тебе під своє крильце, — перебив Матвій Ілліч і самовдоволено засміявся. — Тобі тепло буде, га?

Слуга увійшов і доповів про приїзд голови казенної палати, солодкоокого старика, із зморщеними губами, який надзвичайно любить природу, особливо в літній день, коли, за його словами, «*кожна бджілочка з кожної квіточки бере взяточку...*» Аркадій пішов.

Він застав Базарова в трактирі, де вони зупинились, і довго його вмовляв піти до губернатора. «Нічого не поробиш, — сказав нарешті Базаров, — узявся за гуж, не кажи, що не дуж. Приїхали дивитися поміщиків, давай їх дивитися!» Губернатор прийняв молодих людей привітно, але не посадив їх і сам не сів. Він завжди метушився й поспішав; зранку надягав тісний

¹ Дуже улюблений.

² Він оджив свій вік.

віцмундир і надзвичайно тугий галстук; не доїдав і не допивав, усе розпоряджався. Його в губернії прозвали Бурдалу, натякаючи цим не на відомого французького проповідника, а на бурду. Він запросив Кірсанова й Базарова до себе на бал і через дві хвилини запросив їх удруге, вважаючи їх уже за братів і називаючи їх Кайсаровими.

Вони йшли до себе додому від губернатора, коли раптом із дрожки, що проїжджала мимо, вистрибнув чоловік, невисокий на зріст, у слов'янофільській венгерці, із криком: «Євгеній Васильович!» — кинувся до Базарова.

— А! це ви, герр... Ситников, — промовив Базаров, ідучи далі по тротуару: — яким побитом?

— Уявіть, цілком випадково, — відповів той і, обернувшись до дрожки, махнув разів з п'ять рукою і закричав: «Ступай з нами, ступай!» — У мого батька тут справа, — говорив він далі, перестрибуючи через рівчачок: — ну, так він мене просив... Я сьогодні довідався про ваш приїзд і вже був у вас... (Справді, приятелі, повернувшись до себе в номер, знайшли там картку з загнутими краями і з іменем Ситникова, на одній стороні по-французькому, а на другій — слов'янською в'яззю.) Я сподіваюсь, ви не від губернатора?

— Не сподівайтесь, ми просто від нього.

— А! в такому разі і я піду до нього. Євгеній Васильович, познайомте мене з вашим... з ними...

— Ситников, Кірсанов, — пробурчав, не зупиняючись, Базаров.

— Мені дуже приємно, — почав Ситников, виступаючи боком, посміхаючись і поспішно стягаючи свої вже занадто елегантні рукавички. — Я дуже багато чув... Я давній знайомий Євгенія Васильовича і можу сказати — його учень. Я йому завдячую своїм переродженням...

Аркадій подивився на базаровського учня. Тривожний і тупий вираз виявлявся в дрібних, а втім, приемних рисах його прилизаного обличчя; невеликі, неначе вдавнені очі дивилися пильно й неспокійно, і сміявся він неспокійно: якимсь коротким, дерев'яним сміхом.

— Чи повірите, — провадив він далі, — що коли при мені Євгеній Васильович уперше сказав, що не треба визнавати авторитетів, я відчув такий захват... неначе прозрів. От, подумав я, нарешті знайшов я людину. До речі, Євгеній Васильович, вам неодмінно треба сходити до однієї тутешньої дами, яка цілком може зрозуміти вас і для якої ваші відвідини будуть справжнім святом; ви, я вважаю, чули про неї?

— Хто така? — вимовив неохоче Базаров.

— Кукшина Eudoxie, Євдокія Кукшина. Це — надзвичайна натура, емансіпее¹ в справжньому розумінні слова, передова жінка. А знаєте що? Ходімо зараз до неї всі разом. Вона живе

¹ Емансіпована.

звідси за два кроки... Ми там поснідаємо. Адже ви ще не снідали?

— Ні ще.

— Ні, і чудово. Вона, ви розумієте, розійшлася з чоловіком, ні від кого не залежить.

— Гарненька вона? — перебив Базаров.

— Н... ні, цього не можна сказати.

— Так на якого ж біса ви нас до неї кличете?

— Ну, жартун, жартун... Вона нам пляшку шампанського поставить.

— Он як! Одразу видно практичну людину. До речі, ваш батенько все по відкупах?

— По відкупах, — покwapно промовив Ситников і верескливо засміявся. — Ну, що ж, пішли?

— Не знаю, справді.

— Ти хотів людей подивитися, іди, — зауважив неголосно Аркадій.

— А ви що ж, пане Кірсанов? — підхопив Ситников. — Будь ласка і ви, без вас не можна.

— Та як же це ми всі разом насунемо?

— Нічого! Кукшина — людина чудова.

— Пляшка шампанського буде? — спитав Базаров.

— Три! — скрикнув Ситников. — За це я ручуся!

— Чим?

— Власною головою.

— Краще б калиткою батечка... А втім, пішли.

XIII

Невеликий дворянський domeк на московський манір, в якому проживала Авдотя Микитівна (або Євдоксія) Кукшина, стояв на одній із новогорілих вулиць міста ***; відомо, що наші губернські міста горять через кожні п'ять років. Біля дверей, над криво прибитою візитною карткою, видно було ручку дзвоника, і в передпокої зустріла прибулих чи то служниця, чи то компаньйонка в чепці — явні ознаки прогресивних прагнень господині. Ситников спитав, чи дома Авдотя Микитівна.

— Це ви, Вістог? — почувся тонкий голос із сусідньої кімнати. — Зайдіть.

Жінка в чепці зараз же зникла.

— Я не сам, — промовив Ситников, хвацько скидаючи свою венгерку, під якою було щось схоже на чумарку, або пальтосак, і кидаючи жвавий погляд на Аркадія й Базарова.

— Однаково, — відповів голос. — Entrez!¹

Молоді люди ввійшли. Кімната, де вони опинились, була схожа більше на робочий кабінет, ніж на вітальню. Папери, листи,

¹ Увійдіть!

товсті книжки російських журналів, здебільшого нерозрізані, валялися по запорошених столах; скрізь білили розкидані недокурки цигарок. На шкіряному дивані напівлежала дама, ще молода, біляга, трохи розпатлана, в шовковій, не зовсім охайній сукні, з великими браслетами на коротеньких руках і мереживною косинкою на голові. Вона підвелася з дивана і, недбало натягаючи собі на плечі бархатну шубку на пожевклому горностайовому хутрі, ліниво промовила:

— Здрастуйте, Victor, — і потиснула Ситникову руку.

— Базаров, Кірсанов, — промовив він уривчасто, наслідуючи Базарова.

— Милості просимо, — відповіла Кукшина і, втупивши в Базарова свої круглі очі, між якими сиротливо червонів маленький кирпатенький носик, додала: — я вас знаю, — і теж потиснула йому руку.

Базаров поморщився. У маленькій і непоказній фігурці емансипованої жінки не було нічого бридкого, але вираз її обличчя неприємно впливав на того, хто на неї дивився. Мимоволі хотілося спитати у неї: «Що ти, голодна? Чи нудьгуєш? Чи боїшся? Чого ти пружилася?»¹. І в неї, як у Ситникова, завжди скребло на душі. Вона говорила й рухалася дуже розв'язно і водночас незграбно; вона, очевидно, сама себе вважала за добродушну й просту істоту, а проте, хоч би що вона робила, вам завжди здавалося, що вона саме ось цього і не хотіла зробити; все у неї виходило, як діти кажуть, — нарочито, тобто не просто, не природно.

— Так, так, я знаю вас, Базаров, — повторила вона. (У неї була звичка, властива багатьом провінціальним і московським дамам, — з першого дня знайомства називати чоловіків на прізвище). — Хочете сигарку?

— Сигарка сигаркою, — підхопив Ситников, який встиг розсістися в кріслі і задрати ногу догори: — а дайте нам поснідати. Ми голодні страшенно; та звеліть нам спорудити пляшечку шампанського.

— Сибарит, — промовила Євдоксія і засміялась. (Коли вона сміялась, її верхні ясна відкривались над зубами). Чи не правда, Базаров, він сибарит?

— Я люблю комфорт життя, — промовив з важністю Ситников. — Це не заважає мені бути лібералом.

— Ні, це заважає, заважає! — скрикнула Євдоксія, проте звеліла своїй прислужниці розпорядитися і щодо сніданку, і щодо шампанського. — Як ви про це думаете? — додала вона, звертаючись до Базарова. — Я певна, ви поділяєте мою думку.

— Ну ні, — заперечив Базаров: — шматок м'яса краще, ніж шматок хліба, навіть з хімічного погляду.

— А ви вивчаєте хімію? Це моя пристрасть. Я навіть сама винайшла одну мастику.

¹ Пружитися — тут в розумінні бундючитися, чванитися.

— Мاستику? ви?

— Так, я. І знаєте, з якою метою? Ляльки робити, головки, щоб не ламалися. Адже я теж практична. Але все ще не готове. Треба ще Лібіха почитати. До речі, читали ви статтю Кислякова про жіночу працю в «Московских Ведомостях»? Прочитайте, будь ласка. Адже ж вас цікавить жіноче питання? І школи теж? Чим ваш приятель займається? Як його звати?

Пані Кукшина ронила свої запитання одне по одному з розніженою недбалістю, не чекаючи відповідей; розпещені діти так розмовляють із своїми няньками.

— Мене звати Аркадій Миколайович Кірсанов, — промовив Аркадій, — і я нічим не займаюся.

Євдоксія зареготала.

— Оце гарно! Що, ви не курите? Віктор, ви знаєте, я на вас сердита.

— За що?

— Ви, кажуть, знову почали хвалити Жорж Санда. Відстала жінка, і більше нічого! Як можна порівняти її з Емерсоном! Вона ніяких ідей не має ні про виховання, ні про фізіологію, ні про що. Вона, я певна, і не чула про ембріологію, а в наш час — як ви хочете без цього? (Євдоксія аж руки розставила.) Ах, яку чудову статтю з цього приводу написав Єлісевич! Це геніальний добродій! (Євдоксія завжди вживала слово «добродій» замість «чоловік».) Базаров, сядьте біля мене на диван. Ви, можливо, не знаєте, я страшенно вас боюся.

— Це чому? Дозвольте поцікавитися.

— Ви небезпечний добродій: ви такий критик. Ах, боже мій! Мені смішно, я розмовляю, як яка-небудь степова поміщиця. А втім, я справді поміщиця. Я сама маєтком управляю, і, уявіть, у мене староста Єрофей — дивний тип, точнісінько Патфайндер Купера: щось таке в ньому безпосереднє! Я остаточно оселилася тут; нестерпнє місто, чи ж не правда? Але що робити?

— Місто як місто, — холоднокровно зауважив Базаров.

— Все такі дрібні інтереси, от що жахливо! Раніше я зимою жила в Москві... але тепер там перебуває мій благовірний, мсьє Кукин. Та й Москва тепер... вже я не знаю — теж уже не та. Я думаю поїхати за кордон; я торік вже зовсім була зібралася.

— До Парижа, розуміється? — спитав Базаров.

— До Парижа й до Гейдельберга.

— Чого це до Гейдельберга?

— Як чого, там Бунзен!

На це Базаров не знайшов що відповісти.

— Рієтте¹ Сапожников... ви його знаєте?

— Ні, не знаю.

— Даруйте, Рієтте Сапожников... він ще завжди у Лідії Хостатової буває.

---

¹ Петро.

— Я і її не знаю.

— Ну, так-от він узявся мене проводити. Слава богу, я вільна, у мене немає дітей... Що це я сказала: слава богу! А втім, це все одно.

Євдоксія скрутила цигарку своїми поруділими від тютюну пальцями, провела по ній язиком, посмоктала її і закурила. Увійшла служниця з підносом.

— А от і сніданок! Хочете закусити? Віктор, відкупорте пляшечку; це якраз ваша робота.

— Моя, моя, — пробурмотів Ситников і знову верескливо засміявся.

— Є тут гарненькі жінки? — спитав Базаров, допиваючи третю чарку.

— Є, — відповіла Євдоксія, — та всі вони такі пусті. Наприклад, топ amie¹ Одинцова — непогана. Шкода, що репутація у неї якась... А втім, це б нічого, але ніякої свободи поглядів, ніякої ширини, нічого... такого. Всю систему виховання треба змінити. Я про це вже думала: наші жінки дуже погано виховані.

— Нічого ви з ними не зробіте, — підхопив Ситников. — Їх слід зневажати, і я їх зневажаю, цілком і геть чисто! (Можливість зневажати і показувати свою зневагу була найприємнішим відчуттям для Ситникова, і він особливо нападав на жінок, не підозріваючи того, що йому доведеться кілька місяців згодом плазувати перед своєю дружиною тому тільки, що вона була походженням княжна Дурдолесова). Жодна з них не була б спроможна зрозуміти нашу розмову; жодна з них не варта того, щоб ми, серйозні мужчини, говорили про неї!

— Та їм зовсім не треба розуміти нашу бесіду, — сказав Базаров.

— Про кого ви говорите? — втрутилась Євдоксія.

— Про гарненьких жінок.

— Як? Ви, значить, поділяєте думку Прудона?

Базаров гордовито випростався.

— Я нічиїх думок не поділяю; я маю свої.

— Геть авторитети! — закричав Ситников, зрадівши випадковій гостро висловитися в присутності людини, перед якою він виявляв рабську улесливість.

— Але сам Маколей, — почала була Кукшина.

— Геть Маколея! — заgrimів Ситников, — Ви заступаєтесь за цих жіночок?

— Не за жіночок, а за права жінок, які я запряглася захищати до останньої краплі крові.

— Геть! — Але тут Ситников зупинився. — Та я їх не заперечую, — промовив він.

— Ні, я бачу, ви слов'янофіл.

— Ні, я не слов'янофіл, хоч, звичайно...

---

¹ Мій друг.

— Ні, ні, ні! Ви слов'янофіл. Ви прихильник Домострою. Вам би канчук в руки!

— Канчук річ добра, — зауважив Базаров, — тільки ми вже добралися до останньої краплі...

— Чого? — перебила Євдоксія.

— Шампанського, вельмишановна Авдотя Микитівна, шампанського — не вашої крові.

— Я не можу слухати спокійно, коли нападають на жінок, — говорила далі Євдоксія. — Це жахливо, жахливо. Замість того, щоб нападати на них, прочитайте краще книжку Мішле: *De l'amour*¹. Це чудо! Панове, давайте говорити про кохання, — додала Євдоксія, томно впустивши руку на зім'яту подушку дивана.

Запанувала раптова мовчанка.

— Ні, нащо говорити про кохання, — промовив Базаров: — а от ви згадали про Одинцову... Так, здається, ви її назвали? Хто ця пані?

— Чудова! Чудова! — запищав Ситников. — Я вас познайомлю. Розумна, багачка, вдова. На жаль, вона ще не досить розвинена: їй би треба з нашою Євдоксією ближче познайомитися. П'ю за ваше здоров'я, *Eudoxie!* Цокнемося! «*Et toc, et toc, et tin-tin-tin! Et toc, et toc, et tin-tin-tin!!*»²

— Victor, ви пустун.

Сніданок тривав довго. За першою пляшкою шампанського пішла друга, третя і навіть четверта... Євдоксія щebetала без упину; Ситников їй вторував. Багато говорили про те, що таке одруження — забобон чи злочин, і які родяться люди — однакові чи ні? і в чому власне полягає індивідуальність? Дійшло, нарешті, до того, що Євдоксія, вся червона від випитого вина і стукаючи пласкими нігтями по клавішах розстроеного фортепіано, заходилася співати хрипким голосом спершу циганські пісні, потім романс Сеймур-Шіффа «Дрімає сонна Гренада», а Ситников пов'язав голову шарфом і вдавав із себе коханця, який завмирає при словах:

І уста твої з моїми
Злити в палкім поцілунку...

Аркадій не витерпів кінець кінцем.

— Панове, це вже на бедлам схожим стало, — зауважив він углос.

Базаров, який лише зрідка вставляв у розмову глузливе слово — він упавав більше коло шампанського — голосно позіхнув, устав і, не прощаючись з хазяйкою, пішов геть разом з Аркадієм. Ситников вискочив слідом за ними.

— Ну що, ну що? — питав він, улесливо забігаючи то з правого то з лівого боку: — адже я казав вам: надзвичайна особа!

¹ Про любов.

² Звукоподібний спів під дзенькіт бокалів.

От яких би нам жінок якнайбільше! Вона, в своєму роді, високо моральне явище.

— А це підприємство твого батька теж моральне явище? — промовив Базаров, ткнувши пальцем у шинок, мимо якого вони саме проходили.

Ситников знову засміявся верескливо. Він дуже соромився свого походження і не знав, чи йому вважати себе потішеним чи ображеним від несподіваного тикання Базарова.

XIV

Через кілька днів відбувся бал у губернатора. Матвій Іллїч був справжнім «героєм свята». Губернський предводитель оголосив усім і кожному, що він приїхав, власне, з поваги до нього, а губернатор, навіть на балі, навіть лишаючись нерухомим, продовжував «розпоряджатися». Лагідність у поведженні Матвія Іллїча могла дорівнювати тільки його величавості. Він ласкаво поводився з усіма — з одними з відтінком гидливості, з другими з відтінком поваги; розсипався «en vrai chevalier français»¹ перед дамами й безперестанно сміявся гучним, звучним і самотнім сміхом, як воно й годиться сановникові. Він поплескав по спині Аркадія і голосно назвав його «племінничком», удостоїв Базарова, одягнутого в досить старий фрак, неуважного, але вибачливого погляду мимохідь, повз щоку, і невиразного, але привітного мимрення, в якому тільки й можна було розібрати, що «я...» та «ल्लीми»; подав палець Ситникову і посміхнувся до нього, але вже одвернувши голову; навіть самій Кукшиній, яка з'явилася на бал без ніякої криноліни і в брудних рукавичках, але з райською пташкою в волоссі, навіть Кукшиній він сказав: «enchante»². Народу була сила, і кавалерів не бракувало; штатські більше тулилися вздовж стін, але військові танцювали старанно, особливо один з них, що прожив тижнів із шість у Парижі, де він вивчився різних хвацьких вигуків, як-от: «zut», «Ah fichtrrre», «pst, pst, mon bibi» і т. п. Він вимовляв їх досконало, із справжнім паризьким шиком і разом з тим говорив: «si j'aurais» замість «si j'avais», «absolument»³ в розумінні «неодмінно», словом висловлювався тією великорусько-французькою говіркою, з якої так глузують французи, коли вони не мають потреби запевняти нашу братію, що ми розмовляємо їхньою мовою, як ангели, «comme des anges».

Аркадій танцював погано, як ми вже знаємо, а Базаров зовсім не танцював: вони обидва зайняли місце в куточку; до них приєднався Ситников. Надавши своєму обличчю виразу зневажливої насмішки і пускаючи ущіпливі зауваження, він зухвало поглядав

¹ Як справжній французький кавалер.

² Я захоплений.

³ У правильному перекладі значить — цілком.

навколо і, здавалося, відчував справжню насолоду. Раптом обличчя його змінилося і, обернувшись до Аркадія, він, наче зняковіши, промовив: «Одинцова приїхала».

Аркадій оглянувся і побачив високу на зріст жінку в чорному платті, яка зупинилася на дверях зали. Вона вразила його гідністю своєю постави. Голі її руки красиво лежали вповдовж стрункого стану; красиво падали з блискучого волосся на похилі плечі легенькі галузки фуксій; спокійно й розумно, саме спокійно, а не задумливо, дивились ясні очі з-під трохи навислого білого лоба, і губи усміхалися ледве помітною усмішкою. Якоюсь ласкавою і м'якою силою віяло від її обличчя.

— Ви з нею знайомі? — спитав Аркадій Ситникова.

— Близько. Хочете, я вас відрекомендую?

— Добре... після цієї кадрилі.

Базаров теж звернув увагу на Одинцову.

— Це що за фігура? — промовив він. — На решту баб не схожа.

Діждавшись кінця кадрилі, Ситников підвів Аркадія до Одинцової; але навряд чи він був з нею близько знайомий: і сам він заплутався в словах своїх, і вона дивилась на нього з деяким здивуванням. Однак обличчя її набрало привітного виразу, коли вона почула Аркадієве прізвище. Вона спитала його, чи не син він Миколи Петровича?

— Точно так.

— Я бачила вашого батенька два рази і багато чула про нього, — говорила вона далі: — я дуже рада з вами познайомитися. В цю мить до неї підлетів якийсь ад'ютант і запросив її на кадрилі. Вона погодилася.

— Ви хіба танцюєте? — шанобливо спитав Аркадій.

— Танцюю. А ви чому гадаєте, що я не танцюю? Чи я вам здаюся занадто старою?

— Даруйте, як можна... Але в такому разі дозвольте мені запросити вас на мазурку.

Одинцова вибачливо посміхнулася.

— Гаразд, — сказала вона і подивилась на Аркадія не те щоб звисока, а так, як заміжні сестри дивляться на дуже молоденьких братів.

Одинцова була трохи старша за Аркадія, їй пішов двадцять дев'ятий рік, але при ній він почував себе школярем, студентиком, наче різниця в роках між ними була далеко більша. Матвій Ілліч наблизився до неї з величним виглядом та підслесливими словами. Аркадій відійшов убік, але продовжував стежити за нею: він не зводив з неї очей і під час кадрилі. Вона так само невимушено розмовляла з своїм танцюристом, як і з сановником; тихо поводила головою й очима і разів зо два тихо засміялась. Ніс у неї був трохи товстий, як майже в усіх росіян, і колір шкіри не був зовсім чистий; а проте Аркадій вирішив, що він ще ніколи не

зустрічав такої чарівної жінки. Звук її голосу не виходив у нього з ушей; самі складки її плаття, здавалося, спадали інакше, ніж у інших, стрункіше й ширше, і рухи її були особливо плавні і природні водночас.

Аркадій відчував на серці деяку боязкість, коли, з першими звуками мазурки, він сідав біля своєї дами і, готуючись зав'язати розмову, проводив тільки рукою по волоссю і не знаходив жодного слова. Але він боявся і хвилювався не довго; спокій Одинцової передався і йому: чверті години не минуло, як уже він вільно розповідав про свого батька, дядька, про життя в Петербурзі і на селі. Одинцова слухала його з чемною увагою, злегка розкриваючи і закриваючи віяло; його мова уривалася, коли її вибирали кавалери; Ситников, між іншим, запросив її двічі. Вона поверталася, сідала знову, знову брала віяло, і навіть груди її не дихали швидше, а Аркадій знову починав говорити, весь перейнятий щастям бути коло неї, розмовляти з нею, дивитись в її очі, на її прекрасний лоб, в усе її миле, поважне й розумне обличчя. Сама вона говорила мало, але знання життя виявлялося в її словах; з деяких її зауважень Аркадій упевнився, що ця молода жінка вже встигла пережити й передумати багато чого...

— З ким ви ото стояли, — спитала вона його, — коли добродій Ситников підвів вас до мене?

— А ви його помітили? — спитав і собі Аркадій. — Правда ж, яке у нього славне лице? Це — Базаров, мій приятель.

Аркадій почав розповідати про «свого приятеля».

Він говорив про нього так докладно, з таким захватом, що Одинцова повернулася до нього і уважно на нього подивилася. Тимчасом мазурка наближалася до кінця. Аркадієві стало жаль розлучатися з своєю дамою: він так гарно провів з нею близько години! Правда, він протягом усього цього часу постійно відчував, що вона до нього немов поблажлива, наче йому слід бути їй вдячним... але молоді серця не обтяжує таке почуття.

Музика замовкла.

— Мерсі, — промовила Одинцова, встаючи. — Ви обіцяли мені відвідати мене, приведіть же з собою і вашого приятеля. Мені буде дуже цікаво бачити людину, яка має сміливість ні в що не вірити.

Губернатор підійшов до Одинцової, сказав, що вечеря готова, і з заклопотаним виглядом подав їй руку. Ідучи, вона обернулася, щоб в останній раз усміхнутися й кивнути Аркадієві. Він низько вклонився, подивився їй услід (яким струнким видався йому її стан, облитий сіруватим блиском чорного шовку!) і, подумавши: «в цю мить вона вже забула про моє існування», відчув на душі якусь прекрасну покору...

— Ну що? — спитав Базаров Аркадія, як тільки той повернувся до нього в куточок. — Мав утіху? Мені зараз сказав один пан, що ця пані — ой-ой-ой; та пан той, здається, дурень. Ну, а по-твому, що вона, справді — ой-ой-ой?

— Я це означення не зовсім розумію, — відповів Аркадій.

— От ще! Який невинний!

— У такому разі я не розумію твого пана. Одинцова дуже мила — безперечно, але вона так холодно й строго поводить ся, що...

— Тиха вода... ти знаєш! — підхопив Базаров. — Ти кажеш, що вона холодна. От у цьому самий смак і є. Адже ти любиш морозиво?

— Може бути, — пробурмотів Аркадій, — я про це судити не можу. Вона хоче з тобою познайомитися і просила мене, щоб я привіз тебе до неї.

— Уявляю, як ти мене розмальовував! А втім, ти зробив добре. Вези мене. Хто б вона не була — чи просто губернська левиця, чи «еманципé» на зразок Кукшиної, — тільки у неї такі плечі, яких я не бачив давно.

Аркадія неприємно вразив цинізм Базарова, але — як це часто трапляється — він дорікав своєму приятелеві не за те якраз, що йому в ньому не сподобалось.

— Чого ти не хочеш припустити свободи мислі у жінок? — промовив він стиха.

— Того, братіку, що за моїми спостереженнями, свободно мислити серед жінок можуть тільки потвори.

Розмова на цьому урвалася. Обидва молоді чоловіки поїхали зараз же після вечері. Кукшина нервово-злісно, але не без боязкості, засміялась їм услід: її самолюбство було глибоко вражене тим, що ні той, ні другий не звернули на неї уваги. Вона лишилася на балі найдовше від усіх і о четвертій годині ночі протанцювала польку-мазурку з Ситниковим на паризький манер. Цим повчальним видовищем і завершилося губернаторське свято.

XV

— Подивимося, до якого розряду ссавців належить ця особа, — говорив другого дня Аркадієві Базаров, підіймаючись разом з ним по сходах готелю, де зупинилась Одинцова. — Почуває мій ніс, що тут щось не гаразд.

— Я тобі дивуюся! — скрикнув Аркадій. — Як? Ти, ти, Базаров, додержуєшся тієї вузької моралі, яку...

— От який ти чудак! — недбало перепинив його Базаров. — Хіба ти не розумієш, що нашою мовою і для нашого брата «не гаразд» значить «гаразд»? Пожива є, значить. Чи не сам ти сьогодні говорив, що вона дивно вийшла заміж, хоч, на мою думку, вийти за багатого старого — річ анітрохи не дивна, а навпаки, розумна. Я міським пересудам не вірю, але люблю думати, як каже наш освічений губернатор, що вони правдиві.

Аркадій нічого не відповів і постукав у двері номера. Молодий слуга у лівреї ввів обох приятелів у велику кімнату, умебльовану

погано, як усі кімнати російських готелів, але заставлену квітами. Скоро вийшла сама Одинцова в простому ранковому платті. Вона здавалася ще молодшою при світлі весняного сонця. Аркадій відрекомендував їй Базарова і з прихованим здивуванням помітив, що він неначе сконфузився, тимчасом як Одинцова залишалася цілком спокійною, як і вчора. Базаров сам відчув, що сконфузився, і йому стало досадно. «От тобі й раз! — баби злякався!» — подумав він і, розсівшись у кріслі не згірше за Ситникова, заговорив з перебільшеною розв'язністю, а Одинцова не зводила з нього своїх ясних очей.

Ганна Сергіївна Одинцова народилася від Сергія Миколайовича Локтева, відомого красуня, афериста й картяра, який, протримавшись і прошумівши років з п'ятнадцять у Петербурзі й Москві, кінчив тим, що програвся вкрай і змушений був оселитися на селі, де, проте, скоро помер, лишивши зовсім маленьку спадщину двом своїм дочкам: Ганні — двадцяти і Катерині — дванадцяти років. Мати їх, із збіднілого роду князів Х..., померла в Петербурзі, коли чоловік її був ще в повній силі... Становище Ганни по смерті батька було дуже важке. Блискуче виховання, одержане нею в Петербурзі, не підготувало її до того, щоб нести турботи по господарству й по дому, — до глухого сільського життя. Вона не знала зовсім нікого в цілій окрузі, і порадитись їй було ні з ким. Батько її старався уникати зносин з сусідами; він їх зневажав, і вони його зневажали, кожний по-своєму. Вона, проте, не втратила розуму і негайно виписала до себе сестру своєї матері, княжну Авдотю Степанівну Х..., злу й чванливу стару, яка, оселившись у племінниці в домі, забрала собі всі кращі кімнати, бубоніла й бурчала з ранку до вечора і навіть у саду гуляла не інакше, як у супроводі єдиного свого кріпака, похмурого лакея в поношеній гороховій лівреї з блакитним позументом і в трикутному капелюсі. Ганна терпляче зносила всі примхи тітки, по-маленьку дбала про виховання сестри і, здавалося, уже примирилася з думкою зів'янути в глушині... Але доля судила їй інше. Її випадково побачив якийсь Одинцов, дуже багатий чоловік, років сорока шести, дивак, іпохондрик, пухкий, важкий і кислий, а втім, не дурний і не злий; закохався в неї і запропонував їй руку. Вона згодилася бути його дружиною, — а він пожив з нею років з шість і, вмираючи, закріпив за нею все своє майно. Ганна Сергіївна з рік по його смерті не виїжджала з села, потім вирядилася разом з сестрою за кордон, але побувала тільки в Німеччині; скупчила й повернулася жити до свого любого Нікольського, на відстані верст сорока від міста ***. Там у неї був розкішний, чудово обставлений будинок, прекрасний сад з оранжереями: покійний Одинцов ні в чому собі не відмовляв. До міста Ганна Сергіївна їздила дуже рідко, здебільшого в справах, і то не надовго. Її не любивли в губернії, страшенно кричали з приводу її одруження з Одинцовим, розповідали про неї всілякі небиллиці, запевняли, що вона помагала батькові в його шулерських штуках, що й за кордон

вона їздила не дурно, а через необхідність приховати нещасливі наслідки... «Ви розумієте, чого?» доказували обурені оповідачі. «Пройшла крізь огонь і воду», говорили про неї; а відомий губернський дотепник звичайно додавав: «І крізь мідні труби». Усі ці пересуди доходили до неї, але вона пропускала їх повз вуха: вдача у неї була незалежна й досить рішуча.

Одинцова сиділа, притулившись до спинки крісла, і, поклавши руку на руку, слухала Базарова. Він говорив, проти звичаю, досить багато і явно намагався зацікавити свою співбесідницю, що знову здивувало Аркадія. Він не міг вирішити, чи досягнув Базаров своєї мети. З обличчя Ганни Сергіївни важко було догадатися, які вона мала враження: воно зберігало один і той же вираз, привітний, тонкий; її прекрасні очі світилися увагою, але увагою безтурботною. Кривляння Базарова в перші хвилини відвідин неприємно вразили її, як поганий запах або різкий звук; але вона зараз же зрозуміла, що він почуває ніяковість, і це їй навіть полестило. Тільки пошле її відштовхувало, а пошлістю ніхто б не дорікнув Базарову. Аркадієві довелося того дня не переставати дивуватися. Він сподівався, що Базаров почне говорити з Одинцовою, як з жінкою розумною, про свої переконання та погляди: вона ж сама виявила бажання послухати людину, «яка має сміливість нічому не вірити»; але замість того Базаров розмовляв про медицину, про гомеопатію, про ботаніку. Виявилось, що Одинцова не марнувала часу в самотині: вона прочитала кілька добрих книжок і висловлювалася правильною російською мовою. Вона навела розмову на музику, але помітивши, що Базаров не визнає мистецтва, потихеньку повернулася до ботаніки, хоч Аркадій і пустився було міркувати про значення народних мелодій. Одинцова продовжувала поводитися з ним, як з молодшим братом: здавалося, вона цінувала в ньому добрість і простодушність молодості— і тільки. Понад три години тривала розмова некваплива, різноманітна й жвава.

Приятелі, нарешті, підвелися і стали прощатися. Ганна Сергіївна ласкаво подивилася на них, простягла обом свою гарну, білу руку і, подумавши трохи, з нерішучою, але хорошою посмішкою промовила:

— Коли ви, панове, не боїтесь нудьги, приїжджайте до мене в Нікольське.

— Даруйте, Ганно Сергіївно, — вигукнув Аркадій, — я за особливе щастя вважатиму...

— А ви, мсьє Базаров?

Базаров тільки вклонився, — і Аркадієві ще раз довелося здивуватися: він помітив, що приятель його почервонів.

— Ну? — говорив він йому на вулиці: — ти все тієї ж думки, що вона — ой-ой-ой?

— А хто її знає! Бач, як вона себе заморозила! — відказав Базаров і, помовчавши трохи, додав: — герцогиня, можновладна особа. Їй би тільки шлейф ззаду носити та корону на голові.

— Наші герцогині так по-руському не говорять, — зауважив Аркадій.

— У бувальцях бувала, братіку мій, нашого хліба покуштувала.

— А все-таки вона чарівна, — промовив Аркадій.

— Яке багате тіло! — говорив далі Базаров: — хоч зараз в анатомічний театр.

— Облиш, ради бога, Євгеній! Це ні на що не схоже.

— Ну, не сердься, пестунчику. Сказано — перший сорт. Треба буде поїхати до неї.

— Коли?

— Та хоч позавтра. Що нам тут робити? Шампанське з Кукшиною пити? Родича твого, ліберального сановника, слухати?.. Позавтра ж і махнемо. До речі — і мого батька садибка звідти недалеко. Адже це Нікольське по *** шляху?

— Так.

— Optime¹. Нема чого гаятися; гаються самі дурні — та розумники. Я тобі кажу: багате тіло!

Через три дні обидва приятелі котили шляхом до Нікольського. День стояв ясний і не дуже жаркий, і фурманські ситі конячки дружно бігли, злегка помахуючи своїми закрученими й заплетеними хвостами. Аркадій дивився на шлях і усміхався, сам не знаючи чому.

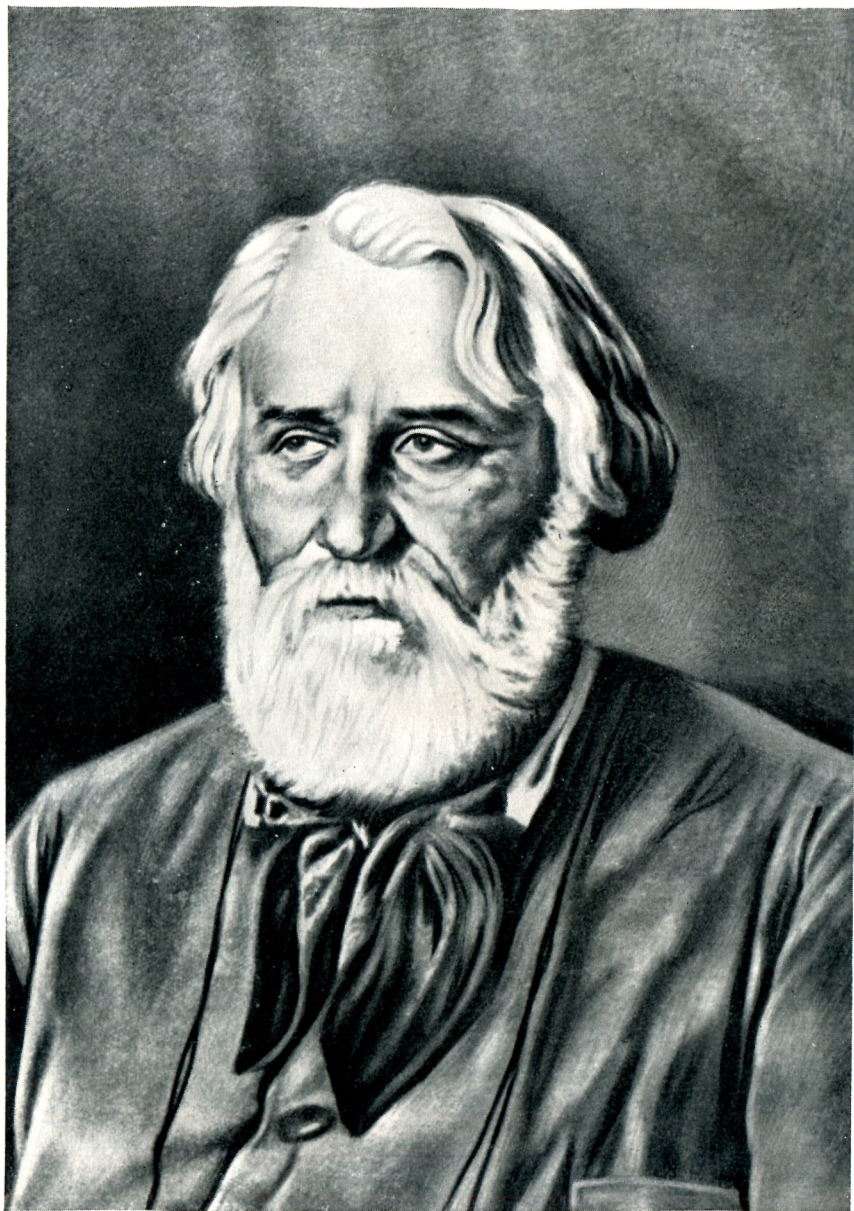
— Поздоров мене, — скрикнув раптом Базаров: — сьогодні 22 червня, день мого ангела. Побачимо, як-то він про мене піклується. Сьогодні мене дома чекають, — додав він, понизивши голос... — Ну, підждуть, що за біда!

XVI

Садоба, в якій жила Ганна Сергіївна, стояла напологому, відкритому горбі, недалеко від жовтої мурованої церкви з зеленим дахом, білими колонами і живописом *al fresco*² над головним входом, що зображав «Воскресіння Христове» на «італійський» смак. Особливо вирізнявся своїми округлими контурами простягнутий на передньому плані смаглявий воїн у шишаку. За церквою простяглося в два ряди довге село з димарями, що подекуди маячили над солом'яними стріхами. Панський дім був збудований в одному стилі з церквою, в тому стилі, який відомий у нас під назвою Олександрівського; дім цей так само був пофарбований жовтою фарбою, і дах мав зелений, і білі колони, і фронтон з гербом. Губернський архітектор спорудив обидві будівлі за схваленням покійного Одинцова, що не терпів ніяких пустих і самовільних, як він висловлювався, нововведень. До дому з обох боків

¹ Чудово.

² Стінний живопис по вогкій штукатурці.

І. С. Тургенєв 1872 р. З портрета роботи В. Г. Попова.

1

2

3

4

5

підходили темні дерева старовинного саду, алея стрижених ялин вела до під'їзду.

Приятелів наших зустріли в передпокою два високі на зріст лакеї в лівреях; один з них зараз же побіг по дворецького. Дворецький, гладкий чоловік у чорному фракці, негайно з'явився і провів гостей по встелених килимами сходах до окремої кімнати, де вже стояли два ліжка з усім потрібним для туалету. В домі, видимо, панував лад: все було чисте, скрізь пахло якимсь пристойним запахом, немов у міністерських приймальнях.

— Ганна Сергіївна просять вас завітати до них через півгодини, — сказав дворецький: — чи не буде від вас поки що яких-небудь наказів?

— Ніяких наказів не буде, вельмишановний, — відповів Базаров: — хіба що чаркою горілки будете ласкаві похачувати.

— Слухаю, — промовив дворецький не без вагання і вийшов, риплячи чобітьми.

— Який гранжанр¹! — зауважив Базаров. — Здається, це так по-вашому називається? Герцогиня, та й годі.

— Хороша герцогиня, — відказав Аркадій: — з першого разу запросила до себе таких сильних аристократів, як ми з тобою.

— Особливо я, майбутній лікар і лікарський син і дячківський онук... Ти ж знаєш, що я внук дячка?..

— Як Сперанський, — додав Базаров по короткій мовчанці і скривив губи. — А все-таки розпестила вона себе; ой, як розпестила себе ця пані! Чи не фраки нам надягти?

Аркадій тільки плечима знизав... але й він відчував деяку ніяковість.

Через півгодини Базаров з Аркадієм зійшли до вітальні. Це була простора висока кімната, прибрана досить розкішно, але без особливого смаку. Важкі дорогі меблі стояли у звичайному надто суворому порядку попід стінами, що були оббиті коричневими шпалерами з золотими розводами; покійний Одинцов виписав її з Москви через свого приятеля і комісiонера, торговця вином. Над середнім диваном висів портрет одутого білявого чоловіка — і, здавалося, неприязно дивився на гостей. «Мабуть, с а м, — шепнув Базаров Аркадієві і, зморщивши ніс, додав: — а чи не дремнути?» Але в цю мить увійшла господиня. На ній було легеньке барезжеве плаття; гладенько зачісане за уші волосся надавало дівочого виразу її чистому і свіжому обличчю.

— Дякую, що додержали слова, — почала вона: — погостуйте у мене: тут, справді, непогано. Я вас познайомлю з моєю сестрою, вона добре грає на фортепіано. Вам, мсьє Базаров, це однаково, але ви, мсьє Кірсанов, здається, любите музику; крім сестри, у мене живе старенька тітка, та сусіда один іноді приїздить у карти пограти: оце й усе наше товариство. А тепер сядьмо.

¹ Гранжанр — (франц. grand genre) — високий, урочистий стиль.

Одинцова проказала весь цей маленький спіч¹ з особливою виразністю, наче вона напам'ять його вивчила; потім вона звернулася до Аркадія. Виявилось, що мати її знала Аркадієву матір і була навіть довіреною її кохання до Миколи Петровича. Аркадій з запалом заговорив про небіжчицю, а Базаров тимчасом узявся розглядати альбом. «Який я смиренський став», думав він про себе.

Красивий хорт з блакитним нашийником убіг до вітальні, стукаючи кігтями по підлозі, а слідом за ним увійшла дівчина років вісімнадцяти, чорноволоса й смуглява, з трохи круглим, але приємним обличчям, з невеликими темними очима. Вона тримала в руках кошик, повний квітів.

— От вам і моя Катя, — промовила Одинцова, показавши на неї рухом голови.

Катя злегка присіла, вместилася біля сестри і взялася перебирати квіти. Хорт, на ім'я Фіфі, підійшов, махаючи хвостом, по черзі до обох гостей і тицьнув кожного з них своїм холодним носом у руку.

— Це ти все сама нарвала? — спитала Одинцова.

— Сама, — відповіла Катя.

— А тітка прийде на чай?

— Прийде.

Коли Катя говорила, вона дуже мило всміхалася, соромливо й одверто, і дивилася якимось забавно-сурово, знизу вгору. Все у ній було ще молоде-зелене: і голос, і пушок на всьому обличчі, і рожеві руки з білуватими кружальцями на долонях, і ледь-ледь стиснені плечі... Вона безперестану червоніла й швидко переводила дух.

Одинцова звернулася до Базарова.

— Ви з чемності розглядаєте картинки, Євгенію Васильовичу, — почала вона. — Вас це не цікавить. Присуньтесь краще до нас, і давайте посперечаємося про що-небудь.

Базаров наблизився.

— Про що звелите? — промовив він.

— Про що хочете. Попереджаю вас, що я страшенно сперечальниця.

— Ви?

— Я. Вас це наче дивує. Чому?

— Тому що, оскільки я можу гадати, у вас вдача спокійна й холодна, а для суперечки потрібен запал.

— Як це ви встигли мене взнати так скоро? Я, по-перше, нетерпляча й наполеглива, спитайте краще Катю; а по-друге, я дуже легко захоплююсь.

Базаров подивився на Ганну Сергіївну.

— Може й так, вам краще знати. Отже, вам хочеться сперечатися, — будь ласка. Я розглядав краєвиди Саксонської Швейцарії у вашому альбомі, а ви мені зауважили, що це мене заціка-

¹ Спіч (англ. — Speech) — застольна промова з нагоди якого-небудь свята.

вити не може. Ви це сказали тому, що не припускаєте в мені художнього розуміння, — так, я дійсно його не маю; але ці краєвиди могли мене зацікавити з погляду геології, з погляду формації гір, наприклад.

— Пробачте, як геолог, ви б скоріше до книжки вдалися, до спеціального твору, а не до малюнка.

— Малюнок наочно покаже мені те, що в книзі викладено на цілих десятих сторінках.

Ганна Сергіївна помовчала.

— І так-таки у вас ані краплини художнього розуміння немає? — промовила вона, спершись на стіл і цим самим рухом наблизивши своє обличчя до Базарова. — Як же це ви без нього обходитесь?

— А нащо воно мені здалося, дозвольте запитати.

— Та хоч би на те, щоб уміти розпізнавати й вивчати людей.

Базаров посміхнувся.

— По-перше, для цього існує життєвий досвід; а по-друге, скажу вам, вивчати окремі особи не варт праці. Всі люди один на одного схожі, як тілом, так і душею; у кожного з нас мозок, селезінка, серце, легені однаково побудовані; і так звані моральні якості одні й ті ж у всіх: невеликі видозміни нічого не значать. Досить одного людського екземпляра, щоб робити висновок про всі інші. Люди, як дерева в лісі: жоден ботанік не стане вивчати окремо кожну березу.

Катя, яка неквапно добирала квітку до квітки, здивовано підвела очі на Базарова і, зустрівши його бистрий і недбалий погляд, спалахнула вся до ушей. Ганна Сергіївна похитала головою.

— Дерева в лісі, — повторила вона. — Значить, по-вашому, немає різниці між дурною і розумною людиною, між доброю і злою?

— Ні, є: як між хворою і здоровою. Легені в сухотного не в такому стані, як у нас з вами, хоч збудовані однаково. Ми приблизно знаємо, від чого бувають тілесні недуги; а моральні хвороби походять від поганого виховання, від усяких дурниць, що ними змалку запаморочують людські голови, від неподобного стану суспільства, одно слово. Виправте суспільство, і хвороб не буде.

Базаров говорив усе це з таким виглядом, наче в той самий час думав про себе: «Хоч вір мені, хоч не вір, це мені байдуже!». Він повільно провів своїми довгими пальцями по бакенбардах, а очі його бігали по кутках.

— І ви вважаєте, — промовила Ганна Сергіївна, — що, коли суспільство виправиться, вже не буде ні дурних, ні злих людей?

— Принаймні, при правильному устрою суспільства, буде однаковінько, чи дурна людина чи розумна, зла чи добра.

— Так, розумно, у всіх буде одна і та ж селезінка.

— Саме так, пані.

Одинцова звернулась до Аркадія.

— А ваша яка думка, Аркадію Миколайовичу?

— Я згоден з Євгенієм, — відповів він.

Катя подивилася на нього спідлоба.

— Ви мене дивуєте, панове, — промовила Одинцова, — але ми ще з вами поговоримо. А тепер, я чую, тітка йде чай пити; ми повинні пощадити її вуха.

Тітка Ганни Сергіївни, княжна Х...а, худенька й маленька жінка із стиснутим у кулачок обличчям і нерухомими злими очима під своєю накладкою, увійшла і, ледве вклонившись гостям, опустилася в широке бархатне крісло, на яке ніхто, крім неї, не мав права сідати. Катя поставила їй ослінчик під ноги, стара не подякувала їй, навіть не глянула на неї, лише поворушила руками під жовтою шаллю, яка вкривала майже все її недолуге тіло. Княжна любила жовтий колір: у неї і на чепці були жовтогарячі стрічки.

— Як ви спали, тіточко? — спитала Одинцова, підвищивши голос.

— Знову ця собака тут, — пробурчала у відповідь стара і, помітивши, що Фіфі зробила два нерішучі кроки в напрямку до неї, скрикнула: — тпрусь, тпрусь!

Катя покликкала Фіфі й відчинила двері.

Фіфі радісно кинулася геть, в надії, що її поведуть гуляти, але, лишившись сама за дверима, почала дряпатися й скавучати. Княжна насупилась. Катя хотіла було вийти...

— Я думаю, чай готовий? — промовила Одинцова. — Панове, ходімо; тіточко, будь ласка чай пити.

Княжна мовчки підвелася з крісла і перша вийшла з вітальні. Всі рушили слідом за нею до їдальні. Козачок у лівреї з шумом відсунув від стола обмощене подушками, теж заповітне, крісло, в яке опустилася княжна; Катя, яка наливала чай, першій їй подала чашку з розмальованим гербом. Стара поклала собі меду в чашку (вона вважала, що пити чай з цукром і гріх, і дорого, хоч сама ані копійки ні на що не витрачала) і раптом запитала хрипким голосом:

— А що пише к не сь Іван?

Йї ніхто не відповів. Базаров і Аркадій скоро догадалися, що на неї не звертали уваги, хоч поводитися з нею шанобливо: «Для ради важності держать, бо князівське поріддя», подумав Базаров... Після чаю Ганна Сергіївна запропонувала піти погуляти; але почав накрапати дощик, і все товариство, за винятком княжни, повернулося до вітальні. Приїхав сусід, любитель гри в карти, на ім'я Порфирій Платонович, товстенький, сивенький чоловік з коротенькими, наче виточеними ніжками, дуже чемний і сміхотливий. Ганна Сергіївна, яка все розмовляла більше з Базаровим, спитала його — чи не бажає він позмагатися з ними по-старомодному в преферанс. Базаров згодився, кажучи, що йому треба заздалегідь підготуватися до майбутньої його посади повітового лікаря.

— Стережіться, — зауважила Ганна Сергіївна, — ми з Порфирієм Платоновичем вас розіб'єм. А ти, Катю, — додала вона, — заграй що-небудь Аркадієві Миколайовичу; він любить музику, ми до речі послухаємо.

Катя неохоче наблизилася до фортепіано, і Аркадій, хоч справді любив музику, неохоче пішов за нею; йому здавалося, що Одинцова його відсилає, а в нього на серці, як у кожного молодого чоловіка його років, уже накопало якесь невизначне й мляве відчуття, схоже на передчуття кохання. Катя підняла кришку фортепіано і, не дивлячись на Аркадія, промовила неголосно:

— Що ж вам зіграти?

— Що хочете, — байдуже відповів Аркадій.

— Ви яку музику більше любите? — повторила Катя, не міняючи пози.

— Класичну, — тим самим голосом відповів Аркадій.

— Моцарта любите?

— Моцарта люблю.

Катя дістала це-мольну сонату-фантазію Моцарта. Вона грала дуже гарно, хоч трохи строго й сухо. Не відводячи очей від нот і міцно стиснувши губи, сиділа вона нерухомо й прямо, і тільки при кінці сонати обличчя її розшарілося, і маленьке пасмо волосся, розкрутившись, впало на темну брову.

Аркадія особливо вразила остання частина сонати, та частина, де, серед чарівної веселості безжурної мелодії, несподівано виникають пориви такої тужної, майже трагічної скорботи... Але думки, збуджені в ньому звуками Моцарта, стосувалися не до Каті. Дивлячись на неї, він тільки подумав: «А не погано грає ця паночка, і сама вона не погана».

Скінчивши сонату, Катя, не приймаючи рук з клавішів, спитала: «досить?». Аркадій сказав, що не наслідуюється утрудняти її більше, і заговорив з нею про Моцарта, спитав її, — чи сама вона вибрала цю сонату, чи хтось їй її порадив. Але Катя відповідала йому стисло: вона с х о в а л а с я, замкнулася в собі. Коли це з нею траплялося, вона не скоро виходила назовні, саме обличчя її набирало тоді виразу упертого, майже тупого. Вона була не те що боязка, а недовірлива й трохи залякана сестрою, що її виховала, чого, розуміється, та і не підозрювала. Аркадій кінчив тим, що, покликавши Фіфі, яка повернулася до кімнати, почав для контенансу¹ з приязною усмішкою гладити її по голові. Катя знову взялась до своїх квітів.

А Базаров тимчасом ремізився² та ремізився. Ганна Сергіївна грала майстерно в карти, Порфирій Платонович теж міг постояти за себе. Базаров зостався при програвші, хоч і невеликому, але

---

¹ Контенанс (франц.) — постава, вид; тут у значенні — показати, зробити вигляд.

² Реміз — термін гри в карти, який означає штраф за неправильний або невдалий хід.

все-таки не зовсім для нього приємному. За вечерею Ганна Сергіївна знову завела мову про ботаніку.

— Ходімо гуляти завтра ранком, — сказала вона йому: — я хочу узнати від вас латинські назви польових рослин та їх властивості.

— Навіщо вам латинські назви? — спитав Базаров.

— У всьому потрібен порядок, — відповіла вона.

— Яка чудова жінка Ганна Сергіївна! — сказав Аркадій, лишившись на самоті з своїм другом у призначеній їм кімнаті.

— Так, — відповів Базаров, — баба з мозком. Ну, й бувала ж вона у бувальцях.

— В якому розумінні ти це говориш, Євгенію Васильовичу?

— У хорошому розумінні, в хорошому, батечку ви мій, Аркадію Миколайовичу! Я певен, що вона і своїм маєтком чудесно порядкує. Але чудо — не вона, а її сестра.

— Як? Ота смуглявенька?

— Так, ота смуглявенька. Це ось свіже, і незаймане, і похливе, і мовчазне, і все, що хочеш. Он ким можна зайнятися. Із цієї ще що захочеш, те і зробиш; а та — бита голова.

Аркадій нічого не відповів Базарову, і кожен з них ліг спати з особливими думками в голові.

І Ганна Сергіївна того вечора думала про своїх гостей. Базаров їй сподобався — відсутністю кокетства і самою сміливістю думок. Вона бачила в ньому щось нове, з чим їй не доводилося зустрічатись, а вона була цікава.

Ганна Сергіївна була досить дивна істота. Не маючи ніяких забобнів, не маючи навіть ніяких сильних вірувань, вона ні перед чим не поступалася і нікуди не йшла. Вона багато чого добре бачила, багато чим цікавилася, і ніщо не задовольняло її цілком; та вона навряд чи й бажала повного задоволення. Її розум був допитливий і байдужий в один і той самий час; її сумніви не втихомирювалися ніколи до забуття, і ніколи не доросли до тривоги. Не будь вона багата й незалежна, вона, може, кинулася б у битву, взнала б пристрасть... Але їй жилося легко, хоч вона й нудьгувала часом, і вона продовжувала жити день по дню, не поспішаючи і лише зрідка хвилюючись. Веселкові барви займались іноді і в неї перед очима, але вона відпочивала, коли вони згасали, і не жалкувала за ними. Уява її заносилася навіть за межі того, що за законами звичайної моралі вважається дозволеним; але й тоді кров її однаково тихо струмилася в її принадно-стрункому і спокійному тілі. Бувало, вийшовши з пахучої ванни, вся тепла й розніжена, вона замріється про нікчемність життя, про його горе, працю і зло... Душа її наповнюється раптовою сміливістю, закипить благородним пориванням; але протяг подує з напівзачиненого вікна, і Ганна Сергіївна вся зщулиться, і скаржиться, і майже серди-

ться, і тільки одне їй потрібне в цю мить: щоб не дув на неї цей поганий вітер.

Як усі жінки, яким не пощастило покохати, вона хотіла чогось, сама не знаючи чого саме. Власне, їй нічого не хотілося, хоч їй здавалося, що їй хотілось усього. Покійного Одинцова вона ледве терпіла (вона вийшла за нього з інтересу, хоч вона, мабуть, не погодилася б стати його дружиною, коли б вона не вважала його за добру людину) і дістала таємну огиду до всіх чоловіків, яких уявляла собі не інакше, як неохайними, важкими і млявими, безсило докучливими істотами. Раз вона десь за кордоном зустріла молодого, вродливого шведа з рицарським виразом обличчя, з чесними блакитними очима під відкритим лобом; він справив на неї сильне враження, але це не перешкодило їй повернутись до Росії.

«Дивна людина цей лікар!» думала вона, лежачи в своїй розкішній постелі, на мережаних подушках, під легкою шовковою ковдрою... Ганна Сергіївна дістала від батька частину його нахилу до розкоші. Вона дуже любила свого грішного, але доброго батька, а він обожнював її, дружелюбно жартував з нею, як з рівнею, і зв'язався на неї цілком, радився з нею. Матір свою вона ледве пам'ятала.

«Дивний цей лікар!» повторила вона про себе. Вона потяглася, усміхнулася, закинула руки за голову, потім пробігла очима сторінок зо дві пустого французького роману, впустила книжку — і заснула, вся чиста й холодна, у чистій і пахучій білизні.

Наступного ранку Ганна Сергіївна зразу ж після сніданку вирядилася ботанізувати з Базаровим і повернулася перед самим обідом; Аркадій нікуди не відлучався і пробув близько години з Катєю. Йому не було скучно з нею, вона сама запропонувала повторити йому вчорашню сонату; але коли Одинцова повернулася нарешті, коли він побачив її — серце в ньому враз стиснулося... Вона йшла по саду трохи втомленою ходою; щоки її рожевіли, і очі світилися яскравіше ніж звичайно під солом'яним круглим капелюхом. Вона крутила в пальцях тоненьку стеблину польової квітки, легка мантилья спустилася у неї на лікті, і широкі сірі стрічки капелюха припали у неї до грудей. Базаров ішов позади неї, самовпевнено й недбало, як завжди, але вираз його обличчя, хоч і веселий і навіть ласкавий, не сподобався Аркадієві. Пробурчавши крізь зуби: «Здрастуй!» — Базаров пішов до себе в кімнату, а Одинцова не уважно потиснула Аркадієві руку і теж пройшла мимо нього.

«Здрастуй... — подумав Аркадій. — Хіба ми не бачилися сьогодні?»

XVII

Час (річ відома) летить іноді птахом, іноді повзе черв'яком; але людині буває особливо добре тоді, коли вона навіть не помічає — чи швидко, чи поволі він минає. Аркадій і Базаров саме таким чином провели днів з п'ятнадцять у Одинцової. Цьо-

му почасти сприяв порядок, який вона завела у себе в домі і в житті. Вона суворо його додержувала і примушувала інших йому коритися. Усе протягом дня відбувалося в певний час. Ранком, рівно о восьмій годині, все товариство збиралося до чаю; від чаю до сніданку кожен робив, що хотів, сама хазяйка займалася з прикажчиком (маєток був на оброці), з дворецьким, з головною ключницею. Перед обідом товариство знову сходилося для розмови або для читання; вечір присвячувався прогулянці, картам, музиці; в пів на одинадцять Ганна Сергіївна йшла до себе в кімнату, віддавала накази для наступного дня і лягала спати. Базарову не подобалася ця розмірена, трохи урочиста правильність щоденного життя; «як по рейках котишся», запевняв він; лівреїні лакеї, церемонні дворецькі ображали його демократичне почуття. Він вважав, що вже коли на те пішло, так обідати слід би по-англійському — у фраках і в білих галстуках. Він одного разу поговорив про це з Ганною Сергіївною.

Вона так трималася, що кожна людина без вагання висловлювала перед нею свої думки. Вона вислухала його і промовила: «з вашого погляду ви маєте рацію — і, можливо, в цьому випадку, я — пані; але на селі не можна жити безладно, нудьга заїсть», — і робила й далі по-своєму. Базаров бурчав, але і йому, і Аркадієві тому й жилося так легко у Одинцової, що все в її домі «котилося, як по рейках». Але разом з тим в обох молодих людях, з перших же днів їхнього перебування у Никольському, сталася зміна. У Базарова, до якого Ганна Сергіївна, очевидно, була ласкава, хоч і рідко з ним згоджувалася, почала виявлятися небувала до того тривога: він легко роздратовувався, говорив нехотя, дивився сердито і не міг усидіти на місці, неначе щось йому муляло; а Аркадій, який остаточно сам з собою вирішив, що закоханий в Одинцову, почав віддаватися тихому смуткові. А втім, цей смуток не заважав йому зблизитися з Катею; він навіть допоміг йому зав'язати з нею лагідні, приятельські відносини. «Мене в о н а не цінить! Хай!.. А от добра істота мене не цурається», думав він, і серце його знову зазнавало солодкості великодушних відчужань. Катя неясно розуміла, що він шукав якоїсь утіхи в її товаристві, і не відмовляла ні йому, ні собі в невинній приємності напівсоромливої, напівдовірливої дружби. При Ганні Сергіївні вони не розмовляли між собою: Катя завжди зщулювалася під пильним поглядом сестри, а Аркадій, як воно й належить закоханій людині, поблизу свого предмета вже не міг звертати уваги ні на що інше; але добре йому було лише з Катею. Він відчував, що неспроможний зацікавити Одинцову; він ставав несміливий і губився, коли лишався з нею на самоті; і вона не знала, що йому сказати: він був занадто для неї молодий. Навпаки, з Катею Аркадій був, як дома; він поводився з нею вибачливо, не перешкоджав їй висловлювати враження, викликані у ній музикою, читанням повістей і віршів та іншими дурницями, сам не помічаючи або не усвідом-

люючи, що ці дурниці і його цікавили. З свого боку, Катя не перешкоджала йому сумувати. Аркадієві було добре з Катею, Одинцовій — з Базаровим, а тому звичайно траплялося так: обидві пари, побувши трохи разом, розходились кожна в свій бік, особливо під час прогулянок. Катя дуже любила природу, і Аркадій її любив, хоч не смів признатися в цьому; Одинцова була до неї досить байдужа, так само як і Базаров. Майже постійне роз'єднання наших приятелів не лишилося без наслідків: відносини між ними стали мінятися. Базаров перестав говорити з Аркадієм про Одинцову, перестав навіть ганити її «аристократичні замашки»; правда, Катю він хвалив як і раніш і тільки радив стримувати в ній сентиментальні нахили, але похвали його були покvapні, поради сухі, і взагалі він з Аркадієм розмовляв далеко менше, ніж колись... Він наче унікав, наче соромився його...

Аркадій усе це помічав, але ховав у собі свої спостереження. Справжньою причиною всієї цієї «новизни» було почуття, викликане в Базарова Одинцовою, почуття, яке його мучило й дратувало і від якого він враз відмовився б з презирливим реготом і цинічною лайкою, якби хто-небудь, хоч віддалено, натякнув йому на можливість того, що в ньому відбувалося. Базаров був дуже охочий до жінок і до жіночої краси, але любов у розумінні ідеальному або, як він висловлювався, романтичному, називав нісенітницею, непростимою дурістю, вважав рицарські почуття за щось подібне до потворності або хвороби, і не раз висловлював своє здивування, чому не посадили до божевільні Тоггенбурга з усіма мінезенгерами і трубадурами? «Подобається тобі жінка, — говорив він, — намагайся добитися толку; а не можна — ну, не треба, одвернися — не тільки світу, що у вікні». Одинцова йому подобалась; поширені поголоски про неї, свобода і незалежність її думок, її безперечна прихильність до нього — все, здавалось, говорило на його користь; але він скоро зрозумів, що з нею «не доб'єшся толку», а одвернутися від неї він, собі на подив, не мав сили. Кров його займалася, як тільки він згадував про неї; він легко впорався б із своєю кров'ю, але щось інше в нього вселилося, чого він ніяк не припускав, з чого завжди кепкував, що обурювало всю його гордість. У розмовах з Ганною Сергіївною він ще більше, ніж досі, висловлював своє байдуже презирство до всього романтичного; а лишившись на самоті, він з обуренням пізнавав романтика в самому собі. Тоді він ішов до лісу і ходив по ньому великими кроками, ламаючи гілочки, що траплялися, і лаючи напівголосно і її, і себе; або залазив на сінник, у сарай, і, вперто заплющуючи очі, примушував себе спати, щоби йому, розуміється, не завжди удавалося. Раптом йому уявляється, що ці невинні руки обвиваються навколо його шиї, що ці горді губи відповідають на його поцілунки, що ці розумні очі з ніжністю, — так, з ніжністю зупиняються на його очах, і голова його паморо-

читься, і він забувається на мить, поки знову не спалахне в ньому обурення. Він ловив самого себе на всіляких «ганебних» думках, наче чорт його дражнив. Йому здавалось іноді, що і в Одинцовій відбувається зміна, що в виразі її обличчя з'являлося щось особливе, що може... Але тут він звичайно тупав ногою або скреготав зубами і погрожував собі кулаком.

А тимчасом Базаров не зовсім помилявся. Він вразив уяву Одинцової; він цікавив її, вона багато про нього думала. Коли його не було, вона не скучала, не ждала його; але його поява одразу ж робила її жвавішою; вона охоче лишалася з ним на самоті і охоче з ним розмовляла, навіть тоді, коли він її сердив або ображав її смак, її вишукані звички. Вона неначе хотіла й його випробувати, і себе перевірити.

Одного разу він, гуляючи з нею в саду, раптом промовив похмурим голосом, що має намір скоро поїхати на село до батька... Вона зблідла, неначе її щось у серце кольнуло, та так кольнуло, що вона здивувалась і довго потім міркувала про те, що б це значило. Базаров сповістив її про свій від'їзд не з думкою перевірити її, подивитися, що з цього вийде: він ніколи не «вигадував». Ранком того дня він бачився з батьковим прикажчиком, колишнім своїм дядькою Тимофеїчем. Цей Тимофеїч, потертий і проворний старичок, з вицвілим, жовтим волоссям, вивітраним, червоним обличчям і дрібними слізками у зіщулених очах, несподівано став перед Базаровим у своїй коротенькій чуйці з товстого сіро-синюватого сукна, підперезаний ремінним обривком, і в дігтярних чоботях.

— А, старий, здоров! — скрикнув Базаров.

— Здорові були, батечку Євгенію Васильовичу, — почав старичок і радісно усміхнувся, від чого все лице його враз укрилося зморшками.

— Чого завітав? По мене, чи що, прислали?

— Даруйте, батечку, як можна! — залепетав Тимофеїч (він згадав суворий наказ, одержаний від пана при від'їзді). — До міста в панських справах їхали та про вашу милість почули, так оце й завернули по дорозі, тобто — подивитися на вашу милість... а то хіба можна турбувати!

— Ну, не бреші! — перепинив його Базаров. — До міста тобі хіба тут дорога?

Тимофеїч пом'явся і нічого не відповів.

— Батько здоровий?

— Слава богу.

— І мати?

— І Орина Власівна, слава тобі господи.

— Ждуть мене, мабуть?

Старичок схилив набік свою маленьку головку.

— Ех, Євгенію Васильовичу, як же не ждати! Чи вірите богу, серце змучилося, на родителів на ваших дивлячись.

— Ну, добре, добре! не розписуй. Скажи їм, що скоро буду.

— Слухаю, — із зітханням відповів Тимофеїч.

Вийшовши з дому, він насунув обома руками собі картуз на голову, виліз на вбогі бігунці, залишені ним біля воріт, і потюпав, тільки не в напрямку до міста.

Увечері того ж дня Одинцова сиділа у себе в кімнаті з Базаровим, а Аркадій походжав по залі і слухав Катину гру. Княжна пішла до себе нагору; вона взагалі терпіти не могла гостей, і особливо цих «нових знавіснїлих», як вона їх називала. У парадних кімнатах вона тільки дулася, зате у себе, перед своєю покоївкою, вона вибухала іноді такою лайкою, що чепець стрибав у неї на голові разом з накладкою. Одинцова все це знала.

— Як же це ви їхати збираєтеся, — почала вона, — а обіцянка ваша?

Базаров стрепенувся.

— Яка?

— Ви забули? ви хотіли дати мені кілька лекцій з хімії.

— Що маю робити! Батько мене жде, не можна мені далі баритися. А втім, ви можете прочитати: *Pelouse et Frémy, Notions générales de Chimie*¹; книжка хороша і написана ясно. Ви в ній знайдете все, що треба.

— А пам'ятаєте: ви мене запевняли якомсь, що книга не може замінити... я забула, як ви висловились, але ви знаєте, що я хочу сказати... пам'ятаєте?

— Що ж робити? — повторив Базаров.

— Чого їхати? — промовила Одинцова, стихивши голос.

Він глянув на неї. Вона закинула голову на спинку крісла і схрестила на грудях руки, голі по лікті. Вона здавалася блідішою при світлі одинокої лампи, запнутої вирізною паперовою сіткою. Широке біле плаття вкривало її всю своїми м'якими складками; ледве виднілись кінчики її ніг, теж схрещених.

— А чого залишатися? — відповів Базаров.

Одинцова злегка повернула голову.

— Як чого? Хіба вам у мене не весело? Чи ви гадаєте, що за вами тут не жалкуватимуть?

— Я в цьому певен.

Одинцова помовчала.

— Даремно ви це думаете. А втім, я вам не вірю. Ви не могли сказати це серйозно. — Базаров сидів і далі нерухомо. — Євгенію Васильовичу, чого ж ви мовчите?

— Та що ж мені сказати вам? За людьми взагалі жалкувати не варто, а за мною й поготів.

— Це чому?

— Я людина солідна, нецікава. Говорити не вмію.

— Ви напрошуєтесь на комплімент, Євгенію Васильовичу.

— Я не маю такої звички. Хіба ви не знаєте самі, що краси-

---

¹ Пелуз і Фремі, «Загальні поняття про хімію».

ва сторона життя мені неприступна, та сторона, якою ви так дорожите?

Одинцова покусала кінчик носової хусточки.

— Думайте, що хочете, але мені буде скучно, коли ви поїдете.

— Аркадій лишиться, — зауважив Базаров.

Одинцова злегка повела плечем.

— Мені буде скучно, — повторила вона.

— Справді? У кожному разі, довго ви скучати не будете.

— Чому ви так гадаєте?

— Тому, що ви самі сказали, що скучаєте тільки тоді, коли ваш порядок порушується. Ви так непогрішливо-правильно влаштували своє життя, що в ньому не може бути місця ні для скуки, ні для туги... ні для яких важких почуттів.

— І ви вважаєте, що я непогрішлива... тобто, що я так правильно влаштувала своє життя?

— Ще б пак! Та от, наприклад: через кілька хвилин проб'є десять годин, і я вже заздальгідь знаю, що ви проженете мене.

— Ні, не прожену, Євгенію Васильовичу. Ви можете лишитись. Відчиніть оце вікно... мені чогось душно.

Базаров устав і штовхнув вікно. Воно разом із стуком розчинилося... Він не сподівався, що воно так легко відчинилося; при тому його руки тремтіли. Темна, м'яка ніч глянула в кімнату з своїм майже чорним небом, деревами, що слабо шуміли, і свіжим запахом вільного, чистого повітря.

— Спустіть штору й сядьте, — промовила Одинцова: — мені хочеться поговорити з вами перед вашим від'їздом. Розкажіть мені що-небудь про самого себе; ви ніколи про себе не говорите.

— Я стараюсь розмовляти з вами про речі корисні, Ганно Сергіївно.

— Ви дуже скромні... Але мені хотілося б узнати що-небудь про вас, про вашу сім'ю, про вашого батька, заради якого ви нас покидаєте.

«Навіщо вона говорить такі слова?» подумав Базаров.

— Все це анітрохи не цікаве, — промовив він уголос, — особливо вам; ми люди темні...

— А я, по-вашому, аристократка?

Базаров звів очі на Одинцову.

— Так, — промовив він перебільшено-гостро.

Вона посміхнулася.

— Я бачу, ви мене знаєте мало, хоч ви і запевняєте, що всі люди один на одного схожі і що їх вивчати не варт. Я вам коли-небудь розкажу своє життя... але ви мені спершу розкажете своє.

— Я вас знаю мало, — повторив Базаров. — Може, ви праві; може, справді, кожна людина — загадка. От хоч ви, наприклад, ви цураєтесь товариства, ви ним тяготитесь, — і запросили до себе двох студентів. Чого ви, з вашим розумом, з вашою красою, живете на селі?

— Як? Як ви сказали? — жваво підхопила Одинцова. — З моєю... красою?

Базаров насупився.

— Це байдуже, — пробурмотів він: — я хотів сказати, що не розумію як слід, чого ви оселилися на селі?

— Ви цього не розумієте... Однак, ви пояснюєте це собі як-небудь?

— Так... я гадаю, що ви постійно лишаєтесь на одному місці тому, що ви себе розпестили, тому що ви дуже любите комфорт, wygody, а до всього іншого ви зовсім байдужі.

Одинцова знову посміхнулася.

— Ви рішуче не хочете вірити, що я здатна захоплюватися?

Базаров спідлоба глянув на неї.

— Цікавістю — може; але не інакше.

— Справді? Ну, тепер я розумію, чого ми зійшлися з вами; адже ж і ви такий самий як я.

— Ми зійшлися... — глухо промовив Базаров.

— До речі!.. я й забула, що ви хочете їхати.

Базаров підвівся. Лампа тьмяно горіла посеред потемнілої, пахучої, усамітненої кімнати; крізь штору, яка зрідка колихалася, вливалася подразна свіжість ночі, чулося її таємниче шепотіння. Одинцова не ворушилася жодною частиною тіла, але таємне хвилювання охоплювало її потроху... Воно передалося Базарову. Він раптом відчув себе на самоті з молодою прекрасною жінкою...

— Куди ви? — повільно спитала вона.

Він нічого не відповів і опустився на стілець.

— Отже, ви вважаєте мене за спокійну, розніжену, розпещену істоту, — продовжувала вона тим самим голосом, не зводячи очей з вікна. — А я от знаю про себе, що я дуже нещаслива.

— Ви нещасливі! Чому? Невже ви можете надавати якоїсь ваги паскудним пліткам?

Одинцова похмуріла. Їй стало досадно, що він т а к її зрозумів.

— Мене ці плітки навіть не смішать, Євгенію Васильовичу, і я надто горда, щоб дозволити їм мене турбувати. Я нещаслива через те... що немає в мені бажання, охоти жити. Ви недовірливо на мене дивитесь, ви думаете: це говорить «аристократка», яка вся в мереживі і сидить на бархатному кріслі. Я й не криюся: я люблю те, що ви називаєте комфортом, і водночас я мало хочу жити. Примиріть цю суперечність як знаєте. А втім, це все, на вашу думку, романтизм.

Базаров похитав головою.

— Ви здорові, незалежні, багаті; чого ж іще? Чого ви хочете?

— Чого я хочу, — повторила Одинцова і зітхнула. — Я дуже стомилась, я стара; мені здається, я дуже давно живу. Так, я стара, — додала вона тихенько, натягаючи край мантилії на свої голі руки. Її очі зустрілися з очима Базарова, і вона трохи

почервоніла. — Позаду мене вже так багато спогадів: життя в Петербурзі, багатство, потім бідність, потім смерть батька, одруження, потім закордонна поїздка, як слід... спогадів багато, а згадати нічого, і попереду, переді мною — довгий, довгий шлях, а мети немає... Мені й не хочеться йти.

— Ви так розчаровані? — спитав Базаров.

— Ні, — промовила спроквола Одинцова, — але я не задоволена. Здається, коли б я могла сильно прив'язатися до чогонебудь...

— Вам хочеться покохати, — перепинив її Базаров, — а покохати ви не можете: от у чому ваше нещастя.

Одинцова стала роздивлятися рукави своєї мантильї.

— Хіба я не можу покохати? — промовила вона.

— Навряд! Тільки даремно я назвав це нещастям. Навпаки, той скоріше гідний жалю, з ким ця штука трапляється.

— Трапляється, що?

— Покохати.

— А ви звідки це знаєте?

— Чув від людей, — сердито відповів Базаров.

«Ти кокетуєш, — подумав він, — ти скучаєш і дразниш мене від нічого робити, а мені...» Серце у нього, справді, так і рвалося.

— До того ж ви, можливо, занадто вибагливі, — промовив він, подавшись усім тілом уперед і граючись бахромою крісла.

— Можливо. По-моєму, або все, або нічого. Життя за життя. Взяв моє, віддай своє, і тоді вже без жалю і без вороття. А то краще й не треба.

— Що ж, — зауважив Базаров, — ця умова справедлива, і я дивуюсь, як ви досі... не знайшли, чого бажали.

— А ви думаєте, легко віддатися цілком хоч би чому?

— Не легко, коли почнеш роздумувати та вичікувати, та самому собі надавати ціни, дорожити собою, тобто; а не роздумуючи віддатися дуже легко.

— Як же собою не дорожити? Коли я не маю ніякої ціни, кому ж потрібна моя відданість?

— Це вже не моя справа; це справа іншого розбирати, яка мені ціна. Головне, треба вміти віддатися.

Одинцова відхилилася від спинки крісла.

— Ви говорите так, — почала вона, — наче все це спробували.

— До слова прийшлося, Ганно Сергіївно: це все, ви знаєте, не для мене.

— Але ви б зуміли віддатися?

— Не знаю, хвалитися не хочу.

Одинцова нічого не сказала, і Базаров замовк. Звуки фортепіано долетіли до них з вітальні.

— Що це Катя так пізно грає, — зауважила Одинцова. Базаров підвівся.

— Так, тепер справді пізно, вам пора спочивати.

— Почекайте, куди ж ви поспішаєте... мені треба сказати вам одне слово.

— Яке?

— Почекайте, — шепнула Одинцова.

Її очі спинилися на Базарові; здавалося, вона пильно його розглядала.

Він пройшовся по кімнаті, потім раптом наблизився до неї, квапливо сказав «прощайте», стиснув їй руку так, що вона мало не скрикнула, і вийшов геть. Вона піднесла свої злиплі пальці до губ, подула на них, і, несподівано, поривчасто підвівшись із крісла, пішла швидкими кроками до дверей, немов бажуючи вернути Базарова... Покоївка увійшла в кімнату з графином на срібному підносі. Одинцова зупинилася, звеліла їй піти і сіла знову, і знову замислилась. Коса її розпустилась і темною гадюкою впала їй на плече. Лампа ще довго світилася в кімнаті Ганни Сергіївни, і довго вона лишалася нерухомою, лише зрідка водячи пальцями по своїх руках, які злегка покусував нічний холод.

А Базаров години через дві повернувся до себе в спальню з мокрими від роси чобітьми, скуйовджений і похмурий. Він застав Аркадія за письмовим столом, з книжкою в руках, в застібнutoму до верху сюртуці.

— Ти ще не лягав? — промовив він неначе з досадою.

— Ти довго сидів сьогодні з Ганною Сергіївною, — промовив Аркадій, не відповідаючи йому на запитання.

— Так, я з нею сидів весь час, поки ви з Катериною Сергіївною грали на фортепіано.

— Я не грав... — почав було Аркадій і замовк. Він почував, що сльози набігли йому на очі, а йому не хотілося заплакати перед своїм насмішкуватим другом.

XVIII

Наступного дня, коли Одинцова вийшла до чаю, Базаров довго сидів, нахилившись над своєю чашкою, та раптом глянув на неї... Вона обернулася до нього, немов він її штовхнув, і йому здалося, що обличчя її трохи зблідло за ніч. Вона скоро пішла до себе в кімнату і з'явилася тільки на сніданок. Зранку дощило, не можна було гуляти. Все товариство зійшлося до вітальні. Аркадій узяв останній номер журналу і почав читати. Княжна, за своїм звичаєм, спершу удала на обличчі своєму здивовання, неначе він затівав щось непристойне, потім злобно втупилася в нього, але він не звернув на неї уваги.

— Євгенію Васильовичу, — промовила Ганна Сергіївна, —

ходітьте до мене... Я хочу вас спитати... Ви назвали вчора один підручник...

Вона встала й пішла до дверей. Княжна глянула навколо з таким виразом, ніби хотіла сказати: «гляньте, гляньте, як я дивуюся!», і знову втупилася в Аркадія, але він підвищив голос і, переглянувшись з Катею, біля якої сидів, читав далі.

Одинцова швидкими кроками дійшла до свого кабінету. Базаров швидко ступав за нею, не зводячи очей і тільки ловлячи слухом тонкий свист і шелест шовкового плаття, яке перед ним розвівалося. Одинцова опустила на те ж саме крісло, на якому сиділа напередодні, і Базаров зайняв учорашнє своє місце.

— Так як же називається ця книжка? — почала вона після невеликої мовчанки.

— *Pelouse et Frémy, Notions générales...* — відповів Базаров. — А втім, можна вам також порекомендувати — *Ganot, Traité élémentaire de physique expérimentale*¹ У цьому творі малюнки чіткіші, і взагалі цей підручник...

Одинцова простягла руку.

— Євгенію Васильовичу, пробачте мені, але я покликала вас сюди не для того, щоб говорити про підручники. Мені хотілося відновити нашу вчорашню розмову. Ви пішли так несподівано... Вам не буде скучно?

— Я до ваших послуг, Ганно Сергіївно. Але про що, власне, розмовляли ми вчора з вами?

Одинцова скоса подивилася на Базарова.

— Ми розмовляли з вами, здається, про щастя. Я вам розказувала про саму себе. До речі, я от згадала слово «щастя». Скажіть, чого, навіть коли ми втішаємося, наприклад, музикою, хоршим вечором, розмовою з симпатичними людьми, чого все це здається скоріше натяком на якесь безмежне, десь існуюче щастя, ніж справжнім щастям, тобто таким, що ним ми самі володіємо? Чого це так? Чи ви, може, нічого подібного не відчуваєте?

— Ви знаєте прислів'я: «Там добре, де нас нема», — відказав Базаров, — до того ж ви сказали вчора, що ви невдоволені. А мені в голову, дійсно, такі думки не спадають.

— Може, вони здаються вам смішними?

— Ні, але вони мені не спадають у голову.

— Справді? Знаєте, я б дуже хотіла знати, про що ви думаєте?

— Як? Я вас не розумію.

— Слухайте, я давно хотіла поговорити з вами. Вам нема чого казати, — вам це самим відомо, — що ви людина не з числа звичайних: — ви ще молоді — ціле життя перед вами. До чого ви себе готуєте? яке майбутнє чекає на вас? Я хочу сказати —

---

¹ Гано. Початковий курс експериментальної фізики.

Могила И. С. Тургенева.

якої мети ви хочете досягти, куди ви йдете, що у вас на душі? Словом, хто ви, що ви?

— Ви мене дивуєте, Ганно Сергіївно. Вам відомо, що я вивчаю природничі науки, а хто я...

— Так, хто ви?

— Я вже доповідав вам, що я майбутній повітовий лікар.

Ганна Сергіївна зробила нетерплячий рух.

— Навіщо ви це говорите? Ви цьому самі не вірите. Аркадій міг би мені відповісти так, а не ви.

— Та чим же Аркадій...

— Киньте! Чи можливо, щоб ви задовольнилися такою скромною діяльністю, і чи не самі ви завжди твердите, що для вас медицина не існує. Ви — з вашим самолюбством — повітовий лікар! Ви мені відповідаєте так, аби відчепитися від мене, бо ви не маєте ніякого довір'я до мене. А чи знаєте, Євгеній Васильович, що я зуміла б зрозуміти вас: я сама була бідна й самолюбна, як ви; я пройшла, може, через такі ж випробування, як і ви.

— Усе це прекрасно, Ганно Сергіївно, але ви мені пробачте... Я взагалі не звик сповідатися, і між вами і мною така відстань...

— Яка відстань? — Ви знов мені скажете, що я аристократка? Годі-бо вам, Євгенію Васильовичу; я вам, здається, довела...

— Та й крім того, — перебив Базаров, — що за охота говорити й думати про майбутнє, яке здебільшого не від нас залежить? Трапиться нагода що-небудь зробити — прекрасно, а не трапиться — принаймні з того будеш задоволений, що заздалегідь марно не патакав.

— Ви називаєте дружню розмову патаканням... Чи, може, ви мене, як жінку, не вважаєте достойною вашого довір'я? — Адже ви нас усіх зневажаєте!

— Вас я не зневажаю, Ганно Сергіївно, ви це знаєте.

— Ні, я нічого не знаю... але припустимо, я розумію ваше небажання говорити про майбутню вашу діяльність; але те, що в вас тепер відбувається...

— Відбувається! — повторив Базаров: — наче я держава яка, або суспільство! У кожному разі це зовсім не цікаво; і, до того, хіба людина завжди може голосно сказати все, що в ній «відбувається»?

— А я не бачу, чому не можна висловити все, що маеш на душі.

— Ви можете? — спитав Базаров.

— Можу, — відповіла Ганна Сергіївна після невеликого вагання.

Базаров схилив голову.

— Ви щасливіші за мене.

Ганна Сергіївна запитливо подивилась на нього.

— Як хочете, — провадила вона далі, — а мені все-таки щось говорить, що ми зійшлись не даремно, що ми будемо добрими

друзями. Я певна, що ваша ця, як би мовити, ваша напруженість, стриманість, зникне нарешті.

— А ви помітили в мені стриманість... як ви ще висловилися... напруженість?

— Так.

Базаров устав і підійшов до вікна.

— І ви хотіли б знати причину цієї стриманості, ви хотіли б знати, що в мені відбувається?

— Так, — повторила Одинцова з якимсь, їй ще незрозумілим переляком.

— І ви не розсердитесь?

— Ні.

— Ні? — Базаров стояв до неї спиною. — Так знайте ж, що я люблю вас безглуздо, безумно... От чого ви добилися.

Одинцова простягла вперед обидві руки, а Базаров уперся лобом у шибку вікна. Він задихався; все тіло його видимо трепетало. Але це було не трепетання юнацької несміливості, не солодкий жах першого признання опанував його; це пристрасть у ньому билася, сильна й важка, — пристрасть, схожа на злобу і, може, споріднена їй... Одинцовій стало страшно і жалко його.

— Євгенію Васильовичу, — промовила вона, і мимовільна ніжність забриніла в її голосі.

Він швидко обернувся, кинув на неї пожираючий погляд і, схопивши її обидві руки, раптом пригорнув її до себе на груди.

Вона не зразу звільнилася з його обіймів; але через мить вона вже стояла далеко в кутку і дивилася звідти на Базарова. Він рвонувся до неї...

— Ви мене не зрозуміли, — прошепотіла вона з покvapливим ляком. Здавалося, ступни він ще раз, вона скрикнула б... Базаров прикусив губи і вийшов.

Через півгодини служниця подала Ганні Сергіївни записку від Базарова; в ній був тільки один рядок: «чи мушу я сьогодні виїхати — чи можу лишитися до завтра?» — «Чого їхати? Я вас не розуміла — ви мене не зрозуміли», відповіла йому Ганна Сергіївна, а сама подумала: «я й себе не розуміла».

Вона до обіду не показувалась і все ходила сюди й туди по своїй кімнаті, заклавши руки назад, іноді зупиняючись то перед вікном, то перед дзеркалом, і повільно проводила хусточкою по шиї, на якій їй усе відчувалася гаряча пляма. Вона запитувала саму себе, що її примушувало «домагатися», за висловом Базарова, його одвертості, і чи не підозрювала вона чого-небудь... «Я винна, — промовила вона вголос, — але цього я не могла передбачити». Вона замислювалася і червоніла, пригадуючи майже звіряче обличчя Базарова, коли він кинувся до неї.

«Чи?» — промовила вона раптом і зупинилася, і тріпнула кучерями... Вона побачила себе в дзеркалі; її назад відкинута голова з таємничою усмішкою на напівзаплющених, напіврозплю-

щених очах і губах, здавалося, говорила їй в цю хвилину щось таке, від чого вона сама зникнула.

«Ні, — вирішила вона кінць кінцем, — бог знає, куди б це завело, цим не можна жартувати, спокій все-таки краще всього на світі».

Її спокій не був порушений; але вона засмутилась і навіть сплакнула раз, сама не знаючи чого, тільки не від заподіяної образи. Вона не почувала себе ображеною: вона більше почувала себе винною. Під впливом різних невиразних почуттів, свідомості, що життя минає, бажання нового, вона примусила себе дійти до певної межі, примусила себе заглянути за неї — і побачила за нею навіть не безодню, а пороженчу... або неподобство.

ХІХ

Хоч як володіла собою Одинцова, хоч як стояла вище всяких забобонів, але і їй було ніяково, коли вона прийшла до їдальні, на обід. А втім, він минув досить благополучно. Порфирій Платонович приїхав, розповів різні анекдоти; він тільки-но повернувся з міста. Між іншим, він повідомив, що губернатор Бурдалу наказав своїм чиновникам особливих доручень носити шпори, на випадок, коли він пошле їх куди-небудь, для швидкості, верхи. Аркадій тихо розмовляв з Катею і дипломатично прислужувався княжні. Базаров уперто й похмуро мовчав. Одинцова разів зо два — просто, не крадькома подивилася на його обличчя, строге й жовчне, із потупленими очима, з ознакою зневажливої рішучості в кожній рисі, і подумала: «ні... ні... ні...» Після обіду вона з усім товариством пішла в сад і, помітивши, що Базаров хоче заговорити з нею, зробила кілька кроків убік і стала. Він наблизився до неї, але їй тут не звів очей і глухо промовив:

— Я повинен перепросити вас, Ганно Сергіївно. Ви не можете не гніватися на мене.

— Ні, я на вас не серджусь, Євгенію Васильовичу, — відповіла Одинцова, — але мені прикро.

— Тим гірше. У кожному разі, я досить покараний. Мос становище, з цим ви, мабуть, погодитесь, найбезглуздіше. Ви мені написали: чого їхати? А я не можу і не хочу лишитися. Завтра мене тут не буде.

— Євгеній Васильович, чого ви...

— Чого я їду?

— Ні, я не те хотіла сказати.

— Минулого не вернеш, Ганно Сергіївно... а рано чи пізно це повинно було статися. Отже, мені треба їхати. Я розумію лише одну умову, при якій я б міг лишитися; але цій умові не бувати ніколи. Бо ж ви, пробачте мені мою сміливість, не любите мене і не полюбите ніколи?

Очі Базарова блиснули на мить з-під темних його брів.

Ганна Сергіївна не відповіла йому. «Я боюся цієї людини», промайнуло в її голові.

— Прощайте, — промовив Базаров, наче вгадавши її думку, і попрямував до дому.

Ганна Сергіївна тихенько пішла слідом за ним і, покликавши Катю, взяла її під руку. Вона не розлучалася з нею аж до вечора. У карти вона грати не стала, і здебільшого посміхалася, що зовсім не личило її зблідлому і зняковілому обличчю. Аркадій дивувався і стежив за нею, як молоді люди стежать, тобто раз у раз запитував себе: що, мовляв, це означає? Базаров замкнувся у себе в кімнаті; на чай він, проте, вийшов. Ганні Сергіївні хотілося сказати йому якесь привітне слово, але вона не знала, як заговорити з ним...

Несподіваний випадок вивів її з скрутного становища: дворецький доповів про приїзд Ситникова.

Важко переказати словами, якою перепілкою влетів у кімнату молодий прогресист. Наважившись, із властивою йому настирливостю, поїхати на село до жінки, яку він ледве знав, яка ніколи його не запрошувала, але в якої, за зібраними відомостями, гостювали такі розумні й близькі йому люди, він все-таки боявся до мозку кісток і замість того, щоб сказати задалегідь завчені пробачення й привітання, пробурмотів якусь нісенітницю, що Євдокія, мовляв, Кукшина прислала його узнати про здоров'я Ганни Сергіївни, і що Аркадій Миколайович так само завжди йому висловлював найбільшу похвалу... На цім слові він запнувся і розгубився так, що сів на власній капелюх. Однак, через те, що ніхто його не прогнав, і Ганна Сергіївна навіть одрекомендувала його тітці й сестрі, він скоро заспокоївся і заторохтів на славу. Поява пошлості буває часто корисною в житті: вона ослабляє занадто високо настроєні струни, витверезує самовпевнені або самозабутливі почуття, нагадуючи їм свою близьку спорідненість з ними. З прибуттям Ситникова все стало якось тупіше, простіше — і простіше; всі навіть повечеряли добре і розійшлися спати на півгодини раніше, ніж звичайно.

— Я можу тобі тепер повторити, — говорив, лежачи в постелі, Аркадій Базарову, який теж роздягся, — те, що ти мені сказав одного разу: «Чого ти такий сумний? Мабуть, виконав якийсь святий обов'язок?».

Між обома молодими людьми з деякого часу встановилося якесь удавано розв'язне кепкування, що завжди є ознакою затаєного невдоволення або невисловлених підозрін.

— Я завтра до батька їду, — сказав Базаров.

Аркадій підвівся і сперся на лікоть. Він і здивувався, і чомусь зрадів.

— А! — промовив він. — І ти від цього сумний?

Базаров позіхнув.

— Багато знатимеш, скоро постарієш.

— А як же Ганна Сергіївна? — говорив далі Аркадій.

— Що Ганна Сергіївна?

— Я хочу сказати: хіба вона тебе відпустить?

— Я до неї не наймався.

Аркадій замислився, а Базаров ліг і повернувся обличчям до стіни.

Минуло кілька хвилин у мовчанні.

— Євгенію! — скрикнув раптом Аркадій.

— Ну?

— Я завтра з тобою поїду теж.

Базаров нічого не відповідав.

— Тільки я додому поїду, — говорив далі Аркадій. — Ми разом доїдемо до Хохловських виселків, а там ти візьмеш у Федота коней. Я б залюбки познайомився з твоїми, але я боюсь і їм заважати, і тобі. Адже ж ти потім знову прийдеш до нас?

— Я у вас свої речі лишив, — озвався Базаров, не повертаючись.

«Чого ж він мене не питає, чому я їду? і так само несподівано, як і він? — подумав Аркадій. — Справді, чого я їду, і чого він їде?» міркував він далі. Він не міг відповісти задовільно на власне запитання, а серце його сповнювалося чимсь їдким. Він почував, що важко йому буде розлучитися з цим життям, до якого він так звик; але й лишатися одному було якось чудно. «Щось між ними трапилося, — міркував він сам із собою, — чого ж я буду стирчати перед нею після від'їзду? Я їй остаточно набридну; я їй останнє втрачу». Він почав уявляти собі Ганну Сергіївну, потім інші риси поволі проступили крізь вродливе обличчя молодої вдови.

«Шкода й Каті!» шепнув Аркадій в подушку, на яку вже капнула сльоза... Він раптом тріпнув волоссям і голосно промовив:

— Якого чорта цей дурень Ситников приплентався?

Базаров спершу повернувся в ліжку, а потім сказав:

— Ти, брат, дурний ще, я бачу. Ситникови нам необхідні. Мені, зрозумій ти це, — мені потрібні такі йолопи. Не богам же, справді, горшки ліпити!..

«Еге-ге!..» подумав про себе Аркадій, і тут тільки відкрилася йому на мить вся безодня базаровського самолюбства. «Ми, виходить, з тобою боги? Тобто — ти бог, а йолоп чи не я часом?»

— Так, — повторив похмуро Базаров, — ти ще дурний.

Одинцова не виявила особливого здивування, коли на другий день Аркадій сказав їй, що він виїздить з Базаровим; вона здавалася неухважною і стомленою. Катя мовчки й серйозно подивилася на нього, княжна навіть перехрестилася під своєю шаллю, так що він не міг цього не помітити, зате Ситников зовсім переполошився. Він тільки-но прийшов на сніданок у новому чепуристу, на цей раз не слов'янофільському, вбранні; напередодні він здивував приставленого до нього слугу силою навезеної ним білизни, і раптом його товариші його поки-

дають! — Він трошки подріботів ногами, пометався мов переслідуваний заєць на узліссі, — і раптом, майже з переляком, майже з криком оповістив, що й він має намір їхати. Одинцова не стала його затримувати.

— У мене дуже спокійна коляска, — додав бідолашний молодий чоловік, звертаючись до Аркадія; — я можу вас підвезти, а Євгеній Васильович може взяти ваш тарантас — так воно навіть зручніше буде.

— Та що ви, вам же зовсім не по дорозі, і до мене далеко.

— Це нічого, нічого; часу в мене досить, до того ж у мене в тій стороні справи є.

— Щодо одкупів? — спитав Аркадій уже надто зневажливо.

Але Ситников був у такому розпачі, що, проти звичаю, навіть не засміявся.

— Я вас запевняю, коляска надзвичайно спокійна, — пробурмотів він, — і всім місця вистачить.

— Не засмучуйте мсьє Ситникова відмовою, — промовила Ганна Сергіївна...

Аркадій глянув на неї і значливо схилив голову.

Гості поїхали після сніданку. Прощаючись з Базаровим, Одинцова подала йому руку і сказала:

— Ми ще побачимося, правда ж?

— Як ви скажете, — відповів Базаров.

— В такому разі ми побачимося.

Аркадій перший вийшов на ганок: він сів у ситниковську коляску. Його шанобливо підсаджував дворецький, а він би з охотою його побив або розплакався. Базаров уместився в тарантасі.

Діставшись до Хохловських виселків, Аркадій підждав, поки Федот, хазяїн постоялого двору, запряг коней, і, підійшовши до тарантаса, з давнішньою усмішкою сказав Базарову:

— Євгеній, візьми мене з собою; я хочу до тебе поїхати.

— Сідай, — вимовив крізь зуби Базаров.

Ситников, який походжав, жваво висвистуючи, кругом коліс свого екіпажу, тільки рота роззявив, почувши ці слова, а Аркадій спокійнісінько забрав свої речі з його коляски, сів поруч Базарова — і, чемно вклонившись своєму бувшому супутникові, гукнув: «Рушай!» Тарантас покотив і скоро зник з очей. Ситников, остаточно сконфужений, подивився на свого кучера, але той грався батіжком над хвостом припряжного коня. Тоді Ситников скочив у свою коляску — і, гримнувши на двох мужиків, які проходили мимо: «надіньте шапки, дурні!» — потягся до міста, куди прибув дуже пізно і де на другий день у Кукшиної добре попало двом «гидким гордунам і невігласам».

Сідаючи в тарантас до Базарова, Аркадій міцно стиснув йому руку і довго нічого не говорив. Здавалося, Базаров зрозумів і оцінив і це стискування, і це мовчання. Попередню цілу ніч він не спав, і не курих, і майже нічого не їв уже кілька днів. Похмуро й різко випинався його схудлий профіль з-під насунутого кашкета.

— Що, брат, — промовив він нарешті, — дай-но сигарку... Та подивись, мабуть, жовтий у мене язик?

— Жовтий, — відповів Аркадій.

— Ну так... от і сигарка не смачна. — Розклеїлась машина.

— Ти, справді, змінився за цей останній час, — зауважив Аркадій.

— Нічого! одужаємо. Одно нудно, — мати у мене така жаліслива: коли черева не наїв та не їси десять разів на день, вона й побивається. Ну, батько нічого, той сам пройшов крізь сито й решето. Ні, не можна курити, — додав він, і жбурнув цигарку в порох дороги.

— До твого маєтку двадцять п'ять верст? — спитав Аркадій.

— Двадцять п'ять. Та от спитай у цього мудреця.

Він показав на мужика, що сидів на козлах, Федотового робітника.

Але мудрець відповів, що «хто ж його зна — версти тутоньки не міряні», і продовжував стиха лаяти голобельного за те, що він «головизною хвицяє», тобто сіпає головою.

— Так, так, — заговорив Базаров, — наука вам, юний друже мій, повчальний один приклад. Чорт зна, яка нісенітниця! Кожна людина на ниточці висить, безодня щохвилини під нею розверзнутися може, а вона ще сама вигадує собі всякі неприємності, псує своє життя.

— Ти на що натякаєш? — спитав Аркадій.

— Я ні на що не натякаю, я прямо кажу, що ми обидва з тобою дуже по-дурному поводитися. Що тут казати! Але я ще в клініці помітив: хто злоститься на свій біль — той неодмінно його переможе.

— Я тебе не зовсім розумію, — промовив Аркадій: — здається, тобі ні на що було скаржитися.

— А коли ти не зовсім мене розумієш, то я тобі доповім таке: по-моєму — краще каміння бити на брукві, ніж дозволити жінці заволодити хоч би кінчиком пальця. Це все... — Базаров ледве було не сказав свого улюбленого слова «романтизм», — але стримався і сказав: дурниці. — Ти мені тепер не повіриш, але я тобі кажу: ми от з тобою потрапили в жіноче товариство, і нам було приємно; але залишити таке товариство — все одно, що в жаркий день холодною водою облитися. — Чоловікові ніколи марнувати час на такі дурниці; чоловік повинен бути лютий, каже чудове іспанське прислів'я. Адже от ти, — додав він, звертаючись до мужика, що сидів на козлах, — ти, розумнику, є у тебе жінка?

Мужик показав обом приятелям своє пласке і підсліпувате обличчя.

— Жінка? Є. Як не бути жінці.

— Ти її б'єш?

— Жінку? Усяко буває. Без причини не б'ємо.

— І чудово. Ну, а вона тебе б'є?

Мужик засмикав віжками.

— Ач яке слово сказав ти, пане. Тобі б усе жартувати... — Він, видимо, образився.

— Чуєш, Аркадій Миколайович! А нас з вами побили... от воно що значить бути освіченими людьми.

Аркадій вимушено засміявся, а Базаров одвернувся і всю до-рогу вже не розтуляв рота.

Двадцять п'ять верст видалися Аркадієві за цілі п'ятдесят. Але ось на спадистому схилі горба замаячило невелике сільце, де жили батьки Базарова. Поруч з ним, у молодому березовому гайку, виднівся дворянський домок під соломою. Біля першої хати стояли два мужики в шапках і лаялися. «Велика ти свиня, — ка-зав один другому, — а гірший за мале поросся». «А твоя жінка — відьма», одказав другий.

— З невимушеності поводження, — зауважив Аркадієві Ба-заров, — і з грайливості зворотів мови ти можеш робити висно-вок, що мужики у мого батька не дуже утиснені. А от і він сам виходить на ганок своєї оселі. Почув, певне, дзвоника. Він, він — пізнаю його постать. Еге, ге! Як він, однак, посивів, бідолаха!

XX

Базаров висунувся з тарантаса, а Аркадій витяг голову із-за спини свого товариша і побачив на ганку панського будиночка ви-сокого, худорлявого чоловіка з скуйовдженим волоссям і тонким орлиним носом, одягненого в старий військовий сюртук нарз-христ. Він стояв, розчепіривши ноги, курив довгу люльку і мру-жився проти сонця.

Коні стали.

— Нарешті завітав, — промовив батько Базарова, все продов-жуючи курити, хоч чубук так і стрибав у нього між пальцями. — Ну, вилазь, вилазь, почоломкаємося.

Він став обнімати сина... «Єнюша, Єнюша», почувся тремтя-чий жіночий голос. Двері розчинилися, і на порозі з'явилася круг-ленька низенька бабуся в білому чепці і короткій рябій кофтині. Вона охнула, похитнулася і певно б упала, якби Базаров не підтри-мав її. Пухкі її ручки миттю обвилися навколо його шиї, голова припала до грудей, і все замовкло. Тільки чулись її переривчасті схлипування.

Старий Базаров глибоко дихав і мружився дужче, ніж ра-ніше.

— Ну, годі, годі, Оришо! перестань, — заговорив він, перегля-нувшись з Аркадієм, що стояв нерухомо біля тарантаса, тимчасом як мужик на козлах навіть одвернувся: — це зовсім не потрібно! Будь ласка, перестань.

— Ох, Василію Івановичу, — пролепетала старенька, — за скільки ж років батечка мого, голубчика, Єнюшеньку... — і, не рознімаючи рук, вона відвела від Базарова своє мокре від сліз,

пом'яте й розчулене обличчя, подивилась на нього якимись блаженними й смішними очима і знову до нього припала.

— Ну, так, звичайно, це все в натурі речей, — промовив Василь Іванович, — тільки вже краще до кімнати ходімо. З Євгенієм он гість приїхав. Пробачте, — додав він, звертаючись до Аркадія, і шаркнув злегка ногою: — ви розумієте, жіноча слабкість; ну, і серце матері...

А в самого і губи, і брови смикало, і підборіддя тряслося... але він видимо хотів перемогти себе і здаватися мало не байдужим. Аркадій уклонився.

— Ходімо, матусю, справді, — промовив Базаров і повів у дім ослаблу стареньку. Посадовивши її у зручне крісло, він ще раз похапцем обнявся з батьком і відрекомендував йому Аркадія.

— Душевно радий знайомству, — промовив Василь Іванович, — тільки вже ви пробачте: у мене тут все по простоті, на військову ногу. Орино Власівно, заспокойся, зроби ласку: що за слабкодухість? Добродій гість повинен осудити тебе.

— Батечку, — крізь сльози промовила старенька, — імені й по батькові не маю честі знати...

— Аркадій Миколайович, — поважно, півголосом, підказав Василь Іванович.

— Пробачте мені, дурній. — Старенька висякалася і, схилиючи голову то праворуч, то ліворуч, старанно втерла одне око після другого. — Пробачте ви мені. Адже я так і думала, що помру, не діждуся мого го...о...лубчика.

— А от і діждалися, матінко, — підхопив Василь Іванович. — Танюшко, — звернувся він до босоногої дівчинки років тринадцяти, в яскравочервоному ситцьовому платті, яка полохливо визирала з-за дверей, — принеси пані склянку води — на підносі, чуєш? — а вас, панове, — додав він з якоюсь старомодною грайливістю, — дозвольте попрохати в кабінет до відставного ветерана.

— Хоч ще разочок дай обняти себе, Єнюшенько, — простогнала Орина Власівна. Базаров нахилився до неї. — Та який же ти красунчик став!

— Ну, красунчик не красунчик, — зауважив Василь Іванович, — а чоловік, як кажуть, о м м ф¹. А тепер, я сподіваюся, Орино Власівно, що, наситивши своє материнське серце, ти потурбуєшся про насичення своїх дорогих гостей, бо тобі ж відомо, що солов'я байками годувати не слід.

Старенька підвелася з крісла.

— Цю ж хвилину, Василь Іванович, стіл накритий буде, сама на кухню збігаю і самовар поставити звелю, все буде, все. Адже три роки його не бачила, не годувала, не поїла, чи ж легко?

— Ну, гляди ж, хазяечко, клопочи, не осоромся; а вас, панове, прошу за мною йти. От і Тимофеїч з'явився до тебе на поклон,

¹ Замість *homme fait* — справжній чоловік.

Євгеній. І він, либонь, зрадів, старий барбос. Що? адже зрадів, старий барбосе? Просимо до господи за мною.

І Василь Іванович метушливо пішов уперед, човгаючи й шльопаючи стоптаними туфлями.

Увесь його будиночок був на шість малесеньких кімнат. Одна з них, та, куди він провів наших приятелів, називалася кабінетом. Товстоногий стіл, завалений почорнілими від давнього пилу, неначе прокопченими паперами, займав увесь проміжок між двома вікнами; на стінах висіли турецькі рушніці, нагайки, шабля, дві ландкарти, якісь анатомічні рисунки, портрет Гуфеланда, вензель із волосся в чорній рамці й диплом під склом; шкіряний, подекуди продавлений і подраний диван містився між двома величезними шафами з карельської берези; на полицях безладно тіснилися книжки, коробочки, пташині чучела, банки, пляшечки; в одному кутку стояла поламана електрична машина.

— Я вас попередив, любий мій відвідувачу, — почав Василь Іванович, — що ми живемо тут, так би мовити, на бівуаках...

— Та облиш, чого ти перепрошуєш? — перебив Базаров. — Кірсанов дуже добре знає, що ми з тобою не Креси і що у тебе не палац. Куди ми його помістимо, от питання?

— Годі-бо, Євгеній; там у мене у флігельку чудова кімнатка: їм там дуже добре буде.

— Так у тебе і флігельок завівся?

— Аякже; де лазня, — втрутився Тимофеїч.

— Тобто поруч з лазнею, — поквапно додав Василь Іванович. — Тепер же літо... Я зараз збігаю туди, розпоряджуся; а ти б, Тимофеїч, поки що їхні речі вніс. Тобі, Євгеній, я, розуміється, віддаю мій кабінет. *Siut siique*¹.

— От тобі й на! Прекумедний стариган і предобрий, — додав Базаров, як тільки Василь Іванович вийшов. — Такий же чудак, як твій, тільки в іншому роді. Дуже вже багато балакає.

— І мати твоя, здається, чудова жінка, — зауважив Аркадій.

— Так, вона у мене без хитрощів. Побачиш, яким обідом вона нас нагодує.

— Сьогодні вас не ждали, батечку, м'яся не привезли, — промовив Тимофеїч, який шойно втяг базаровського чемодана.

— І без м'яся обійдемося, як нема, то й дарма. Бідність, кажуть, не порок.

— Скільки у твого батька душ? — спитав раптом Аркадій.

— Маєток не його, а материн; душ, як пам'ятається, з п'ятнадцять.

— Та всі двадцять дві, — з невдоволенням зауважив Тимофеїч.

Почулося човгання туфлів, і знову з'явився Василь Іванович.

¹ Кожному своє.

— Через кілька хвилин ваша кімната буде готова прийняти вас, — вигукнув він урочисто, — Аркадій... Миколайович? — так, здається, ви зволите величатися? А от вам і прислуга, — додав він, показуючи на коротко обстриженого хлопчика, який увійшов з ним, у синьому, на ліктях драному, каптані і в чужих чоботях. — Звуть його Федькою. Знову-таки повторюю, хоч син і забороняє, пробачте. А втім, люльку набивати він уміє. Адже ви курите?

— Я курю здебільшого сигари, — відповів Аркадій.

— І дуже добре робите. Я сам віддаю преферанс¹ сигаркам, але в наших глухих краях діставати їх надзвичайно важко.

— Та годі тобі Лазаря співати, — перепинив його знову Базаров. — Сідай краще от тут, на диван, та дай на себе подивитися.

Василь Іванович засміявся і сів. Він дуже був схожий обличчям на свого сина, тільки лоб у нього був нижчий і вужчий, і рот трохи ширший, і він безперестанку рухався, знизував плечима, ніби одяг йому під пахвами тиснув, кліпав, покашлював і ворухив пальцями, тимчасом як син його відрізнявся якоюсь небалою нерухомістю.

— Лазаря співати! — повторив Василь Іванович. — Ти, Євгеній, не думай, що я хочу, так би мовити, розжалобити гостя: от, мовляв, ми в якій глушині живемо. Я, навпаки, тієї думки, що для людини мислячої нема глушини. Принаймні, я намагаюсь по змозі не порости, як то кажуть, мохом, не відстати од віку.

Василь Іванович витяг із кишені новий жовтий фуляр, який устиг захопити, бігаючи до Аркадієвої кімнати, і продовжував, помахуючи ним у повітрі.

— Я вже не кажу про те, що я, наприклад, не без відчутних для себе жертв, посадив мужиків на оброк і віддав їм всю свою землю з половини. Я вважав це за свій обов'язок, сама розсудливість у цьому випадкові велить, хоч інші власники навіть і не думають про це; я кажу про науки, про освіту.

— Так: я-от бачу у тебе Друг здоров'я за 1855 рік, — зауважив Базаров.

— Мені його по знайомству давній товариш надсилає, — поквапно промовив Василь Іванович, — але ми, наприклад, і про френологію поняття маємо, — додав він, звертаючись, правда, більше до Аркадія і показуючи на невелику гіпсову головку, що стояла на шафі, поділена на нумеровані чотирикутники, — нам і Шенлейн не лишився невідомим — і Радемахер.

— А в Радемахера ще вірять в *** губернії? — спитав Базаров.

Василь Іванович закашляв.

— У губернії... Звичайно, вам, панове, краще знати; де ж нам за вами вгнатися? Адже ви нам на зміну прийшли. І в мої часи який-небудь гумораліст Гоффман, який-небудь Броун з його

---

¹ Преферанс (франц.) — перевага.

віталізмом здавалися дуже смішними, а вони теж гриміли колісь. Хто-небудь новий замінив у вас Радемахера, ви йому поклоняєтесь, а через двадцять років, мабуть, і з нього сміятимуться.

— Скажу тобі на втіху, — промовив Базаров, — що ми тепер взагалі з медицини сміємося, і ні перед ким не схиляємося.

— Як же це так? Адже ти доктором хочеш бути?

— Хочу, але одне одному не перешкоджає.

Василь Іванович ткнув середнім пальцем у люльку, де ще залишилося трохи гарячого попелу.

— Ну, може бути, може бути — сперечатися не стану. Бо я що? — Відставний штаб-лікар, волату¹; а тепер в агрономі потрапив. — Я у вашого діда в бригаді служив, — звернувся він знову до Аркадія, — так, так; багато я на своєму віку бував у бувальцях. І в яких тільки товариствах не бував, з ким не водився! — Я, той самий я, якого ви зволите бачити тепер перед собою, я у князя Вітгенштейна і у Жуковського пульс мацав. Тих, з південної армії, по чотирнадцятому, ви розумієте (і тут Василь Іванович значущо стиснув губи), всіх знав до одного. Ну, та мое ж діло — сторона; знай свій дансет та й годі! А дідусь ваш дуже поважна людина, справжній військовий.

— Признайся, бовдур був чималий, — ліниво промовив Базаров.

— Ах, Євгеній, як це ти висловлюєшся, змилуйся... Звичайно, генерал Кірсанов не належав до числа...

— Ну, облиш його, — перебив Базаров. — Я, коли під'їздив сюди, порадів з твого березового гайка, славно вигнався.

Василій Іванович пожвавішав.

— А ти подивись, садочок у мене тепер який! Сам кожне деревце садив. І фрукти є, і ягоди, і всякі медичні трави. Вже хоч як ви там хитруйте, молоді панове, а все-таки старий Парацельсій святу правду вирік: *In herbis, verbis et lapidibus*². Адже я, ти знаєш, від практики відмовився, а разів зо два на тиждень доводиться давнину згадати. Ідуть по пораду — не можна ж гнати в шию. Трапляється, бідні вдаються по допомогу. Та й докторів тут зовсім немає. Один тутешній сусід, уяви, відставний майор, теж лікує. Я питаю про нього: чи вивчав він медицину? Кажуть мені: ні, він не вчився, він більше з філантропії... Ха-ха, з філантропії! Га? Бач як! Ха-ха! ха-ха!

— Федька! набий мені люльку! — суворо промовив Базаров.

— А то тут інший доктор приїжджає до хворого, — говорив далі з якимсь одчаєм Василь Іванович, — а хворий уже *ad patres*³; чоловік і не пускає лікаря, каже: тепер більше не треба. Той цього не ждав, сконфузився і питає: «Що, пан перед смертю гикав?» —

¹ Волату (франц. *voilà tout*) — от і все.

² Травами, словами, мінералами (треба лікувати).

³ До праотців, тобто — помер.

«Гнікали». — «І багато гикав?» — «Багато». — «А, ну — це добре», та й круть назад. Ха-ха-ха!

Старий сам засміявся; Аркадій показав усмішку на своєму обличчі, Базаров тільки затався. Розмова тривала таким чином з годину; Аркадій встиг сходити в свою кімнату, що, як виявилось, була передбаником, але дуже затишним й чистим. Нарешті увійшла Танюша і сповістила, що обід готовий.

Василь Іванович перший підвівся.

— Ходімо, панове! Пробачте великодушно, коли надокучив. Може хазяйка моя задовольнить вас краще, ніж я.

Обід, хоч нашвидку зготовлений, вийшов дуже добрий, навіть розкішний; тільки вино було трохи, як кажуть, не тее; майже чорний херес, куплений Тимофеїчем у місті в знайомого купця, відгонив не то міддю, не то каніфоллю; і мухи теж надокучали. У звичайний час двірський хлопчик відганяв їх великою зеленою гілкою; але цього разу Василь Іванович відіслав його, боячись осуду юного покоління. Орина Власівна встигла причепуритися; наділа високий чепець з шовковими стрічками і блакитну шаль з розводами. Вона знову сплакнула, як тільки побачила свого Єнюшу, але чоловікові не довелося її вмовляти: вона сама мерщій витерла свої сльози, щоб не закапати шаль. Їли самі молоді люди: господарі давно пообідали. Прислужував Федька, видимо обтяжений незвичними чобітьми, та допомагала йому жінка з мужнім обличчям і сліпа на одне око, на ім'я Анфісушка, що виконувала обов'язки ключниці, птичниці й прачки. Василь Іванович увесь час обіду походжав по кімнаті і з цілком щасливим і навіть блаженним виглядом говорив про тяжкі побоювання, які навіває йому наполеонівська політика і запутаність італійського питання. Орина Власівна не помічала Аркадія, не припрошувала його; підперши кулачком своє кругле обличчя, якому одутлуваті, вишневого кольору, губки й рідимки на щоках і над бровами надавали виразу дуже добродушного, вона не зводила очей з сина і все зітхала: їй смертельно хотілося взнати, на який час він приїхав, але спитати його вона боялась. — «Ану, як скаже — на два дні», думала вона, і серце в неї завмирало. Після жаркого Василь Іванович зник на мить і повернувся з відкоркованою півпляшкою шампанського. «От, — крикнув він, — хоч ми й у глушині живемо, а в урочистих випадках маємо чим себе звеселити!» Він налив три бокали й чарку, проголосив здоров'я «неоцінених відвідувачів» і враз, по-військовому, вихилив свій бокал. Орину Власівну примусив випити чарку до останньої краплини. Коли черга дійшла до варення, Аркадій, який не терпів нічого солодкого, вважав, проте, за свій обов'язок покуштувати чотири різні, тільки-но зварені сорти варення, тим паче, що Базаров відмовився наодріз і зразу ж закурив сигару. Потім з'явився на сцену чай з вершка-

ми, з маслом та кренделями; потім Василь Іванович повів всіх у сад, для того, щоб полюбуватися красою вечора. Проходячи повз лавку, він шепнув Аркадієві: — На цьому місці я люблю філософствувати, дивлячись на заходження сонця: так годиться пустинникові. А там далі я посадив кілька дерев, улюблених Горацієм.

— Які дерева? — спитав, вслухаючись, Базаров.

— Аякже... акації.

Базаров почав позіхати.

— Я гадаю, пора мандрівникам в обійми до Морфея, — зауважив Василь Іванович.

— Тобто, пора спати! — підхопив Базаров. — Це міркування справедливе. Пора, справді.

Прощаючись з матір'ю, він поцілував її в лоб, а вона обняла його і за спиною, крадькома, його благословила тричі. Василь Іванович провів Аркадія до його кімнати і побажав йому «такого благодатного відпочинку, якого і я зазнавав у ваші щасливі літа». І дійсно, Аркадієві чудесно спалося у своєму передбаннику, в ньому пахло м'ятою, і два цвіркуни, один перед одним, усиплюво цвірчали за пічкою. Василь Іванович пішов від Аркадія до свого кабінету і, прикорхнувши на дивані, в ногах у сина, зібрався був побалакати з ним; але Базаров зараз же його відіслав, кажучи, що йому хочеться спати, а сам не заснув до ранку. Широко розкривши очі, він злобно дивився в темряву: спогади дитинства не мали влади над ним, та до того ж він ще не встиг позбутися останніх гірких вражень. Орина Власівна спершу помолилася всмак; потім довго-довго розмовляла з Анфісушкою, яка, ставши, мов укопана, перед панею і втупивши в неї своє єдине око, переказувала їй таємничим шепотом всі свої зауваження й міркування щодо Євгенія Васильовича. У старенької від радості, від вина, від сигаркового диму зовсім запаморочилася голова; чоловік заговорив було до неї і махнув рукою.

Орина Власівна була справжня російська дворяночка старого часу; їй би слід було жити років двісті тому, в старомосковські часи. Вона була дуже побожна й чутлива; вірила в усякі прикмети, ворожіння, замови, сни; вірила в юродивих, у домовиків, у лісовиків, у погані зустрічі, в причину, народні ліки, у четвергову сіль, в недалекий кінець світу; вірила, що коли на великдень на всенішній не погаснуть свічки, то гречка добре вродить, і що гриб більше не росте, коли його людське око побачить; вірила, що чорт любить бути там, де вода; боялася мишей, вужів, жаб, горобців, п'явок, грому, холодної води, протягу, коней, козлів, рудих людей і чорних кішок, і вважала цвіркунів та собак за нечисті тварини; не їла ні телятини, ні голубів, ні раків, ні сиру, ні спаржі, ні земляних груш, ні зайця, ні кавунів, бо надрізаний кавун нагадує голову Іоанна Предтечі; а про устриці говорила не інакше, як із здриганням; любила попоїсти — і суворо постила; спала десять годин на добу — і не лягала зовсім,

коли у Василя Івановича заболівала голова; не прочитала жодної книжки, крім Алексіса, або Хатини в лісі, писала один, найбільше два листи на рік, але на господарстві, сушінні й варінні зналася, хоч своїми руками ні до чого їй не торкалася і взагалі неохоче рухалася з місця. Орина Власівна була дуже добра і, по-своєму, зовсім не дурна. Вона знала, що є на світі пани, які мають наказувати, і простий народ, що мусить служити, — а тому не гребувала ані підлешуванням, ні низькими поклонами; але з підлеглими поводитися ласкаво й лагідно, жодного старця не відпускала без милостині і ніколи нікого не осудила, хоч і плескала язиком іноді. Замолоду була дуже миловида, грала на клавикордах і розмовляла по-французькому; але за час багаторічних мандрювань з своїм чоловіком, за якого вона вийшла заміж проти волі, розпливлася й забула і музику, і французьку мову. Сина свого вона любила і боялась несказанно; управління маєтком здала Василю Івановичу — і вже не втручалася ні в що: вона охкала, відмахувалася хусткою і з ляку зводила брови все вище і вище, як тільки її старий починав говорити про наступні реформи та свої плани. Вона була помислива, все ждала якогось великого нещастя і зразу ж плакала, як тільки згадувала про щось сумне... Такі жінки тепер уже виводяться. Бог знає — чи слід цьому радіти!

XXI

Уставши з ліжка, Аркадій відчинив вікно, — і перший предмет, що впав йому в очі, був Василь Іванович. У бухарському шлафроці, підперезаний носовою хусточкою, старий ретельно копався на городі. Він помітив свого молодого гостя і, спершись на лопату, гукнув:

— Доброго здоров'я! Як спочивати зволили?

— Чудово, — відповів Аркадій.

— А я тут, бачите, мов якийсь Цінціннат, грядку на пізню ріпу копаю. Тепер настав такий час, — та й слава богу! — що кожен повинен власними руками на прожиток собі добувати; на інших нема чого надіятися; треба самому працювати. І виходить, що Жан-Жак Руссо мав рацію. Півгодина тому, дорогий мій, ви побачили б мене у зовсім іншій позиції. Одній бабі, яка жалілася на червінку — це по-їхньому, а по-нашому — дизентерію, — я... як би краще висловитися... я вливав опіум; а другій я зуба вирвав. Цій я запропонував ефіризацію... тільки вона не погодилася. Все це я роблю *gratis*¹ — а н а м а т е р². А втім, мені не диво; я ж плебей, *homo pous*³ — не з природжених не те, що моя бла-

¹ Безплатно.

² Анаматер (франц. *en amateur*) — як любитель.

³ Нова людина.

говірна... А чи не вгодно вийти сюди в холодочок, подихати перед чаєм ранішньою свіжістю?

Аркадій вийшов до нього.

— Милості прошу ще раз! — промовив Василь Іванович, прикладаючи по військовому руку до засмальцьованої ярмулки, яка прикривала його голову. — Ви, я знаю, звикли до розкошів, до розваг, але і великі світу цього не гребують перебути короткий час під стріхою хатини.

— Даруйте, — вигукнув Аркадій, — який же я великий світу цього? І до розкошів я не звик.

— Дозвольте, дозвольте, — заперечив з люб'язною міною Василь Іванович. — Я хоч тепер зданий до архіву, а теж потерся серед людей — пізнаю птаха по польоту. Я теж психолог по-своєму і фізіогноміст. Не май я цього, смію сказати, дару — давно б я пропав; затерли б мене, маленьку людину. Скажу вам без компліментів: дружба, яку я помічаю між вами і моїм сином, мене щиро радує. Я зараз бачився з ним; він, за звичкою своєю, мабуть, вам відомою, підхопився дуже рано і побіг по околицях. Дозвольте поцікавитися — ви давно з моїм Євгенієм знайомі?

— З нинішньої зими.

— Так. І дозвольте вас ще спитати, — але чи не посидіти нам? — дозвольте вас спитати, як батькові, з усією одвертістю: якої ви думки про мого Євгенія?

— Ваш син — один із найвизначніших людей, з якими я коли-небудь зустрічався, — жваво відповів Аркадій.

Очі Василя Івановича раптом розкрилися, і щоки його трохи спалахнули. Лопата вивалилася з його рук.

— Отже, ви гадаєте, — почав він...

— Я певний, — підхопив Аркадій, — що сина вашого жде велике майбутнє, що він прославить ваше ім'я. Я переконався в цьому з першої нашої зустрічі.

— Як... як це було? — ледве промовив Василь Іванович. Радісна усмішка розсунула його широкі губи і вже не сходила з них.

— Ви хочете знати, як ми зустрілися?

— Так... і взагалі.

Аркадій почав розказувати і говорити про Базарова ще з більшим запалом, з більшим захопленням, ніж у той вечір, коли він танцював мазурку з Одинцовою.

Василь Іванович його слухав, слухав, сякався, м'яв хустку в обох руках, кашляв, куйовдив своє волосся — і нарешті не витерпив; нагнувся до Аркадія і поцілував його в плече.

— Ви мене цілком ошчасливили, — промовив він, не перестаючи посміхатися, — я повинен вам сказати, що я... боготворю свого сина; про мою стару я вже не кажу: звісно — мати! — але я не смію при ньому виявляти свої почуття, бо він цього не любить. Він ворог усякого звірення почуттів; багато хто його навіть гу-

дить за таку твердість його вдачі і вбачає в ній ознаку гордості або бездушності; але подібних до нього людей не доводиться міряти звичайним аршином, адже так? Так от, наприклад: інший на його місці тяг би та тяг з своїх батьків; а в нас, чи повірите? він зроду зайвої копійки не взяв, їй-богу!

— Він некорислива, чесна людина, — зауважив Аркадій.

— Так, некорислива. А я, Аркадій Миколайович, не тільки боготворю його, я горджуся ним, і все мое честолюбство полягає в тому, щоб колись у його біографії стояли такі слова: «син простого штаб-лікаря, який, проте, рано зумів розгадати його і нічого не шкодував для його виховання...» — Голос старого урвався.

Аркадій стиснув йому руку.

— Як ви думаєте, — спитав Василь Іванович після деякого мовчання, — адже він не на медичному поприщі досягне тієї слави, яку ви йому пророкуєте?

— Розуміється, не на медичному, хоч він і тут буде один із перших учених.

— На якому ж, Аркадію Миколайовичу?

— Це важко сказати тепер, але він буде знаменитий.

— Він буде знаменитий! — повторив старий і поринув у роздуми.

— Орина Власівна веліла прохати чай пити, — промовила Анфісушка, проходячи мимо з величезним блюдом стиглої малини.

Василь Іванович стрепенувся.

— А холодні вершки до малини будуть?

— Будуть.

— Та холодні, дивись же! Не церемоньтесь, Аркадію Миколайовичу, — беріть більше. Чого ж це Євгеній не йде?

— Я тут, — почувся голос Базарова з Аркадієвої кімнати.

Василь Іванович швидко обернувся.

— Ага! ти захотів відвідати свого приятеля; але ти спізнився, а пісє¹, і ми вже мали з ним довгу розмову. Тепер треба йти чай пити: мати кличе. До речі, мені треба з тобою поговорити.

— Про що?

— Тут є мужичок, він слабує на іктер...

— Тобто на жовтяницю?

— Так, на хронічний і дуже упертий іктер. Я прописував йому золототисячник і звіробій, моркву загадував їсти, давав соду; але це все п а л і а т и в н і засоби; треба що-небудь рішуче. Ти хоч і глузуєш з медицини, а я певен, можеш дати мені путящу пораду. Але про це мова далі. А тепер ходімо чай пити.

Василь Іванович жваво схопився з лавки і заспівав з «Роберта»:

¹ Друже.

— Дивна живучість! — проговорив, відступаючи від вікна, Базаров.

Настав полудень. Сонце пекло з-за тонкої суцільної завіси білястих хмар. Усе мовчало: тільки півні задернуватого перегукувалися в селі, збуджуючи в кожного, хто їх чув, дивне відчуття дрімоти й нудьги; та десь високо у верховітті дерев дзвенів плачливим закликком неугавний писк молодого шуліки. Аркадій і Базаров лежали в тіні невеликого стогу сіна, підстеливши під себе оберемків зо два шумливо-сухої, але ще зеленої й запашної трави.

— Он та осика, — заговорив Базаров, — нагадує мені мое дитинство; вона росте на краю ями, що залишилася від цегляного сарая, і я в той час був певний, що ця яма і осика мають силу особливого талісмана; я ніколи не скучав коло них. Я не розумів тоді, що я не скучав тому, що був дитиною. Ну, тепер я дорослий, талісман сили не має.

— Скільки ти часу провів тут усього? — спитав Аркадій.

— Років зо два поспіль; потім ми наїздили. Ми вели бродяче життя; здебільшого по містах шлялися.

— А будинок цей давно стоїть?

— Давно. Його ще дід збудував, батько моєї матері.

— Хто він був, твій дід?

— Чорт його знає. Секунд-майор якийсь. При Суворові служив і все розповідав про перехід через Альпи. Брехав, мабуть.

— То-то у вас у вітальні портрет Суворова висить. А я люблю такі будиночки, як ваш, старенькі та тепленькі; і дух у них якийсь особливий.

— Оливою тхне та буркуном, — промовив, позіхаючи, Базаров. — А що мух у цих гарних будиночках... Фа!

— Скажи, — почав Аркадій після невеликої мовчанки, — тебе в дитинстві не утискували?

— Ти бачиш, які батькі у мене. — Народ не суворий.

— Ти їх любиш, Євгеній?

— Люблю, Аркадій.

— Вони тебе так люблять!

Базаров помовчав.

— Чи знаєш ти, про що я думаю? — промовив він, нарешті, закидаючи руки за голову.

— Не знаю. Про що?

— Я думаю: добре моїм батькам жити на світі. Батько в шістдесят років метушиться, розмовляє про «паліативні» засоби, лікує людей, великодушничає з селянами, — гуляє, одно слово;

і матері моїй добре: день її так напханий усілякими турботами, охами та ахами, що їй і зглянутись ніколи; а я...

— А ти?

— А я думаю: я от лежу тут під стогом... Вузька латочка, яку я займаю, така крихітна в порівнянні з рештою простору, де мене нема і де до мене діла нема; і частина часу, яку мені пощастить прожити, така мізерна перед вічністю, де мене не було й не буде... А в цьому атомі, в цій математичній точці, кров обертається, мозок працює, чогось прагне теж... Яке безглуздя! Яка дурниця!

— Дозволь тобі зауважити: те, що ти говориш, стосується взагалі до всіх людей...

— Маєш рацію, — підхопив Базаров. — Я хотів сказати, що вони-от, мої батьки тобто, заклопотані і не турбуються про власну мізерність, вона їм не смердить, а я... я почувую тільки нудоту та злість.

— Злість? Чому ж злість?

— Чому? Як чому? Та хіба ти забув?

— Я пам'ятаю все, але все-таки я не визнаю за тобою права злитися. Ти нещасливий, я згодний, але...

— Е! та ти, я бачу, Аркадію Миколайовичу, розумієш кохання, як всі новітні молоді люди: ціп, ціп, ціп, курочко, а як тільки курочка починає наближатися, давай бог ноги! Я не такий. Але досить про це. Чому допомогти не можна, про те й говорити соромно. — Він повернувся на бік. — Еге! он молодець мурах тягне напівмертву муху. Тягни її, брат, тягни! Не зважай на те, що вона опинається, користуйся з того, що ти, як тварина, маєш право не визнавати почуття жалю, не те, що наш брат, самоламаній!

— Не ти б казав, Євгеній. — Коли ти себе ламав?

Базаров підвів голову.

— Я тільки цим і горджуся. Сам себе не зламав, так і жіночка мене не зламає. Амінь! Слова про це більше від мене не почувеш.

Обидва приятелі полежали деякий час мовчки.

— Так, — почав Базаров, — чудна істота людина. Як подивися отак збоку та здаля на глухе життя, яке провадять тут «батьки», здається: чого краще? Іж, пий і знай, що робиш найправильнішим, найрозумнішим манером. Так ні; нудьга точить. Хочеться з людьми возитися, — хоч ляяти їх та возитися з ними.

— Треба б так улаштувати життя, щоб кожна мить в ньому була значна, — сказав задумливо Аркадій.

— Що й казати! Значне, хоч і облудне буває, та солодке, але і з незначним примиритися можна... а от — прикрі дрібниці, дрібниці... це лихо.

— Дрібниці не існують для людини, якщо вона тільки не захоче їх визнати.

— Хм... це ти сказав проти лежний загальник.

— Що? Що ти називаєш цим ім'ям?

— А от що: сказати, наприклад, що освіта корисна, це загальник; сказати, що освіта шкідлива, це протилежний загальник. Воно ніби вишуканіше, а по суті те саме.

— Але правда ж де, на якому боці?

— Де? Я тобі відповім, як луна: де?

— Ти в меланхолійному настрої сьогодні, Євгеній.

— Справді? Сонце, мабуть, мене розпалило, та й малини не можна так багато їсти.

— В такому разі не погано задрімати, — зауважив Аркадій.

— Може й так; тільки ти не дивися на мене: в кожній людини обличчя дурне, коли вона спить.

— А тобі не однаково, що про тебе думають?

— Не знаю, що тобі й сказати. Справжня людина про це не повинна турбуватися; справжня людина та, про яку думати нема чого, а яку треба слухати або ненавидіти.

— Дивно! я нікого не ненавиджу, — промовив, подумавши, Аркадій.

— А я так багатьох. Ти ніжна душа, тюхтій, куди тобі ненавидіти!.. Ти боїшся, мало на себе покладаєшся...

— А ти, — перебив Аркадій, — на себе покладаєшся? Ти високої думки про себе самого?

Базаров помовчав.

— Коли я зустріну людину, яка не спасувала б передо мною, — промовив він роздільно, — тоді я зміню думку про самого себе. Ненавидіти! Та от, наприклад, ти сьогодні сказав, коли ми йшли повз хату нашого старости Пилипа, — вона така славна, біла, — от, сказав ти, Росія тоді досягне розквіту, коли в останнього мужика буде таке ж приміщення, і кожний з нас повинен цьому сприяти... А я і зненавидів цього останнього мужика, Пилипа чи Сидора, що для нього я повинен із шкури лізти, а він мені навіть і спасибі не скаже... та й навіщо мені його спасибі? Ну, буде він жити в білій хаті, а з мене лопух ростиме, — ну, а далі?

— Годі, Євгеній... послухати тебе сьогодні, мимоволі треба погодитись з тими, хто дорікає нам за відсутність принципів.

— Ти говориш, як твій дядько. Принципів взагалі немає — ти про це не догадався досі! а є відчуття. Все від них залежить.

— Як це?

— А так. Наприклад, я: я додержуюся заперечливого напрямку — через відчуття. Мені приємно заперечувати, мій мозок так збудований — і край! Чого мені подобається хімія? Чого ти любиш яблука? — теж через відчуття. Усе це — те саме. Глибше цього люди ніколи не проникнуть. Не всяк тобі це скаже, та і я іншим разом тобі цього не скажу.

— Що ж? і чесність — відчуття?

— Ще б пак!

— Євгеній! — почав сумним голосом Аркадій.

— Ага? що? не до смаку? — перебив Базаров. — Ні, брат! Наважився все косити — шквар і себе по ногах!.. Однак, ми досить філософствували. «Природа навіває мовчання сну», сказав Пушкін.

— Ніколи він нічого такого не сказав, — промовив Аркадій.

— Ну, не сказав, так міг і мусив був сказати, як поет. До речі, він, певно, на військовій службі служив.

— Пушкін ніколи не був військовим!

— Пробач, у нього на кожній сторінці: — До бою, до бою! За честь Росії!

— Що ти за небиллиця вигадуєш! Адже це наклеп, зрештою.

— Наклеп? Яка важність! От надумав яким словом злякати! Хоч би який наклеп ти вигдавав на людину, вона, по суті, заслуговує в двадцять разів гіршого.

— Давай краще спати, — з досадою промовив Аркадій.

— З величезним задоволенням, — відповів Базаров.

Але ні тому, ні другому не спалося. Якесь майже вороже почуття поймало серця обох молодих людей. Через п'ять хвилин вони розплющили очі й мовчки презирнулися.

— Глянь, — сказав раптом Аркадій, — сухий кленовий лист одірвався і падає на землю; його рухи цілком схожі з льотом метелика. Чи не дивно? Найсумніше й мертве схоже з найвеселішим і жвавим.

— О, друже мій, Аркадію Миколайовичу! — вигукнув Базаров: — про одно прошу тебе: не говори красиво.

— Я говорю, як умію.. Та й, нарешті, це деспотизм. Мені спала думка в голову; чому її не висловити?

— Так; але чому ж і мені не висловити своєї думки. Я вважаю, що красиво говорити — непристойно.

— А що пристойно? Лаятися?

— Е-е! та ти, я бачу, справді, маєш намір піти слідом за дядьком. Як би цей ідіот зрадив, коли б почув тебе!

— Як ти назвав Павла Петровича?

— Я його назвав як слід, — ідіотом.

— Це, однак, нестерпно! — скрикнув Аркадій.

— Ага! родинне почуття заговорило, — спокійно промовив Базаров. — Я спостеріг: воно дуже вперто тримається в людях. Від усього ладна відмовитись людина, якого хоч забобону позбудеться; але признатися, що, наприклад, брат, який чужі хустки краде, злодій, — це понад її силу. Та й справді: мій брат, мій — і не геній.. чи можливо це?

— В мені звичайне почуття справедливості заговорило, а зовсім не родинне, — заперечив палко Аркадій. — Але через те, що ти цього почуття не розумієш, у тебе немає цього в і д ч у т т я, то ти й не можеш судити про нього.

— Іншими словами: Аркадій Кірсанов занадто високий для мого розуміння, схиляюся й замовкаю.

— Годі, будь ласка, Євгеній; ми кінець кінцем посваримося.

— Ах, Аркадій! зроби ласку, посваримося раз добре — до нестями, до знищення.

— Але ж так, мабуть, ми кінчимо тим...

— Що поб'ємося? — підхопив Базаров. — Що ж? Тут, на сні, в такій ідилічній обстановці, далеко від світу та людських очей, — нічого. Але ти мене не подужаєш... Я тебе зараз схоплю за горло...

Базаров розчепірів свої довгі й цупкі пальці... Аркадій повернувся і приготувався, ніби жартома, опиратися... Але обличчя його друга здалося йому таким зловісним, така нежартлива погроза привиділася йому в кривій усмішці його губ, в очах, які загорілися, — що він відчув мимовільний страх...

— А! от ви куди заховалися! — почувся в що хвилину голос Василя Івановича, і старий штаб-лікар став перед молодими людьми, одягнутий в доморобний полотняний піджак і з солом'яним, теж доморобним, брилем на голові. — Я вас шукав, шукав... Але ви чудове вибрали місце і прекрасному віддаєтесь заняттю. Лежачи на «землі», дивитися на «небо»... А знаєте — в цьому якесь особливе значення!

— Я дивлюся на небо тільки тоді, коли хочу чхнути, — пробурчав Базаров і, звернувшись до Аркадія, додав стиха: — шкода, що перебив.

— Ну, годі, — шепнув Аркадій і потиснув крадькома своєму другові руку. — Але ніяка дружба довго не витримає таких сутичок.

— Дивлюсь я на вас, мої юні співрозмовники, — говорив тимчасом Василь Іванович, похитуючи головою і спираючись скрещеними руками на якусь хитромудру перекручену палку власного виробу, з фігурою турка замість головки, — дивлюсь і не можу намілюватися. Скільки у вас сили, молодості найквітучішої, здібностей, талантів! Просто... Кастор і Поллукс!

— Бач куди — в міфологію метнув! — промовив Базаров. — Одрозу видно, що свого часу сильний був латиніст! Адже ти, пригадується, срібної медалі за свій твір удостоївся, — га?

— Діоскури, Діоскури! — повторив Василь Іванович.

— Однак, годі, батьку, — не маніжся.

— Вряди-годи разок можна, — пробурмотів старий. — А втім, я вас, панове, відшукав не для того, щоб говорити вам компліменти, а для того, щоб, по-перше, доповісти вам, що ми скоро обідатимемо; а по-друге — мені хотілося попередити тебе, Євгеній... Ти розумна людина, ти знаєш людей, і жінок знаєш, отже пробачиш... Твоя матінка молебень відправити хотіла, з нагоди твого приїзду. Ти не думай, що я кличу тебе бути присутнім на цьому молебні: він уже кінчився; але отець Олексій...

— Піп?

— Так, священник; він у нас... обідатиме... Я цього не сподівався і навіть не радив... але якось так вийшло... він мене не зрозумів... Ну, і Орина Власівна... До того ж, він у нас дуже хороша й розсудлива людина.

— Він же моєї порції за обідом не з'їсть? — спитав Базаров.

Василь Іванович засміявся.

— Та що ти, справді!

— А більше я нічого й не вимагаю. Я з кожною людиною ладен до столу сісти.

Василь Іванович поправив свій капелюх.

— Я заздалегідь був певен, — промовив він, — що ти вище всяких забобонів. На що вже я — старик, шістдесят другий рік живу, але і я їх не маю. (Василь Іванович не смів признатися, що він сам побажав молебня... Побожний він був не менш за свою дружину.) А отець Олексій дуже хотів з тобою познайомитися. Він тобі сподобається. Ти побачиш. Він не від того, щоб і в карточки пограти, і навіть... але це між нами... люлечку курить.

— Що ж? Ми по обіді засядемо в ералаш, і я його обіграю.

— Хе-хе-хе, побачимо! Бабуся надвое в'орожила.

— А що? хіба давнину згадаєш? — промовив з особливим нагосом Базаров.

Бронзові шоки Василя Івановича мутно почервоніли.

— Як тобі не соромно, Євгеній... Що було, те минуло. Ну, так, я ладен от перед ними признатися, мав я цю пристрасть замолоду — дійсно; та й поплатився ж я за неї! Одначе, яка спека. Дозвольте сісти біля вас. Я ж не перешкоджаю?

— Аж ніяк, — відповів Аркадій.

Василь Іванович, крекчучи, опустився на сіно.

— Нагадує мені ваше теперішнє ложе, дороги мої, — почав він, — моє військове, бівуачне життя, перев'язні пункти, теж де-небудь отак біля стогу, і то ще слава богу. — Він зітхнув. — Багато, багато я зазнав на своєму віку. От, наприклад, коли дозволите, я вам розповім цікавий епізод чуми в Бессарабії.

— За який ти одержав Володимира? — підхопив Базаров. — Знаємо, знаємо... До речі, чого ти його не носиш?

— Адже я казав тобі, що я не маю забобонів, — пробурмотів Василь Іванович (він лише напередодні звелів спороти червону стьожечку з сюртука) і захопився розповідати епізод чуми. — Але ж він заснув, — шепнув він раптом Аркадієві, показуючи на Базарова і добродушно підморгнувши. — Євгеній! вставай! — додав він голосно. — Ходім обідати...

Отець Олексій, мужчина показний і огрядний, з густим, старанно розчесаним волоссям, з вишитим поясом на ліловій шовковій рясі, був, виявилось, людиною дуже спритною й меткою. Він перший поспішив потиснути руку Аркадієві й Базарову, наче заздалегідь розуміючи, що вони не потребують його благословення, і взагалі поводився невимушено. І себе він не зрадив, і інших не зачепив; доречно посміявся з семінарської латині і

заступився за свого архієрея; дві чарки вина випив, а від третьої відмовився; узяв від Аркадія сигару, але курити її не став, кажучи, що повезе її додому. Не зовсім приємним було в ньому тільки те, що він раз у раз помалу й обережно заносив руку, щоб ловити мух у себе на обличчі, і притому іноді давив їх. Він сів до зеленого стола з помірно виявленим задоволенням і кінчив тим, що обіграв Базарова на 2 крб. 50 коп. асигнаціями; в домі Орини Власівни і поняття не мали про рахування на срібло... Вона як і раніше сиділа біля сина (в карти вона не гра-ла), як і раніше підпираючи щоку кулачком, і вставала тільки для того, щоб звеліти подати яку-небудь нову страву. Вона боялася пестити Базарова, і він не заохочував її, не викликав її на пестоші; до того ж і Василь Іванович порадив їй не дуже його «турбувати». — «Молоді люди до цього не охочі», твердив він їй (нічого казати, який був у той день обід: Тимофеїч власною персоною скакав на світанку за якоюсь особливою черкаською яловичиною; староста їздив в іншу сторону по ліньки, йоржі й раки; за самі гриби баби одержали 42 копійки міддю); але очі Орини Власівни, неоступно звернені на Базарова, виявляли не саму відданість: у них виднівся і смуток, перемішаний з цікавістю й страхом, виднівся якийсь смиренний докір.

А втім, Базарову було не до того, щоб розбиратися, що саме виявляли очі його матері; він зрідка звертався до неї, і то з коротеньким запитанням. Раз він попросив у неї руку «на щастя»; вона тихенько поклала свою м'яку ручку на його жорстку і широку долоню.

— Що, — спитала вона, трохи згодом, — не допомогло?

— Ще гірше пішло, — відповів він з недбалою посмішкою.

— Сильно вони вже ризкують, — наче з жалем промовив отець Олексій і погладив свою гарну бороду.

— Наполеонівське правило, батечку, наполеонівське, — підхопив Василь Іванович і пішов з туза.

— Воно ж і довело його до острова святої Єлени, — сказав отець Олексій і покрив його туза козирем.

— Чи не хочеш смородинової води, Єніошечка? — спитала Орина Власівна.

Базаров тільки плечима знизав.

— Ні! — говорив він другого дня Аркадієві: — поїду звідси завтра. Нудно; працювати хочеться, а тут не можна. Подамся знову до вас у село; я ж там усі свої препарати лишив. У вас принаймні замкнутися можна. А то тут батько мені твердить: «мій кабінет до твоїх послуг — ніхто тобі заважати не буде», а сам від мене ні на крок. Та й соромно якось від нього замикатися. Ну, й мати теж. Я чую, як вона зітхає за стіною, а вийдеш до неї — і сказати їй нічого.

— Дуже вона засмутиться, — промовив Аркадій, — та й він теж.

— Я до них ще повернуся.

— Коли?

— Та от як до Петербурга поїду.

— Мені матір твою особливо шкода.

— Чого так? Ягодами, чи що, вона тобі догодила?

Аркадій опустил очі.

— Ти матері своєї не знаєш, Євгеній. Вона не тільки чудова жінка, вона дуже розумна, справді. Сьогодні вранці вона зі мною з півгодини розмовляла, і так до діла, цікаво.

— Мабуть, про мене все розводилася?

— Не про тебе самого була мова.

— Може; тобі збоку видніше. Коли жінка може півгодинну розмову підтримувати, це вже ознака добра. А я все-таки поїду.

— Тобі не легко буде сказати їм цю звістку. Вони все міркують про те, що ми через два тижні робити будемо.

— Не легко. Надала мені сьогодні нечиста сила подразнити батька: він цими днями звелів відшмагати свого оброчного мужика — і дуже добре зробив; так, так, не дивись на мене з таким жахом, — дуже добре зробив, бо злодій і п'яниця він страшений; тільки батько ніяк не сподівався, що я про це, як то кажуть, звістку одержу. Він дуже зніяковів, а тепер мені доведеться на додаток його засмутити... Нічого! До весілля загойться.

Базаров сказав «нічого!», але цілий день минув, перше, ніж він наважився повідомити Василя Івановича про свій намір. Нарешті, вже прощаючись з ним у кабінеті, він промовив з удаваним позіхом:

— Ага... мало не забув тобі сказати... Звели лишень завтра наших коней до Федота послати на підставу.

Василь Іванович здивувався.

— Хіба пан Кірсанов від нас іде?

— Так, і я з ним їду!

Василь Іванович закрутився на місці.

— Ти їдеш?

— Так... мені треба. Розпорядись, будь ласка, щодо коней.

— Добре... — залепетав старий: — на підставу... добре... тільки... тільки... Як же це?

— Мені треба з'їздити до нього на короткий час. Я потім знову сюди повернуся.

— Так! На короткий час... Добре. — Василь Іванович витяг хусточку і, сякаючись, нахилився мало не до землі. — Що ж? це... все буде. Я, бач, думав, що ти у нас... довше. Три дні... Це, це, після трьох років, малувато; малувато, Євгеній!

— Та я ж тобі кажу, що я скоро вернуся. Мені конче треба.

— Конче треба... Що ж? Насамперед треба обов'язок вико-

нати... Так послати коней? Добре. Ми, звичайно, з Ориною тако-го не ждали. Вона он квітів випросила у сусідки, хотіла кімнату тобі прибрати. (Василь Іванович уже не згадав за те, що кожного ранку, вдосвіта, стоячи босоніж у туплях, він радився з Тимофеїчем і, дістаючи тремтливими пальцями одну порвану асигнацію за другою, доручав йому різні закупівлі, особливо налягаючи на харчові припаси і на червоне вино, яке, скільки можна було помітити, дуже сподобалося молодим людям). Голов-не — свобода; це моє правило... не треба обмежувати... не...

Він раптом замовк і пішов до дверей.

— Ми скоро побачимося, батьку, справді.

Але Василь Іванович, не обертаючись, тільки рукою махнув і вийшов. Повернувшись до спальні, він застав свою дружину в ліжку і почав молитися пошенки, щоб її не розбудити. Проте вона прокинулася.

— Це ти, Василю Івановичу? — спитала вона.

— Я, матусю!

— Ти від Єнюші? А знаєш, я боюся: чи спокійно йому спати на дивані? Я Анфісушці звеліла покласти йому твій похідний матрасяк і нові подушки; я б наш пуховик йому дала, та він, пам'ятаю, не любить м'яко спати.

— Нічого, матусю, не турбуйся. — Йому добре. Господи, помилуй нас, грішних, — продовжував він стиха свою молитву. Василь Іванович пожалів свою стареньку; він не захотів сказа-ти їй на ніч, яке горе її ждало.

Базаров з Аркадієм виїхали другого дня. Зранку вже все засмутилося в домі; у Анфісушки посуд з рук валився; навіть Федька дивувався і кінчив тим, що скинув зоботи. Василь Іванович метушився більше, ніж будь-коли; він очевидно бадьо-рився, голосно розмовляв і тупав ногами, але обличчя його змарніло і погляди весь час пробігали повз сина. Орина Власівна тихо плакала; вона зовсім би розгубилась і не стримала б себе, коли б чоловік ранком рівно дві години її не вмовляв. Коли ж Базаров, після неодноразових обіцянок повернутися не пізніше як через місяць, нарешті вирвався з обіймів, що його затриму-вали, і сів у тарантас, коли коні рушили і дзвоник задзвенів, і колеса закрутилися, — і от уже й дивитись услід не було чого, і курява осіла, і Тимофеїч, увесь згорблений і хитаючись, по-плентався назад, у свою комірчину, коли старі лишилися самі в своїм домі, який теж немов одразу зщулився і постарів, Ва-силь Іванович, який кілька хвилин тому молодцювато махав хусточкою на ганку, впав на стілець і схилив голову на груди. «Покинув, покинув нас! — залепетав він, — покинув, скучно йому стало з нами. Один, як перст тепер, один!» повторив він кілька разів, і кожного разу простягав уперто свою руку з від-діленим вказівним пальцем. Тоді Орина Власівна наблизилась до нього і, притуливши свою сиву голову до його сивої голови, сказала: «Що робити, Васю! Син — одрізана скибка. Він, як

сокіл: захотів — прилетів, захотів — відлетів; а ми з тобою, як опеньки на дуплі, сидимо рядком, і ні з місця. Тільки я зостануся для тебе повік незмінно, як і ти для мене».

Василь Іванович одвів руки від обличчя і обняв свою дружину, свою подругу, так міцно, як і замолоду її не обнімав: вона утішила його в його журбі.

XXII

Мовчки, лише зрідка перекидаючись незначними словами, доїхали наші приятелі до Федота. Базаров був не зовсім собою задоволений. Аркадій був незадоволений з нього. До того ж він відчував на серці той безпричинний смуток, який відомий тільки дуже молодим людям. Кучер перепряг коней і, вилізши на козла, спитав: праворуч чи ліворуч?

Аркадій здригнувся. Шлях праворуч вів до міста, а звідти додому; шлях ліворуч вів до Одинцової.

Він глянув на Базарова.

— Євгеній, — спитав він, — ліворуч?

Базаров одвернувся.

— Це що за дурість, — пробурмотів він.

— Я знаю, що дурість, — відповів Аркадій. — Але що за біда? Хіба нам уперше?

Базаров насунув картуз собі на лоб.

— Як знаєш, — промовив він нарешті.

— Рушай ліворуч! — крикнув Аркадій.

Тарантас покотив у напрямку до Нікольського. Але, зважившись на дурість, приятелі ще упертіше, ніж раніше, мовчали і навіть здавалися сердитими.

Вже з того, як їх зустрів дворецький на ганку Одинцовського дому, приятелі могли зрозуміти, як вони зробили нерозсудливо, піддавшись фантазії, що раптом спала їм на думку. Їх, очевидно, не дожидали. Вони просиділи досить довго і з досить дурними фізіономіями у вітальні. Одинцова вийшла до них нарешті. Вона привітала їх із звичною своєю привітністю, але здивувалась їхньому швидкому поверненню і, скільки можна було здогадатися з її повільних рухів та мови, не дуже їм зраділа. Вони поспішили сказати, що заїхали лише по дорозі, і години через чотири рушають далі, до міста. Вона обмежилася легким вигуком, попросила Аркадія поклонитися батькові від її імені і послала по свою тітку. Княжна вийшла вся заспана, що надавало ще більшої злоби виразові її зморщеного, старого обличчя. Каті нездужалося, вона не виходила з своєї кімнати. Аркадій раптом відчув, що він принаймні стільки ж бажав бачити Катю, як і саму Ганну Сергіївну. Чотири години минуло у незначній

розмові про те, про се; Ганна Сергіївна і слухала і розмовляла без усмішки. Тільки як почали прощатися, колишня приязнь немов прокинулася в її душі.

— На мене тепер найшла хандра, — сказала вона, — але ви не звертайте на це уваги і приїздіть ще, я вам це обом кажу, через деякий час.

І Базаров, і Аркадій відповіли їй безмовним поклоном, сіли в екіпаж і, вже ніде не зупиняючись, подалися додому, у Мар'їно, куди й прибули щасливо другого дня увечері. Протягом всієї дороги ні той, ні другий навіть не згадав імені Одинцової; Базаров, особливо, майже не розкривав рота і все дивився вбік, геть од шляху, з якимсь лютим напруженням.

У Мар'їні їм усі надзвичайно зраділи. Довга відсутність сина починала турбувати Миколу Петровича; він скрикнув, задрігав ногами і підскочив на дивані, коли Фенічка вбігла до нього з сяючими очима і сповістила про приїзд «молодих панів»; сам Павло Петрович відчув деяке приємне хвилювання і вибачливо посміхнувся, стискуючи руки прибулим мандрівникам. Пішли розмови, розпитування; говорив більше Аркадій, особливо за вечерею, яка тривала далеко по півночі. Микола Петрович звелів подати кілька пляшок портеру, щойно привезеного з Москви, і сам розгулявся до того, що щокі у нього зробилися малиновими, і він усе сміявся якимсь не то дитячим, не то нервічним сміхом. Загальне піднесення поширилося і на прислугу. Дуняша бігала сюди й туди як очманіла і раз у раз грюкала дверима; а Петро навіть о третій годині ночі все ще намагався заграти на гітарі вальс-козак. Струни жалібно й приємно брилі в нерухомому повітрі, але за винятком невеликої вступної фіоритури нічого не виходило в освіченого камердинера; природа відмовила йому в музичних здібностях, як і в усіх інших.

А тимчасом життя не зовсім добре складалося в Мар'їні, і бідолашному Миколі Петровичу доводилося важко. Клопоти по фермі росли з кожним днем — клопоти безраднісі, безглузді. Морока з найманими робітниками ставала нестерпною. Одні вимагали розрахунку або прибавки, інші йшли собі, забравши завдаток; коні хворіли; збруя горіла як на вогні; роботи виконувалися недбало; виписана з Москви молотильна машина була негодяща через свою вагу; другу з першого ж разу зіпсували; половина скотного двору згоріла через те, що сліпа баба з двірських у вітряну погоду пішла з головошкою обкурювати свою корову... правда, як запевняла та ж баба, все лихо сталося тому, що панові спало на думку заводити якісь небувалі сири та молочний збір. Управитель раптом зледащів і навіть почав гладшати, як гладшає кожна російська людина, потрапивши на «вільні хліба». Забачивши здала Миколу Петровича, він, щоб показати свою запопадливість, кидав тріскою в поросля, яке про-

бігало мимо, або погрожував напівголому хлопчикові, а втім, здебільшого все спав. Посаджені на оброк мужики не несли в строк грошей, крали ліс; майже щоночі сторожі займали, а іноді з боєм забирали селянських коней на лугах «ферми». Микола Петрович визначив був грошовий штраф за снаш, але справа звичайно кінчалася тим, що, постоявши день або два на панському кормі, коні поверталися до своїх власників. До всього цього, мужики почали між собою сваритися: брати вимагали розділу; жінки їхні не могли ужитися в одній хаті; несподівано виникала бійка, і все раптом ставало на ноги, як по команді, все збігалось до ганку контори, лізло до пана, часто з побитими пиками, у п'яному вигляді, і вимагало суду й розправи; зчинявся галас, лемент, бабське пхикаюче вищання мішалось з чоловічою лайкою. Треба було розбирати ворожі сторони, кричати самому до хрипоті, знаючи наперед, що до правильного висновку все-таки дійти неможливо. Невистачало рук у жнива: сусідній однопорець, з дуже благообразним обличчям, підрядився надіслати женців по два карбованці з десятини і обдурив найбезсоромнішим чином; свої баби гнули нечувану ціну, а хліб тимчасом сипався, а тут з косовицею не впоралися, а тут Опікунська Рада погрожує і вимагає негайної і безнедоїмкової виплати процентів...

— Сил моїх нема! — не раз з відчаєм вигукував Микола Петрович. — Самому битися не можна, посилати по станового — не дозволяють принципи, а без страху перед карою нічого не вдієш!

— *Du calme, du calme!*¹, — робив зауваження на це Павло Петрович, а сам мугикав, хмурився і смикав вуса.

Базаров тримався оддалік цих «дрібниць», та йому, як гостеві, не доводилося і втручатися в чужі справи. Другого дня після приїзду до Мар'їна він узявся до своїх жаб та інфузорій, до хімічних сполук, і все порався з ними. Аркадій, навпаки, вважав за свій обов'язок коли не допомагати батькові, то принаймні робити вигляд, що він ладен йому допомогти. Він нетерпляче його вислухував і одного разу подав йому якусь пораду, не для того, щоб так зробили, а щоб показати свою участь. Господарювання не викликало в ньому відразі: він навіть із задоволенням мріяв про агрономічну діяльність, але у нього на той час інші думки зароїлися в голові. Аркадій, на власне здивування, безперестанку думав про Нікольське; раніше він би тільки плечима знизав, коли б хто-небудь сказав йому, що він може знудитися під одним дахом з Базаровим, і ще під яким! — під батьківською стріхою; а йому справді було нудно, і тягло його геть. Він надумав гуляти до втоми, але й це не допомогло. Розмовляючи якось з батьком, він довідався, що у Миколи Петровича було кілька листів, досить цікавих, написаних колись матір'ю Одинцової до покійної його дружини, і не відстав від

¹ Спокій, спокій.

нього доти, поки не одержав цих листів, хоч для цього Микола Петрович змушений був ритися в двадцяти різних шухлядах і скринях. Вступивши у володіння цими напівзотлілими папірцями, Аркадій немовби заспокоївся, наче він побачив перед собою мсту, до якої йому слід було йти. «Я вам це обом кажу, — безперестанку шепотів він, — сама додала». «Поїду, поїду, чорт забирай!» Але він згадав останні відвідини, холодну зустріч і колишню ніяковість, і непевність опанувала його. «Ачей» молодості, таємне бажання спробувати своє щастя, випробувати свої сили самому, без будь-чийої опіки — перемогли нарешті. Десяти днів не минуло від часу його повороту до Мар'їна, як він уже знову, під приводом вивчити механізм недільних шкіл, мчав до міста, а звідти до Нікольського. Безперестанку підганяючи візника, мчав він туди, наче молодий офіцер на бій: і страшно йому було, і весело, і нетерплячка його душила. «Головне — не треба думати», твердив він сам собі. Візник йому попався бравий; він зупинявся перед кожним шинком, примовляючи: «хильнути?» або: «чи не хильнути?», але зате, хилнувши, не жалів коней. От, нарешті, показався високий дах знайомого будинку... «Що я роблю?» промайнуло раптом у голові в Аркадія. «Але ж не повертатися!» Тройка дружно мчала, візник погукував і свистів. От уже місточок загуркотів під копитами й колесами, от уже насунулася алея стрижених ялин... Рожеве жіноче плаття мелькнуло в темній зелені, молоде обличчя виглянуло з-під легенької бахромки парасольки... Він впізнав Катю, і вона його впізнала. Аркадій звелів візникові зупинити коней, що розскакались, вискочив з екіпажа і підійшов до неї. «Це ви! — промовила вона, і поволі вся почервоніла: — ходімо до сестри, вона тут у саду; їй буде приємно вас бачити».

Катя повила Аркадія в сад. Зустріч з нею здалася йому особливо щасливою ознакою; він зрадів їй, мов рідній. Усе так чудово склалося: ні дворецького, ні доклада. На повороті стежки він побачив Ганну Сергіївну. Вона стояла до нього спиною. Почувши кроки, вона тихенько обернулася.

Аркадій зніяковів був знову, але перші слова, нею сказані, заспокоїли його відразу. «Здрастуйте, втікачу! — сказала вона своїм рівним, ласкавим голосом і пішла йому назустріч, усміхаючись і мружачись від сонця й вітру: — Де ти його знайшла, Катю?»

— Я вам, Ганно Сергіївно, — почав він, — привіз щось таке, чого ви ніяк не сподіваєтесь...

— Ви себе привезли; це найкраще...

XXIII

Проводивши Аркадія з глузливим жалем і давши йому зрозуміти, що він анітрохи не помиляється щодо справжньої мети його подорожі, Базаров усамітнився цілком: на нього напала

гарячка роботи. З Павлом Петровичем він уже не сперечався, тим більше, що той у його присутності набирав занадто аристократичного вигляду і висловлював свої думки більш звуками, ніж словами. Тільки одного разу Павло Петрович захотів було позмагатися з нігілістом з приводу модного на той час питання про права остзейських дворян, але сам раптом зупинився, промовивши з холодною чемністю: — «а втім, зрозуміти один одного ми не можемо; я принаймні не маю честі вас розуміти».

— Ще б пак! — скрикнув Базаров. — Людина все спроможна зрозуміти — і як тремтить ефір, і що на сонці робиться; а як інша людина може інакше сякати, ніж вона сякається, цього вона зрозуміти неспроможна.

— Що, це дотепно? — промовив запитливо Павло Петрович і відійшов набік.

А втім, він іноді просив дозволу бути присутнім при дослідах Базарова, а раз навіть наблизив своє напахчене й вимите чудовим розчином обличчя до мікроскопа для того, щоб подивитись, як прозора інфузорія ковтала зелену порошок і клопіливо пережувувала її якимись дуже моторними кулачками, що були у неї в горлі. Далеко частіше за свого брата відвідував Базарова Микола Петрович; він би щодня приходив, як висловлювався він, «учитися», коли б клопоти по господарству не перешкоджали йому. Він не заважав молодому натуралістові: сідав де-небудь у куточку кімнати і уважно дивився, зрідка дозволяючи собі обережне запитання. Під час обідів і вечер він старався спрямувати розмову на фізику, геологію або хімію, бо всі інші теми, навіть господарські, не кажучи вже про політичні, могли привести якщо не до сутички, то до обопільного невдоволення. Микола Петрович здогадувався, що ненависть його брата до Базарова анітрохи не зменшилася. Незначний випадок, серед багатьох інших, підтвердив його здогади. Холера почала з'являтися подекуди в околицях і навіть «вихопила» двох людей із самого Мар'їна. Уночі з Павлом Петровичем трапився досить сильний припадок. Він промучився до ранку, але не звернувся до вмілості Базарова — і, побачившись з ним другого дня на його запитання: «чому він не послав по нього?» — відповів, все ще блідий, але вже старанно причесаний і поголений: — «адже ви, пригадується, самі говорили, що не вірите в медицину?»

Так минали дні. Базаров працював уперто й похмуро... а тимчасом у домі Миколи Петровича була істота, з якою він не те щоб розважав душу, а охоче розмовляв... Ця істота була Фенічка.

Він зустрічався з нею здебільшого вранці, в саду чи на подвір'ї; в кімнату до неї він не заходив, і вона всього раз підійшла до його дверей, щоб спитати його — чи купати їй Митю, чи ні? Вона не тільки довіряла йому, не тільки його не боялась,

вона при ньому поводитися вільніше й невимушеніше, ніж при самому Миколі Петровичу. Важко сказати, чому це було; може, тому, що вона несвідомо відчувала в Базарові відсутність усього дворянського, всього того вищого, що і лякає. В її очач він і доктор був чудовий, і людина проста. Не соромлячись його присутності, вона возилася з своєю дитиною, і одного разу, коли у неї раптом запаморочилась і заболіла голова, — з його рук випила ложку ліків. При Миколі Петровичу вона наче уникала Базарова: вона це робила не з хитрості, а з якогось почуття пристойності. Павла Петровича вона боялася більше, ніж будь-коли; від деякого часу він почав стежити за нею і несподівано з'являвся, мов з-під землі виростав за її спиною в своєму сьюті, з нерухомим зірким обличчям і руками в кишенях. — «Так тебе холодом і обсипле», скаржилась Фенічка Дуняші, а та у відповідь їй зітхала і думала про другу «нечутливу» людину: Базаров, сам того не підозрюючи, став жорстоким тираном її душі.

Фенічці подобався Базаров; але й вона йому подобалася. Навіть обличчя його змінялося, коли він з нею розмовляв: воно набирало виразу ясного, майже доброго, і до звичайної його недбалості домішувалась якась жартівлива уважність. Фенічка крацала з кожним днем. Буває епоха в житті молодих жінок, коли вони раптом починають квітнути й розпускатися, як рози влітку; така пора настала для Фенічки. Все сприяло тому, навіть липнева спека, що стояла тоді. Одягнуга в легке біле убрання, вона сама здавалась білішою і легшою: смага не приставала до неї, а спека, від якої вона не могла уберегтися, злегка рум'янила їй щоки та вуха і, вливаючи тиху лівь в усе її тіло, дрімотною томністю відбивалася в її гарненьких оченятах. Вона майже не могла працювати; руки у неї так і падали на коліна. Вона ледве ходила і все охкала та скаржилась з потішним безсиллям.

— Ти б частіше купалася, — говорив їй Микола Петрович.

Він злагодив велику, полотном вкриту, купальню на тому з своїх ставків, який ще не зовсім висох.

— Ох, Микола Петрович! Та поки до ставка дійдеш — помреш, і назад ітимеш — помреш. Адже холодку в саду немає.

— Це, дійсно, що холодку немає, — відповідав Микола Петрович і потирав собі брови.

Одного разу, годині о сьомій ранку, Базаров, повертаючись з прогулянки, застав у давно відцвілій, але ще густій і зеленій бузковій альтанці Фенічку. Вона сиділа на лавці, накинувши як звичайно білу хустку на голову; коло неї лежав цілий пук ще мокрих від роси червоних і білих роз. Він привітався до неї.

— А! Євгенію Васильовичу! — промовила вона і підняла тро-

хи край хустки, щоб глянути на нього, причому її рука оголилася по лікоть.

— Що ви тут робите? — промовив Базаров, сідаючи біля неї. — Букет в'яжете?

— Так; на стіл до сніданку. Микола Петрович це любить.

— Але до сніданку ще далеко. Яка сила квітів!

— Я їх нарвала тепер, а то стане душно, вийти не можна. Тільки тепер і дихаєш. Зовсім я ослабла від цієї спеки. Уже я боюся, чи не захворію я?

— Це що за фантазії! Дайте-но ваш пульс помацати. — Базаров узяв її руку, відшукав жилку, яка рівно билась, і навіть не став рахувати її ударів. — Сто років проживете, — промовив він, випускаючи її руку.

— Ой, боронь боже! — скрикнула вона.

— Чого? Хіба вам не хочеться довго пожити?

— Але ж сто років! У нас бабуся була вісімдесяти п'яти років — так що вже за мучениця була! Чорна, глуха, горбата, все кашляла; для себе тільки тягарем була. Яке вже то життя!

— Так краще бути молодію?

— А то ж як?

— Та чим же воно краще? Скажіть мені!

— Як чим? От я молода тепер, все можу зробити, — і піду, і прийду, і принесу, і нікого мені просити не треба... Чого краще?

— А от мені однаково: чи молодий я чи старий.

— Як це ви кажете — однаково? Це неможливо, що ви кажете.

— Та ви самі поміркуйте, Федосья Миколаївна, навіщо мені моя молодість? Живу я сам, бурлакою...

— Це од вас завжди залежить.

— Тож-бо те і є, що не від мене! Хоч би хто пожалів мене. Фенічка збоку подивилася на Базарова, але нічого не сказала.

— Це що у вас за книжка? — спитала вона, трохи згодом.

— Оця-о? Це вчена книга, мудра.

— А ви все вчитеся? І не нудно вам? Ви вже й так, мабуть, все знаєте.

— Мабуть, не все. Спробуйте-но ви почитати трохи.

— Та я тут нічого не зрозумію. Вона у вас російська? — спитала Фенічка, беручи в обидві руки том у важкій оправі... — Яка товста!

— Російська.

— Все одно я нічого не зрозумію.

— Та я не для того, щоб ви зрозуміли. Мені хочеться подивитися на вас, як ви читатимете. У вас, коли ви читаете, кінчик носика дуже мило рухається.

Фенічка, яка взялась було розбирати стиха статтю «Про креозот», що їй трапилася, засміялась і кинула книжку... вона впала з лавки на землю.

— Я люблю теж, коли ви смієтесь, — промовив Базаров.

— Годі!

— Я люблю, коли ви розмовляєте. Неначе струмочок дзюрчить.

Фенічка одвернула голову.

— Який ви! — промовила вона, перебираючи пальцями квіти. — І що вам мене слухати? Ви з такими розумними дамами розмову мали.

— Ех, Федосья Миколаївна! — повірте мені: всі розумні дами на світі не варті вашого ліктика.

— Ну, от іще вигадали! — прошепотіла Фенічка і згорнула руки.

Базаров підняв з землі книжку.

— Це лікарська книжка, навіщо ви її кидаєте?

— Лікарська? — повторила Фенічка і обернулась до нього. — А знаєте що? Адже з того часу, як ви мені ті крапельки дали, пам'ятаєте? як же Митя спить гарно! Я вже й не придумую, як мені вам і дякувати; такий ви добрий, справді.

— А правду кажучи, треба лікарям платити, — зауважив з посмішкою Базаров. — Лікарі, ви самі знаєте, люди корисливі.

Фенічка звела на Базарова свої очі, які здавалися ще темнішими від білуватого відблиску, що падав на верхню частину її обличчя. Вона не знала — жартує він, чи ні.

— Коли ви хочете, ми з задоволенням... Треба буде у Миколи Петровича спитати....

— Та ви думаєте, я грошей хочу? — перепинив її Базаров. — Ні, мені від вас не гроші потрібні.

— А що ж? — промовила Фенічка.

— Що? — повторив Базаров. — Угадайте.

— Що я за відгадчиця!

— Так я вам скажу: мені треба.. одну з цих роз.

Фенічка знову засміялась і навіть руками сплеснула, до того їй здалося чудним бажання Базарова. Вона сміялась і в той же час почувала себе потішеною. Базаров пильно дивився на неї.

— Будь ласка, будь ласка, — промовила вона нарешті і, нахилившись до лавки, взялася перебирати рози. — Яку вам, червону чи білу?

— Червону, і не дуже велику.

Вона випросталася.

— Ось візьміть, — сказала вона, але зараз же одсмикнула простягнуту руку і, закусивши губи, глянула на вхід альтанки, потім припала вухом.

— Що таке? — спитав Базаров. — Микола Петрович?

— Ні... Вони на поле поїхали... та я й не боюся їх... а от Павло Петрович... Мені здалося...

— Що?

— Мені здалося, що вони тут ходять. Ні... нікого немає. Натє. — Фенічка віддала Базарову розу.

— З якої речі ви Павла Петровича боїтеся?

— Вони мене все лякають. Говорити — не говорять, а так дивляться чудно. Але ж і ви його не любите. Пам'ятаєте, раніш ви все з ним сперечались. Я й не знаю, про що у вас суперечка йде, а бачу, що ви його і так крутите, і с'як...

Фенічка показала руками, як, на її думку, Базаров крутив Павла Петровича.

Базаров усміхнувся.

— А коли б він мене перемагати став, — спитав він, — ви б за мене заступились?

— Де ж мені за вас заступатися? та ні, з вами не впораєшся.

— Ви думаєте? А я знаю руку, яка захоче — і пальцем мене зіб'є.

— Що то за рука?

— А ви, либонь, не знаєте? Понюхайте, як добре пахне роза, що ви мені дали.

Фенічка витягла шийку і наблизила обличчя до квітки... Хустка зсунулася з її голови на плечі; показалася м'яка маса чорного, блискучого, злегка розмаяного волосся.

— Стривайте, я хочу понюхати з вами, — промовив Базаров, нахилився і міцно поцілував її в розкриті губи.

Вона здригнулась, вперлася обома руками йому в груди, але вперлася слабо, і він міг відновити й продовжити свій поцілунок.

Сухий кашель почувся за бузком. Фенічка миттю відсунулася на другий кінець лавки. Павло Петрович виступив, злегка вклонився і, промовивши з якоюсь злобною похмурістю: «ви тут», — пішов собі. Фенічка ту ж мить збрала всі рози і вийшла геть із альтанки. — «Гріх вам, Євгеній Васильович», шепнула вона, виходячи. Невдаваний докір чувся в її шелоті.

Базаров згадав другу недавню сцену, і соромно йому стало, і презирливо-досадно. Але він тут же труснув головою, іронічно поздоровив себе «з формальним вступом у селадони» і пішов до себе в кімнату.

А Павло Петрович вийшов із саду і, повільно ступаючи, пішов до лісу. Він був там досить довго, а коли повернувся на сніданок, Микола Петрович турботливо спитав у нього, чи здоровий він, — до того лице його потемніло.

— Ти знаєш, я іноді мучуся від розлиття жовчі, — спокійно відповів йому Павло Петрович.

XXIV

Години через дві він стукав у двері до Базарова.

— Я мушу перепросити, що заважаю вам у вашій ученій роботі, — почав він, сідаючи на стілець коло вікна і спираючись обома руками на гарну палку з голівкою з сленової кості (звичайно він ходив без палки), — але я змушений просити вас приділити мені хвилин п'ять вашого часу... не більше.

— Увесь мій час до ваших послуг, — відповів Базаров, у якого щось пробігло по обличчю, як тільки Павло Петрович переступив поріг дверей.

— Мені п'яти хвилин досить. Я прийшов поставити вам одне запитання.

— Запитання? Про що саме?

— А от будьте ласкаві вислухати. На початку вашого перебування в домі мого брата, коли я ще не відмовляв собі в приемності розмовляти з вами, мені доводилося чути ваші міркування з приводу багатьох речей; але, скільки мені пригадується, ні між нами, ні в моїй присутності розмова ніколи не заходила про поєдинок, про дуель взагалі. Дозвольте довідатися, яка ваша думка про цю річ?

Базаров, який встав було назустріч Павлові Петровичу, сів на край стола і схрестив руки.

— От моя думка, — сказав він: — з теоретичного погляду дуель — безглуздя; ну, а з практичного погляду — це річ інша.

— Тобто, ви хочете сказати, коли тільки я вас зрозумів, що хоч би який був ваш теоретичний погляд на дуель, на практиці ви б не дозволили образити себе, не зажадавши сатисфакції?

— Ви цілком відгадали мою думку.

— Дуже добре. Мені дуже приємно це чути від вас. Ваші слова виводять мене з невідомості...

— Із нерішучості, ви хочете сказати.

— Це все одно; я висловлююсь так, щоб мене зрозуміли; я... не семінарська криса. Ваші слова звільняють мене від деякої прикрої необхідності. Я вирішив битися з вами.

Базаров витріщив очі.

— Зі мною?

— Неодмінно з вами.

— Та за що? Даруйте.

— Я міг би пояснити вам причину, — почав Павло Петрович. — Але я вважаю за краще не говорити про неї. Ви, на мій смак, тут зайвий; я вас терпіти не можу, я вас зневажаю, і коли вам цього недосить...

Очі Павла Петровича заблищали... Вони спалахнули і в Базарова.

— Дуже добре, — сказав він. — Дальших пояснень не треба. Вам спала фантазія випробувати на мені свій лицарський дух. Я б міг відмовити вам у такій приемності, та вже де наше не пропадало!

— Щиро вам вдячний, — відповів Павло Петрович, — і можу тепер сподіватися, що ви приймете мій виклик, не примушуючи мене вдатися до насильствених засобів.

— Тобто, кажучи без алегорій, до цієї палки? — спокійно зауважив Базаров. — Це цілком справедливо. Вам зовсім не треба ображати мене. Воно ж і не зовсім безпечно. Ви можете

лишитись джентльменом... Приймаю ваш виклик теж по-джентльменському.

— Прекрасно, — промовив Павло Петрович, і поставив палку в куток. — Ми зараз скажемо кілька слів про умови нашої дуелі; але я спершу хотів би знати, чи вважаєте ви за потрібне вдатися до формальностей невеликої сварки, що могла б бути за привід до мого виклику?

— Ні, краще без формальностей.

— Я сам так думаю. Вважаю також за недоречне вдаватися в справжні причини нашої сутички. Ми один одного терпіти не можемо. Чого ж більше?

— Чого ж більше? — повторив іронічно Базаров.

— Щождо самих умов поєдинку, то через те, що у нас секунданти не буде, — бо де ж їх узяти?

— Атож, де їх узяти?

— То я маю честь запропонувати вам таке: битися завтра вранці, припустім, о шостій годині, за гаєм, на пістолетах; бар'єр за десять кроків...

— За десять кроків? Це так; ми на таку відстань ненавидимо один одного.

— Можна й вісім, — зауважив Павло Петрович.

— Можна, чого ж!

— Стріляти два рази; а про всяк випадок кожному покласти собі в кишеню лист, де він сам обвинуватить себе в своїй смерті.

— От з цим я не зовсім згоден, — промовив Базаров. — Трохи на французький роман скидається, неправдоподібно щось.

— Можливо. Проте, згодьтеся, що неприємно наразитися на підозру в убивстві?

— Згоджуюсь. Але є спосіб уникнути цього прикрого закиду. Секунданти у нас не буде, але може бути свідок.

— Хто саме, дозвольте взнати?

— А Петро.

— Який Петро?

— Камердинер вашого брата. Він людина, яка стоїть на висоті сучасної освіти, і виконає свою роль з усім необхідним у таких випадках ко міль ф о¹.

— Мені здається, ви жартуєте, шановний добродію.

— Ніскільки. Обміркувавши мою пропозицію, ви переконаєтесь, що вона сповнена здорового глузду і простоти. Шила в мішку не сховаєш, а Петра я берусь підготувати належним чином і привести на місце бойовища.

— Ви продовжуєте жартувати, — вимовив, підводячись із стільця, Павло Петрович. — Але після ввічливої готовності, виявленої вами, я не маю права бути на вас в претензії... Отже, все влаштовано... До речі, пістолетів у вас нема?

¹ Комільфо (франц. *comme il faut*) — як належить.

— Звідки будуть у мене пістолети, Павло Петрович? Я не воїн.

— В такому разі пропоную вам мої. Ви можете бути певні, що от уже п'ять років, як я не стріляв із них.

— Це дуже втішна звістка.

Павло Петрович дістав свою палицю...

— По цьому, шановний добродію, мені лишається тільки дякувати вам і повернути вас вашим заняттям. Маю честь кланятися.

— До приємного побачення, шановний добродію мій, — промовив Базаров, проводжаючи гостя.

Павло Петрович вийшов, а Базаров постояв перед дверима і раптом скрикнув: «Ху ти, чорт! як красиво і як по-дурному! Яку ми комедію вступнули! Вчені собаки так на задніх лапах танцюють. А відмовити було неможливо: адже він мене, чого доброго, ударив би, і тоді... (Базаров зблід при самій цій думці; вся його гордість так і стала на дибі). Тоді довелося б задушити його, як кошеня». Він повернувся до свого мікроскопа, але серце у нього розворушилося, і спокій, необхідний для спостережень, зник. «Він нас побачив сьогодні, — думав він: — але невже це він за брата так вступився? Та й що за важність, поцілунок? Тут щось інше є. Ба! та чи не закоханий він сам? Розуміється, закоханий!.. Погано! — вирішив він нарешті: — погано, хоч з якого боку подивись. По-перше, треба буде підставляти лоб і, в кожному разі, виїхати; а тут Аркадій... і ця божа корівка Микола Петрович. Погано, погано».

День минув якось особливо тихо і мляво. Фенічки неначе й на світі не було; вона сиділа у своїй кімнатці, як мишеня в нірці. Микола Петрович мав вигляд заклопотаний. Йому сказали, що на його пишениці, на яку він особливо покладался, з'явилася головня. Павло Петрович пригнічував усіх, навіть Прокоф'їча, своєю льодовою чемністю. Базаров почав був листа до батька, але розірвав його і кинув під стіл. «Помру, — подумав він, — довідаються; та я не помру. Ні, я ще довго на світі маячити буду». Він звелів Петрові прийти до нього наступного дня на світланку у важливій справі; Петро уявив, що він хоче взяти його з собою в Петербург. Базаров ліг пізно, і всю ніч його мучили безладні сні... Одинцова крутилася перед ним, вона ж була його мати, за нею ходила кішечка з чорними вуснками, і ця кішечка була Фенічка; а Павло Петрович уявлявся йому великим лісом, з яким він проте повинен був битися. Петро розбудив його о четвертій годині; він зараз же одягся й вийшов з ним.

Ранок був хороший, свіжий; маленькі строкаті хмарки стояли баранцями на блідоясній блакиті; дрібна роса впала на лист і трави, блищала сріблом на павутинках; вогка, темна земля, здавалося, ще зберігала рум'яний слід зорі; з усього неба сипалися пісні жайворонків. Базаров дійшов до гаю, сів у тіні

ротшій час забігав до хворого; разів зо два йому довелося зустрітися з Фенічкою, але вона з жахом його сахалася.) Новий доктор порадив прохолодні питва, а втім, підтвердив запевнення Базарова, що небезпеки не передбачається ніякої. Микола Петрович сказав йому, що брат через необережність сам себе поранив, на що доктор відповів «хм!» — але, доставши тут же в руку 25 крб. сріблом, промовив:

— Скажіть! Це часто трапляється, дійсно.

Ніхто в домі не лягав і не роздягався. Микола Петрович раз у раз заходив навшпиньки до брата і навшпиньки виходив від нього: той засинав, злегка охав, казав йому по-французькому «*Couchez-vous*»¹ і просив пити. Микола Петрович звелів раз Фенічці піднести йому склянку лимонаду; Павло Петрович подивився на неї пильно і випив склянку до дна. На ранок жар трохи посилювся, він почав трохи марити. Спершу Павло Петрович вимовляв незв'язні слова; потім він раптом розплющив очі і, побачивши коло своєї постелі брата, що стурбовано схилювся над ним, промовив:

— Адже правда, Микола, у Фенічці є щось спільне з Неллі?

— З якою Неллі, Паша?

— Як, ти ще питаєш? З княгинею Р. Особливо у верхній частині обличчя. *C'est de la même famille*¹.

Микола Петрович нічого не відповів, а сам собі подивувався живучості старих почуттів у людини. «От коли впливло», — подумав він.

— Ах, як я люблю цю пусту істоту! — простогнав Павло Петрович, тоскно закидаючи руки за голову. — Я не потерплю, щоб якийсь нахаба насмів торкнутися... — лепетав він кілька хвилин згодом.

Микола Петрович тільки зітхнув; він і не підозрював, кого стосувалися ці слова.

Базаров прийшов до нього другого дня, годині о восьмій. Він встиг уже впакуватися і випустити на волю всіх своїх жаб, комах та птахів.

— Ви прийшли зо мною попрощатися? — проговорив Микола Петрович, підводячись йому назустріч.

— Точно так.

— Я вас розумію і згоден з вами цілком. Мій бідний брат, звичайно, винен: за те він і покараний. Він сам мені сказав, що поставив вас перед неможливістю інакше діяти. Я вам вірю, що вам не можна було уникнути цього поединку, який... який до деякої міри пояснюється самим лише постійним антагонізмом ваших взаємних поглядів. (Микола Петрович плутався у своїх словах.) Мій брат — людина старого гарту, гарячий і впертий...

---

¹ Лягайте спати.

² Той самий тип.

— Звідки будуть у мене пістолети, Павло Петрович? Я не воїн.

— В такому разі пропоную вам мої. Ви можете бути певні, що от уже п'ять років, як я не стріляв із них.

— Це дуже втішна звістка.

Павло Петрович дістав свою палицю...

— По цьому, шановний добродію, мені лишається тільки дякувати вам і повернути вас вашим заняттям. Маю честь кланятися.

— До приємного побачення, шановний добродію мій, — промовив Базаров, проводжаючи гостя.

Павло Петрович вийшов, а Базаров постояв перед дверима і раптом скрикнув: «Ху ти, чорт! як красиво і як по-дурному! Яку ми комедію вступили! Вчені собаки так на задніх лапах танцюють. А відмовити було неможливо: адже він мене, чого доброго, ударив би, і тоді... (Базаров зблід при самій цій думці; вся його гордість так і стала на диби). Тоді довелося б задушити його, як кошеня». Він повернувся до свого мікроскопа, але серце у нього розворушилося, і спокій, необхідний для спостережень, зник. «Він нас побачив сьогодні, — думав він: — але невже це він за брата так вступився? Та й що за важність, поцілунок? Тут щось інше є. Ба! та чи не закоханий він сам? Розуміється, закоханий!.. Погано! — вирішив він нарешті: — погано, хоч з якого боку подивись. По-перше, треба буде підставляти лоб і, в кожному разі, виїхати; а тут Аркадій... і ця божа корівка Микола Петрович. Погано, погано».

День минав якось особливо тихо і мляво. Фенічки неначе й на світі не було; вона сиділа у своїй кімнатці, як мишеня в нірці. Микола Петрович мав вигляд заклопотаний. Йому сказали, що на його пшениці, на яку він особливо покладався, з'явилася головня. Павло Петрович пригнічував усіх, навіть Прокоф'їча, своєю льодовою чемністю. Базаров почав був листа до батька, але розірвав його і кинув під стіл. «Помру, — подумав він, — довідаються; та я не помру. Ні, я ще довго на світі маячити буду». Він звелів Петрові прийти до нього наступного дня на світланку у важливій справі; Петро уявив, що він хоче взяти його з собою в Петербург. Базаров ліг пізно, і всю ніч його мучили безладні сні... Одинцова крутилася перед ним, вона ж була його мати, за нею ходила кішечка з чорними вусиками, і ця кішечка була Фенічка; а Павло Петрович уявлявся йому великим лісом, з яким він проте повинен був битися. Петро розбудив його о четвертій годині; він зараз же одягся й вийшов з ним.

Ранок був хороший, свіжий; маленькі строкаті хмарки стояли баранцями на блідоясній блакиті; дрібна роса впала на лист і трави, блищала сріблом на павутинках; вогка, темна земля, здавалося, ще зберігала рум'яний слід зорі; з усього неба сипалися пісні жайворонків. Базаров дійшов до гаю, сів у тіні

на узліссі і лише тоді відкрив Петрові, якої він ждав від нього послуги. Освічений лакей перелякався на смерть, але Базаров заспокоїв його запевненням, що йому нічого іншого не доведеться робити, як тільки стояти на віддалі та дивитися, і що відповідальності на нього не падає ніякої. — «А проте, — додав він, — подумай, яка перед тобою важлива роль!» Петро розвів руками, потупився і, весь зелений, прихилився до берези.

Дорога з Мар'їна огинала лісок; легкий порох лежав на ній, ще не порушений з учорашнього дня ні колесом, ні ногою. Базаров мимоволі поглядав уздовж тієї дороги, рвав і кусав траву, а сам все твердив про себе: «Яка дурість!» Вранішній холодок примусив його разів зо два здригнутися... Петро похмуро подивився на нього, але Базаров тільки посміхнувся: він не боявся.

Почувся тупіт кінських ніг по дорозі... Мужик показався з-за дерев. Він гнав двох сплутаних коней поперед себе і, проходячи повз Базарова, подивився на нього якось чудно, не здійсмаючи шапки, що, видимо, збентежило Петра, як недобра прикмета. «Ось цей теж рано встав, — подумав Базаров, — але принаймні за ділом, а ми?»

— Либонь, вони йдуть, — шепнув раптом Петро.

Базаров підвів голову і побачив Павла Петровича. Одягнутий у легкий картатий піджак і білі, як сніг, панталони, він швидко йшов по дорозі; під пахвою він ніс ящик, загорнутий в зелене сукно.

— Пробачте, я, здається, примусив вас ждати, — промовив він, уклоняючись спершу Базарову, потім Петрові, в якому він у цей момент поважав щось подібне до секунданта. — Я не хотів будити свого камердинера.

— Нічого, — відповів Базаров, — ми самі щойно прийшли.

— А! тим краще! — Павло Петрович озирнувся навколо. — Нікого не видно, ніхто не перешкодить... Ми можемо почати?

— Почнемо.

— Нових пояснень ви, я гадаю, не вимагаєте?

— Не вимагаю.

— Хочете самі заряджати? — спитав Павло Петрович, виймаючи з ящика пістолети.

— Ні; заряджайте ви, а я кроки відміряти буду. Ноги у мене довші, — додав Базаров, з усмішкою. — Раз, два, три...

— Євгеній Васильович, — з натугою пролетів Петро (він трусився, як у лихоманці), — воля ваша, я відійду.

— Чотири... п'ять... Відійди, братіку, відійди; можеш навіть за дерево стати й уші заткнути, тільки очей не заплющуй; а впаде хто, біжи підіймати. Шість... сім... вісім... — Базаров став. — Досить? — промовив він, звертаючись до Павла Петровича: — чи ще два кроки накинута?

— Як хочете, — проговорив той, забиваючи другу кулю

— Ну, накинемо ще два кроки. — Базаров провів носком чобота риску по землі. — От і бар'єр. А до речі: на скільки

кроків кожному з нас від бар'єра відійти? Це теж важливе питання. Учора про це не було дискусії.

— Я гадаю, на десять, — відповів Павло Петрович, подаючи Базарову обидва пістолети. — Чи не зволите вибрати.

— Зволю. А погодьтеся, Павло Петрович, що поєдинок наш незвичайний до смішного? Ви подивіться тільки на фізіономію нашого секунданта.

— Вам все хочеться жартувати, — відповів Павло Петрович. — Я не заперечую дивності нашого поєдинку, але я вважаю за свій обов'язок попередити вас, що я маю намір битися серйозно. *A bon entendeur, salut!*¹

— О! Я не сумніваюся в тому, що ми вирішили знищити один одного; але чом же не посміятися і не з'єднати *utili dulci*?² Отож: ви мені по-французькому, а я вам по-латині.

— Я битимусь серйозно, — повторив Павло Петрович і пішов на своє місце. Базаров і собі відрахував десять кроків від бар'єра і став.

— Ви готові? — спитав Павло Петрович.

— Цілком.

— Можемо сходитися.

Базаров тихенько рушив уперед, і Павло Петрович пішов на нього, заклавши ліву руку в кишеню і поступово підіймаючи дуло пістолета... «Він мені прямо в ніс цілить, — подумав Базаров, — і як примружується старанно, розбійник! Однак це неприємне почуття. Стану дивитися на ланцюжок його годинника...» Щось пронизливо зикнуло коло самого вуха Базарова, і в ту ж мить пролунав постріл. — «Чув, отже, нічого», встигло блиснути в його голові. Він ступив ще раз і, не цілячись, натиснув пружинку.

Павло Петрович здригнувся злегка і вхопився рукою за стегно. Струмок крові потік по його білих панталонах.

Базаров кинув пістолет убік і наблизився до свого противника.

— Ви поранені? — промовив він.

— Ви мали право підкликати мене до бар'єра, — проговорив Павло Петрович, — а це дрібниці. За умовою, кожен має ще по одному пострілу.

— Ну, пробачте, це до другого разу, — відповів Базаров і обхопив Павла Петровича, який починав бліднути. — Тепер я вже не дуеліст, а доктор, і насамперед повинен оглянути вашу рану. Петре! Іди сюди, Петре! де ти там ховався?

— Усе це пусте... Я не потребую нічєї допомоги, — промовив спроквола Павло Петрович, — і... треба... знов... — Він хотів сіпнути себе за вус, але рука його ослабла, очі закотилися, і він зомлів.

¹ Хай урозуміє той, хто добре вислухав!

² Приемне з корисним.

— От новина! Непритомність! Від чого б! — мимоволі скрикнув Базаров, спускаючи Павла Петровича на траву. — Подивимося, що за штука? — Він вийняв хустку, витер кров, помацав навколо рани... «Кістка ціла, — бурмотів він крізь зуби, — куля пройшла неглибоко наскрізь, один мускул *yastus externus* зачеплений. Хоч танцюй через три тижні!.. А непритомність! Ох, ці вже мені нервові люди! Ач, шкіра яка тонка».

— Убиті? — прошепестів за його спиною тремтливий голос Петра.

Базаров оглянувся.

— Біжи мерщій по воду, братіку, а він нас з тобою ще переживе.

Але удосконалений слуга, здавалося, не розумів його слів і не рухався з місця. Павло Петрович повільно розплющив очі. «Кінчається!» — шепнув Петро і почав хреститися.

— Ви праві... Яка дурна фізіономія! — проговорив з силуваною усмішкою поранений джентльмен.

— Та біжи ж по воду, чорт! — крикнув Базаров.

— Не треба... Це був хвилиний *vertige*¹... Поможіть мені сісти... от так... Цю подряпину треба тільки чим-небудь перев'язати, і я дійду додому пішки, а не то можна дрожку прислати по мене. Дуель, якщо ви згодні, не відновляється. Ви зробили благородно... сьогодні, сьогодні — зауважте.

— Про минуле згадувати нічого, — відказав Базаров, — а щодо майбутнього, то про нього теж не варт голову сушити, бо я маю намір негайно дременути. Дайте, я вам перев'яжу тепер ногу; рана ваша — не страшна, а все ж краще спинити кров. Але спершу необхідно цього смертного привести до пам'яті.

Базаров труснув Петра за комір і послав його по дрожку.

— Гляди, брата не злякай, — сказав йому Павло Петрович, — не надумай йому розповідати.

Петро помчав, а поки він бігав по дрожку, обидва супротивники сиділи на землі й мовчали. Павло Петрович намагався не дивитися на Базарова; помиритися з ним він все-таки не хотів; він соромився своєї пихи, своєї невдачі, соромився всієї затіяної ним справи, хоч і почував, що щасливіше вона скінчиться і не могла б. «Не буде найкращим тут стирчати, — заспокоював він себе, — і за це спасибі». Мовчання тривало тяжке й ніякове. Обом було негарно. Кожен із них усвідомлював, що другий його розуміє. Друзям така свідомість приємна, і вельми неприємна ворогам, особливо, коли не можна ні порозумітися, ні розійтись.

— Чи не туго я зав'язав вам ногу? — спитав, нарешті, Базаров.

— Ні, нічого, прекрасно, — відповів Павло Петрович і, трохи згодом, додав: — брата не обдуриш, треба сказати йому, що ми посварилися за політику.

¹ Запаморочення.

— Дуже добре, — промовив Базаров. — Ви можете сказати, що я ляв усіх англomanів.

— І прекрасно. Як ви гадаєте, що думає тепер про нас ця людина? — продовжував Павло Петрович, показуючи на того самого мужика, який за кілька хвилин до дуелі прогнав повз Базарова спутаних коней і, повертаючись назад по дорозі, «збочив» і зняв шапку, коли побачив «панів».

— Хто ж його знає! — відповів Базаров. — Найімовіріше, що нічого не думає. — Російський мужик — це той таємничий незнайомиць, про якого колись так багато говорила пані Радкліфф. Хто його зрозуміє? Він сам себе не розуміє.

— А! от ви як! — почав був Павло Петрович і раптом скрикнув: — подивіться, що ваш дурень Петро наробив! Адже брат сюди мчить!

Базаров обернувся і побачив бліде обличчя Миколи Петровича, який сидів на дροжжі. Він зіскочив з неї раніше, ніж вона зупинилась, і кинувся до брата.

— Що це значить? — промовив він схвильованим голосом: — Євгеній Васильович, скажіть, що це таке?

— Нічого, — відповів Павло Петрович: — даремно тебе потривожили. Ми трошки посперечалися з паном Базаровим, і я за це трошки поплатився.

— Та через що все сталося, ради бога?

— Як тобі сказати? Пан Базаров невічливо висловився про сера Роберта Піля. Спішу додати, що в усьому цьому винен один я, а пан Базаров поводився чудово. Я його викликав.

— Та в тебе ж кров!

— А ти гадав, що у мене вода в жилах? Але мені це кровопускання навіть корисне. Адже правда, доктор? Допоможи мені сісти на дροжку і не впадай у меланхолію. Завтра я буду здоровий. От так; чудово. Рушай, кучер.

Микола Петрович пішов за дροжкою; Базаров лишився ззаду...

— Я повинен вас просити зайнятися братом, — сказав Микола Петрович, — поки нам із міста привезуть іншого лікаря. Базаров мовчки схилив голову.

Через годину Павло Петрович уже лежав у ліжку з уміло забинтованою ногою. Весь будинок переполошився; Феніці стало млосно. Микола Петрович мовчки ламав собі руки, а Павло Петрович сміявся, жартував, особливо з Базаровим; надяг тонку батистову сорочку, чепурну ранкову курточку й феску, не дозволив спускати штори на вікнах і забавно скаржився на необхідність утримуватися від їжі.

На ніч із ним одначе зробилася гарячка; голова у нього заболіла. Прибув доктор із міста. (Микола Петрович не послухав брата, та й сам Базаров цього не хотів; він цілий день сидів у себе в кімнаті, весь жовтий і злий, і тільки на найк-

ротний час забігав до хворого; разів зо два йому довелося зустрітися з Фенічкою, але вона з жахом його сахалася.) Новий доктор порадив прохолодні питва, а втім, підтвердив запевнення Базарова, що небезпеки не передбачається ніякої. Микола Петрович сказав йому, що брат через необережність сам себе поранив, на що доктор відповів «хм!» — але, доставши тут же в руку 25 крб. сріблом, промовив:

— Скажіть! Це часто трапляється, дійсно.

Ніхто в домі не лягав і не роздягався. Микола Петрович раз у раз заходив навшпиньки до брата і навшпиньки виходив від нього: той засинав, злегка охав, казав йому по-французькому «*Couchez-vous*»¹ і просив пити. Микола Петрович звелів раз Фенічці піднести йому склянку лимонаду; Павло Петрович подивився на неї пильно і випив склянку до дна. На ранок жар трохи посилювався, він почав трохи марити. Спершу Павло Петрович вимовляв незв'язні слова; потім він раптом розплющив очі і, побачивши коло своєї постелі брата, що стурбовано схилився над ним, промовив:

— Адже правда, Микола, у Фенічці є щось спільне з Неллі?

— З якою Неллі, Паша?

— Як, ти ще питаєш? З княгинею Р. Особливо у верхній частині обличчя. *C'est de la même famille*¹.

Микола Петрович нічого не відповів, а сам собі подивувався живучості старих почуттів у людини. «От коли впливло», — подумав він.

— Ах, як я люблю цю пусту істоту! — простогнав Павло Петрович, тоскно закидаючи руки за голову. — Я не потерплю, щоб якийсь нахаба насмів торкнутися... — лепетав він кілька хвилин згодом.

Микола Петрович тільки зітхнув; він і не підозрював, кого стосувалися ці слова.

Базаров прийшов до нього другого дня, годині о восьмій. Він встиг уже впакуватися і випустити на волю всіх своїх жаб, комах та птахів.

— Ви прийшли зо мною попрощатися? — проговорив Микола Петрович, підводячись йому назустріч.

— Точно так.

— Я вас розумію і згоден з вами цілком. Мій бідний брат, звичайно, винен: за те він і покараний. Він сам мені сказав, що поставив вас перед неможливістю інакше діяти. Я вам вірю, що вам не можна було уникнути цього поединку, який... який до деякої міри пояснюється самим лише постійним антагонізмом ваших взаємних поглядів. (Микола Петрович плутався у своїх словах.) Мій брат — людина старого гарту, гарячий і впертий...

¹ Лягайте спати.

² Той самий тип.

Слава богу, що ще так кінчилося. Я вжив усіх потрібних заходів, щоб уникнути розголосоу...

— Я вам залишу свою адресу на випадок, якщо вийде історія, — зауважив недбало Базаров.

— Я сподіваюся, що ніякої історії не буде, Євгенію Васильовичу... Мені дуже прикро, що ваше перебування в моєму домі мало таке... такий кінець. Мені це тим прикріше, що Аркадій...

— Я, певно, з ним побачуся, — відказав Базаров, у якого всілякі «з'ясування» та «висловлювання» завжди викликали нетерпляче почуття, — в противному разі прошу вас вклонитися йому від мене і прийняти запевнення, що мені дуже шкода.

— І я прощу... — відповів, уклонившись, Микола Петрович. Базаров не дїждався кінця фрази і вийшов.

Дізнавшись про від'їзд Базарова, Павло Петрович побажав його бачити і потиснув йому руку. Але Базаров і тут лишився холодним, як лід; він розумів, що Павлові Петровичу хотїлося повеликодушничати. З Фенїчкою йому не пощастило попроситися: він тільки презирнувся з нею з вікна. Її обличчя здалося йому сумним. «Пропаде, мабуть!» сказав він сам собі.. «Ну, видереться як-небудь!» Зате Петро розчулився до того, що плакав у нього на плечі, поки Базаров не охолодив його запитанням: «Чи не на мокрому місці у нього очі?», а Дуняша змушена була втекти до гаю, щоб заховати своє хвилювання. Винуватець усього цього горя виліз на віз, закурив сигару, і коли на четвертій верстї, на поворотї дороги, востаннє з'явилася перед його очима Кїрсановська садиба з своїм новим панським будинком, він тільки плюнув і, пробурмотївши: «пани прокляті», щїльніше загорнувся в шинель.

Павлові Петровичу скоро полегшало; але в ліжку довелось йому пролежати щось із тиждень. Він переносив свій, як він висловлювався, пол он досить терпляче, тільки вже дуже возився з своїм туалетом і все наказував курити одеколоном. Микола Петрович читав йому журнали, Фенїчка йому прислуговувала як завжди, приносила бульйон, лимонад, рїденько зваренї яйця, чай; але таємний жах опановував її кожного разу, коли вона входила до його кїмнати. Несподїваний вчинок Павла Петровича налякав усіх людей у домі, а її найбільше; тільки Прокоф'їч не збентежився і говорив, що і за його часу пани билися, «тільки благородні пани між собою, а отаких пройдисвітів вони б за грубїянство на стайні відчухрати велїли».

Совїсть майже не дорїкала Фенїцї; але думка про справжню причину сварки мучила її інколи; та й Павло Петрович дивився на неї так чудно... так, що вона, навіть обернувшись до нього спиною, відчувала на собі його очі. Вона схудла від безперестанної внутрїшньої тривоги і, як водиться, стала ще милша.

Одного разу — це було ранком — Павло Петрович добре себе почував і перейшов з ліжка на диван, а Микола Петрович, довідавшись про його здоров'я, відлучився на тік. Фенічка принесла чашку чаю і, поставивши її на стіл, хотіла піти. Павло Петрович її затримав.

— Куди ви так поспішаєте, Федосья Миколаївна, — почав він, — хіба у вас діло є?

— Ні... Треба там чай наливати.

— Дуняша це без вас зробить; посидьте трошки з хворою людиною. До речі, мені треба поговорити з вами.

Фенічка мовчки сіла на край крісла.

— Слухайте, — промовив Павло Петрович і посмикав свої вуси, — я давно хотів у вас спитати: ви наче мене боїтесь?

— Я?..

— Так, ви. Ви на мене ніколи не дивитесь, неначе у вас совість нечиста.

Фенічка почервоніла, але глянула на Павла Петровича. Він видався їй якимось чудним, і серце у неї тихенько затремтіло.

— Адже совість у вас чиста? — спитав він її.

— А чого ж їй не бути чистою? — прошепотіла вона.

— Мало хіба чого? А втім, перед ким можете ви бути винною? Передо мною? Це неймовірно. Перед іншими особами тут у домі? Це теж неможлива річ. Хіба перед братом? Але ж ви його любите?

— Люблю.

— Всією душею, всім серцем?

— Я Миколу Петровича всім серцем люблю.

— Правда? Подивіться-но на мене, Фенічко (він уперше так називав її)... Ви знаєте, брехати — великий гріх!

— Я не брешу, Павло Петровичу. Мені Миколу Петровича не любити, та після цього мені й жити не варт!

— І ні на кого ви його не проміняєте?

— На кого ж можу я його проміняти?

— Хіба мало на кого! Та от хоч би на того пана, що звідси поїхав.

Фенічка встала.

— Господи, боже мій, Павло Петрович, за що ви мене мучите? Що я вам зробила? Як це можна таке говорити?..

— Фенічко, — промовив сумним голосом Павло Петрович, — адже я бачив...

— Що ви бачили?

— Та там... в альтанці.

Фенічка зашарілася вся до волосся і до ушей.

— А чим же я тут винна? — вимовила вона з натугою.

Павло Петрович підвівся.

— Ви не винні? Ні? Ніскільки?

— Я Миколу Петровича одного на світі люблю, і вік любитиму! — промовила з несподіваною силою Фенічка, тим-

часом як ридання так і підступали їй до горла. — А що ви бачили, так я на страшиному суді скажу, що провини моєї в тому нема й не було, і вже краще мені померти зараз, коли мене в такому ділі підозрювати можуть, що я перед моїм благодійником, Миколою Петровичем...

Але тут голос зрадив її, і в ту ж мить вона відчула, що Павло Петрович схопив і стиснув її руку... Вона подивилась на нього, та так і скам'яніла. Він став ще блідіший; очі його блищали, і, що було найдивовижніше, важка, одинока сльоза котилася по його щоці.

— Фенічко! — сказав він якимсь чудним шепотом. — Любіть, любіть мого брата! Він така добра, хороша людина! Не зраджуйте його ні для кого в світі, не слухайте нічиїх слів! Подумайте, що може бути жахливіше, як любити і не бути любимим! Не покидайте ніколи мого бідного Миколу!

Очі висохли у Фенічки, і страх її минав, — таке велике було її здивування. Але що сталося з нею, коли Павло Петрович, сам Павло Петрович притиснув її руку до своїх губ і так і припав до неї, не цілуючи її і тільки зрідка конвульсійно зітхаючи...

«Господи! — подумала вона. — Чи не припадок у нього?..»

А в цю мить ціле страчене життя в ньому трепетало.

Сходи заскрипіли під швидкими кроками... Він відштовхнув її від себе геть і відкинувся головою на подушку. Двері розчинились, — і веселий, свіжий, рум'яний, з'явився Микола Петрович. Митя, такий же свіжий і рум'яний, як і батько, підплигував у одній сорочечці на його грудях, чіпляючись голими ніжками за великі гудзики його сільського пальта.

Фенічка так і кинулася до нього і, обвивши рукою і його, і сина, припала головою до його плеча. Микола Петрович здивувався: Фенічка, сором'язлива й скромна, ніколи не горнулася до нього при третій особі.

— Що з тобою? — промовив він і, глянувши на брата, передав їй Митю. — Ти не гірше себе почуваєш? — спитав він, підходячи до Павла Петровича.

Той увіткнув обличчя в батистову хусточку. — Ні... так... нічого... Навпаки, мені далеко краще.

— Ти даремно поспішив перейти на диван. — Ти куди? — додав Микола Петрович, обертаючись до Фенічки, але та вже стукнула за собою дверима. — Я приніс показати тобі мого батира; він скучив за своїм дядею. Для чого це вона понесла його? Але що з тобою? Трапилось у вас тут що-небудь, чи що?

— Брате! — урочисто промовив Павло Петрович.

Микола Петрович здригнувся. Йому стало моторошно, він сам не розумів — чому.

— Брате, — повторив Павло Петрович, — дай мені слово виконати одне моє прохання.

— Яке прохання? Кажи.

— Воно дуже важливе; від нього, за моїми поняттями, за-

лежить все щастя твого життя. Я весь час багато міркував про те, що я хочу зараз сказати тобі... Брате, виконай обов'язок твій, обов'язок чесної і благородної людини, припини спокусу і поганій приклад, що його подаєш ти, ти, кращий із людей!

— Що ти хочеш сказати, Павло?

— Одружися з Фенічкою... Вона тебе любить; вона — мати твого сина.

Микола Петрович відступив на крок і сплеснув руками.

— Ти це кажеш, Павло? Ти, якого я вважав завжди за найнепримиреннішого ворога подібних одружень! Ти це кажеш! Але хіба ти не знаєш, що тільки через пошану до тебе я не виконав того, що ти так справедливо назвав моїм обов'язком!

— Даремно ж ти поважав мене в цьому разі, — відповів з сумною усмішкою Павло Петрович. — Я починаю думати, що Базаров був прав, коли закидав мені аристократизм. Ні, любий брате, годі нам ламатися і думати про світ: ми люди вже старі і смирні; пора нам відкласти набік усяку суєту. Саме так, як ти кажеш, почнемо виконувати свій обов'язок; і побачиш, ми ще щастя матимемо на додачу.

Микола Петрович кинувся обнімати свого брата.

— Ти мені остаточно розкрив очі! — скрикнув він. — Я не дарма завжди запевняв, що ти найдобріша й найрозумніша людина в світі; а тепер я бачу, що ти такий же розсудливий, як і великодушний.

— Тихше, тихше, — спинив його Павло Петрович. — Не розвереди ногу твого розсудливого брата, що під п'ятдесят років бився на дуелі як прапорщик. Отже, це справа вирішена: Фенічка буде моєю... *belle-soeur*¹.

— Дорогий мій Павло! Але що скаже Аркадій?

— Аркадій? він буде радий, коли дізнається! Одруження не в його принципах, зате почуття рівності буде в ньому втішене. Та й справді, що за касти *au dix-neuvième siècle*².

— Ох, Павло, Павло! Дай мені ще раз тебе поцілувати. Не бійся, я обережно.

Брати обнялися.

— Як ти думаєш, чи не сказати їй про твій намір зараз же? — спитав Павло Петрович.

— Для чого поспішати? — відказав Микола Петрович. — Хіба у вас була розмова?

— Розмова, у нас? *Quelle idée*³.

— Ну, й чудесно. Насамперед видужай, а це від нас не втече. Треба подумати гарненько, розміркувати...

— Але ти зважився?

— Звичайно, зважився і дякую тобі від душі. Я тебе зараз залишу; тобі треба відпочити; всяке хвилювання тобі шкідли-

¹ Невістка.

² У XIX столітті.

³ Що за думка, ідея!

ве... Але ми ще поговоримо. Засни, голубе мій, і дай бог тобі здоров'я!

«За що він мені так дякує? — подумав Павло Петрович, лишившись сам. — Неначе це не від нього залежало! А я, як тільки він одружиться, поїду куди-небудь далше, до Дрездена або до Флоренції, і житиму там, поки пропаду».

Павло Петрович помочив собі лоб одеколоном і заплющив очі. Освітлена яскравим денним світлом, його гарна, схудла голова лежала на білій подушці, як голова мерця... Та він і був мерць.

XXV

У Никольському, в саду, в тіні високого ясеня сиділи на дерновій лавці Катя з Аркадієм; на землі біля них помістилася Фіфі, надавши своєму довгому тілу того граціозного повороту, який у мисливців називається «заячою поліжкою». І Аркадій, і Катя мовчали; він тримав у руках напіврозгорнену книжку, а вона вибирала з кошика крихти білого хліба, що в ньому лишилися, і кидала їх невеликому табунцеві горобців, які з властивою їм полохливою зухвалістю стрибали й цвіріньчали коло самих її ніг. Слабкий вітер, шелестячи в листі ясеня, тихесенько рухав сюди й туди і по темній стежці, і по жовтій спині Фіфі, блідозолоті плями світла; рівна тінь обливала Аркадія й Катю; лише зрідка в її волоссі займалася яскрава смужка. Вони мовчали обоє; але саме в тому, як вони мовчали, як вони сиділи поруч, почувалося довірливе зближення: кожний з них наче і не думав про свого сусіда, а потай радів з його близькості. І обличчя їх змінилися з того часу, як ми бачили їх в останній раз. Аркадій здавався спокійнішим, Катя жвавішою, сміливішою.

— Чи не вважаєте ви, — почав Аркадій, — що я сень дуже добра назва: жодне дерево так легко і я с н о не просвічує у повітрі, як він.

Катя звела очі вгору і промовила: «так», а Аркадій подумав: «он ця не дорікає мені за те, що я к р а с и в о висловлююся».

— Я не люблю Гейне, — заговорила Катя, показуючи очима на книжку, яку Аркадій тримав у руках, — ні коли він сміється, ні коли він плаче: я його люблю, коли він задумливий і сумний.

— А мені подобається, коли він сміється, — сказав Аркадій.

— Це в вас ще старі сліди вашого сатиричного напрямку... («Старі сліди! — подумав Аркадій. — Коли б Базаров це чув!») Стривайте, ми вас перевиховуємо.

— Хто мене перевиховає? Ви?

— Хто? сестра; Порфирій Платонович, з яким ви вже не сваритесь; тітуся, яку ви позавчора проводили до церкви.

— Не міг же я відмовитись! А щодо Ганни Сергіївни, вона сама, ви пам'ятаєте, багато в чому погоджувалася з Євгенієм.

— Сестра була тоді під його впливом, так само, як і ви.

— Як і я? Хіба ви помічаєте, що я вже звільнився з-під його впливу?

Катя промовчала.

— Я знаю, — говорив далі Аркадій: — він вам ніколи не подобався.

— Я не можу судити про нього.

— Знаєте що, Катерино Сергіївно? Кожного разу, коли я чую цю відповідь, я їй не вірю... Немає такої людини, про яку кожен з нас не міг би судити! Це просто відмовка.

— Ну, так я вам скажу, що він... не те, що мені не подобається, а я почуваю, що і він мені чужий, і я йому чужа... та і ви йому чужий.

— Це чому?

— Як вам сказати... Він хижий, а ми з вами ручні.

— І я ручний?

Катя хитнула головою.

Аркадій почухав себе за вухом.

— Слухайте, Катерино Сергіївно: адже це, по суті, прикро.

— Хіба ви хотіли б бути хижим?

— Хижим — ні; але дужим, енергійним.

— Цього не можна хотіти... От ваш приятель цього й не хоче, а в ньому це є...

— Хм! Так ви вважаєте, що він мав великий вплив на Ганну Сергіївну?

— Так. Але над нею ніхто довго взяти гору не може, — дала Катя стиха.

— Чому ви це думаєте?

— Вона дуже горда... я не те хотіла сказати... вона дуже дорожить своєю незалежністю.

— Хто ж нею не дорожить? — спитав Аркадій, а в самого в умі промайнуло: «навіщо вона?». «Навіщо вона?» промайнуло і в Каті. Молодим людям, які часто і приязно зустрічаються, раз у раз спадають у голову одні й ті ж думки.

Аркадій усміхнувся і, трохи присунувшись до Каті, промовив пошепки:

— Признайтесь, що ви трохи її боїтесь.

— Кого?

— Її, — значущо повторив Аркадій.

— А ви? — і собі спитала Катя.

— І я; зауважте, я сказав: і я.

Катя посварилася на нього пальцем.

— Це мене дивує, — почала вона: — ніколи сестра не була така прихильна до вас, як саме тепер; далеко більше, ніж у перший ваш приїзд.

— Он як!

— А ви цього не помітили? Вас це не радує?

Аркадій замислився.

— Чим я міг заслужити прихильність Ганни Сергіївни? Чи не тим, була, що привіз їй листи вашої матусі?

— І цим, і інші є причини, яких я не скажу.

— Це чому?

— Не скажу.

— О! я знаю: ви дуже вперті.

— Уперта.

— І спостережливі.

Катя подивилася на Аркадія збоку.

— Може, вас це сердить? Про що ви думаєте?

— Я думаю про те, звідки могла прийти до вас ця спостережливість, яка дійсно є у вас. Ви так полохливі, недовірливі; всіх цураетесь...

— Я багато жила сама; мимоволі думати почнеш. Але хіба я всіх цураюся?

Аркадій кинув вдячний погляд на Катю.

— Усе це прекрасно, — продовжував він, — але люди у вашому становищі, я хочу сказати, з вашим достатком, рідко мають цей дар; до них, як до царів, істині важко дійти.

— Але я не багата.

Аркадій здивувався і не відразу зрозумів Катю. «І справді, маєток же весь сестрин!» спало йому в голову; ця думка йому не була неприємна.

— Як ви це гарно сказали! — промовив він.

— А що?

— Сказали гарно; просто, не соромлячись і не хизуючись. До речі: я уявляю, в почутті людини, яка знає і каже, що вона бідна, позинно бути щось особливе, якийсь своєрідний гонор.

— Я нічого такого не зазнала через добрість сестри; я згадала про свої достатки лише тому, що до слова прийшлося.

— Так; але признайтеся, що і у вас є частка того гонору, про який я зараз говорив.

— Наприклад?

— Наприклад, адже ви, — пробачте моє запитання, — ви б не пішли заміж за багатого чоловіка?

— Коли б я його дуже кохала... Ні, здається, і тоді б не пішла.

— А! от бачите! — скрикнув Аркадій і трохи згодом додав: — а чому б ви за нього не пішли?

— Тому, що і в пісні про нерівню співається.

— Ви, може, хочете верховодити або...

— О, ні! навіщо це? Навпаки, я ладна коритися; тільки нерівність тяжка. А поважати себе й коритися це я розумію; це щастя; але підлегле існування... Ні, досить і так.

— Досить і так, — повторив за Катею Аркадій. — Так, так, — говорив він далі, — ви недурно однієї крові з Ганною Сергіївною; ви так само незалежні, як вона; але ви більш скритні.

Ви, я певен, нізачо перша не скажете про своє почуття, хоч би яке воно було сильне й святе...

— А як же інакше? — спитала Катя.

— Ви однаково розумні; у вас стільки ж, коли не більше, характеру, як і у неї...

— Не рівняйте мене з сестрою, будь ласка, — покvapно перебила Катя, — це для мене занадто невигідно. Ви наче забули, що сестра і вродлива, і розумна, і... вам особливо, Аркадій Миколайович, не слід би казати таких слів, і ще з таким серйозним лицем.

— Що означає це: вам особливо, — і з чого ви взяли, що я жартую?

— Звичайно, ви жартуєте.

— Ви думаете? А що, коли я переконаний у тому, що я кажу? Коли я вважаю, що я ще недосить сильно висловився?

— Я вас не розумію.

— Справді? Ну, тепер я бачу: я, дійсно, занадто вихваляв вашу спостережливість.

— Як?

Аркадій нічого не відповів і відвернувся, а Катя відшукала в кошику ще кілька крихіток і стала кидати їх горобцям; але помах її руки був надто сильний, і вони летіли геть, не встигнувши дзьобнути.

— Катерино Сергіївно! — заговорив раптом Аркадій. — Вам це, мабуть, все одно; але знайте, що я вас не тільки на вашу сестру, — ні на кого в світі не проміняю.

Він устав і швидко пішов, наче злякавшись слів, що зірвалися у нього з язика.

А Катя впустила обидві руки з кошиком на коліна і, нахиливши голову, довго дивилася вслід Аркадієві. Поволі рум'янець ледь-ледь виступив на її щоки; але губи не усміхалися, і темні очі виявляли недоуміння і якийсь інше, поки ще безіменне почуття.

— Ти сама? — почувся коло неї голос Ганни Сергіївни. — Здається, ти пішла в сад з Аркадієм.

Катя, не поспішаючи, звела свої очі на сестру (гарно, навіть вишукано одягнута, вона стояла на стежці і кінчиком розкритої парасольки ворушила вуха Фіфі) і, не поспішаючи, промовила:

— Я сама.

— Я це бачу, — відповіла та з сміхом, — він, значить, пішов до себе?

— Так.

— Ви разом читали?

— Так.

Ганна Сергіївна взяла Катю за підборіддя і підвела її обличчя.

— Ви не посварилися, сподіваюсь?

— Ні, — сказала Катя, і тихо відвела сестринну руку.

— Як ти урочисто відповідаєш! Я думала знайти його тут і запропонувати піти гуляти зі мною. Він сам мене все просить про це. Тобі з міста привезли ботинки, піди помірйай їх: я ще вчора помітила, що твої старі зовсім стопталися. Взагалі, ти недосить за це дбаєш, а в тебе ще такі чудові ніжки! І руки твої гарні... тільки великі; так треба ніжками брати. Але ти у мене не кокетка.

Ганна Сергіївна пішла далі по стежці, злегка шелестячи своїм гарним платтям. Катя підвелася з лавки і, взявши з собою Гейне, пішла теж — тільки не міряти черевики.

«Чудові ніжки, — подумала вона, повільно й легко сходячи по нагрітих сонцем кам'яних сходах тераси, — чудові ніжки, кажете ви... Ну, він і буде коло них».

Але їй зараз же стало соромно, і вона швидко побігла нагору.

Аркадій пішов по коридору до себе в кімнату; дворецький нагнав його і сказав, що у нього сидить пан Базаров.

— Євгеній! — пробурмотів майже злякано Аркадій. — Чи давно він приїхав?

— Цю хвилину прибули і звеліли про себе Ганні Сергіївні не казати, а просто до вас звеліли себе провести.

«Чи не нещастя яке у нас вдома?» подумав Аркадій і, мершій збігши сходами, враз відчинив двері. Вигляд Базарова зараз же його заспокоїв, хоч досвідченіше око, мабуть, помітило б в енергійній, як і раніш, але схудлій фігурі несподіваного гостя ознаки внутрішнього хвилювання. З запорошеною шинеллю на плечах, з картузом на голові, сидів він на підвіконні; він не підвівся і тоді, коли Аркадій кинувся з гучними вигуками до нього на шию.

— От несподівано! Яким вітром! — говорив він і метушився по кімнаті, як людина, що й сама уявляє і бажає показати, що вона радіє. — Адже дома у нас все гаразд, всі здорові, правда ж?

— Все у вас гаразд, але не всі здорові, — проговорив Базаров. — А ти не торохти, звели принести мені квасу, сідай і слухай, що я тобі розкажу в небагатьох, але, сподіваюсь, досить сильних висловах.

Аркадій притих, а Базаров розповів йому про свою дуель з Павлом Петровичем. Аркадій дуже здивувався і навіть засмутився; але не вважав за потрібне це виявити; він тільки спитав, чи дійсно рана його дядька не страшна? і, діставши відповідь, що вона — найцікавіша, тільки не з медичного погляду, вимушено посміхнувся, а на серці і моторошно стало, і якимсь соромно. Базаров ніби його зрозумів.

— Так, брат, — промовив він, — от що значить з феодалами пожити. Сам у феодали потрапиш і в рицарських турнірах братимеш участь. Ну, от я й подався до «батьків», — так кінчив Базаров, — і по дорозі завернув сюди... щоб все це розповісти, сказав би я, коли б не вважав непотрібну брехню дурістю. Ні, я завернув сюди — чорт знає чого! Людині, бач, іноді корисно

взяти себе за чуба, та висмикнути себе геть, як редьку з грядки; це я зробив цими днями... Але мені закортіло глянути ще раз на те, з чим я розлучився; на ту грядку, де я сидів.

— Я сподіваюся, що ці слова до мене не стосуються, — сказав з хвилюванням Аркадій, — я сподіваюся, що ти не думаєш розлучатися зі мною.

Базаров пильно, майже пронизливо, поглянув на нього.

— Неначе це так засмутить тебе? Мені здається, що ти вже розлучився зі мною. Ти такий свіженький та чистенький... мабуть, твої справи з Ганною Сергіївною ідуть чудово.

— Які мої справи з Ганною Сергіївною?

— Та хіба ти не для неї сюди приїхав з міста, пташеня? До речі, як там подвизаються недільні школи? Хіба ти не закоханий у неї? Чи вже тобі наспів час скромничати?

— Євгеній, ти знаєш, я завжди був одвертий з тобою; можу тебе запевнити, божусь тобі, що ти помиляєшся.

— Гм! Нове слово, — зауважив стиха Базаров. — Але тобі нема чого гарячитися, адже мені це все байдуже. Романтик сказав би: я почувую, що наші шляхи починають розходитись; а я просто кажу, що ми один одному набридли.

— Євгеній...

— Мій любий, це не біда; не таке ще на світі набридає! А тепер, я думаю, чи не попрощатися нам? З того часу, як я тут, я препаскудно себе почувую, — немов начитався листів Гоголя до калузької губернаторші. До речі ж, я не велів розпрягати коней.

— Що ти, це неможливо!

— А чому?

— Я вже не кажу про себе; але це буде в вищій мірі нечемно перед Ганною Сергіївною, яка неодмінно побажає тебе бачити.

— Ну, тут ти помиляєшся.

— А я, навпаки, певен, що я правий, — заперечив Аркадій. — І чого ти прикидаєшся? Уже коли на те пішло, хіба ти сам не для неї сюди приїхав?

— Це, може, і справедливо, але ти все-таки помиляєшся.

Але Аркадій був правий. Ганна Сергіївна побачилася з Базаровим і запросила його до себе через дворецького. Базаров переодягся раніше, ніж піти до неї: виявилось, що він запакував своє нове убрання так, що воно було у нього під рукою.

Одинцова його прийняла не в тій кімнаті, де він так несподівано признався їй у коханні, а у вітальні. Вона привітно простягла йому кінчики пальців, але обличчя її виявляло мимовільне напруження.

— Ганно Сергіївно, — поспішив сказати Базаров, — насамперед я повинен вас заспокоїти. Перед вами смертний, який сам давно отямився і сподівається, що й інші забули про його дурощі.

Я виїжджаю надовго і згодьтєся, хоч я і не лагідна істота, але мені було б невесело понести з собою думку, що ви згадуєте про мене з огидою.

Ганна Сергіївна глибоко зітхнула, неначе людина, яка щойно вилізла на високу гору, і обличчя її освітілося усмішкою. Вона вдруге простягла Базарову руку і відповіла на його потиск.

— Хто старе поминає, той щастя не має, — сказала вона, — тим більше, що, кажучи по совісті, і я згрішила тоді, якщо не кокетством, так чимсь іншим. Одно слово: будьмо приятелями по-давньому. Адже то був сон, чи не правда? А хто ж сни пам'ятає?

— Хто їх пам'ятає? Та до того ж кохання... адже це почуття удаване.

— Справді? Мені дуже приємно це чути.

Так говорила Ганна Сергіївна, і так говорив Базаров; вони обоє думали, що говорили правду. Але чи була правда, цілковита правда, в їх словах? Вони самі цього не знали, а автор і поготів. Але розмова у них зав'язалася така, наче вони цілком повірили одне одному!

Ганна Сергіївна спитала, між іншим, Базарова, що він робив у Кірсанових? Він мало не розповів їй про свою дуель з Павлом Петровичем, але стримався при думці, як би вона не подумала, що він інтересничає, і відповів їй, що він увесь цей час працював.

— А я, — промовила Ганна Сергіївна, — спочатку хандрила, бозна-чого, навіть за кордон збиралась, увяїть собі!.. Потім це пройшло; ваш приятель, Аркадій Миколайович, приїхав, і я знову потрапила у свою колію, у свою справжню роль.

— В яку це роль, дозвольте узнати?

— Роль тітки, наставниці, матері, як хочете назвіть. До речі, чи ви знаєте, що я раніше як слід не розуміла вашої тісної дружби з Аркадієм Миколайовичем; я вважала її досить незначною. Але тепер я його краще узнала і переконалася, що він розумний... А головне, він молодий, молодий... не те, що ми з вами, Євгеній Васильович.

— Він все так само ніяковіє у вашій присутності? — спитав Базаров.

— А хіба... — почала Ганна Сергіївна і, подумавши трохи, додала: — тепер він довірливішим став, розмовляє зі мною. Раніше він уникав мене. А втім, і я не шукала його товариства. Вони великі приятелі з Катею.

Базарову стало досадно. «Жінка не може не хитрувати!» — подумав він.

— Ви кажете, він уникав вас, — промовив він з холодною посмішкою, — але, очевидно, для вас не лишилося таємниці, що він був у вас закоханий?

— Як? і він? — вихопилося у Ганни Сергіївни.

— І він, — повторив Базаров з смиреним поклоном. — Невже ви цього не знали, і я вам сказав новину?

Ганна Сергіївна опустила очі.

— Ви помиляєтесь, Євгеній Васильович.

— Не думаю. Але, можливо, мені не слід було згадувати про це. «А ти надалі не хитруй», — додав він собі.

— Чого не згадувати? Але я думаю, що ви й тут надаєте занадто великого значення хвилинному враженню. Я починаю підозрювати, що ви схильні до перебільшень.

— Не будемо краще говорити про це, Ганно Сергіївно!

— Чому ж? — заперечила вона, а сама перевела розмову на інше. Йй все-таки було ніяково з Базаровим, хоч вона і йому сказала, і сама себе запевнила, що все забулося. Обмінюючись з ним найпростішими словами, навіть жартуючи з ним, вона відчувала легеньку ніяковість страху. Так люди на пароплаві, в морі, розмовляють і сміються безтурботно, точнісінько як на твердій землі; але трапиться найменша зупинка, з'явиться найменша ознака чого-небудь незвичайного, і зараз же на всіх обличчях виступить вираз особливої тривоги, який свідчить про повсякденну свідомість постійної небезпеки.

Розмова Ганни Сергіївни з Базаровим тривала недовго. Вона почала замислюватися, відповідала неухважно і запропонувала йому, нарешті, перейти до зали, де вони знайшли княжну і Катю. «А де ж Аркадій Миколайович?» спитала хазяйка і, довідавшись, що він не з'являється вже більше як годину, послала по нього. Його не скоро знайшли: він забився аж у глушину саду і, спершись підборіддям на схрещені руки, сидів, поринувши в думи. Вони були глибокі й важливі, ці думи, але не сумні. Він знав, що Ганна Сергіївна сидить наодинці з Базаровим, і ревностів він не відчував, як бувало; навпаки, обличчя його тихо ясніло; здавалося, що він і дивувався чомусь, і радів, і зважувався на щось.

XXVI

Покійний Одинцов не любив нововведень, але допускав «деяку гру облагородженого смаку», і через це спорудив у себе в саду, між теплицею і ставком, будівлю на зразок грецького портика з російської цегли. На задній, глухій стіні цього портика, або галереї, були зроблені шість ніш для статуй, що їх Одинцов збирався виписати з-за кордону. Ці статуї мали зображати собою: Самотність, Мовчання, Роздум, Меланхолію, Соромливість і Чуливість. Одну з них, богиню Мовчання, з пальцем на губах, привезли й поставили; але й у той же день двірські хлопчики одбили носа, і хоч сусідній штукатур брався приробити їй носа «вдвоє кращого, ніж раніш», однак Одинцов звелів її забрати, і вона опинилася в кутку молотильного сарая, де стояла довгі роки, викликаючи забобонний страх серед баб. Передня сторона

портика давно заросла густим чагарником: самі капітелі колон виднілися над суцільною зеленню. В самому портику, навіть опівдні, було прохолодно. Ганна Сергіївна не любила бувати в цьому місці, відколи побачила там вужа, але Катя часто приходила, сідала на велику кам'яну лаву, вимуровану під однією з ніш. Оточена свіжістю й тінню, вона читала, працювала або віддавалась тому почуттю цілковитої тиші, яке, мабуть, відоме кожному, і чарівність якого полягає в ледве свідомому, німотному підкараулюванні широкої життєвої хвилі, що невпинно коється і навколо нас і в нас самих.

Другого дня по приїзді Базарова Катя сиділа на своїй улюбленій лаві, і поруч неї знову сидів Аркадій. Він упросив її піти з ним у «портик».

До сніданку лишалося з годину; росяний ранок уже змінявся гарячим днем. Обличчя Аркадія зберігало вчорашній вираз, Катя мала вигляд заклопотаний. Сестра її, зараз же після чаю, покликala її до себе в кабінет і, спершу приголубивши її, що завжила трохи лякало Катю, порадила їй бути обережнішою в своєму поводженні з Аркадієм, а особливо уникати розмов з ним на самоті, нібито помічених і тіткою, і всім домом. Крім того, вже напередодні ввечері Ганна Сергіївна була не в настрої; та й сама Катя почувала ніяковість, наче визнавала провину за собою. Поступаючись на прохання Аркадія, вона собі сказала, що це востаннє.

— Катерино Сергіївно, — заговорив він з якоюсь несміливою розв'язністю, — відколи я маю щастя жити в одному домі з вами, я багато про що з вами розмовляв, а тимчасом є одно дуже важливе для мене... питання, якого я ще не торкався. Ви зауважили вчора, що мене тут перевиховали, — додав він, і ловлячи, і уникаючи запитливо втупленого в нього погляду Каті. — Справді, я багато в чому змінився, і це ви знаєте краще за когось іншого, — ви, якій я, по суті, і завдячую цією зміною.

— Я?... Мені?... — сказала Катя.

— Я тепер уже не той зарозумілий хлопчик, яким я сюди приїхав, — говорив далі Аркадій: — недаремно ж мені і минув двадцять третій рік; я, як і раніш, бажаю бути корисним, бажаю присвятити всі мої сили істині; але я вже не там шукаю свої ідеали, де шукав їх раніше; вони уявляються мені... далеко ближче. Досі я не розумів себе, я ставив собі завдання, які мені були не по силі... Очі мої недавно розкрилися завдяки одному почуттю... Я висловлююся не зовсім ясно, але сподіваюся, ви мене зрозумієте...

Катя нічого не відповідала, але перестала дивитися на Аркадія.

— Я вважаю, — заговорив він знову, вже більш схвильованим голосом, а зяблик над ним у листі берези безтурботно виспівував свою пісеньку, — я вважаю, що обов'язок кожної чесної людини бути цілком одвертою з тими... з тими людьми, які... словом, з близькими їй людьми, а тому я... я маю намір...

Але тут красномовність зрадила Аркадія; він збився, зам'явся і змушений був трохи помовчати. Катя все не підводила очей. Здавалося, вона й не розуміла, до чого він усе це веде, і ждала чогось.

— Я передбачаю, що здивую вас, — почав Аркадій, знову набравшись духу, — тим більше, що це почуття стосується деякою мірою... деякою мірою, зауважте, — вас. Ви мені, пригадується, вчора дорікнули за недостатчу серйозності, — вів далі Аркадій, з виглядом людини, яка, вступивши в болото, почуває, що з кожним кроком загрузає все більше й більше, і все-таки поспішає вперед, в надії скоріше вибратися: — цей докір часто скеровується... падає на молодих людей, навіть коли вони перестають його заслуговувати; і коли б у мені було більше самовпевненості... («Та поможи ж мені, поможи!», з одчаєм думав Аркадій, але Катя як і раніше не повертала голови). Якби я міг сподіватися...

— Якби я могла бути впевнена в тому, що ви говорите, — пролунав у цю хвилину чистий голос Ганни Сергіївни.

Аркадій відразу ж замовк, а Катя зблідла. Мимо самих кущів, що заслоняли портик, пролягала стежка. Ганна Сергіївна йшла по ній в супроводі Базарова. Катя з Аркадієм не могли їх бачити, але чули кожне слово, шелест плаття, саме дихання. Вони зробили кілька кроків і як навмисне зупинилися прямо перед портиком.

— От бачите, — говорила далі Ганна Сергіївна, — ми з вами помилилися; ми обоє вже не першої молодості, особливо я; ми пожили, стомилися; ми обоє — чого церемонитись? — розумні: спершу ми заінтересували одне одного, цікавість була збуджена... а потім...

— А потім я видихався, — підхопив Базаров.

— Ви знаєте, що не це було причиною нашої незгоди. Та як би там не було, ми не потребували одне одного, от що головне; в нас занадто багато було... як би це сказати... однорідного. Ми це не зразу зрозуміли. Навпаки, Аркадій...

— Ви його потребуєте? — спитав Базаров.

— Годі, Євгеній Васильович. Ви кажете, що він не байдужий до мене, і мені самій завжди здавалося, що я йому подобаюсь. Я знаю, що я йому можу бути за тітку, але я не хочу таїтись од вас, що я стала частіше думати про нього. У цьому молодому й свіжому почутті є якась принада...

— Слово чарівність частіше вживають у таких випадках, — перебив Базаров; кипіння жовчі чулося в його спокійному, але глухому голосі. — Аркадій щось секретничав учора зі мною і не говорив ні про вас, ні про вашу сестру... Це симптом важливий.

— Він з Катею зовсім як брат, — промовила Ганна Сергіївна, — і це мені в ньому подобається, хоч, можливо, мені б і не слід дозволяти таку близькість між ними.

— Це в вас говорить... сестра? — вимовив протяжно Базаров.

— Розуміється... але чого ж ми стоїмо? Ходім! Яка чудна розмова у нас, правда ж? І чи могла я сподіватися, що говоритиму так з вами? Ви знаєте, що я вас боюся... і водночас я вам довіряю, бо, по суті, ви дуже добрі.

— По-перше, я зовсім не добрий, а по-друге, я втратив для вас усяке значення, і ви мені говорите, що я добрий... Це все одно, що класти вінок із квітів на голову мерця.

— Євгеній Васильович, ми не вільні... — почала було Ганна Сергіївна; але вітер налетів, зашумів листям і відніс її слова.

— Адже ви вільні, — промовив трохи згодом Базаров.

Більше нічого не можна було розібрати, кроки віддалилися... все затихло.

Аркадій повернувся до Каті. Вона сиділа в тому ж положенні, тільки ще нижче схилила голову.

— Катерино Сергіївно, — продовжував він тремтячим голо- сом і стиснув руки: — я люблю вас навіки й безповоротно, і нікого не люблю, крім вас. Я хотів вам це сказати, узнати вашу думку і просити вашої руки, бо я і не багатий, і почуваю, що готовий на всі жертви... Ви не відповідаєте? Ви мені не вірите? Ви думаете, що я кажу легковажно? Але пригадайте ці останні дні! Невже ви давно не переконалися, що все інше — зрозумійте мене — все, все інше давно зникло безслідно? Подивіться на мене, скажіть мені одно слово... Я люблю... я люблю вас... по- вірте ж мені!

Катя подивилась на Аркадія поважним і ясним поглядом і, після довгого роздуму, ледве посміхнувшись, промовила: — Так.

Аркадій схопився з лавки.

— Так! Ви сказали: так, Катерино Сергіївно! Що означає це слово? Чи те, що я вас люблю, що ви мені вірите... Чи... чи... я не смію закінчити...

— Так, — повторила Катя, і на цей раз він її зрозумів. Він схопив її великі чудові руки і, задихаючись від захвату, притиснув їх до свого серця. Він ледве стояв на ногах і тільки твердив: «Катя, Катя...», а вона якось невинно заплакала, сама тихо сміючись із своїх сліз. Хто не бачив таких сліз в очах любимої істоти, той ще не знав, до якої міри, завмираючи вся від вдячності і від сорому, може бути щасливою на землі людина.

Наступного дня, рано-вранці, Ганна Сергіївна звеліла покликати Базарова до себе в кабінет і з вимушеним сміхом подала йому згорнутий аркушик поштового паперу. Це був лист від Аркадія: він у ньому просив руки її сестри.

Базаров швидко пробіг лист і зробив зусилля над собою, щоб не показати зловтішного почуття, яке миттю спалахнуло у нього в грудях.

— Он як, — промовив він, — а ви, здається, не далі, як учора, гадали, що він любить Катерину Сергіївну братською любов'ю. Що ж ви думаете тепер зробити!

— Що ви мені порадите? — спитала Ганна Сергіївна, продовжуючи сміятися.

— Та я гадаю, — відповів Базаров, теж сміючись, хоч йому зовсім не було весело і зовсім не хотілося сміятися, так само, як і їй, — я гадаю, треба благословити молодих людей. Партія в усіх відношеннях хороша; достатки у Кірсанова чималі, він один син у батька, та й батько людина добра, не заперечуватиме.

Одинцова пройшлась по кімнаті. Її обличчя то червоніло, то блідло.

— Ви думаєте? — промовила вона. — Що ж? Я не бачу перешкод... Я рада за Катю... і за Аркадія Миколайовича. Розуміється, я підожду відповіді батька. Я його самого до нього пошлю. Ну, от і виходить, що я була права вчора, коли говорила вам, що ми вже старі люди... Як це я нічого не бачила? Це мене дивує!

Ганна Сергіївна знову засміялась і зараз же одвернулася.

— Нинішня молодь надто хитра стала, — зауважив Базаров і теж засміявся. — Прощайте, — заговорив він знову, після недовгого мовчання. — Бажаю вам закінчити цю справу якнай-пріємніше; а я здалеку радітиму.

Одинцова швидко повернулася до нього.

— Хіба ви їдете? Чому ж вам тепер не лишитися... Лишайтеся... з вами розмовляти весело... наче на краю безодні ходиш... Спершу боїшся, а потім звідки й сміливість береться! Лишайтеся.

— Дякую за запрошення, Ганно Сергіївно, і за добру думку про мої розмовні таланти. Але мені здається, що я вже й так надто довго був у чужій для мене сфері. Летючі риби можуть деякий час протриматись у повітрі, але скоро мусять плюснути у воду; дозвольте ж і мені плюхнути в мою стихію.

Одинцова подивилась на Базарова. Гірка усмішка перекривила його бліде обличчя. «Цей мене любив!» — подумала вона — і шкода їй стало його, і співчутливо простягла вона йому руку.

Але й він її зрозумів.

— Ні! — сказав він і відступив на крок назад. — Людина я бідна, але милостині досі не приймав. Прощайте, і будьте здорові!

— Я певна, що ми не востаннє бачимось, — промовила Ганна Сергіївна з мимовільним рухом.

— Чого на світі не буває! — відповів Базаров, уклонився й вийшов.

— Так ти задумав гніздо собі звити? — говорив він того ж дня Аркадієві, вкладаючи навпочіпки свій чемодан. — Що ж? діло добре. Тільки даремно ти лукавив. Я ждав від тебе зовсім іншої дирекції¹. Чи, може, це тебе самого ошелешило?

¹ Дирекція (франц. direction) — тут у розумінні напрямку.

— Я, справді цього не ждав, коли розлучався з тобою, — відповів Аркадій: — але нащо ти сам лукавиш і кажеш: «діло добре», наче мені невідомий твій погляд на одруження?

— Ех, милий друже! — проговорив Базаров, — як ти висловлюєшся! Бачиш, що я роблю: у чемодані є порожнє місце, і я кладу туди сіна; так і в життєвому нашому чемодані; чим би його не напакували, аби тільки порожнечі не було. Не ображайся, будь ласка: ти ж, мабуть, пам'ятаєш, якої я завжди був думки про Катерину Сергіївну. Інша панночка тільки через те і вважається за розумну, що розумно зігхає; а твоя за себе постоїть, та й так постоїть, що й тебе до рук прибере, — ну, та це так і слід. — Він зачинив кришку і звівся з підлоги. — А тепер повторюю тобі на прощання... бо обдурювати себе нічого: ми прощаємося назавжди, і ти сам це почуваш... ти зробив розумно; для нашого гіркого, терпкого, бурлацького життя ти не створений. У тебе немає ні зухвалості, ні злості, а є молода сміливість та молоде завзяття; для нашого діла це не годиться. Ваш брат, дворянин, далі благородного смиренства або благородного кипіння дійти не може, а це дурниці. Ви, наприклад, не б'єтеся і вже думаєте, що ви молодці, — а ми битися хочемо. Та що! Наш порох тобі очі виїсть, наша грязь тебе забруднить, та ти й не доріс до нас, ти мимоволі милуєшся з себе, тобі приємно самого себе лаяти; а нам це нудно — нам інших давай! нам інших ламати треба! Ти славний хлопець; але ти все-таки м'якенький, ліберальний панич, — е в о л а т у¹, як висловлюється мій батько.

— Ти назавжди прощаєшся зо мною, Євгеній? — сумно промовив Аркадій. — І в тебе немає інших слів для мене?

Базаров почував собі потилицю.

— Є, Аркадій, є у мене інші слова, тільки я їх не скажу, бо це вже романтизм — це значить: розкиснути. А ти скоріш одружуйся, та своє кубельце звий, та нароби дітей більше. Розумні вони будуть вже через те, що вчасно вони родяться, — не те, що ми з тобою. Еге! я бачу, коні готові. Пора! З усіма я простився... Ну що ж? обнімемося, чи що?

Аркадій кинувся на шию своєму колишньому наставникові й другові, і сльози так і бризнули у нього з очей.

— Що значить молодість! — промовив спокійно Базаров. — Та я на Катерину Сергіївну покладаюся. Дивись, як швидко вона тебе втішить!

— Прощай, брат! — сказав він Аркадієві, вже вибравшись на віз і, показавши на пару галок, що сиділи рядком на даху стайні, додав: — От тобі! — вивчай!

— Це що значить? — спитав Аркадій.

— Як? Хіба ти так погано знаєшся на природознавстві чи

¹ Еволату — (франц. et voila tout) — ну, от і все.

забув, що галка найповажніша, сімейна птиця? Тобі приклад!..
Прощайте, синьйор!

Віз задеренчав і покотив.

Базаров сказав правду. Розмовляючи увечері з Катєю, Аркадій зовсім забув про свого наставника. Він уже почав підкорятися їй, і Катя це почувала і не дивувалась. Він повинен був другого дня їхати в Мар'їно, до Миколи Петровича. Ганна Сергіївна не хотіла заважати молодим людям і тільки заради пристойності не залишала їх довго наодинці. Вона великодушно віддалила від них княжну, в якій звістка про наступне одруження викликала слізливу лють. Спершу Ганна Сергіївна боялась, чи не буде для неї трохи важко дивитися на їхнє щастя; але вийшло зовсім навпаки; це не тільки не гнітило її, воно її цікавило, воно її зворушувало, нарешті. Ганна Сергіївна цьому і зраділа, і засумувала. «Мабуть, Базаров сказав правду, — подумала вона, — цікавість, сама цікавість, і любов до спокою і егоїзм...»

— Діти, — промовила вона голосно: — що, кохання почуття удаване?

Але ні Катя, ні Аркадій її навіть не зрозуміли. Вони її цуралися; мимоволі підслухана розмова не виходила у них із голови. А втім, Ганна Сергіївна скоро заспокоїла їх; і це було для неї не важко: вона заспокоїлася сама.

XXVII

Старі Базарови тим більше зраділи несподіваному приїздові сина, чим менше вони його дожидали. Орина Власівна так переполошилася і розбігалася по дому, що Василь Іванович порівняв її з «куріпкою»: кущий хвостик її коротенької кофточки справді надавав їй чогось пташиного. А сам він тільки мукав і покусував збоку янтарчик свого чубука, та, обхопивши шию пальцями, крутив головою, наче пробував, чи добре вона у нього пригвинчена, і раптом роззявляв широко рота і реготав без ніякого шуму.

— Я до тебе на цілих шість тижнів приїхав, старина, — сказав йому Базаров: — я працювати хочу, так ти вже, будь ласка, не заважай мені.

— Фізіономію мою забудеш, от як я тобі заважатиму! — відповів Василь Іванович.

Він додержав своєї обіцянки. Помістивши сина, як і раніше, в кабінеті, він мало не ховався від нього і дружину свою стримував від усяких зайвих виявів ніжності. «Ми, матінко моя, — говорив він їй, — у перший приїзд Єпиошки йому надокучали трохи; тепер треба бути розумнішими». Орина Власівна зго-

джувалася з чоловіком, але небагато від цього вигравала, бо бачила сина тільки за столом і зовсім боялася з ним розмовляти. «Єнюшенько!» бувало, скаже вона, — а той ще не встигне оглянутись, як вона вже перебирає шнурки ридикюля і лепече: «Нічого, нічого, я так», а потім піде до Василя Івановича і, підперши شوку, скаже йому: «як би, голубчику, довідатися: що Єнюша бажає сьогодні на обід, капуста чи борщу?» — «А чого ж ти у нього сама не спитала?» — «А докучатиму!» А втім, Базаров скоро сам перестав замикатися: гарячка роботи з нього зіскочила, і її заступила тоскна нудьга і глуха тривога. Дивна втома помічалася в усіх його рухах; навіть хода його, тверда й поривчато-смілива, змінилася. Він перестав гуляти самотньо і почав шукати товариства; пив чай у вітальні, тинявся по городу з Василем Івановичем і кутив з ним «у мовчанку»; спитав раз про отця Олексія. Василь Іванович спершу зрадів цій зміні, але радість його була недовга. «Єнюша мене смутить, — скаржився він нишком дружині: — він не те, що незадоволений чи сердитий, це б ще нічого; він зажурений, він смутний — от що жахливо. Все мовчить, хоч би полаяв нас з тобою; худне, колір обличчя такий негарний». — «Господи, господи! — шепотіла старенька: — наділа б я йому ладанку на шию, але ж він не дозволить». Василь Іванович кілька разів пробував найобережнішим чином розпитати Базарова про його роботу, про його здоров'я, про Аркадія... Але Базаров відповідав йому знехотя і недбало, і, одного разу, помітивши, що батько в розмові потроху до чогось докопується, з досадою сказав йому: «Чого ти все коло мене неначе навшпиньки ходиш? Ця манера ще гірша ніж попередня!» — «Ну, ну, ну, я нічого!» поквално відповідав бідний Василь Іванович. Такими ж безплідними лишилися його політичні натяжки. Заговоривши одного разу, з приводу близького звільнення селян, про прогрес, він сподівався викликати співчуття свого сина; але той байдуже промовив: «Учора я їду повз паркан і чую, тутешні селянські хлопчакки, замість якої-небудь старої пісні, горлають: Время верное приходит, сердце чувствует любовь... От тобі й прогрес».

Інколи Базаров виряджався на село і, трохи кепкуючи, як завжди, починав розмову з яким-небудь мужиком. «Ну, — казав він йому, — викладай мені свої погляди на життя, братіку; адже в вас, кажуть, вся сила й майбутність Росії, від вас почнеться нова епоха в історії, — ви нам дасте і мову справжню, і закони». Мужик або не відповідав нічого, або говорив такі слова, як наприклад: «А ми можемо... теж, бо, мовляв... яка покладена у нас, приміром, межа».

— Ти мені розтлумач, що таке є ваш мир? — перебивав його Базаров, — і чи це той самий мир, що на трьох рибах стоїть?

— Це, батечку, земля стоїть на трьох рибах, — заспокійливо, з патріархально-добродушною співучістю, пояснював мужик — а проти нашого, тобто, миру, відомо, панська воля; бо

ви наші батьки. А що суворіше пан покарає, тим любіше мужикові.

Вислухавши такі слова одного разу, Базаров зневажливо знизав плечима і одвернувся, а мужик поплентався додому.

— Про що розмовляв? — спитав його інший мужик середніх літ і понурий з виду, що віддалік, з порога своєї хати, був присутній при розмові його з Базаровим. — Про недоїмку, чи що?

— Де там, братіку ти мій, про недоїмку! — відповів перший мужик, і в голосі його вже не було сліду патріархальної співучості, а навпаки, чулася якась недбала суворість: — так, натякав дещо; язик, певно, свербить. Звісно, пан; хіба він що розуміє?

— Де там зрозуміти! — відповідав другий мужик і, труснувши шапки та обсмикавши пояси, обидва вони почали розмовляти про свої справи і потреби. Та, на жаль, Базаров, який зневажливо знижував плечем, який умів розмовляти з мужиками (так він запевняв, сперечаючись з Павлом Петровичем), цей самовпевнений Базаров і на думці не мав, що він у їхніх очах був усе-таки наче якимось блазнем...

А втім, він знайшов, кінець кінцем, собі роботу. Одного разу в його присутності Василь Іванович перев'язував мужикові поранену ногу, але руки тремтіли в старого, і він не міг упоратися з бинтами; син йому допоміг, і відтоді почав брати участь в його практиці, не перестаючи в той же час глузувати і з ліків, що їх же сам радив, і з батька, який зараз же їх застосовував. Але глузування Базарова анітрохи не бентежили Василя Івановича; вони навіть тишили його. Підтримуючи свій засмальцьований шлафрок двома пальцями на животі і покурюючи люлечку, він з насолодою слухав Базарова, і чим більше злості було у його вихватках, тим добродушніше реготав, показуючи всі до одного свої чорні зуби, його ушасливлений батько. Він навіть повторював ці, іноді тупі й безглузді, вихватки і, наприклад, протягом кількох днів, ні до ладу, ні до прикладу, все твердив: «Ну, це діло дев'яте!» — через те тільки, що син його, довідавшись, що він ходив до утрені, вжив цього вислову. «Слава богу! перестав хандрити, — шепотів він своїй дружині: — як вишпетив мене сьогодні, диво!» Зате думка, що він має такого помічника, захоплювала його, сповнювала його гордістю. «Так, так! — говорив він якій-небудь бабі в чоловічому сиряку і рогатій кичці, даючи їй пляшечку Гулярдової води або банку блекотової мазі, — ти, голубко, повинна повсякчас богу дякувати за те, що мій син у мене гостює: за найнауковішим і за найновішим методом тебе лікують тепер, розумієш ти це? Імператор французів, Наполеон, і той не має кращого лікаря». А баба, яка приходила пожалітися, що її «на колоття підняло» (проте, значення цих слів вона й сама гаразд пояснити не вміла), тільки кланялась

І лізла за пазуху, де у неї лежали чотири яйця, загорнуті в краєчок рушника.

Базаров раз навіть вирвав зуб у заїжджого рознощика красного краму, і хоч цей зуб належав до числа звичайних, проте Василь Іванович зберіг його як рідкість і, показуючи його отцю Олексієві, безперестанку повторяв:

— Ви подніться, яке коріння! Отака сила у Євгенія! Краснорядець так у повітря й піднявся.. Мені здається, дуб, і той би вилетів геть!..

— Похвально! — промовив, нарешті, отець Олексій, не знаючи, що відповідати і як відкараскатися від старого, що був в екстазі.

Одного разу мужичок із сусіднього села привіз до Василя Івановича свого брата, хворого на тиф. Лежачи ницьма на обремку соломи, бідолаха конав; темні плями вкривали його тіло, він давно втратив притомність. Василь Іванович пошкодував за тим, що ніхто раніше не подумав удатися по допомогу до лікаря, і сказав, що перятунку нема. Дійсно, мужичок не довіз свого брата додому: він так і помер на возі.

Через три дні Базаров зайшов до батька в кімнату і спитав, чи немає у нього пекельного каменя.

— Є; нащо тобі?

— Треба... ранку припекти.

— Кому?

— Собі.

— Як собі? Навіщо ж це? Яка це ранка? Де вона?

— Ось тут, на пальці. Я сьогодні їздив на село, знаєш, звідки тифозного мужика привозили. Вони чогось розтинати його збиралися, а я давно не вправлявся.

— Ну?

— Ну, от я й попросив повітового лікаря; ну, й порізався.

Василь Іванович раптом зблід увесь і, не кажучи й слова, кинувся до кабінету, звідки зараз же повернувся з кусочком пекельного каменя в руці. Базаров хотів взяти його й піти.

— Ради самого бога, — промовив Василь Іванович, — дозволь мені це зробити самому.

Базаров усміхнувся.

— Який ти охочий до практики!

— Не жартуй, будь ласка. Покажи свій палець. А ранка невелика. Не боляче?

— Натискай дужче, не бійся.

Василь Іванович зупинився.

— Як ти гадаєш, Євгеній, чи не краще нам припекти залізом?

— Це б раніше треба було зробити; а тепер, справді, і пекельний камінь непотрібний. Якщо я заразився, так уже тепер пізно.

— Як... пізно... — ледве міг вимовити Василь Іванович.

— Ще б пак! з того часу більше як чотири години минуло. Василь Іванович ще трохи припік ранку.

— Та хіба у повітового лікаря не було пекельного каменя?

— Не було.

— Як же це, боже мій! Лікар — і немає такої необхідної речі!

— Та ти б подивився на його ланцети, — промовив Базаров і пішов геть.

До самого вечора і протягом всього наступного дня Василь Іванович чіплявся до всіх можливих приводів, щоб заходити до кімнати сина, і хоч він не тільки не згадував про його рану, але навіть старався говорити про найсторонніші речі, проте він так наполегливо заглядав йому в вічі і так тривожно стежив за ним, що Базарову увірвався терпець і він погрозився поїхати. Василь Іванович дав йому слово не турбуватися, тим більше, що й Орина Власівна, від якої він, розуміється, все приховав, почала приставати до нього, чого він не спить і що з ним таке трапилось? Цілий два дні він кріпився, хоч вигляд сина, на якого він усе поглядав крадькома, йому дуже не подобався... але на третій день за обідом не витримав. Базаров сидів похнюпившись і не доторкнувся ні до одної страви.

— Чого ти не їси, Євгеній? — спитав він, надаючи своєму обличчю найбезтурботнішого виразу. — Страва, здається, гарно зготовлена.

— Не хочеться, того й не їм.

— У тебе апетиту нема? А голова болить? — додав він боязким голосом: — болить?

— Болить. А чого їй не боліти?

Орина Власівна випросталася й насторожилася.

— Не сердься, будь ласка, Євгеній, — говорив далі Василь Іванович, — але чи не дозволиш ти мені пульс у тебе помацати?

Базаров підвівся.

— Я й не мацавши скажу, що у мене жар.

— І морозило тебе?

— І морозило. Піду, полежу; а ви мені пришліть липового чаю. Застудився, мабуть.

— То-то я чула, ти сьогодні вночі кашляв, — промовила Орина Власівна.

— Застудився, — повторив Базаров і вийшов.

Орина Власівна почала готувати чай з липового цвіту, а Василь Іванович пішов до сусідньої кімнати і мовчки схопив себе за волосся.

Базаров уже не вставав того дня і всю ніч провів у важкій, напівпритомній дрімоті. Годині с першої ранку він, з зусиллям розплющивши очі, побачив над собою при світлі лампадки бліде батькове обличчя і звелів йому вийти; той скорився, але зараз же повернувся навщипиньки і, до половини заслонившись дверцями шафи, невідривно дивився на свого сина. Орина Власівна теж не лягала і, трохи відкривши двері кабінету, раз у раз під-

ходила послухати, «як дихає Єноша» та подивитись на Василя Івановича. Вона могла бачити лише його нерухому згорблену спину, але їй це їй давало деяке полегшення. Ранком Базаров спробував підвестися; голова у нього запаморочилась, кров пішла носом; він ліг знову. Василь Іванович мовчки йому прислужував; Орина Власівна зайшла і спитала його, як він себе почуває. Він відповів: «краще» і повернувся до стіни. Василь Іванович замахав на дружину обома руками; вона прикусила губу, щоб не заплакати, і вийшла геть. Все в домі раптом немов потемніло; всі обличчя витяглися, настала дивна тиша; з подвір'я віднесли на село якогось горластого півня, який довго не міг зрозуміти, чому це з ним так поводяться. Базаров продовжував лежати, уткнувшись у стіну. Василь Іванович пробував звертатися до нього з різними питаннями, але вони стомлювали Базарова, і старий завмер у своєму кріслі, тільки зрідка похрускуючи пальцями. Він виходив на кілька хвилин у сад, стояв там, як істукан, немов вражений невимовним здивуванням (вираз здивування взагалі не сходив у нього з обличчя), і повертався знову до сина, намагаючись уникати розпитувань дружини. Вона нарешті схопила його за руку і конвульсійно, майже з погрозою промовила: «та що з ним?» Тут він спохватився і примусив себе усміхнутися їй у відповідь; але сам вжахнувся: замість усмішки у нього звідкілясь узявся сміх. По доктора він послав зранку. Він вважав за потрібне попередити про це сина, щоб той як-небудь не розсердився.

Базаров раптом повернувся на дивані, пильно й тупо подивився на батька і попросив напитися.

Василь Іванович подав йому води і до речі помацав його лоб. Він так і палав.

— Старина, — почав Базаров хрипким і повільним голо- сом, — справа моя погана. Я заражений, і через кілька днів ти мене ховатимеш.

Василь Іванович похитнувся, неначе його по ногах хто ударив.

— Євгеній! — пробелькотів він. — Що це ти!.. Бог з тобою! Ти застудився...

— Годі, — не поспішаючи перепинив його Базаров. — Ліка- реві недозволено так говорити. Всі ознаки зараження, ти сам знаєш.

— Де ж ознаки... зараження, Євгеній?.. що ти!

— А це що? — промовив Базаров і, піднявши рукав сс- рочки, показав батькові на тілі зловісні червоні плями.

Василь Іванович здригнувся і похолов від страху.

— Припустімо, — сказав він нарешті, — припустімо... коли... коли навіть що-небудь на зразок... зараження...

— Піємії, — підказав син.

— Ну, так... на зразок... епідемії...

— Піємії, — суворо й чітко повторив Базаров, — чи вже забув свої зошити?

— Ну, так, так, коли хочеш... А все-таки ми тебе вилікуємо!

— Ну, це дзуськи. Але не в тім справа. Я не сподівався, що так скоро помру; це випадковість, дуже, правду сказати, неприємна. Ви обоє з матір'ю повинні тепер скористатися з того, що у вас релігія сильна; от вам нагода поставити її на спробу. — Він випив ще трохи води. — А я хочу попросити тебе про одну річ... поки ще моя голова в моїй владі. Завтра або позавтра мозок мій, ти знаєш, у відставку подасть. Я й зараз не зовсім певний, чи ясно я висловлююсь. Поки я лежав, мені все здавалося, що навколо мене червоні собаки бігали, а ти надо мною стоїть робиш, як над тетерюком. Ніби я п'яний. Ти добре мене розумієш?

— Та що ти, Євгеній, ти говориш зовсім як слід.

— Тим краще; ти мені сказав, що послав по доктора... Цим ти себе потішив... потіш і мене: пошли ти нарочного...

— До Аркадія Миколайовича, — підхопив старий.

— Хто такий Аркадій Миколайович? — промовив Базаров наче в роздумі... — Ах, так! пташеня оте! Ні, ти його не чіпай: він тепер до галок потрапив. Не дивуйся, це ще не марення. А ти пошли нарочного до Одинцової, Ганни Сергіївни, тут є така поміщиця... знаєш? (Василь Іванович кивнув головою). Євгеній, мов, Базаров кланяється велів і велів сказати, що вмирає. Ти це виконаєш?

— Виконаю... Тільки ж хіба можлива ця річ, щоб ти помер, ти, Євгеній... Сам подумай! Де ж після цього буде справедливість?

— Цього я не знаю; а тільки ти нарочного пошли.

— В цю ж хвилину пошлю, і сам листа напишу.

— Ні, для чого? скажи, що кланяється велів, більше нічого не треба. А тепер я знову до своїх собак. Чудно! хочу зупинити думки на смерті, і нічого не виходить. Бачу якусь пляму... і більше нічого.

Він знову важко повернувся до стіни; а Василь Іванович вийшов із кабінету і, доплентавшись до спальні дружини, так і впав на коліна перед образами.

— Молись, Орино, молись! — простогнав він. — Наш син помирає.

Доктор, той самий повітовий лікар, у якого не знайшлося пекельного каменя, приїхав і, оглянувши хворого, порадив дотримуватися методу вичікування і тут же сказав кілька слів про можливість видужання.

— А вам траплялося бачити, що люди в моему стані не виряджалися на Єлісейські? — спитав Базаров і, раптом схопивши за ніжку важкий стіл, що стояв коло дивана, струснув ним і зсунув з місця.

— Сила-то, сила, — промовив він, — уся ще тут, а треба вмирати!.. Старий, той принаймні встиг одвикнути від життя,

а я... Ану, піди, спробуй заперечувати смерть. Вона тебе заперече, і край! Хто там плаче? — додав він згодом трохи. — Мати? Бідна! Кого ж вона годуватиме тепер своїм чудовим борщем? А ти, Василь Іванович, теж, здається, рюмсаєш? Ну, коли християнство не допомагає, будь філософом, стоїком, чи що! Адже ти хвастав, що ти філософ!

— Який я філософ! — заволав Василь Іванович, і сльози так і закапали по його щоках.

Базарову ставало гірше з кожною годиною; хвороба набрала швидкого темпу, як це звичайно буває при хірургічних отруєннях. Він ще не втратив пам'яті і розумів, що йому говорили; він ще боровся. «Не хочу марити, — шепотів він, стискаючи кулаки. — що за дурниці!» І тут же казав: «Ну, від восьми відкинути десять, скільки буде?» — Василь Іванович ходив, як божевільний, пропонував то одні ліки, то інші, і тільки те й робив, що вкривав синові ноги. «Загорнути в холодні простирадла... блювотне... гірчичники до шлунку... пустити кров», говорив він з напруженням. Доктор, якого він ублажав залишитися, йому підтакував, поїв хворого лимонадом, а для себе просив то люлечки, то того, «що кріпить гріє», тобто горілки. Орина Власівна сиділа на низькому ослінчику коло дверей і тільки інколи виходила молитися; кілька день тому туалетне дзеркальце випало з її рук і розбилася, а це вона завжди вважала за погану прикмету; сама Анфісушка нічого не вміла їй сказати. Тимофеїч подався до Одинцової.

Ніч була недобра для Базарова... Лютий жар його мучив. На ранок йому полегшало. Він попросив, щоб Орина Власівна його причесала, поцілував їй руку і випив ковтків два чаю. Василь Іванович пожвавішав трохи.

— Слава богу! — твердив він. — Настала криза... Минула криза...

— Ото, сказав! — промовив Базаров. — Ніби слово це щось значить! Знайшов його, сказав: «криза», і втішився. Дивна річ, як людина ще вірить у слова. Назвуть її, наприклад, дурнем і не поб'ють, вона зажуриться; назвуть її розумною і грошей не дадуть, — вона відчуває задоволення.

Ця маленька промова Базарова, яка нагадувала його колишні «вихватки», зворушила Василя Івановича.

— Браво! чудово сказано, чудово! — скрикнув він, роблячи вигляд, що плече в долоні.

Базаров сумно посміхнувся.

— Так як же, по-твоєму, — промовив він, — криза минула чи настала?

— Тобі краще, от що я бачу, от що мене радує, — відповів Василь Іванович.

— Ну, чудесно; радіти завжди не погано. А до тієї, пригадуєш, послав?

— Послав, аякже.

Зміна на краще тривала недовго. Приступи хвороби відновилися. Василь Іванович сидів коло Базарова. Здавалось, якась особлива мука рвала серце старому. Він кілька разів збирався говорити — і не міг.

— Євгеній! — промовив він нарешті. — Сину мій, дорогий мій, любий сину!

Це незвичайне звертання вплинуло на Базарова... Він повернув трохи голову і, видимо, намагаючись вирватися з-під ваги важкого забуття, що тиснуло його, промовив: — Що, мій батьку?

— Євгеній, — продовжував Василь Іванович і став навколішки перед Базаровим, хоч той не розплющував очей і не міг його бачити. — Євгеній, тобі тепер краще; ти, бог дасть, видужаєш; але скористайся цим часом; утіши нас з матір'ю, виконай обов'язок християнина! Як ото мені це тобі говорити, це жахливо; але ще жахливіше... адже навіки, Євгеній... ти подумай, як ото...

Голос старого урвався, а по обличчю його сина, хоч він як і раніше лежав з заплющеними очима, проповзло щось дивне.

— Я не відмовляюся, коли це може вас утішити, — промовив він нарешті, — але мені здається, поспішати ще нічого. Ти сам говориш, що мені краще.

— Краще, Євгеній, краще; але хто знає, адже це все у божій волі, а виконавши обов'язок...

— Ні, я подожду, — промовив Базаров. — Я згоден з тобою, що настала криза. А коли ми з тобою помилилися, що ж! адже непритомних призначають.

— Що ти, Євгеній...

— Я подожду. А тепер я хочу спати. Не заважай мені.

І він поклав голову на те ж саме місце.

Старий підвівся, сів у крісло і, взявшись за підборіддя, став кусати собі пальці...

Гуркіт ресорного екіпажа, той гуркіт, який так особливо помітний у сільській тиші, раптом вразив його слух. Ближче, ближче котилися легкі колеса; от уже чути пирхання коней... Василь Іванович схопився і кинувся до вікна. На подвір'я його будиночка, запряжена четвернею, в'їжджала карета на два місця. Не здаючи собі справи, що б це могло значити, в пориві якоїсь безтямної радості, він вибіг на ганок... Лівреїний лакей відчинив дверцята карети; дама під чорним вуалем, у чорній мантилі, виходила з неї...

— Я Одинцова, — промовила вона. — Євгеній Васильович живий? Ви батько його? Я привезла з собою доктора.

— Благодійниця! — скрикнув Василь Іванович і, схопивши її руку, судорожно притиснув її до своїх губ, тимчасом як привезений Ганною Сергіївною доктор, маленький чоловік в окулярах, з німецькою фізіономією, вилазив не кваплячись із карети. — Живий ще, живий мій Євгеній, і тепер буде врятований! Жінко! жінко!.. До нас ангел з неба...

— Що таке, господи! — пролепетала, вибігаючи з вітальні, старенька і, нічого не розуміючи, тут же в передпокої впала до ніг Ганни Сергіївни і почала, мов божевільна, цілувати її плаття.

— Що ви! що ви! — твердила Ганна Сергіївна; але Орина Власівна її не слухала, а Василь Іванович тільки повторював: «ангел! ангел!»

— Wo ist der Kranke? І де ж єсть пацієнт? — промовив, нарешті, лікар, не без деякого обурення.

Василь Іванович отямився. — Тут, тут, будь ласка, за мною, вертестер герр коллега², — додав він по старій пам'яті.

— Е! — промовив німець і кисло оскирився.

Василь Іванович привів його в кабінет.

— Лікар від Ганни Сергіївни Одинцової, — сказав він, нахилившись над самим вухом свого сина, — і вона сама тут.

Базаров раптом розплющив очі.

— Що ти сказав?

— Я кажу, що Ганна Сергіївна Одинцова тут і привезла до тебе цього пана доктора.

Базаров повів навколо себе очима.

— Вона тут... я хочу її бачити.

— Ти її побачиш, Євгеній; але спершу треба поговорити з паном доктором. Я їм розкажу всю історію хвороби, бо Сидір Сидорович поїхав (так звали повітового лікаря), і ми зробимо маленьку консультацію.

Базаров подивився на німця.

— Ну, розмовляйте скоріше, тільки не по-латині, адже я розумію, що значить: jash moritur³.

— Der Herr scheint des Deutschen mächtig zu sein⁴, — почав новий вихованець Ескулапа, звертаючись до Василя Івановича.

— Іх... га бе⁵... — Говоріть уже краще по-російськи, — промовив старий.

— А, а! так етто фот как етто... Пошалу й.

І консультація почалася.

Через півгодини Ганна Сергіївна, в супроводі Василя Івановича, увійшла в кабінет. Доктор встиг шепнути їй, що нічого й думати про одужання хворого.

Вона глянула на Базарова... і зупинилася біля дверей, так її вразило це запалене і в той же час мертвенне обличчя з утопленими в неї мутними очима. Вона просто злякалась якимсь холодним і млосним страхом; думка, що вона не те б відчула, якби справді його любила, — миттю майнула у неї в голові.

¹ Де хворий?

² Достойніший колега.

³ Він уже при смерті.

⁴ Ви, здається, розумієте по-німецькому.

⁵ Я... маю.

віють перед ним. Дістати квіток до двірської капели, до театру і т. д. ніхто не може так легко і скоро, як der Herr Baron von Kirsanoff ¹. Він все ще робить добро, скільки може; він все ще шумить потроху: недурно ж був він колись левом; але жити йому тяжко... тяжче, ніж він сам підозрює... Досить подивитися на нього в російській церкві, коли, притулившись збоку до стіни, він задумується і довго не ворушиться, гірко стиснувши губи, потім раптом опам'ятається і почне непомітно хреститися...

І Кукшина потрапила за кордон. Вона тепер у Гейдельберзі і вивчає вже не природничі науки, а архітектуру, в якій, за її словами, вона відкрила нові закони. Вона як і раніше знається з студентами, особливо з молодими російськими фізиками та хіміками, якими наповнений Гейдельберг і які, дивуючи попервах найвних німецьких професорів своїм тверезим поглядом на речі, потім дивують тих же самих професорів своєю цілковитою бездіяльністю і абсолютним ледарством. З такими-от двома-трьома хіміками, що не вміють відрізнити кисню від азоту, але сповнені заперечення і самоповаги, та з великим Єлісевичем, Ситников, що теж готується бути великим, товчється в Петербурзі і, за його запевненнями, продовжує «справу» Базарова. Кажуть, його хтось недавно побив, але й він у боргу не лишився; в одній темній статейці, видрукованій в одному темному журнальчику, він натякнув, що той, хто його побив — боягуз. Він називає це іронією. У батька він і досі за попихача, а жінка вважає його за дурня... і літератора.

Є невеличке сільське кладовище в одному з віддалених куточків Росії. Як майже всі наші кладовища, воно має вигляд сумний: рови, які оточували його, давно заросли; сірі дерев'яні хрести похилилися і гниють під своїми колись фарбованими дашками, кам'яні плити всі зсунуті, немовби хто їх підштовхує знизу; два-три обскубані деревця ледве дають скупий затінок; вівці безборонно блукають по могилах... Але між ними є одна, до якої не торкається людина, яку не топче худоба: самі тільки пташки сідають на неї і співають на зорі. Залізна огорожа її оточує; дві молоді ялинки посаджено по обох її краях: Євгеній Базаров похований у цій могилі. До неї, з недалекого сільця, часто приходять двоє вже зовсім дряхлих старих — чоловік з дружиною. Підтримуючи одне одного, ідуть вони обважнілою ходою; наблизяться до огорожі, припадуть і стануть на коліна, і довго, і гірко плачуть, і довго, і уважно дивляться на німий камінь, під яким лежить їхній син; перекинуться коротким словом, порох зметуть з каменя та гілочку ялини поправлять, і знову моляться, і не можуть покинути цього місця, звідки їм наче ближче до їхнього сина, до спогадів про нього... Невже їхні молитви, їхні сльози даремні? Невже любов, свята, віддана

---

¹ Пац барон Кірсанов.

— Що таке, господи! — пролепетала, вибігаючи з вітальні, старенька і, нічого не розуміючи, тут же в передпокої впала до ніг Ганни Сергіївни і почала, мов божевільна, цілувати її плаття.

— Що ви! що ви! — твердила Ганна Сергіївна; але Орина Власівна її не слухала, а Василь Іванович тільки повторював: «ангел! ангел!»

— Wo ist der Kranke? І де ж єсть пацієнт? — промовив, нарешті, лікар, не без деякого обурення.

Василь Іванович отямився. — Тут, тут, будь ласка, за мною, вергестер герр коллега², — додав він по старій пам'яті.

— Е! — промовив німець і кисло оскирився.

Василь Іванович привів його в кабінет.

— Лікар від Ганни Сергіївни Одинцової, — сказав він, нахилившись над самим вухом свого сина, — і вона сама тут.

Базаров раптом розплющив очі.

— Що ти сказав?

— Я кажу, що Ганна Сергіївна Одинцова тут і привезла до тебе цього пана доктора.

Базаров повів навколо себе очима.

— Вона тут... я хочу її бачити.

— Ти її побачиш, Євгеній; але спершу треба поговорити з паном доктором. Я їм розкажу всю історію хвороби, бо Сидір Сидорович поїхав (так звали повітового лікаря), і ми зробимо маленьку консультацію.

Базаров подивився на німця.

— Ну, розмовляйте скоріше, тільки не по-латині, адже я розумію, що значить: jam moritur³.

— Der Herr scheint des Deutschen mächtig zu sein⁴, — почав новий вихованець Ескулапа, звертаючись до Василя Івановича.

— Іх... га бе⁵... — Говоріть уже краще по-російськи, — промовив старий.

— А, а! так етто фот как етто... Пошалу й.

І консультація почалася.

Через півгодини Ганна Сергіївна, в супроводі Василя Івановича, увійшла в кабінет. Доктор встиг шепнути їй, що нічого й думати про одужання хворого.

Вона глянула на Базарова... і зупинилася біля дверей, так її вразило це запалене і в той же час мертвенне обличчя з утопленими в неї мутними очима. Вона просто злякалась якимсь холодним і млосним страхом; думка, що вона не те б відчула, якби справді його любила, — миттю майнула у неї в голові.

¹ Де хворий?

² Достойніший колега.

³ Він уже при смерті.

⁴ Ви, здається, розумієте по-німецькому.

⁵ Я... маю.

— Спасибі, — через силу виговорив він, — я цього не сподівався. Це добре діло. От ми ще раз і побачились, як ви обіцяли.

— Ганна Сергіївна така була добра... — почав Василь Іванович.

— Батьку, залиш нас. Ганно Сергіївно, ви дозволяєте? Здається, тепер...

Він показав головою на своє розпростерте безсиле тіло.

Василь Іванович вийшов.

— Ну, спасибі, — повторив Базаров. — Це по-царському. Кажуть, царі теж відвідують умираючих.

— Євгеній Васильович, я сподіваюсь...

— Ех, Ганно Сергіївно, — давайте говорити правду. Мені край. Потрапив під колесо. І виходить, що нічого було і думати про майбутнє. Стара штука смерть, а кожному нова. До цього часу не боюся... а там прийде нестями і ф ю і т ь! (Він слабо махнув рукою). Ну, що ж мені вам сказати... Що любив вас? це й раніш не мало ніякого сенсу, а тепер поготів. Любов — форма, а моя власна форма вже розкладається. Скажу я краще, що яка ви славна! І тепер ви от стоїте, така гарна...

Ганна Сергіївна мимоволі здригнулася.

— Нічого, не тривожтесь... сідайте там... Не підходьте до мене: адже моя хвороба заразлива.

Ганна Сергіївна швидко перейшла кімнату і сіла на крісло біля дивана, на якому лежав Базаров.

— Великодушна! — шепнув він. — Ох, як близько, і яка молода, свіжа, чиста... в цій гидкій кімнаті!.. Ну, прощайте! Живіть довго, це краще за все, і користуйтеся, поки час. Ви подивіться, яке огидне видовище: черв'як напівроздавлений, а ще пиндючиться. А теж думав: обламаю діл багато, не вмру, куди там! завдання є, адже я велетень! А тепер усе завдання велетня — якби померти пристойно, хоч нікому до цього діла нема... Все одно: крутити хвостом не стану.

Базаров замовк і почав обмацувати рукою свою склянку. Ганна Сергіївна подала йому напитися, не здіймаючи рукавичок і боязко дихаючи.

— Мене ви забудете, — почав він знову: — мертвий живому не товариш. Батько вам говсритиме, що от, мов, яку людину Росія втрачає... Це дурниця; але не переконуйте старого. Чим би дитина не бавилася... ви знаєте. І матір приголубте. Таких людей, як вони, у вашому великому світі вдень з вогнем не знайти... Я потрібен Росії... Ні, видно, не потрібен. Та й хто потрібен? Швець потрібен, кравець потрібен, різник... м'ясо продає... різник... стрівайте, я плутаю... Тут є ліс...

Базаров поклав руку на лоб.

Ганна Сергіївна нахилилася до нього.

— Євгеній Васильович, я тут...

Він враз прийняв руку і трохи підвівся.

— Прощайте, — проговорив він з несподівансю силою, а очі

його спалахнули останнім блиском. — Прошайте... Слушайте... адже я вас не поцілував тоді... Дуньте на вмираючу лампаду, і хай вона погасне...

Ганна Сергіївна приклала губи до його лоба.

— Досить! — промовив він і впав на подушку. — Тепер... темрява...

Ганна Сергіївна тихо вийшла.

— Що? — спитав її пошепки Василь Іванович.

— Він заснув, — відповіла вона ледве чути.

Базарову вже не судилося прокидатися. Надвечір він зовсім знепритомнів, а другого дня помер. Отець Олексій відправив над ним обряди релігії. Коли його соборували, коли святе миро торкнулося його грудей, одно око його розплющилося і, здавалося, коли воно побачило священика в ризах, димуче кадило, свічки перед образом, щось схоже на здригання жаху миттю відбилося на змертвілому обличчі. Коли ж нарешті він востаннє зітхнув і в домі розлягся загальний стогін, Василя Івановича опанувала раптова несамовитість. «Я говорив, що я возропщу, — хрипко кричав він, з палаючим перекривленим обличчям, вимахуючи в повітрі кулаком, немов погрожуючи комусь: — і возропщу, возропщу!» Але Орина Власівна, вся в сльозах, повисла у нього на шиї, і обоє разом упали ниць. — «Так, — розказувала потім у людській Анфісушка, — рядочком і похилили свої головоньки, мов овечки в полудень...»

Але полуднева спека спадає, і настає вечір і ніч, а там і поворот до тихого затишку, де солодко спитьсся змученим та втомленим...

XXVIII

Минуло шість місяців. Стояла біла зима з жорстокою тишею безхмарних морозів, тугим, скрипучим снігом, рожевим інеєм на деревах, блідосмагродовим небом, шапками диму над димарями, клубами пару із на мить розчинених дверей, свіжими, немовби покусаними обличчями людей і заклопотаним бігом перемерзлих коней. Січневий день уже наближався до кінця; вечірній холод ще дужче стискував нерухоме повітря, і швидко згасала кривава зоря. У вікнах мар'їнського будинку засвічувались вогні. Прокф'їч, у чорному фракі і білих рукавичках, з особливою врочистістю накривав стіл на сім приборів. Тиждень тому, в невеликій парафіяльній церкві, тихо і майже без свідків, відбулися два шлюби: Аркадія з Катею і Миколи Петровича з Фенічкою; а того ж самого дня Микола Петрович давав прощальний сьбід своєму братові, який у справах виїздив до Москви. Ганна Сергіївна поїхала туди ж зараз після весілля, щедро обдарувавши молодих.

Рівно о третій годині всі зібралися до столу. Митю помістили тут же; у нього вже була нянька в глазетовому кокошнику. Павло Петрович сидів між Катєю і Фенічкою; «чоловіки» при- мистиллися біля своїх жінок. Знайомці наші змінилися за останній час: всі наче покращали і змужили; один Павло Петрович схуд, що, між іншим, надавало йому ще більшої елегантності і гра- сенсьйорства¹ його виразним рисам... Та й Фенічка стала інша. У новому шовковому платті, з широкою бархатною накол- кою на волоссі, з золотим ланцюжком на шиї, вона сиділа поваж- ливо-непорушно, поважливо до самої себе, до всього, що її ото- чувало, і так посміхалася, неначе хотіла сказати: «ви мені про- бачте, я не винна». І не вона сама — інші всі посміхалися, і теж немов перепрошували; усім було трохи ніяково, трохи сумно, і по суті дуже гарно. Кожний прислугував другому з потішною запобіг- ливістю, наче всі погодилися розіграти якусь простодушну коме- дію. Катя була спокійніша за всіх: вона довірливо поглядала навколо себе, і можна було помітити, що Микола Петрович встиг уже полюбити її до безтями. Наприкінці обіду він підвівся і, взявши бокал у руки, звернувся до Павла Петровича.

— Ти нас покидаєш... ти нас покидаєш, любий брате, — почав він, — звичайно, не надовго; але все ж я не можу не ви- словити тобі, що я... що ми... скоро ми... От в тім-то й лиху, що ми не вміємо говорити спічі! Аркадій, скажи ти.

— Ні, папашо, я не готувався.

— А я добре приготувався! Просто, брате, дозволь тебе обняти, побажати тобі всього доброго, і вертайся до нас скоріше!

Павло Петрович поцілувався з усіма, не виключаючи, розу- міється, Миті; у Фенічки він, крім того, поцілував і руку, яку та ще не вміла подавати як слід, і, випиваючи вдруге налитий бокал, промовив з глибоким зітханням: «Будьте щасливі, друзі мої! Farewell²». — Цей англійський хвостик пройшов непоміче- ним, але всі були зворушені.

«В пам'ять Базарова», — шепнула Катя на вухо своєму чоло- вікові і цокнулася з ним. Аркадій на відповідь потиснув їй міцно руку, але не зважився вголос запропонувати цей тост.

Здавалося б, кінець? Але, може, хто з читачів побажає узнати, що робить тепер, саме тепер, кожна з виведених нами осіб. Ми готові його задовольнити.

Ганна Сергіївна недавно вийшла заміж, не по любові, але з переконання, за одного з майбутніх російських діячів, чоло- віка дуже розумного, законника, з міцним практичним розумом, твердою волею і чудовим даром слова — чоловіка ще молодого, доброго і холодного, як лід. Вони живуть у великій злагоді одне

¹ Грансенсьйорство (франц. grand seigneur) — знатний вельможа, — тут у розумінні — важність, солідність.

² Прощайте!

з одним і доживуть, певно, до щастя... може, й до любові. Княжна Х...а померла, позабута в самий день смерті. Кірсанови, батько з сином, оселилися в Мар'їні. Справи їхні починають крашати. Аркадій зробився завзятим господарем, і «ферма» вже дає досить значний прибуток. Микола Петрович попав у мирові посередники і працює з усіх сил; він безперестану їздить по своєму участку, виголошує довгі промови (він додержує тієї думки, що мужиків треба «напоумляти», тобто частим повторенням одних і тих же слів доводити їх до знемоги) і все-таки, правду кажучи, не задовольняє цілком ні дворян освічених, які говорять то з шиком, то з меланхолією про манципацію (вимовляючи а н у ніс), ні неосвічених дворян, які безцеремонно лають «отсю м у нципацію». І для тих, і для других він занадто м'який. У Катерини Сергіївни народився син Коля, а Митя уже бігає молодцем і розмовляє балакуче. Фенічка, Федосья Миколаївна, після чоловіка та Миті нікого так не любить, як свою невістку, і коли та сідає за фортепіано, ладна цілий день не відходити від неї. Згадаємо, до речі, про Петра. Він зовсім задубів від глупства й пихи, вимовляє всі е як ю: т ю п ю р, з а б е з п ю ч е н и й, але теж одружився і взяв чимале придане за своєю молодю, дочкою міського городника, яка відмовила двом хорошим женихам тільки тому, що у них годинників не було, а в Петра не тільки був годинник— у нього були лайкові полуботки.

У Дрездені, на Брюлевській терасі, між другою й четвертою годиною, в найбільш фешенебельний¹ час для прогулянки, ви можете зустріти чоловіка років під п'ятдесят, уже зовсім сивого і ніби хворого на подагру, але ще гарного, добірно вдягненого і з тією особливою відзнакою, яка дається людині тільки довгим перебуванням у вищих колах суспільства. Це Павло Петрович. Він виїхав із Москви за кордон, щоб поправити здоров'я, і лишився жити в Дрездені, де водиться здебільшого з англійцями та з проїжджими росіянами. З англійцями він поводить себе просто, майже скромно, але не без гідності; вони вважають його за трохи нудного, але шанують у ньому цілковитого джентльмена, «a perfect gentleman». З росіянами він розв'язніший, дає волю своїй жовчі, глузує з самого себе і з них; але все це виходить у нього дуже мило; і недбало, і пристойно. Він дотримується слов'яно-фільських поглядів: відомо, що у вищому світі це вважається за *très distingué*². Він нічого по-російському не читає, але на письмовому столі у нього стоїть срібна попільничка у формі мужицького личака. Наші туристи дуже коло нього впадають. Матвій Ілліч Колязін, який перебуває у тимчасовій опозиції, велично відвідав його, проїжджаючи на богемській воді, а тубільці, з якими він, правда, бачиться мало, трохи не благого-

¹ Фешенебельний (англ. fashionable — по моді) — модний, що відлювідає світським пристойностям.

² Дуже вишукано.

віють перед ним. Дістати квіток до двірської капели, до театру і т. д. ніхто не може так легко і скоро, як der Herr Baron von Kirsanoff ¹. Він все ще робить добро, скільки може; він все ще шумить потроху: недурно ж був він колись левом; але жити йому тяжко... тяжче, ніж він сам підозрює... Досить подивитися на нього в російській церкві, коли, притулившись збоку до стіни, він задумується і довго не ворушиться, гірко стиснувши губи, потім раптом опам'ятається і почне непомітно хреститися...

І Кукшина потрапила за кордон. Вона тепер у Гейдельберзі і вивчає вже не природничі науки, а архітектуру, в якій, за її словами, вона відкрила нові закони. Вона як і раніше знається з студентами, особливо з молодими російськими фізиками та хіміками, якими наповнений Гейдельберг і які, дивуючи попервах наївних німецьких професорів своїм тверезим поглядом на речі, потім дивують тих же самих професорів своєю цілковитою бездіяльністю і абсолютним ледарством. З такими-от двома-трьома хіміками, що не вміють відрізнити кисню від азоту, але сповнені заперечення і самоповаги, та з великим Єлісевичем, Ситников, що теж готується бути великим, товчється в Петербурзі і, за його запевненнями, продовжує «справу» Базарова. Кажуть, його хтось недавно побив, але й він у боргу не лишився: в одній темній статейці, видрукованій в одному темному журнальчику, він натякнув, що той, хто його побив — боягуз. Він називає це іронією. У батька він і досі за попихача, а жінка вважає його за дурня... і літератора.

Є невеличке сільське кладовище в одному з віддалених куточків Росії. Як майже всі наші кладовища, воно має вигляд сумний: рови, які оточували його, давно заросли, сірі дерев'яні хрести похилилися і гниють під своїми колись фарбованими дашками, кам'яні плити всі зсунуті, немовби хто їх підштовхує знизу; два-три обскубані деревця ледве дають скупий затінок; вівці безборонно блукають по могилах... Але між ними є одна, до якої не торкається людина, яку не топче худоба: самі тільки пташки сідають на неї і співають на зорі. Залізна огорожа її оточує; дві молоді ялинки посаджено по обох її краях: Євгеній Базаров похований у цій могилі. До неї, з недалекого сільця, часто приходять двоє вже зовсім дряхлих старих — чоловік з дружиною. Підтримуючи одне одного, ідуть вони обважнілою ходою; наблизяться до огорожі, припадуть і стануть на коліна, і довго, і гірко плачуть, і довго, і уважно дивляться на німий камінь, під яким лежить їхній син; перекинуться коротким словом, порох зметуть з каменя та гілочку ялини поправлять, і знову моляться, і не можуть покинути цього місця, звідки їм наче ближче до їхнього сина, до спогадів про нього... Невже їхні молитви, їхні сльози даремні? Невже любов, свята, віддана

---

¹ Пан барон Кірсанов.

любов не всесильна? О, ні! Яке б палке, грішне, бунтівливе серце не сховалося в могилі, квіти, які ростуть над нею, безжурно дивляться на нас своїми невинними очима; не про вічний спокій тільки говорять вони до нас, про той великий спокій «байдужої» природи; вони говорять також про вічне примирення і про життя безконечне...

Серпень 1861 року.

ПРИМІТКИ

«Записки мисливця»

Нарис «Хорь і Калинич» — перший з «Записок мисливця» — був надрукований в журналі «Современник», кн. I за 1847 рік. 1852 р. вийшло в двох книжках перше видання «Записок мисливця» — нариси і оповідання, загальною кількістю двадцять дві назви. Крім нарису «Два поміщики», всі вони друкувалися в журналі «Современник» протягом 1847—1851 рр. В 1880 р. «Записки мисливця» вийшли окремим авторизованим виданням кількістю двадцять п'ять назв: були додані «Кінець Чортопханова», «Живі мощі» і «Стукотить». Це останнє видання за життя автора вважається каноничним, як щодо кількості, так і щодо хронологічної послідовності нарисів і оповідань.

«Батьки і діти»

Роман був надрукований вперше в журналі «Русский Вестник», кн. 2 за 1862 р. і в тому ж році вийшов окремим виданням з присвятою пам'яті В. Г. Белінського. Роман задуманий в 1860 р. За словами Тургенева, прототипом головного героя роману — Базарова — був провінціальний лікар Дмитрієв. Образ нігіліста Базарова і взагалі новий роман Тургенева викликали великі суперечки серед читачів і критиків. Тургенев в статті «З приводу «Батьків і дітей» (1869) наводить ряд фактів, які свідчать про суперечливі відгуки сучасників на його роман. Сам автор називав Базарова «своїм улюбленим дітищем» (1864), «найсимпатичнішим із всіх (своїх) персонажів» (1876). У 1862 р. він писав у листі до Случевського: «Вся моя повість спрямована проти дворянства, як передового класу».

СЛОВНИЧОК

«Алексіс або хатна в лісі» — старовинний сентиментальний роман французького письменника Дюкре-Дюменіля (1761—1819). Був перекладений на російську мову.

«Аннібалова (Ганнібалова) клятв а» — клятва, яку дав знаменитий карфагенський полководець Ганнібал: ніколи не миритися з Римом.

Архалук — короткий каптан на гапליках.

Асигнація — паперові гроші, введені при Катерині II і замінені згодом кредитними білетами.

Атом — найдрібніша часточка матерії, яку раніш вважали неподільною.

Байронізм — явище в європейському житті і літературі на початку XIX ст. назване так за ім'ям англійського поета Байрона (1788—1824).

Барежеве плаття — плаття з тонкої вовняної тканини.

Бедлам — назва лікарні для божевільних в Лондоні.

Брун, Джон (1735—1788) — англійський лікар.

Ботанізувати — займатися ботанікою, тобто вивчати рослини.

Бунзен, Роберт (1811—1879) — німецький хімік.

Бурдалу, Луї (1632—1704) — французький релігійний проповідник.

Віталізм (від латинського *vita* — життя, *vitalis* — життєвий) — хибне, ідеалістичне вчення, яке пояснює життєві процеси в природі особливою життєвою силою, що діє в живих організмах.

Вітгенштейн, Петро Христіанович (1768—1842) — російський полководець, що брав участь у війні проти Наполеона в 1812 році.

«Вічний жид або Агасфер» — роман французького письменника Ежена Сю (1804—1857).

Вольтер'янець — людина, що поділяє погляди Вольтера (1694—1778), французького письменника-просвітителя; в широкому розумінні — вільнодумець.

В'ятка — порода коней, що відзначаються при малому рості витривалістю і силою.

Гамаюн — казковий птах східних (переважно мусульманських) легенд.

Гамбсовське крісло — крісло, зроблене модним петербурзьким мсбльовим майстром Гамбсом.

Гегеліст, гегельянець — послідовник німецького філософа Георга-Вільгельма-Фрідріха Гегеля (1770—1831). В 40-х рр. XIX ст. в Росії вживали термін гегеліст.

Гейдельберг — університетське місто в Німеччині.

Гейне, Генріх (1797—1856) — німецький поет.

Гекуба — в старогрецьких переказах дружина троянського царя Пріама.

Гізо, Франсуа (1787—1874) — французький політичний діяч і історик.

Головня — особливий грибок, що викликає хворобу рослини.

Гораций, Флакк — стародавній римський поет (65—08 рр. до нашої ери).

Гофман, Фрідріх (1660—1742) — німецький лікар.

Грунтовий сарай — приміщення для вирощування рослин і фруктових дерев у незвичному для них суворому кліматі.

Гуртівники — хазяї і погоничі гуртів худоби.

Гуфеланд, Хрістоф (1762—1806) — німецький лікар.

Домострой — стародавньо-руський звід правил родинного побуту, встановленого на пануванні голови сім'ї і приниженому становищі жінки.

Езоп — стародавній грецький байкар.

Ембріологія — наука про розвиток живих істот від стадії яйця до виходу зародка.

Емерсон, Ральф (1803—1883) — американський письменник.

Епікур — стародавній грецький філософ, який навчав, що мета життя — розумна насолода.

Ескулап — за переказами стародавніх греків, бог лікування.

Елісейські поля — за стародавніми переказами греків «поля блаженних», місцеперебування праведників після смерті.

Єралаш — гра в карти.

Жиздра — повітове місто колишньої Калузької губернії.

Жорж-Санд (1804—1876) — французька письменниця.

З дванадцятью язик — з багатьма народами.

Затрапез — грубий одяг.

Йота — буква грецької абетки, яка відповідає нашому «і». В переносному значенні — маленька величина.

Канти — хвалебні вірші російською або латинською мовою, що їх складали в XVI—XVIII ст. ст. з нагоди якого-небудь торжества. Тут дійова особа — Овсяников — називає кантами взагалі вірші.

Каніфоль — тверда, смола, продукт перегонки смоли хвойних дерев.

Капела — невеликий будинок для церковних відправ; місце в церкві для хору співаків, згодом самий хор. В переносному розумінні капела означає хор.

Капітель — верхня частина колони.

Карем, Марі-Антуан — відомий у той час французький кухар.

Картинева хустка — хустка з різнобарвними смугами.

Каста — замкнута суспільна група, яка ревно оберігає свої привілеї.

Кастор і Поллукс (Діоскури) — у грецькій міфології — сини Зевса, близнюки, які прославились незрадливою дружбою.

Кічка — жіночий головний убір.

Клавікорди — музикальний інструмент, попередник сучасного фортепіано.

Козакін — каптан з рівним коміром, без гудзиків.

Кокосник — старовинний російський жіночий головний убір.

Кондільяк, Етьєн (1715—1780) — французький філософ.

Красива Меча — назва річки, притоки Дону.

Красний звір — ведмідь, вовк, лисиця, рись.

Красний крам — тканини, мануфактура.

Краснорядець — купець, що продає красний крам.

Крез — стародавній цар Лідії, що славився своїм величезним багатством.

Креозот — продукт сухої перегонки дерева, вживається в медичній і техніці.

Кринолін — широке плаття на сталевих обручах, що було в моді в середині ХІХ ст.

Купер, Джемс-Фенімор (1780—1851) — американський письменник.

Лазаря співати — скиглити, жалітися. Старці, просячи милостині, співали жалібну пісню про Лазаря.

Ландкарта — географічна карта.

Ланцет — хірургічний ніж.

Листи Гоголя — листи М. В. Гоголя реакційного змісту, які гостро засудив В. Г. Белінський в своєму знаменитому «Листі до Гоголя».

Лібіх, Юстус (1803—1873) — німецький хімік.

Лоба забрити — здати в рекрути, тобто в солдати.

Маколей, Томас Бабінгтон (1800—1859) — англійський ліберальний історик, літератор і політичний діяч.

Малек-Адель — герой романа французької письменниці Котен (1770—1807) «Матільда або хрестові походи».

Маркіза — тут полотняне прикриття над вікном або балконом для захисту від сонячного проміння.

Меліса — рослина, якій властивий запах лимона.

Мінезенгери, трубадури — середньовічні поети, що належали до рицарського звання (трубадури — в південній Франції, мінезенгери — в Німеччині).

Міфологія — сукупність старовинних легенд і переказів.

Мішле, Жюль (1798—1874) — французький історик і публіцист.

Мировий посередник — посада, заведена після скасування кріпацтва для врегулювання відносин між селянами і колишніми їх власниками.

Морфей (міф.) — за стародавніми грецькими переказами — бог, що навіює сновидіння. В обійми до Морфея — йти спати.

«Московские Ведомости» — реакційна газета, васпована в 1756 р.

Моцарт, Вольфганг-Амадей (1756—1791) — німецький композитор.

Мочалов П. С. (1800—1848) — відомий російський актор.

Мухояр — старовинна тканина, бавовняна з шовком або шерстю.

Нанка — бавовняна груба тканина, переважно жовтого кольору.

Несесер — дорожня коробка з дрібними речами туалету.

Нігіліст (від латинського *nihi* — нічого) — людина, що відкидає існуючі устої суспільства і сім'ї. В особі нігіліста Базарова Тургенев змалював представника передової інтелігенції 60-х рр.

Опікурська рада — установа, що очолювала Московський виховачий дім, при якому осудна каса видавала гроші під заставу маєтків.

Остзейські дворяни — дворяни Прибалтійського краю; німецьке дворянство цього краю мало трохи інші права, ніж російське.

Охотний ряд — назва вулиці в Москві.

Паньова — картата або смугаста спідниця з вовняної домотканої матерії.

Парацельс, Аврелій (1493—1541) — швейцарський лікар і природознавець.

Пекельний камінь — назва ляпіса, вживаного в медицині.

Піддячий — старовинна назва дрібного судового чиновника.

Піемія (грецьк.) — зараження крові.

Піль, Роберт (1788—1860) — англійський державний діяч, представник інтересів великої промислової буржуазії.

Почотирнадцятому — 14 грудня 1825 р., дата повстання декабристів. Члени «Південного товариства» декабристів служили в південній армії.

Поличка — виступ в кремневому замку рушниць, куди насипали порох.

Портик — галерея, підтримувана колонами.

Порскати — криками та лясканням гарапника виганяти звіра.

Посередственик — посередник по розмежуванню поміщицьких і селянських земель після реформи 1861 р.

Поштовий дім — тобто станція, де змінялися поштові коні, і своєрідний готель для подорожніх.

Прасоли — купці, що купували у селян різні товари, переважно м'ясо і рибу, часом — худобу.

Предводитель дворянства — особа, що відала дворянськими справами губернії чи повіту.

Прудон, П'єр-Жозеф (1809—1865) — французький соціаліст — ідеолог дрібної буржуазії.

Радкліфф, Анна (1764—1823) — англійська письменниця.

Рафаяль, Санціо (1483—1520) — визначний італійський художник.

Ревізія — перепис, подушні списки.

Ренесанс (*renaissance*) — стиль епохи Відродження (XV—XVI ст. ст.).

Роберт — «Роберт-Диявол» — опера французького композитора Мейєрбера (1791—1864).

Робінзон — дійова особа роману «Робінзон Крузо» англійського письменника Даниеля Дефо (1659—1731).

Розрив-трава — казкова трава, від якої нібито замки розпадаються та кладки даються в руки людині.

Руссо, Жан-Жак (1712—1778) — французький письменник.

Рутинер — від французького слова «рутина» (уторована доріжка) — людина, що вперто додержується певних навичок і не відступається від них.

Рядчик — дрібний підрядчик.

Сааді (приблизно 1184—1291) — великий перський поет. О. С. Пушкін використав рядки його вірша, як епіграф до «Бахчисарайського фонтану».

Сабур — сік з листя рослини алое.

Садка — цькування собаками зайців, вовків, лисиць тощо, завчасно зловлених живими.

Сатисфакція (лат.) — задоволення. Вимагати сатисфакції — вимагати пробачення за нанесену образу (або згоди на дуель).

Секунд-майор — колишній військовий чин.

Селадон — тип пошлого залицяльника до жінок — із роману «Астрей» французького письменника Юрера (1567—1625).

Сиренька — асгнація вартістю в 50 крб., біленька — 25 крб.; синенька — 5 крб.

Сказка — в даному разі офіційний документ.

Слов'янська в'язь — старовинне слов'янське письмо.

«Слово-ер» — старовинні назви літер «с» і «ъ». Закінчення «с» у російській мові додавалося до окремих слів і надавало мові улесливого тону. Отже, в даному разі бурмистр сказав: «человек-с».

Смичок гінчих — пара гінчих собак.

48-й рік — рік революційних рухів у Західній Європі, початком яких була Лютнева революція у Франції.

Сперанський, Михайло Михайлович (1772—1839) — державний діяч епохи царювання Олександра І.

Справник — начальник повітової поліції, вища поліцейська влада в повіті. До 1862 р. ця посада була виборною від дворянства.

Становий — поліцейський чин у дореволюційній Росії, начальник стану (в повіті).

Стоїк — прихильник філософського вчення в стародавній Греції, що виховувало твердість і мужність в перенесенні нещастя.

«Стрельцы» — історичний роман К. П. Масальського (1802—1861), надрукований в 1832 р.

Субтильна — тонка, ніжна.

Суворов, Олександр Васильович (1729—1800) — видатний російський полководець, який прославився, зокрема, переходом через Альпійські гори в 1799 р.

Суздальська картина. — Лубочні картинки (дешево, грубо виконані, переважно розмальовані) друкувалися в різних містах Володимирської губ., зокрема в кол. Суздальському повіті. Звідси назва — суздальська картина.

Сукповальня — суконна фабрика, де вживалися машини-сукновалки.

Сухмінь — суха земля, що погано родить, напівглиниста, напівпіскувата.

Тавлінка — луб'яна табакерка з ремінцем у вставній кришці.

Тоггенбург — герой балади Шіллера тієї ж назви.

Торжківські — від слова «Торжок» — назва повітового міста в колишній Тверській губернії.

Трій — рід полубархата.

Троечний — власник тройки коней.

Турніри — військові лицарські змагання, що відбувалися в середньовіччя при дворах феодалів в Західній Європі.

Фальцет — високий, тонкий чоловічий голос, що нагадує жіночий.

Фат — самодовольна, пуста людина.

Ферязь — старовинний чоловічий одяг з довгими полами.

Фес, або феска — головний убір в Турції і арабських країнах. Назва походить від міста Феца в Марокко, де вперше виготовлялися фески.

Фізіогноміст (фізіономіст) — людина, яка нібито може узнавати характер і настрій з рис обличчя.

Фіоритур — прийом в співах, що прикрашає мелодію.

Френологія — вчення, яке твердило, що за будовою людського черепа і за його особливостями можна робити висновки про характер даної людини.

Фризівий — з грубої вовняної матерії.

Цинцінат — римський державний діяч V ст. до нашої ери.

Чичероне — провідник.

Чуйка — зимовий верхній одяг.

Шенлейн, Йоганн (1793—1864) — німецький лікар, що пробував створити класифікацію хвороб.

Шишак — шолом з вістрям і шишкою зверху.

Шлафрок — халат.

Шуберт, Франц (1797—1828) — німецький композитор.

З М І С Т

	Стор.
<i>І. С. Тургенев</i> . Вступна стаття В. Капустіна	3
Записки мисливця	
Хорь і Калинич	21
Єрмолай і мельничиха	31
Малинова вода	40
Повітовий лікар	48
Мій сусід Раділов	55
Однодворець Овсяников	61
Льгов	74
Бежин луг	83
Касьян з Красивої Мечі	99
Бурмистр	113
Контора	124
Бірюк	138
Два поміщики	145
Лебедянь	152
Тетяна Борисівна та її племінник	161
Смерть	170
Співаки	179
Петро Петрович Каратаєв	193
Побачення	204
Гамлет Щигровського повіту	211
Чортопханов і Недопускін	229
Кінець Чортопханова	243
Живі моці	268
Стукотить!	278
Ліс і степ	289
Батьки й діти. Роман	295
Примітки	445
Словничок	447

Редактор В. Мефедова
Техредактор О. Яхніс
Художник В. Стеценко
Коректори О. Словенко, О. Шпакова.

И. С. Тургенев. — Записки охотника. Отцы и дети.

(На українском языке)

БФ 03175. Підписано до друку 20/X 1949 р. Друков. арк. 28,5. Обл.-вид. арк. 31,67. В друков. арк. 46.080 зн. Формат паперу 60×92/16.

Надруковано в друкарнях М-161, М-111 і М-242 з матриць Книжково-журнальної фабрики. Київ.

А
М
И
Т
В
И
А
А
А
А